

Андреас Каппелер

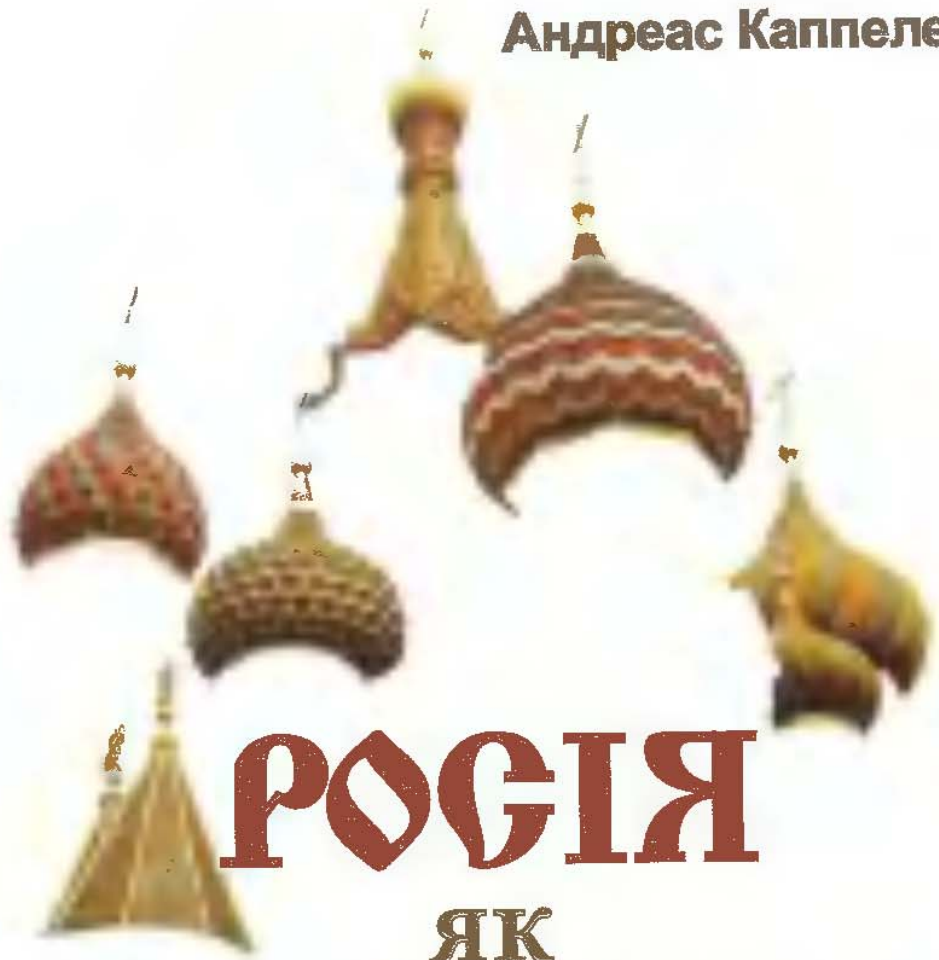
РОСІЯ

ЯК

поліетнічна
імперія

Андреас Каппелер

РОСІЯ

ЯК
поліетнічна
імперія

ВИНИКНЕННЯ • ІСТОРІЯ • РОЗПАД

ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНСЬКОГО
КАТОЛИЦЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

ЛЬВІВ 2005

Каппелер Андреас.

Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун [=Історія країн світу, 2]. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету 2005. XII+360 с., 11 карт. ISBN 966-8197-06-2.

Монографія Андреаса Каппелера є першою спробою загального огляду історії поліетнічної історії Росії. Автор вписує національні проблеми і розпад Радянського Союзу в ширший історичний контекст, розширює уяву читача про історію Росії, виправляє російськоцентристську оптику й доводить, що поліетнічність є істотною константою російської історії.

Основну увагу приділено взаємозв'язку держави та її панівних еліт з населенням неросійських регіонів. Пропонується порівняльний розгляд етнічних груп усієї імперії, що розширює національно-історичний горизонт дослідження. Подається всебічний аналіз соціоетнічних та економічних структур окремих регіонів, звертається увага на приєднання різних етнічних груп до Російської імперії.

Для істориків, соціологів, викладачів, студентів та широкої аудиторії зацікавлених.

Andreas Kappeler's monograph "Russia as Multi-Ethnic Empire: Origin. History. Disintegration" is the first attempt to write a general review of the history of multi-ethnic Russian history. The author adds national problems and the disintegration of the Soviet Union to the wider historical context, broadens the view on Russian history, improves the Russian centrist viewpoint and demonstrates multi-ethnicity to be an essential constant of Russian history.

The main attention is given to the correlation of the state and its ruling elites with the population of non-Russian regions. The book brings forward a comparative inquiry of ethnic groups of the whole empire, that expands the national and historical horizon of the discourse. It also gives a detailed analysis of social, ethnic and economic structures of individual regions and pays attention to the annexation of different nations to the Russian empire.

This book is valuable for historians, sociologists, professors, students, and a wide audience.

Переклад з німецької *Христина Назаркевич*

Науковий редактор *Микола Крикун*

Редактор *Рената Кивелюк*

Художнє оформлення *Ольга Баклан*

Перекладено за виданням:

Andreas Kappeler. *Russland als Vielvölkerreich: Entstehung. Geschichte. Zerfall*, 2. durchges. Auflage. München: Beck 1993. 395 S., 11 Karten. ISBN 3-406-36472-1.

*Gedruckt mit Unterstützung des Bundesministeriums für Bildung,
Wissenschaft und Kultur in Wien*

*Надруковано при підтримці федерального міністерства освіти,
науки і культури у Відні*

Copyright © 1992 by C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung (Oscar Beck), München

Copyright © 2005 by Видавництво Українського Католицького Університету

Усі права застережено

ISBN 966-8197-06-2

Зміст

<i>Передмова</i> (Ярослав Грицак)	ix
<i>Вступ</i>	1
Розділ 1	
СЕРЕДНЬОВІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ	11
Розділ 2	
ЗБИРАННЯ ЗЕМЕЛЬ ЗОЛОТОЇ ОРДИ В XVI–XVIII СТОЛІТТЯХ	17
1. Заснування поліетнічної Російської імперії: завоювання Казанського й Астраханського ханств	21
2. Прорив у Північну Азію: завоювання та освоєння Сибіру	29
3. Поступове просування в Степ	35
<i>Башикири</i>	35
<i>Ногайці</i>	37
<i>Калмики</i>	38
<i>Кримські татари</i>	39
4. Освоєння Степу: козаки і німецькі колоністи	42
5. Підсумки	45
Розділ 3	
ЕКСПАНСІЯ НА ЗАХІД У XVII — НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ	49
1. Україна: возз'єднання чи примусова інтеграція?	50
2. Перший крок до Білоруси: Смоленськ	57
3. Вікно в Європу: Естляндія та Лівонія	59
4. Чотири поділи Польщі	62
<i>Поділи 1772, 1793 і 1795 років:</i>	
<i>поляки, українці, білоруси, литовці</i>	65
<i>Королівство Польське</i>	70
<i>Приєднання євреїв</i>	73
5. Автономія Фінляндії	77
6. Бессарабія: румуни чи молдавани?	80
7. Підсумки	83
Розділ 4	
ДОІНДУСТРІАЛЬНА ПОЛІЕТНІЧНА РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ	89
1. Етнічний поділ і соціальна структура	91
2. Міжетнічний поділ праці й специфічні функції неросіян у Російській імперії	98
3. Релігійна й культурна багатолічність	111
4. Опір неросіян	120
5. Характер доіндустріальної поліетнічної Російської імперії	123

Розділ 5

КОЛОНІАЛЬНА ЕКСПАНСІЯ НА СХІД У ХІХ СТОЛІТТІ	127
1. Росія і високорозвинені культури Закавказзя: грузини, вірмени, мусульмани	130
2. Тривала війна з гірськими народами Кавказу	137
3. Поступове просування в казахські степи	143
4. Завоювання і приєднання півдня Середньої Азії	147
5. Вилазки в Америку й на Далекий Схід	156
6. Підсумки	160

Розділ 6

НАЦІЇ КИДАЮТЬ ВИКЛИК.....	165
1. Польська шляхетська нація на передньому плані	168
2. Національне визволення селянських народів	171
3. Національно-революційні рухи грузинів і вірмен	179
4. Ісламська національна свідомість	182
5. Національне пробудження росіян	185
6. Підсумки	188

Розділ 7**РЕАКЦІЯ ДЕРЖАВИ:**

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА В 1831–1904 РОКАХ	191
1. Репресії з метою зміцнення влади за Миколи I	193
2. Перехід до форсованої інтеграції на заході після 1863 року	196
3. Традиційні й нові елементи в політиці щодо етносів сходу та півдня	202
4. Від інтеграції та асиміляції до відмежування й дискримінації: євреї в ролі «офірного цапа»	207
5. Підсумки	211

Розділ 8**ПОЛІЕТНІЧНА ІМПЕРІЯ****ПЕРІОДУ ПІЗНЬОГО САМОДЕРЖАВСТВА:**

МІЖ МОДЕРНІЗАЦІЄЮ І ТРАДИЦІЄЮ	217
1. Зміни в соціо-етнічній структурі	220
2. Економічний поділ праці і конкуренція в добу індустріалізації	236
3. Посилена ліквідація неписьменності і поява національної інтелігенції	240
4. Характер поліетнічної імперії епохи пізнього самодержавства	246

Розділ 9

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ І РЕВОЛЮЦІЯ.....	251
1. Революція 1905 року як весна народів	253
2. Політичне життя і поворот до реакції в думський період	262
3. Територіальні зміни і дестабілізація в ході Першої світової війни	267
4. Революція 1917 року і розпад Російської імперії	271

Огляд**ЗМІНИ І ТЯГЛІСТЬ**

У РАДЯНСЬКІЙ ПОЛІЕТНІЧНІЙ ІМПЕРІЇ	281
1. Реорганізація поліетнічної імперії	281
2. «Золоті» двадцяті	283
3. Однопартійність, терор і часткове повернення до дореволюційних традицій за Сталіна	286
4. Десталінізація і формування нових національних еліт	289
5. «Перебудова» і розвал Радянського Союзу	292
Додатки	297
Таблиці	299
Хронологічна таблиця	310
Джерела і література	321
Показчик	345

СПИСОК КАРТ

Карта 1	
Московська держава перед 1550 р.	13
Карта 2	
Збирання земель Золотої Орди в Європі	19
Карта 3	
Завоювання Сибіру	31
Карта 4	
Експансія на захід.....	55
Карта 5	
Експансія на Кавказ	133
Карта 6	
Завоювання Середньої Азії	145
Карта 7	
Експансія в Америку і на Далекий Схід	157
Карта 8	
Адміністративний поділ Російської імперії 1897 р. (європейська частина)	219
Карта 9	
Адміністративний поділ Російської імперії 1897 р. (азійська частина)	223
Карта 10	
Частка росіян у загальній кількості населення окремих губерній та областей Російської імперії в 1897 році (європейська частина)	225
Карта 11	
Частка росіян у загальній кількості населення окремих губерній та областей Російської імперії в 1897 році (азійська частина).....	229

Передмова

Для сучасного українського читача книжка Андреаса Каппелера не потребує особливого впровадження — коли йдеться про її ідею, а не про автора. А ця ідея зводиться до ствердження підставового факту, що Російська імперія не була російською національною державою. У 2005 році таке твердження може звучати банальністю. Не так було в 1970–1980-х роках, коли Андреас Каппелер провадив свої дослідження над історією Росії та Східної Європи. Комуністичний Схід і некомуністичний Захід тоді розділяло багато речей. Їх єднала, однак, спільна русоцентристська перспектива, згідно з якою історія Російської імперії та Радянського Союзу були головним чином і в першу чергу історією Росії та росіян. Причини падіння монархії Романових бачили, головним чином, у кризі старого режиму в центрі, а не в національному питанні. Досліджувати історію неросійських народів вважалося заняттям малопрестижним, необов'язковим, навіть зайвим. Про неросіян — українців, білорусів, литовців, грузинів та інших — писали переважно ті історики, які самі походили з неросійських етнічних груп. Скажімо, українською історією займалися майже виключно українські еміграційні історики на Заході та українські радянські історики в СРСР.

Винятки в цій традиції були, часом яскраві — але вони залишалися поодинокими відступами від загального правила. Книжка Андреаса Каппелера перетворила ці винятки в тенденцію. Історію досліджень Російської імперії можна поділяти тепер на «до Каппелера» і «після Каппелера». Автор здійснив щось на зразок коперніківського перевороту, перенісши національний фактор із задвірків у центр уваги історичної науки і, відповідно, підкресливши роль неросійських народів у постанні, функціонуванні та розпаді Російської імперії.

Як у випадку з багатьма відомими книжками, одною з умов успіху «Росії як поліетнічної імперії» стала вчасність її появи. Вона почала писатися тоді, коли Радянський Союз доживав свої останні роки, а вийшла рік після того, як він перестав існувати. Падіння «останньої імперії» і поява на її місці нових, національних держав не просто підтвердили аргументи Каппелера, а зробили їх очевидними. Однак ці аргументи вів розвивав незалежно від політичної кон'юнктури, ще задовго до розпаду СРСР. Свою наукову кар'єру вчений розпочинав у 1970-х роках із дослідження російської імперської експансії в Середнє Поволжжя. У наступні роки він продовжив цю лінію, розширивши її хронологічно та географічно. У центр його уваги потрапили західні окраїни Російської імперії, у першу чергу — українські землі та їх історія. Тому вихід книжки у 1992 р. став підсумком довгих років інтенсивної дослідницької роботи.

Тут не місце переказувати всі аргументи автора. Ніхто не викладе їх краще за нього, а для цього треба читати книжку. Варто підкреслити, однак, як велику заслугу Каппелера його відсторонення від двох великих традицій у писанні російської імперської історії. Перша полягала в захопленні величчю імперії, що контролювала 1/9 світу, і вихваляла її «цивілізаційну» місію щодо «відсталих» неросійських народів або ж принаймні представляла її як «менше зло». Інша ж

тенденція зводила російську імперську політику лише до збройної експансії, репресій та насильницької русифікації. Каппелер свідомо дистанціює себе як від вихвалання, так і від демонізації Російської імперії. Він дивиться на її історію через призму взаємодії між імперським центром та імперськими окраїнами. Швидке зростання Російської імперії було результатом не лише експансії, але й певних компромісів. Російська політика, особливо на ранніх етапах, відзначалася прагматизмом і толерантністю. Санкт-Петербург рідко практикував власну етнічну, расову або ж релігійну винятковість щодо новоприєднаних народів. Причина його поступливості полягала в тому, що він ніколи не мав у центрі достатньо ані людських, ані інституційних ресурсів, щоб управляти своєю територією і своїм населенням.

Монархія Романових була велетенською, але відсталою імперією. Швидке аж до запаморочення просування на південь і схід були свідченням не стільки її власної сили, скільки занепаду Золотої Орди та Османської імперії. Не так було із західною та північною експансією, де Москві, а потім Санкт-Петербургу доводилося конкурувати з імперськими потугами Стокгольма, Берліна, Парижа, Лондона й навіть Відня. Для того, щоб самій не повторити долю Золотої Орди й витримувати виклики Заходу, Російська імперія не мала іншого вибору, як переймати від своїх конкурентів їхню ж зброю — тобто «озахіднюватися». Готові ресурси для цього імперський двір знайшов на своєму західному пограниччі. Ці західні окраїни для Петербурга стали власним Заходом — бо вони були цивілізаційно та економічно розвинутіші за російське етнічне ядро.

Ствердження відсталості імперського центру порівняно із західними пограниччями становить одну з найважливіших тез у книжці Андреаса Каппелера. Ця теза не є аж такою оригінальною: українські читачі, які в часи своєї молодості здавали в радянських вузах курс з історії КПРС, повинні пам'ятати, що щось подібне стверджував Володимир Ульянов (Ленін). Однак вставлена в ширший історично-порівняльний контекст, вона дозволяє Андреасу Каппелерові говорити про певну своєрідність Російської імперії. У кожному разі, для численної освіченої еліти колишньої козацької України, Речі Посполитої та балтійських провінцій інтеграція до складу російського дворянства відкривала двері для блискучої кар'єри — кар'єри, якої вона навряд чи б могла досягнути за інших обставин. Досить порівняти статус «малоруської колонії» в Санкт-Петербурзі з більш ніж скромними досягненнями галицьких, буковинських і закарпатських «русинів» при віденському дворі.

Прагматизм у стосунках між центром та окраїнами був ефективним щонайменше до середини XIX століття, аж доки Російська імперія не постала перед новою потребою швидкої модернізації. Модернізація, однак, призводила до парадоксального результату: чим більше докладалося зусиль, тим більше сама імперія приходила до занепаду. Головну причину краху імперського проекту модернізації Каппелер бачить у постанні модерних націй та масових національних рухів. Невміння центру дати собі раду з національним питанням було головною причиною внутрішньої слабкості й остаточного розпаду імперії. Особливо цікавою під цим оглядом є теза Каппелера, що революція 1905–1907 рр. була в першу чергу національною революцією. Як і в випадку зі зміцненням імперії, західні окраїни відіграли провідну роль у її розвалі.

Сучасна наука є дуже динамічним полем. Рідко яка праця виживає більше як 10 років, не втративши при цьому первісної сили своїх аргументів. Книжка Андреаса Каппелера стала стандартом — для тих, хто любить сильніші слова, можна сказати класичною працею — для кожного, хто досліджує східноєвропейську

чи євразійську історію. Його наголошування на ролі національного питання в історії Російської імперії знайшло розвиток у працях багатьох істориків¹.

Зрозуміло, що розвінчування героїчної версії російської імперської історії не дало Андреасові Каппелеру прихильників у сучасній Росії. Його книжку і його погляди нерідко сприймають як вияв солідарності з неросійськими народами (особливо йому дістається за його нібито підтримку українського націоналізму). Запропонована ним схема російської історії не стала прикладом для наслідування для російських істориків. Більшість із них і надалі пишуть історію Росії у старий спосіб. Виняток становлять дослідження молодших і чутливіших до сучасної методології істориків — такі, як книжки Тетяни Яковлевої про Гетьманщину, Олексія Міллера про українське, а Леоніда Горизонова — про польське питання в Російській імперії, а також матеріали, що публікуються в казанському журналі *Ab imperio*.

Потенційно, книжка Андреаса Каппелера може викликати ширший і позитивніший резонанс в Україні. Однак його деконструкцію російського імперського міфу й імперського історіописання не варто сприймати як індульгенцію для українських національних міфів та української патріотичної історіографії. Каппелер декілька раз виразно наголошує, що етноцентричний погляд на історію веде на манівці. Багатьом українцям може не сподобатися його теза, що монархія Романових не мала ані панівної нації, ані колоній — або що принаймні Україна такою колонією не була. Образ Російської імперії в українській історичній пам'яті викристалізувався у першу чергу завдяки поезіям і трагічній долі Тараса Шевченка та антиукраїнським указам 1863 та 1876 років. Забувається, однак, з якою готовністю й запопадливістю українські еліти допомагали будувати цю імперію у XVIII столітті — до тої міри, що історію постання Російської імперії можна назвати також й українською історією — та що тривалий час Санкт-Петербург із терпінням і навіть симпатією ставився до українського руху як противаги до руху польського. Українцям належить винятково важлива роль як у побудові, так і розвалі Російської імперії, і визнання одного факту не може відбуватися коштом замовчування іншого.

Книжка Андреаса Каппелера для українського читача буде корисною через те, що вона виправляє викривлену перспективу історії Російської імперії та історії українців у цій імперії, яку витворила як російська, так і українська патріотична історіографія. Однак її позитивний вплив може на цьому не обмежитися. Сучасна українська історична наука й далі страждає від того поділу праці, який був накинтий їй за радянських часів, коли українські історики займалися переважно українською історією, а привілей ширшої перспективи та порівнянь належав лише центру, тобто науковим інституціям у Москві й Ленінграді. Праця Андреаса Каппелера стала вагомим внеском у порівняння імперій — наприклад, який особливо розцвів в останнє десятиліття. На жаль, українські голоси в наукових дискусіях на цю тему чути досить рідко. Книжка Каппелера показує, як внесення української перспективи може сильно змінити розуміння історії Російської імперії — а тому може слугувати українським історикам добрим прикладом для наслідування.

¹ Серед нових синтез особливо варто виділити книжку британського історика Джеффри Госкінга: G. A. Hosking. *Russia and the Russians: A History*. Cambridge, Mass.: Belknap Press 2001. Він продовжив лінію аргументації Каппелера, застосувавши тезу про нерозв'язність національного питання до етнічної групи, що дала назву самій імперії — тобто до самих росіян.

Залишається ще й політичний аспект писання історичних праць. Не є секретом, що кожна з 15 нових національних держав, які постали на осколках СРСР, нагадує зменшену копію колишньої радянської імперії: населення кожної з них має поліетнічний склад, і велику частку в ньому займає російськомовне населення. Як і для Радянського Союзу, національне питання є або може стати дестабілізуючим фактором. Визначення характеру державного утворення: імперія чи національна держава, а разом з тим і його міцність — залежить від характеру стосунків між центром і периферією. Від національних держав імперії відрізняються насамперед тим, що відмінності між центром та окраїною мають мовно-етнічний і культурний вимір. При цьому не має аж такого великого значення, чи ця культурно-мовна різниця є реальною чи уявною — важливо, щоб одна зі сторін почала відчувати своє відчуження або окремішність щодо іншої. Вживаючи українського прикладу, можемо сказати, що Російська імперія доти була зінтегрованою і міцною, доки населення її українських територій вважало себе «малоросами» або частиною «радянського народу». Варто було йому заявити про своє рішення стати українцями — як це було в 1917 чи потім у 1991 році — як дні імперії були полічені.

Продовжуючи цю паралель, можна сказати, що українська національна держава так довго буде міцною, як довго Галичина чи Донбас не відчуватимуть свого відчуження чи окремішності від київського центру. В іншому разі її може чекати доля Російської імперії. Зараз уже видно, що розмови про сепаратизм Донбасу після Помаранчевої революції 2004 році є сильно перебільшені — як були перебільшеними розмови перед 2004 роком про галицький сепаратизм. Однак такою загрозою ніколи не можна нехтувати. Існує, на щастя, добрий рецепт, використовуючи який історики можуть допомогти звести цю загрозу до мінімуму. Він полягає в писанні такої історії, де й україномова Галичина, і російськомовний Донбас знаходять собі природне місце як частина спільного минулого.

Книжка Каппелера про Російську імперію як поліетнічну державу дає добрий зразок такого мультикультурного палімпсесту. Тут варто покликатися на інший вдалий зразок, який вийшов з-під пера того самого автора — німецькомовну «Малу історію України»². На жаль, ця книжка мало znana в самій Україні й теж чекає на свій переклад. Це великий парадокс, що автор, який так активно займається українською історією і так сильно приклався до зміни образу України на Заході, є маловідомим у самій Україні. Маємо надію, що вихід українського перекладу книжки «Росія як поліетнічна імперія» змінить цю ситуацію і пробудить в Україні читацький інтерес як до Андреаса Каппелера та його праць, так і до історіографічного напрямку, який він так успішно презентує.

Проф. Ярослав Грицак

² Andreas Kappeler. *Kleine Geschichte der Ukraine*. München: Beck 1994. Головні статті Андреаса Каппелера на українську тематику зібрано й опубліковано у збірнику: Andreas Kappeler. *Der schwierige Weg zur Nation: Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine*. Wien — Köln — Weimar: Böhlau 2003.

Вступ

Кінець Радянського Союзу, свідками якого ми стали в останнє десятиріччя ХХ ст., є завершенням не лише 70-літньої історії багатонаціональної комуністичної імперії, а й фіналом понад 400-літньої історії поліетнічної Російської імперії. Тому недостатньо зводити розпад СРСР до кризи соціалістичної системи, не враховуючи спадщини Російської імперії. Розвал Радянського Союзу є частиною загального процесу зникнення поліетнічних імперій та їх розщеплення на національні держави, прикладом чого в Європі стали Османська та Габсбурзька імперії в ХІХ і на початку ХХ ст., а на неєвропейських територіях — деколонізація. Жовтнева революція та радянська влада всього лише відтягнули розпад Російської імперії на декілька десятиліть.

Ця монографія є першою спробою загального огляду історії поліетнічної Російської імперії. Я поставив перед собою загальною потрійну мету. По-перше, національні проблеми й розпад Радянського Союзу повинні вписатися у ширший історичний контекст. Для глибшого розуміння радянської імперії, її націй та етнічних груп і їх звільнення від центру необхідно брати до уваги її попередницю. Структури поліетнічної імперії, типи взаємовідносин центру й периферії та міжетнічних контактів творилися протягом століть. Національне самоусвідомлення й національні рухи теж є результатом тривалого розвитку і виразно засвідчені історією. Так, відмінності в політичній культурі естонців, литовців, українців, вірмен і татар визначилися національними рухами ХІХ — початку ХХ ст. Суперечність між політичною та військовою перевагою Росії і її відносною соціально-економічною відсталістю порівняно із західною периферією імперії не є ознакою власне Радянської імперії. Сьогоднішні проблеми, такі, як вірменсько-азербайджанський конфлікт, російський антисемітизм, європоцентристське почуття вищості росіян стосовно мусульман Середньої Азії і неприйняття ними національного відокремлення українців, конфліктне ставлення до Росії поляків і відносно миролюбне — фінів — усе це бере свій початок із дореволюційної пори.

Наступним завданням книги є розширення наших знань про історію Росії, яку все ще хибно сприймають як тільки російську національну історію. Ще донедавна Захід без розбору називав усе населення СРСР росіянами, і навряд чи багато хто чув щось про литовців, казахів чи грузинів, не кажучи вже про осетинів, месхетів або ж гагаузів. Авторитарна система десятиліттями приховувала національні проблеми засобами тотальної монополії на інформацію, узгодженої пропаганди та репресій. Більшість західних спостерігачів це задовільняло — чи тому, що в їхньому уявленні держави могли існувати лише як етнічно закриті національні утворення, чи тому, що бажане видавалося за дійсне: вважалося, що в епоху наднаціональних об'єднань національні категорії є чимось застарілим. І тільки розпад радянської імперії допоміг широкому загалові усвідомити, що Радянський Союз був поліетнічною імперією.

Ці політичні зміни в останні роки позбавили інтерес до радянської імперії. Як наслідок, з'явився цілий ряд оглядових праць¹. Проте в них досі ще не інтерпретувалася царська імперія. Хоч у кінці XIX ст. росіяни становили всього лише близько 43% населення Російської імперії, вона й сьогодні трактується як російська національна держава. І більшою мірою це стоується західної, ніж радянської історіографії. Інтерпретація російської історії в національно-державному плані зумовлена загалом двома обставинами. Першою є праці російських істориків XIX ст., які, згідно з духом часу, розглядали історію Росії як історію національної держави, чим значно вплинули не лише на радянську, але й на європейську та північноамериканську історіографію; другою обставиною є упереджене ставлення, починаючи з XIX ст., самих західних істориків до національно-державних категорій, а радянська історіографія за Йосифа Сталіна повернулася (принаймні частково) до російської національної інтерпретації. На моє переконання, розгляд історії Росії в національно-державному ключі веде на манівці. А тому в цій книзі зроблено спробу виправити цей русоцентристський ракурс і показати, що істотною константою російської історії є поліетнічність і що без розуміння поліетнічних взаємозалежностей буде неповною як історія Росії, так і історія її регіонів та народностей.

По-третє, ця книга мала б стати внеском до універсальної історії поліетнічних імперій, залишених поза увагою історіографії, що зорієнтована на національні держави². Саме в час, коли відроджується модель етнічно єдиної національної держави, варто нагадати, що в історії правилом були й залишаються сьогодні (принаймні поза Європою) поліетнічні держави. Ідеал етнічно єдиної національної держави виник тільки в XIX ст., і його наслідком було багато зла, заподіяного людству.

Дослідження поліетнічних імперій може нагадати про альтернативні принципи побудови держави і суспільства й уточнити проблематику національнодержавного (етнічно обмеженого) принципу. Для цього особливо добре надається Російська імперія з її неймовірною етнічною строкатістю, яка охопила Європу й Азію, чотири регіони світу й цілий спектр форм існування та способів господарювання. Оскільки подібних докладних аналізів не існує, я не можу провести паралелей між Росією та іншими імперіями, проте елементи для такого порівняльного розгляду повинні бути вироблені. Вони ж сформулюють і основну проблематику:

1. Якими методами і яким чином відбувалася експансія та приєднання територій, на яких проживало етнічно й конфесійно відмінне населення зі своїм способом господарювання, соціальним ладом та культурою?

2. Як реагували на це пригноблені, а особливо — їхні еліти: збройним повстанням чи готовністю до кооперації? Як проявилось чужинецьке панування в адмініструванні, соціальній структурі, господарстві та культурі їхніх регіонів?

¹ Поп., наприклад: R. A. Mark. *Die Völker der Sowjetunion: Ein Lexikon*. Opladen 1989; B. Nahaylo, V. Swoboda. *Soviet Disunion: A History of the Nationality Problem in the USSR*. London 1990; E. Stölting. *Eine Weltmacht zerbricht: Nationalitäten und Religionen in der UdSSR*. Frankfurt/M. 1990. Визначальною працею для періоду до 1985 р. залишається: G. Simon. *Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion: Von der totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft*. Baden-Baden 1986.

² Цінні погляди містить загальний огляд: H. Seton-Watson. *Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. London 1977. Сюди включено й Росію.

3. Який характер мала поліетнічна імперія? Яка була її соціально-етнічна, адміністративна й економічна структура? В яких ділянках простежувався міжетнічний поділ праці і які специфічні функції перейняли окремі етнічні групи в межах імперії? Як відбувалося зіткнення різних культур і релігій?

4. Яких змін зазнали наднаціональна імперія доіндустріальної (домодерної) доби та її етнічні групи під впливом модернізації, особливо внаслідок національних рухів? Який взаємозв'язок національного визволення і соціальної революції?

Накреслені завдання і поставлені проблеми визначають структуру монографії. Після стислого з'ясування середньовічних передумов (Розділ 1) зображено експансію Росії на схід, південь і захід від XVI — до початку XIX ст., яка перетворила Московську державу, обмежену лісами Північно-Східної Європи, у велетенську євразійську імперію (Розділи 2 і 3). У Розділі 4 хронологічний виклад доповнено системним аналізом структури доіндустріальної імперії кінця XVIII — початку XIX ст. Її розвиток у XIX ст., який ознаменувався переходом до новітньої доби, за тематичним принципом поділено на три розділи: Розділ 5 присвячено останньому етапові експансії Російської імперії, яка відбувалася виключно на південь і на схід; її результатом стало приєднання великих азійських територій. Найважливішою цезурою стала нова історична сила — національні рухи, які поставили під сумнів спроможність існування донаціональної імперії (Розділ 6). Під впливом модернізації і національного піднесення змінювалися російська національна політика (Розділ 7) і характер поліетнічної імперії, структуру якої в кінці XIX ст. буде ще раз послідовно викладено в Розділі 8. Центральною темою Розділу 9 є взаємовплив національного питання і революції: тут розглянуто період від революцій 1905 і 1917 рр. до розпаду Російської імперії в 1918 р. Завершує книгу огляд розвитку поліетнічної радянської імперії аж до її розвалу в 1991 р.

Автор свідомий приречености спроби вичерпно розкрити всю багатогранну історію поліетнічної Російської імперії. Бо неможливо приділити достатню увагу всім аспектам її розвитку загалом і кожній із понад ста етнічних груп зокрема. Тому поза дослідженням залишилися, наприклад, ще недостатньо вивчені питання міжетнічних контактів і культурних взаємовпливів³. Основна увага в монографії приділена взаємозв'язку держави, центру та її панівних еліт із неросійським населенням периферійних регіонів. Передусім розглянуто етнічні групи, які мають свою верхівку, державні традиції і високорозвинену культуру, як, наприклад, поляки, татари чи грузини, а також розпорошено розселені групи зі специфічними функціями, такі, як німці, євреї та вірмени; значно менше уваги приділено іншим, соціально слабо диференційованим етнічним групам. Окрім того, йдеться і про численні «малі народи» Росії, історія яких відома менше, але які в жодному разі не були, як стверджував колись Енгельс, «неісторичними».

Історичний синтез поліетнічної Російської імперії нашою хується на ряд методологічних проблем. Хоч ця праця задекларована як протиставлення домінуючому русоцентристському поглядові на історію Росії, усе ж і вона

³ Такого плану дослідження про зіткнення росіян і етносів Середнього Поволжя я вже пробував провести: A. Kappeler. *Rußlands erste Nationalitäten: Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga vom 16. bis 19. Jahrhundert*. Köln — Wien 1982.

не позбавлена подібного підходу до проблематики Російської держави. Окрім ярма російського панування, поляки чи якути, естонці чи узбеки, чуваші чи грузини з їхньої національної перспективи мають поміж собою мало спільного в історичному плані. У цій праці неможливо повністю реалізувати справедливий вимогу поставити в центрі дослідження пригноблені Росією народи — це завдання окремих національних історіографій. Зображення всієї імперії вимагає обрати точкою відліку державу, яка власне й визначає єдність об'єкта дослідження. Проте етнічні групи периферії повинні розглядатися не лише як об'єкти державної політики, а й як сили, які справили суттєвий вплив на розвиток історії. Історія неросіян перед їх приєднанням до Російської імперії, яка подекуди є набагато давнішою, аніж російська історія (наприклад, історія Закавказзя чи Середньої Азії), подається лише в загальних рисах.

Порівняльний розгляд етнічних груп усієї імперії має ту перевагу, що дає можливість розширити національно-історичний горизонт дослідження. Кожна національна історія має тенденцію до зображення історичної долі власного народу як неповторної. А в порівнянні з іншими націями стають помітними спільні й відмінні риси, які надають кожній окремій національній інтерпретації глибини. Всебічний аналіз приєднання окремих етнічних груп до Російської імперії, соціоетнічних і економічних структур окремих регіонів, окремих національних рухів і проведеної щодо етнічних груп національної політики можливий лише в рамках компаративного дослідження.

Дослідження, яке ґрунтується на зображенні всієї імперії, зіштовхується з односторонньою інформаційною базою. Найважливіші джерела мають російське походження і, відповідно, «пофарбовані» в один колір, тоді як неросійські джерела з'являються незрівнянно рідше і заторкують переважно короткі історичні періоди. З цим пов'язана проблема мовного доступу. Я міг користуватися лише джерелами й описами слов'янськими й західними мовами. Пишучи історію більшості окраїнних регіонів імперії, я змушений був використовувати опубліковані на Заході спеціальні студії істориків, які володіють відповідними мовами, та радянські праці, видані російською мовою. Неподолані мовні проблеми — це ще один русоцентристський компонент, який проявляється в російській ортографії грузинських, татарських, бурятських чи білоруських власних імен.

Прагнення розширити русоцентристський погляд на історію Росії поліетнічною позицією таїть небезпеку анахроністичної переоцінки національних феноменів. У донаціональну епоху (а для Росії це означало — аж по ХІХ ст.) мовно-етнічна самосвідомість і лояльність не відігравала такої значної ролі, як станова, релігійна, регіональна і династична. Коли в центр дослідження ставиться етнічний фактор, постає небезпека антиісторичної проєкції національної точки зору в минуле, яка власне й підстергла більшість національних історій. А тому одним із важливих завдань цієї книги є виявлення (на противагу до русоцентристської національнодержавної позиції, а також завуженої перспективи національних істориків) наднаціонального, поліетнічного характеру Російської імперії доіндустріальної доби. Належну увагу слід також приділити внескові неросіян в історію Російської імперії, який фактично випав з поля зору національної російської історії. Врешті історія етнічних груп Росії доіндустріальної доби має важливе

значення як передісторія націй, які не виникли «з нічого» в ХІХ–ХХ ст.⁴ Небезпека переоцінки національних елементів є так само актуальною і для новітнього часу, тому особливо скрупульозно слід перевірити взаємозв'язок соціальних і національних факторів.

Мені не відома теоретична модель, яка б дала можливість систематичного підходу до цього блоку проблем. Підходи, відомі з досвіду панування впливових капіталістичних держав Західної Європи на неєвропейських територіях, не можуть бути механічно застосованими до російського аграрного самодержавства. Це стосується як моделі європейської системи світу Валлерштайна, так і теорій залежності та імперіялізму, які до того ж заторкують лише обмежені відрізки часу. Це не означає, що згадані теоретичні положення, як і взагалі праці, присвячені історії європейської експансії й колоніального панування, не могли б бути застосованими як ключі для з'ясування окремих аспектів історії Російської імперії⁵. Так само для вирішення деяких питань я користувався теоріями «середньої дальності», зокрема різними підходами до вивчення націоналізму і моделлю мобільних діяльних груп Джона Армстронга. У більш загальному теоретичному контексті ця монографія відгукується на парадигматичний перехід від політології й соціології до етнології, який відбувся за останні два десятиліття.

Тісно пов'язаним із методологічними й теоретичними проблемами є питання термінології. Оскільки вироблена щодо Західної Європи модель колоніялізму не може бути автоматично перенесена на Росію, такі поняття, як «колонія», «колоніальна залежність» тощо, не повинні вживатися без докладного аналізу кожної окремої ситуації. Огульне перенесення понять «колоніялізм» та «імперіялізм» на Росію і Радянський Союз властиве передусім американським дослідженням, але воно більше заплутує, аніж роз'яснює.

Поняття «нація» і «національний» («національна свідомість», «національні рухи», «національності» тощо) я застосовую лише до епохи сучасних націй, яка розпочалася наприкінці ХVІІІ ст., охопивши поступово Європу й світ. Для доіндустріальної доби (для окремих регіонів Російської імперії це період аж до початку ХХ ст.) я користуюся поняттям «етнічна група» або «етнос» («етнічний», «етнічна свідомість» тощо). Багатозначного терміну «народ» (з політично дискредитованим означенням «народний») я по можливості уникаю. Поняття «націоналізм» розуміється тут не як всеохопний нейтральний термін для позначення всіх аспектів національного, що характерно для англосовітських і частково для останніх німецьких досліджень, а лише в його вужчому значенні — «агресивна, загострена, шовіністична національна ідеологія».

Наступною проблемою є використання етнонімів. Вона полягає у вирішенні того, чи переносити на минуле вживані сьогодні позначення націй, чи користуватися історичними назвами. У зв'язку із сплантеличувальною різноманітністю найменувань, багато з яких неодноразово змінювалися, а також із нерідко хистким самоусвідомленням понад ста етносів Російської

⁴ Пор.: A. D. Smith. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford 1986.

⁵ Я маю на увазі: R. von Albertini. *Europäische Kolonialherrschaft 1880–1940*. Zürich — Freiburg/Br. 1976; W. Reinhard. *Geschichte der europäischen Expansion*, т. 1–3. Stuttgart 1983–1988; U. Bitterli. *Alte Welt — neue Welt: Formen des europäisch-überseeischen Kulturkontakts vom 15. bis zum 18. Jahrhundert*. München 1986.

імперії, в цьому питанні аж ніяк не можна досягнути послідовності. Як правило, я не користуюся етнімами, впровадженими вже в радянський період, а тому сьгоднішніх комі називаю зирянами (цей етнізм був уживаний за царизму), марійців — черемисами і т. д. Якщо давні назви могли стати причиною непорозумінь, як, наприклад, у випадку казахів, яких у Російській імперії називали киргизами, або ж багатозначного означення татар, яке вживалося і щодо сьгоднішніх азербайджанців, я цих етнізмів уникав. У разі, якщо певна етнічна група давала собі нову самоназву перед 1917 роком, саме її я й застосовував. Тому я не називаю українців малоросами чи русинами. Румуномовне населення Бессарабії — так званих молдаван — я називаю румунами (щодо мов та етнізмів див. Таблицю 1).

Вичерпної сучасної історії Російської поліетнічної імперії, зокрема російською мовою, ще не існує. Основна причина цього криється в національно-державному завуженні перспективи, яке почалося саме тоді, коли з'явилася новітня історична наука. У добу Просвітництва зацікавлення Росією як поліетнічною імперією було ще значним. «Опис усіх народів Російської імперії» Йоганна Готліба Георгі, який зображає «спосіб життя, релігію, звичаї, житло, одяг та інші особливості» понад шістдесяті етнічних груп, неодноразово перевидавався в кінці XVIII ст.⁶ Французький історик М. Левек уважав за необхідне додати до своєї об'ємної історії Росії двотомну «Histoire des différents peuples soumis à la domination des Russes» («Історія різних народів, що перебувають під пануванням Росії»), яка значною мірою спирається на працю Георгі⁷. Також Генріх Шторх у своїй «Історико-статистичній картині Російської імперії» великого значення надавав її поліетнічному складові⁸. Згодом цей поліетнічний принцип було відкинуто. Видатні російські історики XIX ст. Микола Карамзін, Сергій Соловйов, Василь Ключевський і Сергій Платонов, як і більшість істориків інших країн, писали національну історію⁹. Історія поліетнічної імперії Росії стала російською історією.

На Заході перші спроби всеохопної модерної історії поліетнічної імперії зроблені на початку 50-х років XX ст. і належать вони двом ученим російського походження. «La formation de l'Empire russe» («Формування Російської імперії») російського емігранта Бориса Нольде дотепер залишається єдиною спробою об'ємного опису, що його, на жаль, так і не завершено і який по сьгоднішній день не втратив своєї вартості як докладне зображення ранніх стадій російської експансії, підкріплене джерелами¹⁰. Балтійський німець Георг фон Раух звернув увагу на невідповідність «державної єдності й національної багатоманітності» та її можливу заміну федеральним

⁶ J. G. Georgi. *Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidungen und übrigen Merkwürdigkeiten*, т. 1–4. S.-Peterburg 1776–1780.

⁷ *Histoire des différents peuples soumis à la domination des Russes ou suite de l'histoire de Russie par M. Levesque*, т. 1–2. Paris 1783.

⁸ H. Storch. *Historisch-statistisches Gemälde des Russischen Reichs am Ende des achtzehnten Jahrhunderts*, т. 1–2. Riga 1797, т. 3. Leipzig 1799.

⁹ Поп.: S. Becker. Contributing to a Nationalist Ideology: Histories of Russia in the First Half of the Nineteenth Century // *RH* (1986/13) 331–353; C. Reddel. S. M. Solov'ev and Multi-National History // Там само, с. 355–366; R. Byrnes. Kliuchevskii on the Multi-National Russian State // Там само, с. 313–330.

¹⁰ B. N. [?]. *La formation de l'Empire russe. Études, notes et documents*, т. 1–2. Paris 1952–1953.

устроєм¹¹. Виразно сконцентрована на передросійському періоді і культурних аспектах «Історія східних народів Росії» сходознавця Емануеля Саркісянца¹². Через більш ніж два десятиліття американському історикові Едвардові Тадену вдался переконливий синтез історії західних частин Російської імперії від XVIII ст. до 60-х років XIX ст.; перед цим була опублікована його розвідка про пізньоцаристську русифікацію Прибалтики й Фінляндії¹³. Спробу встановити початки поліетнічної Російської імперії я зробив на початку вісімдесятих років минулого століття в праці про окремі етнічні групи Середнього Поволжя¹⁴. Американські дослідження склали серію збірників, зосереджених переважно на Радянському Союзі, однак в окремих статтях розглянуто й дореволюційну імперію. Особливої уваги заслуговують статті Марка Раєва й С. Фредеріка Старра, в яких містяться провокаційні й гострі спостереження й тези стосовно російської національної політики і царської поліетнічної імперії¹⁵. Повністю присвячені царській імперії два збірники про «російський імперіалізм» і про «російську колоніальну експансію», які, хоч і містять окремі цінні статті, однак не спроможні представити ґрунтовну цілісну інтерпретацію¹⁶.

Новіша радянська історіографія врахувала в багатотомному огляді «Історія СРСР» регіони, які стали складовою частиною Радянського Союзу, але не торкнулася Польщі та Фінляндії, які здобули пізніше незалежність. При цьому неросіян тут не було інтегровано в історію Російської імперії; до позначеного російським національним духом опису всього лиш було додано короткі фрагменти їхньої історії¹⁷. Загалом між істориками центру й окремих республік існував розподіл праці. Як наслідок не лише не з'явилося жодного синтетичного дослідження всієї поліетнічної імперії, а й не постало праць, присвячених історичним регіонам (Середня Азія, Степ, Прибалтика, Середнє Поволжя і т. д.), які вже в радянський період були поділені на адміністративні

¹¹ G. von Rauch. *Rußland: Staatliche Einheit und nationale Vielfalt: Föderalistische Kräfte und Ideen in der russischen Geschichte*. München 1953. Пор. також статтю іншого балтійського німця: R. Wittram. Das russische Imperium und sein Gestaltwandel // *Historische Zeitschrift* 187 (1959) 568–593.

¹² E. Sarkisyanz. *Geschichte der orientalischen Völker Rußlands bis 1917: Eine Ergänzung zur ostslawischen Geschichte Rußlands*. München 1961.

¹³ E. C. Thaden. *Russia's Western Borderlands, 1710–1870* / у співпраці з Marianna Forster Thaden. Princeton 1984; *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914* / ред. E. C. Thaden. Princeton 1981.

¹⁴ A. Kappeler. *Rußlands erste Nationalitäten*.

¹⁵ M. Raeff. Patterns of Russian Imperial Policy Toward the Nationalities // *Soviet Nationality Problems* / ред. E. Allworth. New York — London 1971, с. 22–42; S. F. Starr. Tsarist Government: The Imperial Dimension // *Soviet Nationality Policies and Practices* / ред. J. R. Azrael. New York etc. 1978, с. 3–38. Пор. також: M. Raeff. Un Empire comme les autres? // *CMRS* 30 (1989) 321–327.

¹⁶ *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution* / ред. T. Hunczak. New Brunswick 1974; *Russian Colonial Expansion to 1917* / ред. M. Rywkin. London — New York 1988.

¹⁷ *История СССР с древнейших времен до наших дней*, первая серия (т. 1–6). Москва 1966–1968. Загальні відомості до історіографії національностей СРСР: L. Tillett. *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities*. Chapel Hill 1969; A. Martiny. Das Verhältnis von Politik und Geschic^t -schreibung in der Historiographie der sowjetischen Nationalitäten seit den sechziger Jahren // *JbbGO* 27 (1979) 238–272; A. Kappeler. Die Historiographien der nicht-russischen Völker der RSFSR in den siebziger Jahren // *JbbGO* 29 (1981) 53–79.

області¹⁸. Хоча у післясталінський період історіографії окремих радянських республік інституційно зміцнили та набули більшої професійности, все ж вони й далі залишалися під контролем центру. Дослідження політично драстичних проблем поліетнічної Російської імперії значно ускладнювалося офіційною ідеологією, яка легітимізувала завоювання царської імперії. Тому обов'язковими аксіомами у працях 50–80-х рр. є «дружба народів» і «прогресивне значення об'єднання з Росією». Рухи опору неросіян проголошено переважно реакційно-феодалними, а національні рухи — реакційно-буржуазними; табу накладалося на багато сфер відносин між Росією та неросіянами. Позитивно виділяються ще деякі публікації 20-х — початку 30-х рр. з огляду як на їхній підхід, що інтерпретує російську політику як колоніалізм, а імперію царя і Леніна — як «тюрму народів», так і на те, що опубліковані джерела ще не були, на відміну від джерельних видань наступного періоду, профільтованими¹⁹.

Після дещо нерішучого переходу до «гласности» й «перебудови» в історичній науці досі ще так і не з'явилося концептуально нових праць про Російську поліетнічну імперію. Правда, з кінця 80-х рр. стало очевидним, що неросійські історики почали поступово вивільнятися з прокрустового ложа догм. І навпаки — в російському центрі збереглися традиційні русоцентристські позиції й упередження, і малоімовірною є швидка переорієнтація в епоху російського національного відродження.

Історія окремих етнічних груп і регіонів досліджена значно краще, аніж поліетнічна Російська імперія загалом. Це особливо стосується поляків і фінів, які після Першої світової війни змогли створити незалежні держави й розвинути свою історіографію. Правда, у випадку поляків політично слизьке дослідження колишніх східних областей Речі Посполитої, які перейшли до Радянського Союзу, почало після 1945 рр. суттєво відставати від дослідження Конгресової Польщі (Королівства Польського). Національні історіографії СРСР включають багато важливих праць, які стосуються передусім питань соціальної й економічної історії, проте драстичні теми, як, наприклад, підкорення і приєднання до Російської імперії, національні рухи і національна політика, або оминалися, або ж були тенденційно ідеологізовані. Тому для висвітлення цих питань доцільно використовувати, як правило, публікації, які з'явилися на Заході. У численних працях добре висвітлена історія прибалтійських народів, мусульман Середньої Азії під російським пануванням, євреїв і німців, тоді як, скажімо, історія білорусів, румунів Бессарабії чи кавказьких мусульман досліджена ще далеко недостатньо. Перед ведуть американські дослідження, поміж якими особливе значення має ще не докінчена серія публікацій «Studies of Nationalities in the USSR» («Студії про національності в СРСР»), яку видає Вейнс С. Вучініч²⁰.

¹⁸ Винятками за останній час є: *История народов Северного Кавказа: Конец XVIII в.—1917 г.* Москва 1988; С. Х. Алишев. *Исторические судьбы народов Среднего Поволжья: XVI—начало XIX в.* Москва 1990.

¹⁹ Пор., наприклад: Е. Драбкина. *Национальный и колониальный вопрос в Царской России: Пособие для вузов, комвузов и самообразования.* Москва 1930; *Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20–60-х гг. 19 в., т. 1–2.* Москва — Ленинград 1936.

²⁰ До цього часу з'явилися: А. W. Fisher. *The Crimean Tatars.* Stanford 1978; А.-А. Rorlich. *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience.* Stanford 1986; М. В. Olcott. *The Kazakhs.* Stanford 1987;

І на завершення декілька технічних питань.

Проблему транслітерації власних імен десятками мов і різними абетками вирішити неможливо. У сумнівних випадках я обирав російську форму, прийняту в Російській імперії і відому з досліджень, свідомий можливого звинувачення в русоцентризмі.

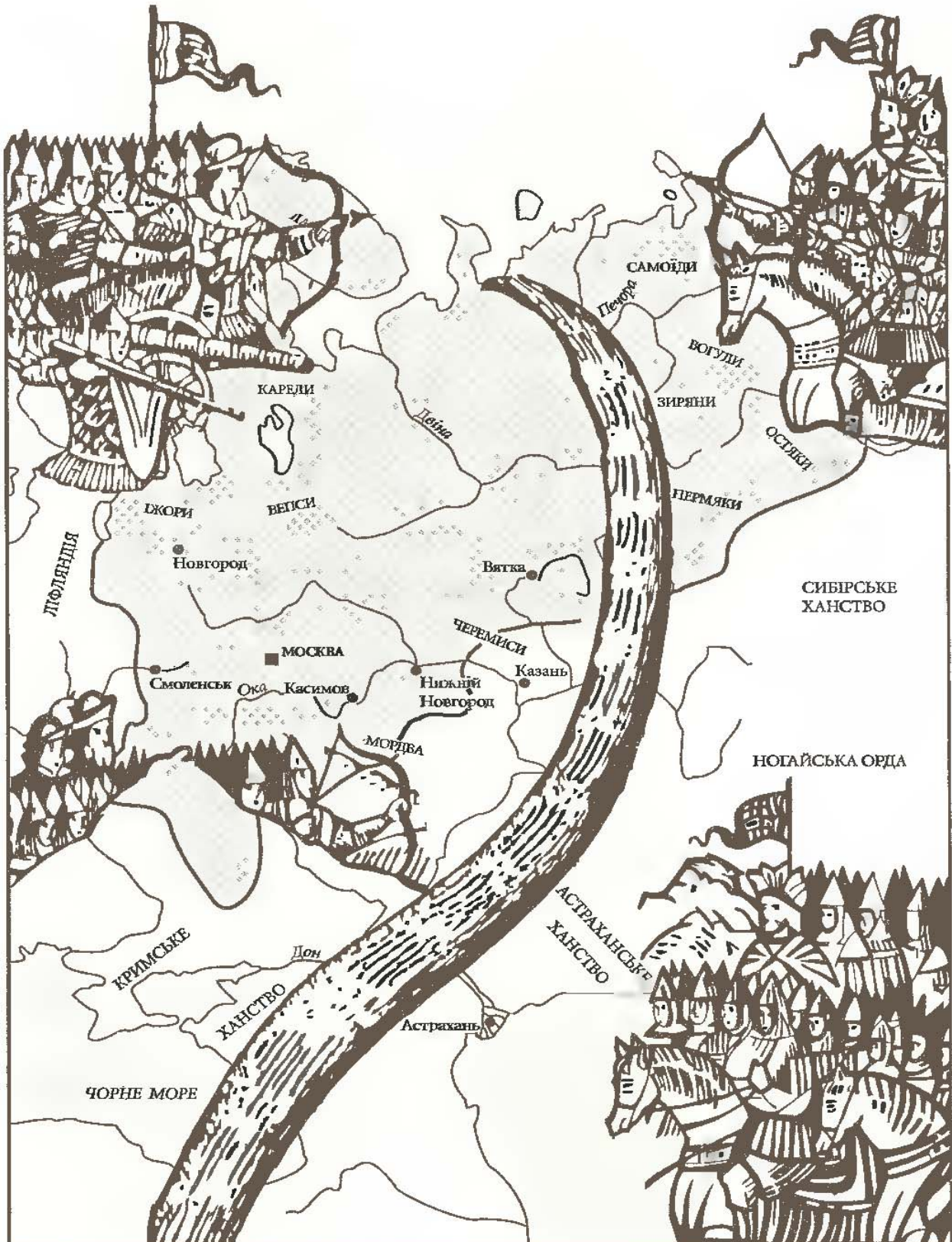
У список використаних джерел і спеціальної літератури введено всі неодноразово цитовані праці. Переважають праці німецькою, англійською і французькою мовами; де це необхідно, подано також російську, польську й українську літературу.

T. U. Raun. *Estonia and the Estomans*. Stanford 1987; R. G. Suny. *The Making of the Georgian Nation*. London 1989; E. Allworth. *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History*. Stanford 1990.

Середньовічні передумови

1
РОЗДІЛ

Історія Російської поліетнічної імперії починається в 1552 р. завоюванням Казані московським царем Іваном IV Грозним. Ця думка переважає як у радянських дослідженнях, так і в дослідженнях поза межами Радянського Союзу, підтверджується вона і російськими народними переказами. Її можна підкріпити вагомими аргументами: із завоюванням Казанського ханства під російське панування вперше потрапило самостійне державне утворення зі своєю історичною традицією, легітимною династією і верхівкою, яка не тільки користувалася іншою мовою, а й належала до чужої світової релігії та високорозвиненої культури — ісламу. З іншого боку, традиційне датування переходу від загалом відносно закритої етнічно до поліетнічної Росії приховує той факт, що населення Московської держави та інших східнослов'янських князівств уже здавна було поліетнічним і мультирелігійним, а також те, що деякі національності колишнього Радянського Союзу потрапили під російське панування ще в середньовіччі¹.

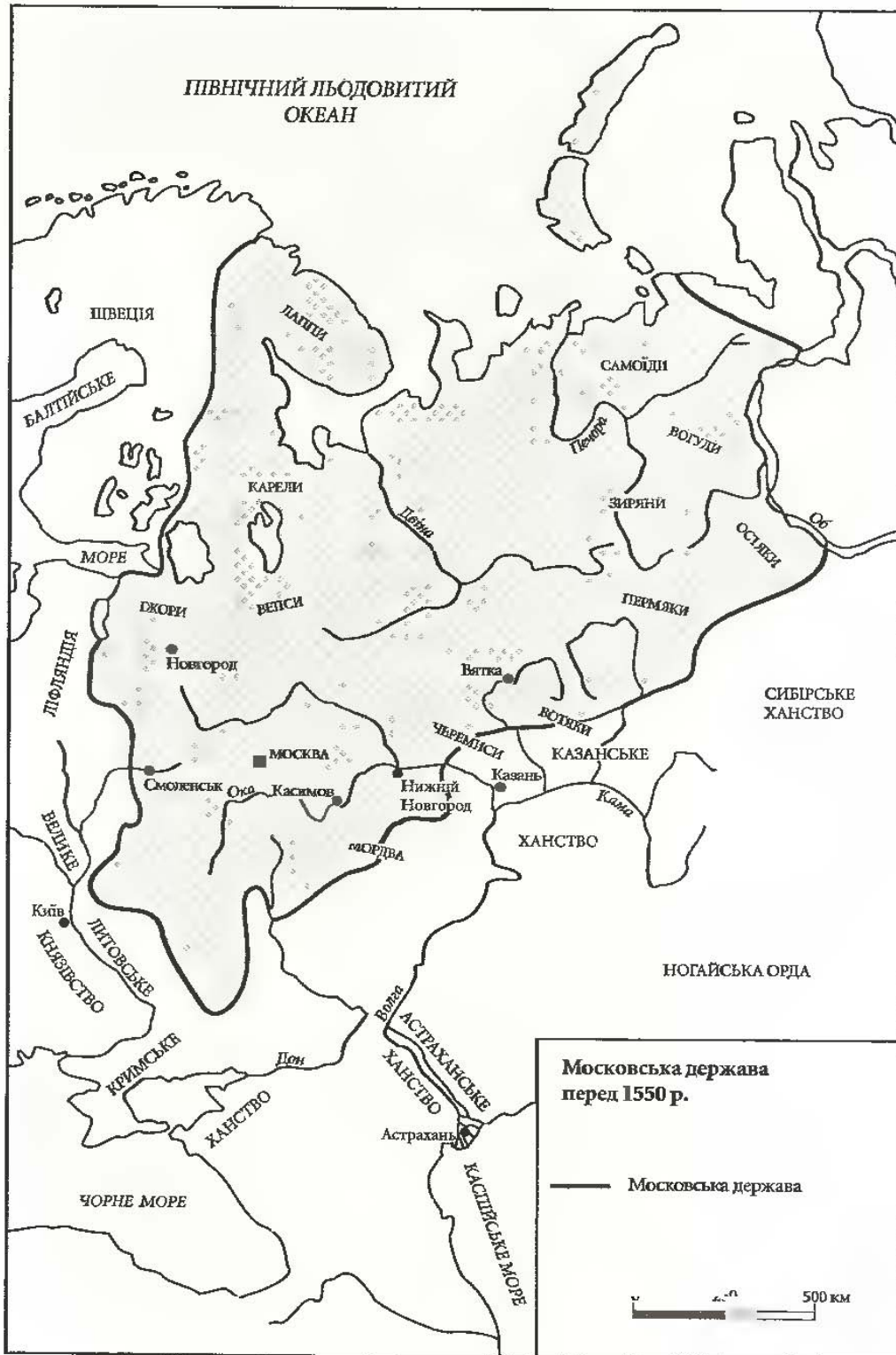
Вже серед населення першого державного об'єднання східних слов'ян — Київської Русі — був доволі значний відсоток фіно- і балтомовних племен, а також невелика кількість тюркомовних воїнів і, в ранньому середньовіччі, скандинавських варягів. Перші удільні князівства, на які, починаючи з XII ст., розпалася Київська Русь, також не були етнічно однорідними. На північному сході Русі в результаті взаємин східних слов'ян і фіномовних племен тоді формувалася нова етнічна група великоросів (про це вже писав російський історик В. Ключевський)².

Між XI і XIV ст. навколо міста-республіки Новгород на північному заході території східнослов'янського розселення виникла величезна, заселена численними неслов'янськими етнічними групами держава. Внутрішнє коло фіномовних племен на півночі — карели, вотяки, іжорці (інгри) і вепси — управлялося безпосередньо з Новгорода, зовнішнє коло підлягало слабкій непрямій данинній владі. Сюди належали фіномовні лаппи на Далекій Півночі і далі на північному сході теж фіномовні зиряни і перм'яки, угромовні остяки і вогули, а також самоїди (див. Таблицю 1 та Карту 1). Застосовуючи військову силу, Новгород збирав данину з мисливців і рибалок північного сходу. Найважливішою частиною данини було цінне хутро, яке експортувалося з Новгорода через Ганзу до Західної Європи. Це хутро, насамперед соболине, приваблювало воїнів і звіроловів за тисячі кілометрів: від Новгорода аж до Північного Уралу. Внутрішні суспільно-політичні відносини й анімістична система вартостей віддалених племен не зачіпалися.

¹ У цьому розділі я спираюся в першу чергу на: A. Kappeler. *Ethnische Minderheiten im alten Rußland (14.–16. Jahrhundert): Regierungspolitik und Funktionen* // *FOG* 38 (1986) 131–151. Тут, зокрема, наводиться широкий список літератури. Див. також: Ю. Кизилов *Земли и народы России в 13–15 вв.* Москва 1984; J. Martin. *Russian Expansion in the Far North: Tenth to Mid-Sixteenth Century* // *Russian Colonial Expansion to 1917* / ред. M. Rywkin. London — New York 1988, с. 23–43.

² В. О. Ключевский. *Сочинения*, т. I. Москва 1956, с. 292–315.

Карта 1

Лояльні вожді племен залишалися на своїх місцях і відповідали за збирання данини. Ця перша значна експансія русичів на схід по річковій системі Півночі мала своє продовження у завоюванні Сибіру.

Зате фіномовні етноси внутрішнього кола, які займалися переважно землеробством і лісовим промислом, були безпосередньо включені в систему новгородського управління. Їх землі поступово заселялися руськими селянами і привласнювалися новгородськими світськими і духовними землевласниками. Їх було наведено у православне християнство, і по сьогоднішній день православна віра є вирішальним критерієм, що розмежовує карелів і фінів. Інтеграція неслов'янських етносів далеко не завжди відбувалася мирним шляхом; джерела вказують і на збройні акції протесту проти новгородського панування. До цього додалося те, що карели часто через зазіхання шведського короля ставали жертвами прикордонних конфліктів між Новгородом і Швецією.

У XII–XV ст. у Новгородській землі закладено вже цілий ряд факторів, які пізніше стануть характерними для поліетнічної Російської імперії: це різні мотиви експансії, обидва типи влади — прямий і непрямий, послідовне приєднання нерусичів, починаючи від економічної через адміністративну аж до соціальної та релігійно-культурної інтеграції.

І в північно-східних князівствах, поміж якими було й Московське велике князівство, яке протягом XIV–XV ст. почало переростати у провідну державу, руські жили поруч із фіномовними етносами. Врешті більшість автохтонів (меря, мурома і весь) мовно і релігійно асимілювалися в процесі, що тривав декілька століть, і в XIV ст. вони зникають із джерел. Як самостійний етнос у Московській державі збереглася лише західна мордва на східних притоках Оки, яка була підкорена руськими князями в XIII ст. На північному сході Москва поширювала з XIV ст. свій вплив на зирян і перм'яків, які до того перебували під Новгородським верховенством. При цьому важливу роль зіграло місіонерство серед зирян єпископа Стефана Пермського, проголошеного пізніше святим. Той факт, що тут уперше чинником руської експансії стало християнське місіонерство, а також гнучкі методи християнізації за допомогою проповідей рідною мовою і перекладів, написаних новоствореним зирянським алфавітом, становлять виняток в історії московської експансії.

Насильницька анексія Новгорода Іваном III 1478 р. остаточно надала Московському великому князівству поліетнічного характеру. Крім цього, у 1489 р. підкорено Вятську землю, де поруч із русичами жили також фіномовні вотяки й черемиси, а також бесермяни, які, ймовірно, походять від поволзьких болгарських поселенців, і нечисленна татарська верхівка. У заповіті Івана III 1503–1504 рр. більшість неруських етносів названа окремо, а австрійський дипломат Сигізмунд фон Герберштайн, який у 1517 і 1526 рр. побував у Москві, описує у своїй знаменитій книзі про Московію карелів, лапців, самоїдів, пермів (загальна назва для зирян і перм'яків), черемисів (частково сюди зараховано і вотяків), мордву й угромовні етноси Уралу, які він називає мовно спорідненими з мадярами³.

³ *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей 14–16 вв.* Москва — Ленинград 1950, с. 356 і далі; S. von Herberstein. *Das alte Rußland.* Zürich 1984, с. 171 і далі, 198 і далі, 206–211, 286–292. Окремі місця, відсутні в цьому виданні, див.: S. von Herberstein. *Moscovia.* Wien 1557, арк. МIIIзв.

Зрештою, чисельно всі ці неруські етноси становили малі окраїнні групи. У першій половині XVI ст. населення Московської держави складало переважно великороси. Держава була більше російською і православною, ніж у пізніші періоди, а етнічно та конфесійно — значно одноріднішою, ніж усі її сусіди (Литва, Лівонія, Швеція, Казанське, Сибірське і Кримське ханства), а також одноріднішою, ніж Польща та Угорщина — великі східноєвропейські королівства.

Неруські етноси, що належали Московській державі до середини XVI ст., можна поділити на чотири типи, які щоразу зустрічатимуться й надалі.

1. Етноси, які займалися землеробством і лісовим промислом, були інтегровані адміністративно, економічно й соціально, принаймні формально перейшли в православ'я, втратили свою верхівку, їхня територія була заселена також і руськими селянами. До цього типу на північному заході належали карели, вепси й іжорці та на північному сході — зиряни і перм'яки. Цікаво, що ці групи, насамперед карели і зиряни (нині комі), зберегли свою етнічну самобутність по сьогоднішній день, після понад семи століть російського панування; хоча, з іншого боку, ступінь їх русифікації значно вищий, аніж у більшості національностей Радянського Союзу.

2. Мисливці, рибаки й оленярі кліматично суворої північної і північно-східної країни, де не було руських поселень; вони підлягали слабкій данинній владі, яка не зачіпала їхніх внутрішніх соціально-політичних відносин і анімістичних релігій. Для центру їх найважливішою функцією була економічна, а саме — сплата данини, передусім хутром, частково рибою і моржовими бивнями. Ця група охоплювала в першій половині XVI ст. самоїдів, лаптів, остяків і вогулів.

3. Між цими двома типами стоять мордва, черемиси, вотяки і бесермяни, які жили на кордоні з Казанським ханством. Вони займалися переважно землеробством і лісовим промислом, а їхні області були адміністративно й економічно інтегровані, принаймні частково; вони зберегли свою верхівку й анімістичну систему вартостей, хоча серед них уже почали з'являтися руські поселення.

4. До четвертого типу слід зарахувати чисельно незначні, але якісно важливі групи іноземців, які жили в Московській державі й виконували специфічні, важливі для панівного центру функції. Зокрема, йдеться про татар, які пішли на службу до великого князя і, як ударна кіннота, суттєво зміцнювали московські війська або ж були поселені для прикордонної оборони від Степу. У цій останній функції вони були прямими попередниками східнослов'янських козаків. Це саме завдання первісно виконувало засноване в XV ст. на Оці Касимовське ханство, татарські правителі якого були васалами московського великого князя; воно зуміло понад два століття зберігати свій традиційний соціально-політичний лад та ісламську віру. У випадку тривалішого поселення татарської еліти в Московській державі її приймали до імперської знаті. Цей тип може вважатися попередником пізньої російської практики кооптування чужих еліт і доручення їм певних функцій. Сюди належали також іноземці із Західної та Південної Європи. За Івана III це були переважно греки та італійці — фахівці в управлінні, дипломатії, технічних галузях, архітектурі й малярстві.

Традиції ранньої Московської поліетнічної держави, які встановилися в середньовіччі, були важливим підґрунтям поліетнічної імперії, початок

якої припадає на середину XVI ст. Другий набір передумов міститься в успішному територіальному зростанні Москви, починаючи з XIV ст., яке прийнято називати «збиранням земель Руси»⁴. За менш як два століття мале, політично незначне Московське князівство розрослося до територіально найбільшої європейської держави, хоча колишні, залежні від Новгороду величезні території тайги і тундри на півночі та північному сході й були дуже рідко заселеними. У «збиранні земель Руси» московські правителі розвинули основні принципи політики експансії, в якій застосовувалися найрізноманітніші методи: вишукана дипломатія, яка часто послуговувалася принципом *divide et impera* — переманювання тубільних еліт і призначення їх собі на службу; послідовний перехід від підкріпленого проголошенням лояльності протекторату до пізньої остаточної анексії; купівля невеликих територій; військово-завоювання, яке супроводжувалося жорстокими репресіями; узаконення анексій такими політичними аргументами, як звинувачення у співробітництві з іноземними ворогами Москви, або історичними обґрунтуваннями, наприклад, претендування на те, що всі землі колишнього Владимирського великого князівства є вотчиною московського правителя. Особливо жорстко поводитися московські великі князі в приєднанні територій Новгороду, Вятки і Пскова, руйнуючи значно відмінний від московського соціально-політичний лад і переселяючи великі частини родовитої еліти й купців у центральні області Московської держави.

Гнучка дипломатія і насильницьке завоювання були застосовані також у конфлікті з Польсько-Литовським князівством, який у кінці XV — на початку XVI ст. привів до приєднання ряду східнослов'янських князівств, завойованих великими князями литовськими в XIV — на початку XV ст. Тут важливим елементом експансії був добровільний перехід східнослов'янських православних князів на службу Москві. Московський великий князь, який тепер іменував себе «правителем усієї Руси», продовжуючи «збирання Руських земель», став претендувати й на вотчину всієї Київської держави, що підтримував також митрополит православної церкви, резиденція якого знаходилася у Москві. Тим самим наперед був запрограмований наступний конфлікт із Річчю Посполитою за підвладні їй території, заселені православними східними слов'янами. Надалі цей конфлікт мав визначати московську зовнішню політику — аж до поділу Польщі в кінці XVIII ст. і в 1939 р. З приєднанням «сіверських» князівств на Десні і Смоленського князівства на початку XVI ст. під московське панування вперше потрапили українці та білоруси. Джерела сучасників ще не дають, зрештою, етнічного розрізнення між східними слов'янами, позначеними загальною як Русь.

Третій комплекс середньовічних передумов багатонаціональної Російської імперії впливає із кількасотлітньої приналежності Руси до Золотої Орди. Із розпадом монгольської супердержави у XV ст. розгоряється боротьба за її спадщину. Це питання розглядатиметься на початку наступного розділу, названого, за аналогією до прийнятого поняття «збирання Руських земель», — «Збирання земель Золотої Орди».

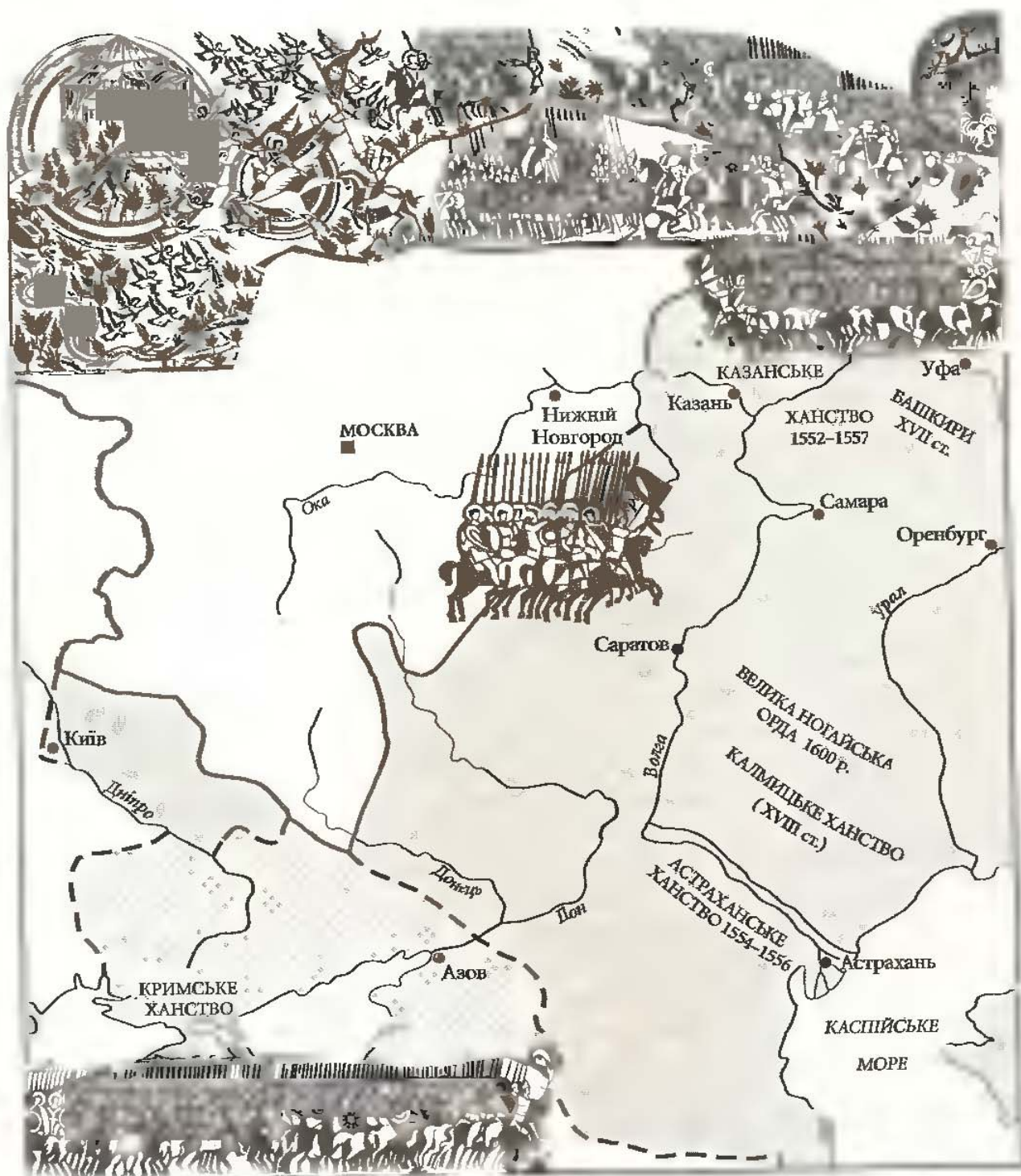
⁴ Поп.: G. Stökl. *Russische Geschichte: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, 5-те вид. Stuttgart 1990, с. 193–203, 212–214; *Handbuch der Geschichte Ru... nds*, т. 1 / ред. M. Hellmann, K. Zernack та G. Schramm. Stuttgart 1976, с. 635–652.

Збирання земель Золотої Орди в XVI – XVIII століттях

2

РОЗДІЛ

2 жовтня 1552 р. велике російське військо під проводом молодого царя Івана IV завоювало Казань. «З допомогою всесильного Господа нашого Ісуса Христа і молитвами нашої Владичиці та Богородиці [...] наш Богом обраний цар православний і великий князь Іван Васильович, самодержець усїєї Руси, боровся з нечестивими й переміг їх урешті, і взяв царя казанського Едігер Махмета в полон [...], і перейняв царствування над велелюдним містом Казанню. Цар звелів полонити жінок і малих дітей, а всіх ратних воїв наказав за зраду їхню убити,» — читаємо в офіційному тодішньому московському літописі¹.

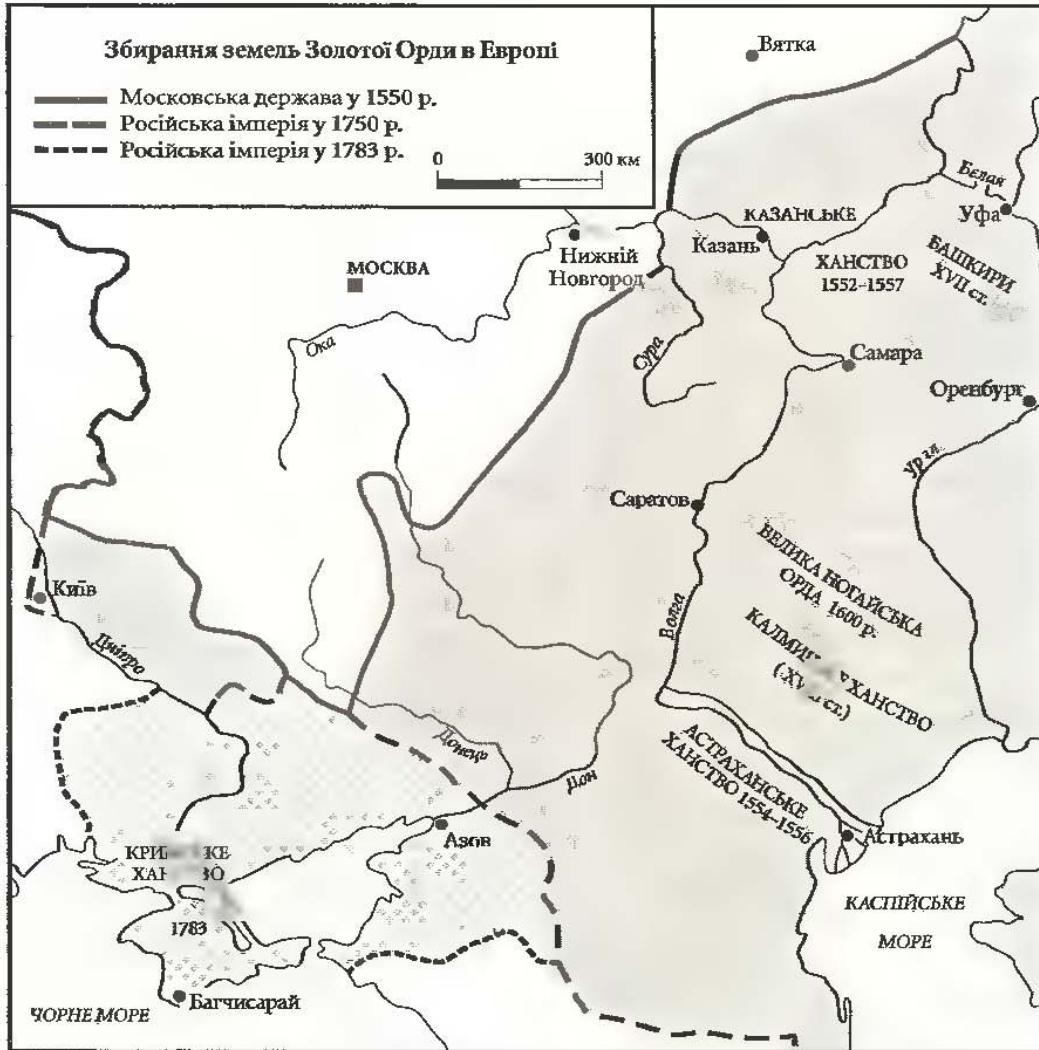
Завоювання Казані було безпрецедентним на той час кроком в історії Московської держави. Якщо «збирання земель Руси» могло опиратися на історичні, династійні та релігійні виправдання, то анексія суверенної держави, яка ніколи не належала до Руси, а була складовою частиною заснованої монгольською світовою імперією чингісидської системи держав та ісламської спільноти, підірвала традиційні уявлення про законність. У тогочасних джерелах і в численних творах російської історіографії завоювання Казані узаконюється рядом — часто довільно сконструйованих — аргументів: це і акт оборони від наїздів казанських татар, і розплата за їхню зраду, і хрестовий похід проти невірних (як у наведеній вище цитаті), і звільнення від кримського й османського іга. У безпосередньому зв'язку зі збиранням Руських земель ханство проголошується навіть вотчиною московського правителя, «давньою руською землею», що знову ж таки «підкріплено» династійними вимогами, які сягають ще київських часів². До питання про мотиви завоювання Москвою Казані я ще повернуся згодом. Спочатку ж хочу розширити перспективу.

Завоювання Казанського і через чотири роки Астраханського ханства — це епохальні, ключові події в історії Росії та всієї Євразії. З цього часу переважно східнослов'янська православна Московська держава на північному сході Європи остаточно стала поліетнічною, багаторелігійною імперією. Зі встановленням контролю над Волзьким шляхом і пов'язаного з цим переділу євразійського Степу московський правитель став наступником ханів Золотої Орди, а російська політика наступних століть щодо Сходу може бути окреслена як «збирання земель Золотої Орди».

Завоювання Руси монголами в 1237–1240 рр. і наступне, понаддвохсотлітнє, монголо-татарське панування залишили глибокий слід в історії східних слов'ян. А для ханів Золотої Орди, котра тягнулася як західна частина колишньої монгольської супердержави від Криму аж у степи Середньої Азії та від Кавказу далеко аж на північ Руси, окраїнна Русь зовсім не мала першорядного

¹ Полное собрание русских летописей, т. 29. Москва 1965, с. 108.

² F. Kämpfer. Die Eroberung von Kasan 1552 als Gegenstand der zeitgenössischen russischen Historiographie // FOG 14 (1969) 7–161; J. Pelenski. *Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438–1560s)*. The Hague — Paris 1974.

Карта 2

значення³. Тому вони обмежувалися непрямим пануванням, яке, при потребі, підкріплювалося військовим втручанням. Політичні, соціальні й релігійні відносини не змінилися. Хан тільки залишив за собою право призначати великого князя й у зв'язку з постійними чварами між окремими гілками Рюриковичів мав добру можливість утручатись у внутрішні справи Русі як арбітр. Другим зобов'язанням була сплата данини, що була для Русі важким ярмом.

Московські великі князі, яким у XIV ст. вдалося позбутися своїх конкурентів у Твері, а також митрополити православної церкви були, як правило, лояльними до монгольських ханів і проводили прагматичну політику щодо Золотої Орди. Східні слов'яни — ослі й християни — різко відрізнялися від кочовиків і мусульман; та водночас одні й другі були пов'язані між собою в межах Золотої Орди постійними політичними й економічними контактами. Щоправда, в тогочасних джерелах, майже виключно церковних, які проголошують фундаментальний антагонізм між правовірними та невірними, цей симбіоз між Руссю й татарами відображено лише фрагментарно. Амбівалентність між політикою прагматичної кооперації і доктриною конфлікту релігій та укладів життя творила основний тип відносин східних слов'ян зі Степом та ісламом від часу Київської Русі аж до нового часу⁴.

Починаючи з середини XIV ст., політична система Золотої Орди виявляє ознаки розпаду, цілий ряд держав розпочинає боротьбу за її спадщину, за контроль над степовими шляхами на північ від Каспійського і Чорного морів. Найважливішими суперниками були Велика орда як формальна спадкоємиця в пониззі Волги, Кримське і Казанське ханства, а також Ногайська орда і менші та слабші Астраханське й Сибірське ханства (див. Карту 2). У цьому конфлікті брали участь також Московське велике князівство як частина Золотої Орди, а також Велике князівство Литовське і (маргінально) Османська імперія. Для Москви перша перемога над татарським військом у 1380 році означала поворотний момент, і надалі московські великі князі стали вправними учасниками конфліктів. І тут їм теж вдалося поставити собі на службу представників верхівки інших держав — спадкоємців Золотої Орди. Численні родовиті татари одержували маєтки, а за це постачали кінноту й приймалися на рівних правах у московське дворянство.

Конфлікт за спадщину Золотої Орди відбувався за визначеними монголами і Степом правилами⁵, до яких належали повага до династії Чингіс-хана, пошана інших релігій та культур, мінливі, засновані на особистих зв'язках, коаліції, збирання данини й посадження правителів як свідчення послуху.

³ C. J. Halperin. *Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History*. Bloomington 1985; B. Spuler. *Die Goldene Horde: Die Mongolen in Rußland 1223–1502*, 2-ге вид. Wiesbaden 1965.

⁴ Див., крім цитованої вище праці Чарльза Гальперіна, ще: M. Batunsky. *Muscovy and Islam: Irreconcilable Strategy, Pragmatic Tactics* // *Saeculum* 39 (1988) 63–81. Радянська ж історіографія, позначена сильним російським націоналізмом, спираючись на церковні джерела, інтерпретує відносини з монголами як принципово антагоністичні.

⁵ E. L. Keenan. *Muscovy and Kazan' 1445–1552: A Study in Steppe Politics*. Ph. D. Diss. Harvard 1965; Його ж. *Muscovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy* // *SR* 26 (1967) 548–558; A. Kappeler. *Moskau und die Steppe: Das Verhältnis zu den Nogai-Tataren im 16. Jahrhundert* // *FOG* 46 (1992) 87–105.

Зате не було вимог відмови від суверенності чи приєднання до іншої території. Правила Степу суперечили патримоніальному принципіві, виробленому в осілій Москві. Присяги, які степові володарі складали московському князеві, розцінювалися Москвою як довічна покора, хоча й передбачали лише тимчасове підкорення або навіть лише альянс. Відступ від Москви розглядався нею як зрада, степовими ж правителями — як здійснення права на зміну коаліції. Непоеднуваність цих відмінних за своєю суттю традицій аж до XIX ст. могла відігравати у відносинах Росії зі Степом важливу роль, яку історичні дослідження, написані переважно представниками «осілих» культур, часто недобачають.

Друга половина XV ст. була позначена коаліцією Москви і Криму проти Великої орди, підтримуваної Польсько-Литовським князівством. Це дало Москві можливість формально звільнитися в 1480 р. від влади Золотої Орди й через декілька років поставити правителем Казані усього собі Чингісида. Пізніше це стало підставою претендування на московський протекторат над Казанню. Зростання потужності Москви й остаточний занепад Великої орди привели на початку XVI ст. до зміни альянсів: кримський хан об'єднався проти Москви з Польсько-Литовським князівством і в 1521 р. посадив правителем Казані представника своєї династії. Це привело до загострення конфлікту за спадщину Золотої Орди: кримські татари здійснювали наїзди на московську територію, а Москва посилила зусилля, щоб знову взяти під контроль Казанське ханство, залежне тепер від Кримського ханства.

1. Заснування поліетнічної Російської імперії: завоювання Казанського й Астраханського ханств

Поміж татарськими державами-спадкоємицями Золотої Орди Казанське ханство було на особливому становищі⁶. Його суспільно-політичний устрій з теоретично необмеженим правителем з династії Чингіс-хана і з татарською аристократією, яка насправді суттєво обмежувала його владу, відповідав зразку Золотої Орди, проте це була не степова держава з кочовим населенням, а держава, яка в першу чергу охоплювала землеробні області й ліси. «Тамтешні татари більш людяні, ніж інші, замешкують будинки, обробляють поля, займаються торгівлею, рідко ведуть війни», — констатував у першій половині XVI ст. австрійський дипломат С. Герберштайн⁷. У Середньому Поволжі традиції осілої високорозвиненої ісламської культури виводяться ще з X ст., коли волзькі булгари заснували тут свою державу, яка зіграла важливу роль як фактор влади й торгова вісь між Балтійським морем і Сходом. Тобто Казанське ханство ґрунтувалося на подвійній традиції держави волзьких булгар та Золотої Орди.

У цілому населення ханства складало п'ять етнічних груп. Тюркомовні ісламські казанські татари творили соціальну й політичну правлячу верству,

⁶ Цей розділ спирається на: A. Kappeler. *Rußlands erste Nationalitäten*, с. 39–198. Див. також: В. Nolde. *La formation de l'Empire russe*, т. 1, розд. 1–3; С. Х Алишев. *Исторические судьбы народов*. Щодо Казанського ханства: А.-А. Rorlich. *The Volga Tatars*, с. 68–100; *История Татарской АССР: С древнейших времен до наших дней*. Казань 1968, с. 68–100; М. Худяков. *Очерки по истории Казанского ханства*. Казань 1923.

⁷ S. von Herberstein. *Das alte Rußland*, с. 224 і далі.

служили в кінноті або в управлінні й одержували за це земельні маєтки. У столиці Казані, що налічувала близько 20 тисяч жителів, центрі волзької торгівлі, жили татарські купці, ремісники, духовенство та вчені. Література, історіографія й архітектура казанських татарів творили форпост високо-розвиненої ісламської культури на східній окраїні Європи. Властиво, проша-рок татарських селян існував, однак більшість селянського населення ханства складала нетатари. На південь від Волги жили тюркомовні чуваші й фінномовна східна мордва, які були передусім землеробами, рибалками й бортниками, на північ від Волги переважали фінномовні черемиси і південні вотяки, для яких важливу роль відіграло ще й полювання. Представники всіх чотирьох нетатарських етносів повинні були сплачувати ханові данину — ясак, відповідальність за що несла верхівка. Проте в цілому вони жили ізольовано, в общинах, позначених племінними та родовими відносинами, а також анімістичними релігійними уявленнями.

Таким чином, за способом господарювання та суспільно-політичним устроєм, за ступенем економічного та культурного розвитку Казанське ханство суттєво не відрізнялося від Московської держави. Щоправда, цій якісній рівності не відповідала кількісна слабкість: територіально невелике ханство мало значно обмеженіші економічні та людські ресурси і було етнічно й політично менш однорідним, ніж Московська держава, яка в першій половині XVI ст. розрослася до захищеної від зовнішніх посягань і внутрішньо потужної держави.

Незважаючи на цей значно міцніший потенціал влади, московська політика щодо Казані не виходила за рамки традиційної політики щодо Степу навіть після ескалації 1521 р. Метою було знову посадити відданого Москві хана, причому застосовувалися військовий та економічний тиск (як наприклад, торговельний бойкот) і такий випробуваний метод, як перетягнення на свій бік татарської верхівки, щоб тим поставити Казань у залежність. Таке посадження вдавалося в 1532, 1546 і 1551 рр., але московських кандидатів через короткий час щоразу скидали. Вирішальний крок у напрямку до анексії здійснено тільки в 1551 р., коли на території ханства було споруджено фортецю Свіяжськ, а землі ханства на захід від Волги приєднано до Московської держави. І лише коли навесні 1552 р. провалилася остання спроба посадити хана-маріонетку, було прийнято рішення завоювати Казань і приєднати ханство.

Уже через два роки Москва посадила угодного собі правителя і в Астрахані. Коли той перейшов на бік кримського хана, російське військо завало місто; а в 1556 р. було анексовано також Астраханське ханство, яке населяли передусім татари. Організоване подібно до інших держав-спадкоємців Золотої Орди, воно було значно меншим і слабшим, ніж Казанське ханство. Астраханський хан залежав від ногайців, що кочували у степах і були розколені на ворожі клани. Одна з ногайських орд діяла спільно з Москвою (див. нижче § 3). Проте розташоване в дельті Волги місто Астрахань мало надзвичайно важливе стратегічне й торговельне значення. Із завоюванням Астрахані московський цар отримував не лише контроль над усім Волзьким шляхом і вихід до Каспійського моря — тобто, на іранські ринки, а й можливість перекривати степові шляхи з Криму в Середню Азію. Окрім цього, Астрахань знаходилася, як наголошено зокрема в тогочасному

літописі, недалеко від Сарая — колишньої столиці Золотої Орди, і її володар міг би почуватися нащадком великої монгольської держави.

Повернемося ще раз до питання, які ж причини спонукали Москву в 50-х р. XVI ст. зламати правила політики щодо Степу в боротьбі за спадщину Золотої Орди й перейти до анексії територій своїх суперників? У різних дослідженнях це питання розв'язувалося по-різному. Однаково важливу роль відіграли тут, поза сумнівом, як стратегічно-військові мотиви, так і економічні міркування (торгівля по Волзі, здобуття земельних резервів для московського служилого дворянства). Для якісного стрибка до завоювання та анексії вирішальним було нове самоусвідомлення, яке розвинули в ці роки молодий московський правитель і його оточення. Його основою була імперська свідомість, яка знайшла свій вияв у коронуванні царя 1547 р. і в легітиміційних легендах, які виводили домагання Москви з часів Києва, Візантії і навіть Риму. Ця панівна ідеологія ґрунтувалася не на доктрині «Москва — третій Рим» чи ідеї *translatio imperii* з Константинополя до Москви, як стверджують давніші дослідження, а на підкресленні особливого розвитку Русі, династії Рюриковичів і її успішної політики експансії в «збиранні Руських земель». Ця імперська свідомість посилювалася боротьбою за спадщину колосальної держави — Золотої Орди: Казань і Астрахань як осідки законних чингісидських правителів, яких у Росії називали царями, могли б значно посилити святість та імперські претензії московського царя. Нова свідомість містила також і релігійний компонент. У період неповноліття Івана IV значно посилювався вплив православної церкви, а новий митрополит Макарій і протопоп Сильвестр належали до впливових осіб при московському дворі. Саме Макарій у чині архієпископа Новгородського проводив агресивну політику християнізації і, починаючи з 1549 р., неодноразово закликав до хрестового походу проти «віроломних, проклятих, безбожних казанських татар»⁸. Похід на Казань і завоювання міста мали також — принаймні так це викладено в літописах — форму хрестового походу проти ісламу. Маятник двоякого ставлення до Степу й до ісламу хитнувся в цей період слабкого правителя і сильної церкви від домінуючої тривалий час прагматичної позиції до агресивної конфронтації

Спочатку московська політика за Івана IV керувалася згаданими вже агресивними прагненнями. Виконувався заклик впливового царського до-радника протопопа Сильвестра повернути — якщо потрібно, то й силою — мусульман та анімістів ханства в християнство. Чоловіче населення Казані було вбито, мечеті зруйновано і на їх місці побудовано православні церкви, хана та інших родовитих татар депортовано вглиб Московської держави й охрещено, а якщо вони чинили спротив — потоплено.

Та вже 1555 р. в Москві відбулася зміна: новопризначеному архієпископові Казанському Гурію теж доручили охрещувати татар, проте одночасно наголосили, що це має відбутися без примусу⁹. Як наслідок — більше, ніж на століття, місіонерство поміж етносами Середнього Поволжя практично

⁸ A. Kappeler. Die Moskauer «Nationalitätenpolitik» unter Ivan IV // *RH* 14 (1987) 263–282 (цитата із с. 267).

⁹ ААЭ, т. 1. Санкт-Петербург 1836, с. 259 і далі, № 241. Інтерпретація ранньої місіонерської політики, відмінна від поданої тут думки, у: Ch. Lemerrier-Quellejey. Les missions orthodoxes en pays musulmans de Moyenne- et Basse-Volga, 1re partie — 1865 // *CMRS* 8 (1967) 369–382.

«Церква войовнича»
ікона з Успенського собору Московського Кремля, 1552
(дерево, паволока, левкас, темпера)
Третьяковська галерея, Москва

припинилося. В інших питаннях Москва теж перейшла від агресивної до гнучкої політики. Тут напрошуються два пояснення: по-перше, в 1553 р. важка хвороба царя призвела до внутрішньополітичної кризи, внаслідок чого він чимраз менше зважав на своїх радників. Традиційно прагматична політика держави знову взяла гору над агресивною нетолерантною церквою. По-друге, події в завойованому Казанському ханстві спонукали до стриманості. Після виводу московських військ татари і нетатари (передусім черемиси) повстали проти чужинецького панування й зробили спробу відвоювати свою незалежність рядом повстань, які тривали п'ять років. Придушити заколоти Москві вдалося лише численними військовими походами і політикою «батога і пряника» щойно 1557 р.

Методи, якими Москва приєднувала Казанське й Астраханське ханства — самостійні державні утворення, які мали відмінну від руської політичну традицію і високу культуру, — служили моделлю для пізнішої її «національної політики». Водночас вони виводяться з традиційної політики щодо Степу, політики «збирання Руських земель» і новгородської та московської політики щодо неслов'янських етносів. Оскільки про цю політику щодо Астрахані відомо мало, я зосереджуся на колішньому Казанському ханстві¹⁰

Слід розрізняти два основні напрямки московської політики. Репресивний варіант мав за мету запевнити лояльність нових підданих; це було найважливішим. Повстання й далі послідовно придушувалися військовою силою. Так було в 1570–1572 і 1581–1584 рр., коли татари з черемисами повстали. Одночасно Москва заклала систему фортець для контролю над цими землями й запобігання нападам ззовні. Приводом до цього стали постійні набіги кримських татарів і ногайців, а також османський військовий похід на Астрахань 1569 р. Крім численних фортець у районі колишнього ханства Волзький шлях до Астрахані був укріплений у 80-х рр. трьома аванпостами. Незабаром після завоювання Казані було споруджено оборонну лінію зі Степом, яка мала захистити правий берег Волги. У XVII ст. її пересунули далі на південь і продовжили Закамською оборонною лінією на схід від Волги. Лише в XVII ст. здійснено подальші заходи, які мали служити приборканню неросіян: ім категорично заборонялося мати зброю і навіть металеві предмети, їх зобов'язували посилати заручників (аманатів), які повинні були жити в російському адміністративному центрі. Безпосереднє приєднання ханства до московської адміністративної структури округів (уїздів) також може пояснюватися, принаймні частково, метою оборони. Російські воеводи, які очолювали ці адміністративні одиниці, виконували одночасно й військові функції. Ханство як цілість все ж зберігало певне особливе становище, оскільки підлягало власній центральній службі (Приказові Казанського Двору). Московська політика приєднання визначалася також економічними міркуваннями. Місто Казань було зійняте росіянами, сюди переселяли російських купців, і лише обмеженому числу татар дозволили поселитися в його передмістях. Цим самим татарів позбавили їхнього економічного і культурного центру й витіснили з міста. Міста ханства стали російськими анклавом на неросійській території. Казанський архієпископ і російські

¹⁰ Про це див.: А. Карпелер. *Rußlands erste Nationalitäten*, с. 137–198; С. Х. Алишев. *Исторические судьбы народов*; також: И. П. Ермолаев. *Среднее Поволжье во второй половине XVI–XVII вв.: Управление Казанским краем*. Казань 1982

монастирі одержали землю, рибні промисли й торговельні привілеї. Земельні угіддя, які дотепер належали ханові або страчений, переселеній чи поряткованій утечею тубільній знаті, було передано російським служилим дворянам і вільним селянам. У джерелах виразно простежується московський інтерес до торгівлі на Волзі, лісового бджільництва, багатих волзьких рибних промислів та астраханських солоних озер.

Усе ж бурхливі рухи опору продемонстрували московській верхівці, що лише обережна, стримана політика зможе надовго гарантувати лояльність населення Казанського ханства й економічні прибутки. Ця гнучка прагматична політична лінія, яка ще сильніше проявилася в приєднанні Астраханського ханства, залишалася зразком для російської національної політики. Вона ґрунтувалася на співпраці з лояльними неросійськими елітами та на міцній гарантії статус-кво. Використання існуючих уже традицій та інституцій мало забезпечити безпроблемну зміну влад і закорінення московської законности.

Було підтверджено власність збереженої місцевої верхівки та селян на земельні угіддя, бортні пасіки і боброві гони, а також їхні традиційні привілеї та обов'язки. Татарські наїзники і військові підрозділи, до яких набирали з усіх п'яти етносів, служили відтепер у військах московського царя. Представники неросійської верхівки зберегли свої функції в місцевому управлінні. Татарсько-мусульманська землевласницька еліта була кооптована в родове дворянство Росії, тоді як більшість представників анімистичних верхів, хоча й вирізнялася як «служилі» від загальної маси населення, обкладеного податками, усе ж не досягла рівності з російським дворянством. Так вирісувався зразок, дійсний і надалі: там, де соціальне становище неросійської верхівки було подібним до становища російського дворянства, її визнавали як рівну; а там, де цього не було, де панували, скажімо, родові й племенні відносини, мала місце лише кооперація з неросійською елітою, але не її кооптація в імперську знать.

Стосовно обкладеного податками основного населення Москва запозичила монгольську податкову ясачну систему. Селяни повинні були сплачувати тепер ясак (грішми й натурою) в московську казну в тих самих кількостях, що раніше в казанську (чи астраханську). Було збережено також правовий статус неросійських селян: незважаючи на розширення російських земельних угідь і велику потребу в робочій силі, неросіян було заборонено перетворювати на кріпаків і холопів. У цьому питанні нічого не змінилося і в наступні століття: татарські, чуваські, мордовські, черемиські й вотяцькі селяни колишнього Казанського ханства залишалися особливою категорією «ясачників» і пізніше підпорядковувалися безпосередньо державі та її урядовцям. Після того, як було дано відбій початковому місіонерському наступові, аж до кінця XVII ст. не зачіпалися також системи вартостей нових підданих. Москва дозволяла навіть, щоб протягом років тисячі православних росіян ставали до праці в помістях мусульманських татар, тоді як — про що вже йшлося — російським дворянам не дозволялось узалежнювати неросійських селян.

Прагматичне спрямування політики фіксувалося в московських інструкціях місцевим воєводам постійно повторюваною формулою — поводитись із неросіянами «зичливо, приязно й обережно». Загалом ця політика була успішною. Потенціал протесту етносів Середнього Поволжя далі був

високим, як це засвідчать повстання в час Смути на початку XVII ст. і повстання під проводом Степана Разіна (1670–1671), проте його вдавалося — зокрема, не без допомоги кооптованих татарських еліт — знешкоджувати. Подальшу інтеграцію колишнього ханства посилили масові переселення російських селян, передусім у родючіші південні райони Середнього Поволжя. Щоправда, це водночас призвело до виникнення нового конфліктного потенціалу у формі суперечок за право земельної власності. Щораз частіше представники місцевої влади не дотримувалися проголошеного центром основного напрямку прагматичної політики і тактичної чуйності. Частинами були випадки корупції, свавілля й особливого утискання неросіян.

У другій половині XVII ст. було забезпечено військово-укріплення колишнього Казанського ханства, так що на передній план у джерелах щораз частіше виступають економічні інтереси та прибуток для царя. Поступово втрачалася особлива адміністративна позиція цієї території. Соціальна інтеграція еліт і низів залишалася неповною. Незважаючи на те, що татарська еліта була кооптована в дворянство Московської держави, її ісламська віра правила за перешкоду для повної інтеграції. Специфічні особливості зберігалися також у правовому і соціальному становищі інших неросіян.

Російська держава, реформована Петром I, відмовилася від московських методів прагматичної гнучкості й перейшла до форсованої інтеграції етносів колишнього Казанського ханства¹¹. Перейнята із Західної Європи мета перетворити Росію на систематизовану, врегульовану і знівельовану абсолютистську державу не залишала місця для респектованих до цього часу прав і традицій неросіян. Першим кроком була зміна ставлення до мусульманської еліти. Ще в 1680–1682 рр. і остаточно в 1713 р. мусульманським поміщикам було наказано перейти в християнство; у випадку невиконання наказу їхні населені російськими селянами-християнами помістя конфісковувалися¹². Це було розколом татарської верхівки: менша частина, передусім заможніші поміщики, перейшла в православ'я. Вони зберегли свої маєтки, були визнані родовими дворянами — багато хто навіть зі своїм традиційним князівським титулом — і, як наслідок, поступово зрусифіковані. Більшість, змирившись із втратою маєтків, залишилася вірною ісламу. У 1718 р. цих татарських дворян перевели в нову категорію населення, яку можна порівняти з російськими одновірцями і яка згодом була прирівняна до обкладених податками некріпосних державних селян¹³. Названі пізніше «лашманами», вони повинні були валити, перевозити й транспортувати ліс для флотобудування; багато хто з них втратив свої земельні посілості й переключився на торгівлю.

У 1718–1724 рр. сви особливи статус утратила також основна маса мордовського, чуваського, черемиського, вотяцького і татарського ясачного населення; вона теж була зарахована до категорії державних селян. Із прирівнянням до статусу російських селян значно зросли її податки й повинності. Держава, однак, на соціальній нівеляції не зупинилася й рішуче перейшла до релігійної інтеграції анімістів і мусульман Середнього Поволжя. Після

¹¹ До цього: А. Kappeler. *Rußlands erste Nationalitäten*, с. 244–292, 370–373; В. Nolde. *La formation de l'Empire russe*, т. 1, с. 100–108, 120–127

¹² ПСЗ, I, 2734 (т. 5, с. 66 і далі).

¹³ ПСЗ, I, 3149 (т. 5, с. 533 і далі).

перших акцій хрещення за Петра I Великого в 1740 р. — засобами масованого економічного тиску — було здійснено навернення у православ'я. Вихрещені звільнялися на три роки від подушного податку і цілком від рекрутського обов'язку; цими повинностями додатково обкладалися нехрещені¹⁴. Якраз цей останній захід викликав цілий потік хрещень і привів до переходу переважної більшості мордви, чувашів, черемисів і вотяків у православ'я. Зрештою, християнізація була лише формальним актом і довгий час залишалася поверховою. Хоча примусова християнізація ісламських татар набула особливо агресивних ознак — так, 418 із 536 мечетей було зруйновано, — вона не мала помітного успіху, навпаки — викликала запеклий спротив.

Наступ на іслам припинився в 1755 р., а після 1763 р. Катерина II скасувала більшість дискримінаційних заходів. У руслі освіченого абсолютизму вона повертається в 1775 р. до традиційного співробітництва з татарською елітою. У 1784 р. мусульманську знать знову кооптували в російське дворянство, щоправда, без повернення їй права на російських кріпаків¹⁵. Татарські купці отримали торговельні привілеї, які мали дати їм можливість освоїти казахські степи й Середню Азію для російських інтересів. Мусульманське духовенство організувалося в 1788 р. у власну установу — Мусульманські духовні збори, очолювану муфтієм.

Таким чином, під кінець XVIII ст. становище етносів колишнього Казанського ханства істотно змінилося. Тепер їх було соціально якнайповніше інтегровано у стану систему Росії, а мордва, черемиси, чуваші й вотяки були релігійно прирівняні до росіян. Усе ж системи вартостей і соціальні відносини колишніх анімівців були цілком збережені, а ісламські казанські татари намагалися використати свої нові права для економічного і культурного відродження.

2. Прорив у Північну Азію: завоювання та освоєння Сибіру

Завоювавши Казанське й Астраханське ханства, Москва зробила спробу просунути в Лівонській війні на захід і досягти Балтійського моря. Коли ця спроба остаточно зірвалася на початку 1580-х р., Москва знову спрямувала увагу на «збирання земель Золотої Орди». З Астрахані відкривався простір для подальшого просування в Степ, у напрямку Каспійського та Чорного морів, і московський цар розгорнув жваву політичну діяльність у цьому напрямку (див. наступний параграф). Усе ж шанобливе побоювання росіян, які населяли ліси, перед відкритим степом було великим, і аж до XVIII ст. вони корилися військовій силі кочових наїзників.

Наступним напрямком експансії став Сибір, куди відкрився шлях після падіння Казані. Хан Сибіру — ще один нащадок Золотої Орди — правив величезними, рідко населеними просторами у верхньому басейні Обі. Один із тутешніх ханів навіть підкорився після падіння Казані московському цареві, проте вже через декілька років новий хан Кучум оголосив альянс з Московією недійсним. Отже, експансія в Сибір була черговим етапом «збирання земель Золотої Орди». Водночас вона буда пов'язана із просуванням Новгородів і

¹⁴ ПСЗ, I, 8236 (т. 11, с. 248–256); також: Ch. Lemerrier-Quellejay. Les missions orthodoxes, с. 382–391.

¹⁵ ПСЗ, I, 15396 (т. 22, с. 51 і далі).

Москви на схід ще в середні віки, коли в пошуках пушнини племена півночі й північного сходу було підпорядковано слабкій данинній владі.

Завоювання й освоєння Сибіру, подія загальносвітового значення, буде охарактеризована тут лише в загальних рисах, причому на першому плані стоїть аспект формування поліетнічної Російської імперії¹⁶. Етнічні групи, які населяли Сибір у XVI–XVII ст., можна поділити за територією розселення та способом господарювання на північну і південну групи. Етноси північної тайги (зона хвойних лісів) і тундри провадили екстенсивне господарство, пристосоване до екстремальних природних умов. Вони були організовані в роди й лише частково — у більші племенні общини. Кочові мисливці та рибалки тайги — то були насамперед маньчжуромовні тунгуси й палеоазійські юкагіри; кочові оленярі тундри й лісотундри — самоїди, тунгуси і (на сході) палеоазійські чукчі, камчадали та коряки. Осілими були невеликі групи рибалок і мисливців на моржів та тюленів. Етноси південної тайги і лісостепу, не таких суворих кліматично та за структурою ґрунтів, займалися переважно кочовим скотарством, тримали коней, велику і малу рогату худобу й були організовані переважно в племена. Найважливішою етнічною групою були монголомовні буряти в районі озера Байкал. До цієї південної групи, крім декількох тюркомовних груп мисливців і рибалок (як телеути на Алтаї і шорці, яких називали татарами), відносять також тюркомовних якутів, які зрештою ще в середні віки переселилися зі степу на середню Лену. Вони й на далекій півночі дотримувалися своїх скотарсько-кочових традицій, хоча й достосувалися частково до місцевих тунгуських груп. Усі ці етнічні групи Сибіру були майже не організовані політично й розбиті на невеликі спільноти. Єдиним більшим державним формуванням було Сибірське ханство на заході, де, поряд зі скупченими у пристепових районах татарами, які займалися скотарством і землеробством, жили угромовні остяки й вогули — ясачні мисливці та рибалки. За винятком ісламських татарів, усі етноси Сибіру сповідували шаманістські релігії.

Ініціатива вторгнення Росії в Сибір вийшла не від держави, а від сім'ї підприємців Строганових, які, починаючи з кінця XV ст., розбудували на російській півночі (при підтримці московської верхівки) напівавтономну економічну область, де промишляли переважно добуванням соли і торгівлею хутром. У пошуках хутра Строганови скеровують увагу на багаті звіром зауральські ліси. Козацький загін, який перебував на службі Строганових під командуванням Єрмака, оспіваного згодом у російському фольклорі як

¹⁶ Цей параграф ґрунтується передусім на: G. V. Lantzeff, R. A. Pierce. *Eastward to Empire: Exploration and Conquest on the Russian Open Frontier, to 1750* Montreal — London 1973; B. Nolde. *La formation de l'Empire russe*, т. 1, с. 130–190; *The History of Siberia: From Russian Conquest to Revolution* / ред. A. Wood. London — New York 1991; *История Сибири: С древнейших времен до наших дней*, т. 1–2. Ленинград 1968; С. В. Бахрушин. *Избранные работы по истории Сибири XVI–XVII вв.*, част. 2: *История народов Сибири в XVI–XVII вв.* [=Научные труды, 3]. Москва 1955; *Этническая история народов Севера*. Москва 1982; *The Peoples of Siberia* / ред. M. G. Levin, L. P. Potapov. Chicago — London 1964; Б. О. Долгих. *Родовой и племенной состав народов Сибири в XVII в.* Москва 1960. Див. також збірник джерел в англійському перекладі в: *To Siberia and Russian America: Three Centuries of Russian Eastward Expansion, 1558–1867* / ред. В. Dmytryshyn etc, т. 1: *Russia's Conquest of Siberia 1558–1700*. Portland 1985. Також звіт про дослідження: D. N. Collins. *Russia's Conquest of Siberia: Evolving Russian and Soviet Historical Interpretations* // *European Studies Review* 12 (1982) 17–44.

Карта 3

2. ПРОРИВ У ПІВНІЧНУ АЗІЮ: ЗАВОЮВАННЯ ТА ОСВОЄННЯ СИБІРУ

героя, завоював у 1581–1582 рр. столицю Сибірського ханства у пониззі Іртиша; мотиви й детальніші обставини цього походу по сьогоднішній день залишаються дискусійними. Після деякого вагання втрутилася Московська держава й укріпила територію ханства численними фортецями (1586 рік — Тюмень, 1587 р. — Тобольськ, 1604 р. — Томськ; див. Карту 3). Таке чергування приватної і державно-військової ініціативи стало типовим для завоювання усього Сибіру.

У першій половині XVII ст., поряд із російськими мисливцями, шукачами пригод, торговцями й козаками, по сибірських річкових системах на схід просувалося регіональне військово-управління. При цьому загонами оминали степ, де були володіння казахів і монголів. Найважливішою рушійною силою дивовижно стрімкої експансії на понад 6 тис. км вглиб залишалося добування хутра, насамперед цінного соболя¹⁷. Бездумні дії вели до швидкого винищення хутрового звіра в легко доступних районах, що тягло за собою освоєння щораз нових територій і порушувало крихкий екологічний баланс. Об'єктом наживи були також моржові ікла та благородні метали. У всіх цих багатствах був зацікавлений і московський цар, який незабаром звелів закладати фортеці й забезпечив собі значну частину економічного прибутку у формі данин і мита. Уже в 1607 р. досягнуто Єнісею, в 1632 р. на Лені споруджено фортецю Якутськ, а 1639 р. перші російські загонами досягли Тихого океану, де 1648 року було засновано порт Охотськ. Звідси російські військові частини вирушали аж до Амурського басейну, звідки їх, зрештою, швидко відкинув опір тубільців і військова реакція Маньчжурії. Децю повільнішою була експансія попри Степ на південь: у 1643 р. досягнуто Байкалу, а в 1652–1661 рр. засновано фортецю Іркутськ. Росіян і тут зустрів військово-сильніший суперник — монголи, а також маньчжури, які правили з 1644 р. Китаєм, і в 1689 р. в Нерчинську було встановлено російсько-китайський кордон, дійсний аж до XIX ст. У першій половині XVIII ст. російська експансія поширилася також на крайній північний схід Євразії, на Чукотський і Камчатський півострови.

Більшість етносів Сибіру чинила росіянам відчайдушний опір. Уже татари колишнього Сибірського ханства організували в період Смути на початку XVII ст. великі повстання, метою яких було відокремлення і в які втягнені були також остяки та інші етноси Західного Сибіру. Неодноразово повставали після їх формального підкорення якути й буряти, а також юкагіри, чукчі, камчадали та коряки північного сходу. Організовані в невеликі общини, із значно гіршою технічно зброєю, етноси Сибіру звичайно поступалися у військовому відношенні московським озброєним загонам, які налічували максимально декілька сотень і поводитися брутально. Проте опір цих етносів, який щоразу спалахував, примусив московську владу проводити політику приєднання обережно. Крім того, поміркованість зумовлювалася й прагненням не зашкодити основній меті уряду — регулярно збирати хутровий ясак. Для цього було відновлено випробуваний метод гарантування статус-кво та співпраці з чужинецькою верхівкою.

Як правило, Москва підтверджувала володіння й первинні права родових і племінних вождів і доручала їм функції юрисдикції нижчої судової інстанції та місцевого управління, а ще — і це в першу чергу — збирання ясаку,

¹⁷ Див.: R. H. Fisher. *The Russian Fur Trade 1550–1700*. Berkeley — Los Angeles 1943.

який полягав переважно в здачі хутра¹⁸. Представники тубільної верхівки не були проте, за винятком сибірських татар, кооптовані в імперське родове дворянство. Гарантією панування служили, подібно як у Середньому Поволжі, фортеці з російськими гарнізонами, а також вимагання заручників і заборони на зброю. Вправно застосовувалися також і випробувані методи зіштовхування окремих родів і племен між собою: нерідко військові загони неросіян підтримували росіян у пригнобленні інших етносів. У цілому ж російська адміністрація не втручалась у внутрішні відносини сибірських етносів, які зберегли свою форму господарювання, уклад життя та шаманістську віру. Російська держава навіть дозволила більшості анімістичних бурятів на початку XVIII ст. перейти, під впливом монгольських і тибетських місіонерів, до ламаїстського буддизму.

Така стримана політика Москви відображена в постійно повторюваних сибірським воеводам попередженнях «поводитись із неросіянами прихильно й лагідно, не стягати ясак силою і примусом». Проте регіональні чиновники й російські мисливці, торговці, козаки та авантюристи часто не виконували цих розпоряджень. Москва була далеко, і звичайними речами на порядку денному була корупція, адміністративне свавілля, тиск, незаконне закріпачення (передусім тубільних жінок), розбій і насилля. «Милостивий государю, — звернулася 1663 р. група юкагірів до царя, — не дозволь, щоб служилі люди і мисливці за хутром і далі нас ображали, грабували, силою нав'язували нам свої товари [...], били палицями и позбавляли волі, чи щоб вони [...] руйнували юрти, грабували [...] з комор оленячі шкури й відбирали в нас наших жінок і дітей!»¹⁹. Державна політика і місцева практика збігалися тут ще меншою мірою, ніж у Середньому Поволжі.

Якщо на початку російська колонізація в Сибіру обмежувалася спорудженням фортець і містечок, то протягом XVII ст. Сибір усе більше заселявся російськими селянами, передусім з метою постачання гарнізонів збіжжям. Уже на початку XVIII ст. росіяни чисельно значно перевищували неросійське населення Сибіру. Щоправда, російські селяни скупчувалися майже виключно на родючому чорноземі південного заходу Сибіру. Цей регіон було тоді вже також повністю інтегровано в Російську державу, тоді як величезні простори півночі і сходу з їх чисельно незначним населенням у складі мисливців, оленярів, рибалок і кочових пастухів економічно визискувалися нецільною системою фортець та адміністративних центрів.

У XVIII ст., так само, як і в Середньому Поволжі, Російська держава форсувала приєднання неросійських етносів Сибіру. Зрештою, про соціальну інтеграцію мисливців, рибалок і кочових скотарів у суспільний лад Росії годі було й думати, хоча православне місіонерство широко охопило Сибір

¹⁸ G. V. Lantzeff. *Siberia in the Seventeenth Century: A Study of the Colonial Administration*. Berkeley 1943; М. М. Федоров. *Правовое положение народов Восточной Сибири (XVII — начало XX века)*. Якутск 1978.

¹⁹ *Колониальная политика Московского государства в Якутии XVII в.*: Сборник архивных документов. Ленинград 1936, с. 109–111; тут — за німецьким перекладом у: *Wirtschaft und Handel der Kolonialreiche*. München 1988, с. 351. Див. також зразок інструкції для воеводи (там само, с. 351–355). Підсумування див.: D. N. Collins. *Subjugation and Settlement in Seventeenth and Eighteenth-Century Siberia // The History of Siberia: From Russian Conquest to Revolution* / ред. А. Wood. London — New York 1991, с. 37–56.

навіть раніше, аніж Середнє Поволжя. Петро I звелів у 1706 і 1710 р. новому архієпископові Сибіру охрестити остяків і вогулів, використовуючи матеріальні заохочення, а якщо потрібно — то й силу. Попри відчайдушний опір, більшість представників обох цих угромовних етносів перейшла в православ'я²⁰. Коли в 1731 р. єпархія була заснована ще й в Іркутську, то в наступні десятиліття численні якути, тунгуси й північно-західні буряти, а навіть чукчі й коряки, були навернені подібними методами. «Від цього часу [...] почали приїжджати з північного міста попи, — сказано в якутському переказі, — які всюди їздили, збирали людей в одному місці, обливали їх водою і так хрестили і давали їм російські імена. Хоробрі чоловіки з довгими косами схиляли, плачучи, свої голови, непокірні намагалися втекти у верхів'я рік»²¹. Примусова християнізація в Сибіру мала, однак, ще більшою мірою, ніж у Середньому Поволжі, формальний характер, і неросійські етноси й далі трималися своєї віри та вирізнялися в соціальних відносинах шаманізмом.

У приєднанні Сибіру до Московської держави поєдналися зразки прямої влади, розвинені Новгородом, і методи міцніших військових, адміністративних та економічних уз із центром, які Москва вже випробувала в Середньому Поволжі. Те, що центр спочатку розглядав Сибір у тому самому контексті, що й Казанське ханство, підтверджується, зокрема, тим, що Сибір підпорядковано було московському центральному управлінню — Казанському приказові. Щойно в 1637 р. створено Сибірський приказ — окрему канцелярію для Сибіру. Російську експансію в Сибір порівнювали принагідно з американською експансією на захід, і справді — паралелі очевидні. Інтерпретація обох процесів усесвітнього значення відбувалася за подібними схемами; освоєння Дикого Заходу, як і Дикого Сходу, було героїзовано й узаконено нащадками європейських поселенців. Жорсткі заходи проти тубільних етносів, традиційний устрій яких був підірваний зброєю, горілкою й епідеміями, давно відійшли в забуття, як і бездумне грабування природи (хутро і бізони). Ця проблема не втратила актуальності по сьогоднішній день, про що свідчать недавні дискусії в Радянському Союзі та в Америці про нищівне виснаження природи, передусім унаслідок добування газу і нафти, і про глибинні кризи тубільного населення. Правда, не слід забувати про географічні відмінності між Північною Америкою і Сибіром; доцільніше було б, очевидно, порівняння Сибіру з Канадою. Історичні традиції європейців, які їхали за океан також, відрізняються від традицій росіян, які століттями мали контакт з етносами Півночі. Питання, чи в результаті цього в Сибіру виробилася не така брутальна, як в Америці, більш «людяна» модель контакту європейців із неєвропейськими мисливцями і кочовиками, — залишається дискусійним²².

²⁰ J. Glazik. *Die russisch-orthodoxe Heidenmission seit Peter dem Großen: Ein missionsgeschichtlicher Versuch*. Münster 1954, с. 32–51; Н.-Н. Nolte. *Religiöse Toleranz in Rußland 1600–1725*. Göttingen 1969, с. 34–36; I. Smolitsch. *Geschichte der russischen Kirche 1700–1917*, т. 2. Berlin 1991, с. 270–278.

²¹ Цитується за: Т. В. Жеребина. Итоги крещения якутов в XVII–XVIII веках // *Православие в Древней Руси*. Ленинград 1989, с. 103. Загалом пор.: J. Glazik. *Die russisch-orthodoxe Heidenmission*, с. 84–101; *История Якутской АССР*, т. 2. Москва 1957, с. 123–125; М. М. Федоров. *Правовое положение народов*, с. 81–99.

²² Див., наприклад: F. Svensson. Comparative Ethnic Policy on the American and Russian Frontiers // *Journal of International Affairs* 36 (1982) 83–103.

3. Поступове просування в Степ

Російська експансія в Сибір була витримана в традиціях східнослов'янських поселень на сході, які з часів Київської Русі поширювалися на щораз нові лісисті території. Відкритий безлісий Степ на північ від Чорного та Каспійського морів і далі був для росіян чужим, ворожим, небезпечним, і лише біля рік козаки й московські служилі люди наважувалися споруджувати опорні пункти. Уявлення про Степ як типовий життєвий простір росіян поширилося лише в ХІХ ст. через пісні й художню літературу. А до цього часу Степ був володінням кочовиків-наїзників. Їхній уклад життя, в основі якого було пасовищне господарство з далекими сезонними кочівлями, був пристосований до природних умов Степу. Йому відповідали надзвичайні військові якості кочовиків і децентралізований, нестабільний суспільно-політичний устрій, побудований на кланових відносинах. З осілими східними слов'янами здавна були встановлені тісні контакти, які відзначалися, з одного боку, грабівницькими й спустошливими наїздами степовиків, а з іншого — інтенсивними господарськими та дипломатичними взаєминами.

Анексувавши Казанське й Астраханське ханства в Поволжі, Московська держава забезпечила собі стратегічну позицію, яка дозволяла їй перейняти вплив на Степ і відігравати дієву роль у конфліктах за спадщину Золотої Орди. Щоправда, Москва не могла послуговуватися тут збройною перевагою, оскільки рівня степових кочовиків російські війська у ХVІ–ХVІІ ст. ще не досягли. Тому, щоб поступово зміцнити свою позицію в Степу, московський цар розпочав від політичних засобів. Дипломатичні відносини з кочовиками продовжували при цьому традиційні зразки «степової політики», яка полягала на особистих союзах і встановленні відносин залежності збиранням данини та посадженні своїх володарів, але не вдавалася до територіяльних анексій. Москва вміло розколювала кочовиків і перетягала на свій бік окремих вождів, чи й цілі клани. Присяги на вірність, які ті складали «білому цареві», інтерпретувалися обома сторонами по-різному. Тимчасом як кочовики вважали, що скріплюють тимчасову підлеглисть, яка не стосувалася інших вождів чи кланів, традиційно осіла патримоніальна Москва виводила звідси свої претензії на повне панування²³. Ці непорозуміння й далі розігрувалися в міжнародному контексті, враховуючи відповідну зацікавленість Речі Посполитої, а також Османської імперії та казахських ханств. Довгий час Москва могла щораз більше укріплювати свою позицію спадкоємиці Золотої Орди. До цього спричинився також економічний занепад Степу внаслідок відкриттів, які все більше знецінювали значення давнього торгового шляху між Європою і Азією.

Башкири

Із завоюванням Казані Московська держава ввійшла в безпосередній контакт із башкирами, які перебували частково під верховенством Казанського ханства²⁴.

²³ Див.: D. V. Yaroshevsky. *The Attitude of Catherine II toward Nomads of the Russian Empire: Paper Fourth International Conference on Eighteenth-Century Russia*. Hoddesdon 1989.

²⁴ Про башкирів див.: A. S. Donnelly. *The Russian Conquest of Bashkiria 1552–1740: A Case Study in Imperialism*. New Haven 1968; B. Nolde. *La formation de l'Empire russe*, т. 1, с. 166–168, 191–235; Башкиры // ЭС, т. 3 (5). Санкт-Петербург 1891, с. 225–240; *Очерки по истории Башкирской АССР*, т. 1/1. Уфа 1956.; Н. Г. Аполлова. К вопросу о политике абсолютизма в национальных районах России в ХVІІІ в. // *Абсолютизм в России (ХVІІ–ХVІІІ вв.): Сборник статей к семидесятилетию со дня рождения...* В. К. Кафенгауза. Москва 1964, с. 355–388.

Тюркомовні башкири–мусульмани, територія розселення яких знаходилася на південному Уралі між Камою і Яіком (Уралом), не були «чистими» кочовиками. На півночі й у верхів'ях Уралу деякі племена населяли також ліси й займалися мисливством, рибальством, бортництвом, а на заході — і землеробством. Зате більшість башкирів у південному та східному лісостепу і степу були напівкочовими і кочовими скотарями. Башкири були організовані в клани і племена й виразно диференційовані соціально. Як кочовики-наїзники, вони мали перевагу над озброєними загонами осілих степовиків. На противагу більшості інших кочовиків, які належали до Золотої Орди, башкири не творили політичної єдності. Вони мали тісні взаємини з Казанським і Сибірським ханствами на півночі та з ордами ногайців і казахів на півдні, чинили періодичні набіги на російські прикордонні області.

Після завоювання Казані деякі групи башкирів потрапили під московське верховенство. У тім, ті претензії на владу, які цар із цього виводив, ще довго не могли бути зреалізованими. Уже в 1586 р. в Північній Башкирії було засновано фортецю Уфа, проте тільки в середині XVII ст. на крайньому північному заході башкирських поселень «для захисту від башкирів і калмиків» було споруджено Закамську оборонну лінію²⁵. Але й тепер влада над башкирами була хисткою; окремі вожді племен поступали на московську службу, а деякі групи на півночі й поблизу фортеці Уфа сплачували цареві доволі поміркований ясак. Отже, викликає сумнів датування радянськими дослідниками «добровільного об'єднання» башкирів із Росією вже другою половиною XVI ст.²⁶

Лише в другій половині XVII — на початку XVIII ст. Москва поступово почала систематично збирати з башкирів податі й вимагати від них виконання повинностей²⁷. Одночасно чимраз більше татар, мордві, чувашів, черемисів і росіян перебиралися із Середнього Поволжя на Середній і Південний Урал і селилися на пасовищах башкирів як землероби, так що протягом XVIII ст. башкири стали меншістю на власній території. Властиво, башкирській знаті вдалося взяти в залежність більшість новоприбулого неросійського ясачного населення, яке в російських джерелах названо «тептярами» і «бобилями». Однак дедалі частіше доходило до конфліктів між осілими землеробами й кочовиками за земельні володіння. Це становило (поряд із зростаючими державними претензіями) тло для озброєних виступів башкирів у 1662–1664, 1676–1682 і в 1705–1710 рр., спрямованих часто проти російських поселенців.

На ці повстання Російська держава реагувала, як звичайно, батою, тобто брала заручників, і прямином, гарантуючи, наприклад, права тубільців на землю. І аж у 30-х рр. XVIII ст. Москва взялася за підкорення башкирів. Тім часом ситуація істотно змінилася. Держава, реформована й військово

²⁵ А. Карпелер. *Rußlands erste Nationalitäten*, с. 173 і далі.

²⁶ Див., наприклад: *Очерки по истории Башкирской АССР*, т. 1/1, с. 56–66; *Историческое значение добровольного присоединения Башкирии к русскому государству*: Материалы научной конференции. Уфа 1982.

²⁷ Див. також: Н. Ф. Демидова. Управление Башкирией и повинности населения Уфимской провинции в первой трети XVIII в. // *ИЗ 68* (1961) 211–237; У. Х. Рахматуллин. Крестьянское заселение Башкирии в XVII–XVIII вв. // *Крестьянство и крестьянское движение в Башкирии в XVII — начале XX вв.* Уфа 1981, с. 3–25.

зміцнена Петром I, стала систематично, а також максимально використовувати ресурси прикордонних земель. Особливе зацікавлення викликали резерви родючої землі й корисні копалини заселеного башкирами Південного Уралу. Безпосереднім приводом до розпочатої в 1734 р. оренбурзької експедиції були нові, щойно встановлені стосунки з казахами, які переключили увагу на торгівлю із Середньою Азією. Укріплена прикордонна лінія, споруджена в 1735 і в 1740 рр. між Самарою на Волзі і новозаснованим Оренбургом на Яїку, відрізала башкирів від степу. Башкири відреагували рядом великих збройних повстань, придушити які вдалося лише в п'ятирічній жорстокій війні, причому московські війська отримували підтримку від неросійського ясачного населення.

І в наступні десятиліття доходило до повстань башкирів, але тепер Південний Урал був під військовим контролем Росії. Адміністративно він теж був приєднаний до Російської імперії. Подальша інтеграція проходила за випробуваними зразками: башкирська верхівка, яка не стала жертвою російських військових заходів, а також вихідці із Середнього Поволжя — татарські мішари (мецєряки) — були утверджені у своїх володіннях і привілеях та прийняті на кіннотну службу Росії. Основна ж частина населення далі сплачувала ясак, причому башкири платили менше, ніж представники інших етнічних груп, а неросійські тептярі й бобилі — менше, ніж російські державні селяни. Права на володіння були й далі гарантовані корінному населенню, однак конфлікт за землю тут продовжувався, і тому на території башкирів далі було багато етнічних і соціальних вогнищ конфлікту. На відміну від неросіян Казанського ханства, башкири й у XVIII — першій половині XIX ст. не були інтегрованими в Російську імперію, а залишалися на особливому становищі. У кінці XVIII ст. вони разом із мішарами були переведені у військовий стан, який можна порівняти з російськими козаками. Їх було організовано в нерегулярне «башкирське військо» й підпорядковано власному військовому командуванню. Башкири служили на Оренбурзькій прикордонній лінії, а також брали участь у військових походах на захід, як наприклад, у період між 1806 і 1813 рр.²⁸

Ногайці

Із завоюванням у 1556 р. Астрахані Московська держава одержала опорний пункт посеред Степу. Тут знаходилися кочовища тюркомовних ісламізованих ногайців, нащадків Великої орди в центральних областях Золотої Орди між Волгою та Аралом²⁹. То були типові кочовики з великими стадами, далекосяжними сезонними кочівлями, слабкою організацією в клани й племена, які час-від-часу об'єднувалися в одну або декілька орд. Спричинена московськими завоюваннями дестабілізація мала наслідком розпад ногайців на три орди. Мала орда перейшла Волгу і підкорилася кримському ханові,

²⁸ R. F. Baumann. *Subject Nationalities in the Military Service of Imperial Russia: The Case of the Bashkirs* // *SR* 46 (1987) 491–495; J. P. LeDonne. *Ruling Russia: Politics and Administration in the Age of Absolutism 1762–1796*. Princeton 1984, с. 283–290; *Очерки по истории Башкирской АССР*, т. 1 /2. Уфа 1959, с. 33–37, 64–70.

²⁹ Б.-А. Б. Кочекаев. *Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв.* Алма-Ата 1988, с. 17–119; А. А. Новосельский. *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в.* Москва — Ленинград 1948; A. Kappeler. *Moskau und die Steppe*.

ще одна орда на сході приєдналася до казахів, тоді як Велика орда в центрі була ослаблена боротьбою окремих кланів за владу.

Ще з кінця XV ст. Москва підтримувала з ногайцями тісні дипломатичні й торгові відносини. Із завоюванням волзьких ханств ногайці Великої орди стали безпосередніми сусідами Московської держави й надзвичайно швидко потрапляли в економічну залежність. Москва зіштовхувала розсварені клани, і в 1557 р. князь Ізмаїл склав цареві присягу, яку Москва сприйняла як підкорення. Ногайці служили в російських військах найманцями, а окремі вельможі подалися на службу до царя, поміж ними — старійшини княжого роду Юсупових, які отримали у Верхньому Поволжі великі маєтки з тисячами російських селян. Однак ставлення Москви до ногайців далі було нестабільним. Москві вдалося в кінці XVI ст. домогтися приспівання заручників, а в 1600 р. посадити свого князя; усе ж деякі клани щоразу вивільнялися із залежності. Велика Ногайська орда була якийсь час під московським протекторатом, але й у XVII ст. зберігала незалежність. Внутрішня криза й неухильний розпад цієї орди припадає на початок 1630-х рр., коли степ на схід від Волги зайняли калмики. Ногайці перейшли Волгу й наново організувалися в степах від Кубані до Дністра в орди під верховенством Кримського ханства. Ногайці — це останні верхові кочовики на північ від Чорного моря.

Калмики

Прорив калмиків аж до Волги був останньою хвилею розпочатої ще гунами експансії центральноазійських верхових кочовиків на Захід, яка досягла апогею в універсальній імперії монголів³⁰. Калмики — західномонгольські племена — в перших десятиліттях XVII ст. кількома хвилями перекочували під тиском східних монголів і казахів на південний захід і володіли степом на північ від Каспійського моря. Як і ногайці, калмики були суто кочовими пастухами й дисциплінованими воїнами, перед якими тремтіли інші. Вони були організовані в родові общини та орди під проводом тайши або в племена (улуси), а вже на Волзі об'єдналися в ханство. Як і всі монголи, калмики були ламаїстами, засновували монастирі, підтримували відносини з Тибетом, користувалися новоствореним західномонгольським алфавітом. Таким чином, вони були крайнім осередком буддизму на південно-східному кордоні Європи і чужорідним тілом у тюркомовному ісламському Степу.

Досить рано Московська держава робила спроби прив'язати калмиків до себе. У 1655 р. дійшло до угоди, яку хан калмиків скріпив присягою лояльності. «Ми, улуси, — читаємо в ній, — усі довічно віддані великому володареві, цареві і великому князеві Олексію Михайловичу»³¹. Для московського уряду — і для радянської історіографії³² — це означало перехід калмиків у

³⁰ Про калмиків див.: *Очерки истории Калмыцкой АССР-Дооктябрьский период*. Москва 1967; С. А. Riess. *The History of the Kalmyk Khanate to 1724*: Ph. D. Diss. Indiana University 1983; М. Khodarkovsky. *The Arrival of the Kalmyks and the Muscovite Southern Frontier, 1600–1670* // *RH* 15 (1900) 225–254; Е. Sarkisyanz. *Geschichte der orientalischen Völker Russlands*, с. 252–262.

³¹ *ПСЗ*, I, 145 (т. 1, с. 356–358; тут на с. 356). Загалом див.: М. Khodarkovsky. *Kalmyk-Russian Relations, 1670–1697: Development of a Pattern of Relations between Nomadic and Sedentary Societies* // *CAS* 2 (1983/3) 5–36.

³² *Доброжелательное вхождение калмыцкого народа в состав России: Исторические корни и значение*. Элиста 1985. Книгу видано до 375-ї річниці «включення» Калмиків до складу Росії, що датується вже 1609 р.!

підданство до царя, але калмикам залежало на добровільному військовому альянсі в дусі степової політики. Москві потрібні були допоміжні загони справжніх воїнів як буфер на півдні в боротьбі з кримськими татарами. Щоб мати такі загони від калмиків, вона була готова жалувати за це їхню верхівку дарами й торговельними привілеями. Про контроль над Степом годі було й думати, навіть якщо калмики тимчасово віддавали своїх заручників. Калмицьке ханство зберігало незалежність, на що вказує, зокрема, той факт, що присяги цареві постійно повторювалися. За хана Аюки (1672–1724) поволзькі калмики дійшли вершини політичної і військової влади. Вони підтримували також відносини з Османською імперією та Китаєм. За Петра I калмики служили як сила, що відповідала за спокій у Степу (зокрема, протистояли неспокійним башкирам) і як допоміжні війська в Північній і Перській війнах³³.

У наступні після смерті Аюки десятиліття посилювався тиск Росії на калмиків: наступників цього хана призначав Петербург, і їх зобов'язували віддавати своїх дітей заручниками; губернатори Астрахані втручались у внутрішні справи ханства, пасовища калмиків привласнювали російські, українські й німецькі землероби, а кочове господарство калмиків занепадало³⁴. Спроби калмиків захистити свої земельні володіння й давні права були практично безуспішними, тож зростала їхня готовність повернутися на прабатьківщину. І коли Китай, який наніс нищівного удару по західних монголах, запропонував калмикам у володіння пасовища в Джунгарії, кількість населення якого сильно зменшилася, понад дві третини калмиків відгукнулися на цей заклик. У січні 1771 р. понад 100 тисяч калмиків на чолі з ханом Убаши рушили на схід, та лише незначна їх частина досягла мети; решта стали жертвами нападів казахів і киргизів або не витримали пустелі. Тих калмиків, які залишилися в степах північніше від Каспійського моря, передусім на захід від Волги, було підпорядковано тепер системі управління Російської імперії. Ханство було ліквідоване, кожен улус підпорядковано губернаторові Астрахані, а розселення на заході калмиків взято у військово-донських козаків. Кочові калмики не були інтегровані в російське суспільство, а зберігали ще й у XIX ст. свій традиційний суспільно-політичний устрій, незважаючи на щораз сильніше обмеження їх автономії та їхніх пасовищ.

Кримські татари

З-поміж держав, які в першій половині XVI ст. конкурували з Московською державою за правонаступність Золотої Орди, на XVIII ст. лише Кримське ханство не було ще під російським пануванням. Тюркомовні кримські татари-мусульмани володіли обширними степами на північ від Чорного моря завдяки своїм надзвичайним військовим та організаційним здібностям, хоча теж і завдяки прикриттю, яке забезпечувала їм Османська імперія³⁵. У кінці XV ст. османці взяли під контроль узбережжя Чорного моря й було анексовано велике, раніше генуезьке, торгове місто Кафу у Криму, а також деякі інші фортеці, зокрема венеційсько-генуезьку Тану (Азов) у гирлі Дону. Відтоді Кримське

³³ M. Khodarkovsky. *Uneasy Alliance: Peter the Great and Ayuki Khan* // CAS 7 (1988/4) 1–45.

³⁴ M. Khodarkovsky. *Russian Peasant and Kalmyk Nomad: A Tragic Encounter in the Middle of the Eighteenth Century* // RH 15 (1988) 43–69.

³⁵ Хрестоматійною працею з історії кримських татар є: A. W. Fisher. *The Crimean Tatars*. Stanford 1978.

ханство перебувало в слабкій залежності від Османської імперії, аж до XVII ст. залишаючись, по суті, самостійною степовою сильною державою.

Кримські татари та їх союзники ногайці чинили регулярні наскоки на осілі поселення східнослов'янських селян поблизу степового кордону. Вони грабували їхнє майно, спустошували й знищували поселення і забирали в полон тисячі людей, щоб продавати їх у рабство. Від 1521 р. кримсько-татарські війська заходили вглиб Росії, а в 1571 р. навіть спалили Москву. Кримські хани знімали данину з Польського королівства і Великого князівства Литовського (від Люблінської унії 1569 р. ці держави становили Річ Посполиту), а також з Москви, підтверджуючи тим самим свої претензії на спадщину Золотої Орди. Тому не дивно, що в російських переказах кримські татари вважаються жорстокими й віроломними розбійниками, які з самого лише бажання вбивати, грабувати й нищити нападали на мирних християнських поселенців, брали їх у неволю або вбивали. Уявлення про підступних кочовиків, віковичних ворогів росіян, збереглися аж до XX ст. Не випадково саме кримські татари належали до народів, депортованих у кінці Другої світової війни в Азію. Проте цей типовий для осілих суспільств образ кочовиків є однобоким і справедливо підданий критиці, наприклад, американським істориком Аланом Фішером.

У XV ст. Кримське ханство було державою багатьох народів, соціально й політично диференційованою, економічно та культурно розвиненою, у якій поєднувалися кочові й осілі традиції. Династія Гіреїв, яка вела свій рід від Чингіс-хана, і клани татарської аристократії правили територією, яка, окрім півострова, охоплювала весь степ на північ і схід від Чорного моря. До населення ханства, крім кримських татар, які перейшли в переважній більшості до осілого способу життя, належали різні групи ногайців, що кочували по степах континенту, й осіле міське населення Криму, яке складало, поряд із вірменами, переважно татаромовні греки й тюркомовні юдаїсти (кримчаки та караїми). У господарстві поєднувалися кочове скотарство, землеробство та виноробство, а також інтенсивна торгівля невольниками, худобою і предметами розкоші. На неісламські групи ханства не поширювалися монгольська й османська традиція, їх лише зобов'язували сплачувати високі податки. У Криму татарська культура, література, історіографія, архітектура та ісламська освітня система досягли значного розквіту.

Утім, у XVIII ст. вершина розвитку була вже для Кримського ханства позаду. Господарство переживало кризу, соціально та політичне життя страждали внутрішні конфлікти, посилилася залежність від турецького султана. Російські відносини з кримськими татарами щораз сильніше визначалися відносинами останніх з Османською імперією. Починаючи з правління Петра I, Росія перейшла в наступ і спробувала, паралельно з боротьбою за вихід до Балтійського моря, здобути також доступ до Чорного моря. Після ряду невдалих степових походів Росія добилася протягом XVIII ст. військової переваги. Це проявилось вже у війні 1736–1739 рр., коли її війська розбили кримських татар і тимчасово прорвалися навіть у Крим. І тільки російсько-турецька війна 1768–1774 рр., внаслідок якої османців було витіснено зі значної частини північного узбережжя Чорного моря, привела до зміни ситуації. Тим самим Кримське ханство опинилося сам на сам із потужною Російською державою

Анексія Криму відбувалася трьома етапами, які відповідали інкорпорації інших держав-спадкоємців Золотої Орди, лише проходили значно швидше³⁶. У 1771 р. Крим було завойовано, наступного року османський протекторат над Кримським ханством було замінено російським, але ханству було гарантовано існування «вільної, ні від кого не залежної області»³⁷. Через чотири роки Росія посадила нового хана, який провів ряд реформ. Коли татарська знать збунтувалася проти цього, Катерина II знову послала війська, і в 1783 р. було знято останнього хана. Так Кримське ханство втратило свою політичну автономію і було приєднане до Російської імперії. Більшість міських жителів, греків та вірмен, було ще декількома роками раніше переселено на територію північніше від Азовського моря, де вони заснували колонії — відповідно, Маріуполь і Нову Нахічевань. Під час завоювання Кримського ханства Росія вправно зіштовхнула кочових ногайців із кримсько-татарською панівною верхівкою, і численні ногайці перебралися на Кубань північніше від Кавказу³⁸. Таким чином, степ на північ від Чорного моря, колишній життєвий простір ногайців, звільнився для поселень українських, російських та чужоземних селян (див. наступний параграф). Ногайці степу на північ від Кавказу, який тепер теж належав Росії, у своїй більшості ще й у ХІХ ст. зберігали вірність кочовому способу життя. Частина їх знову повернулася в степ на півночі Криму й поступово перейшла до осілости; ця велика група ногайців емігрувала після Кримської війни в Османську імперію.

Методи приєднання Кримського ханства відповідали спочатку тим, які застосовувалися понад два століття тому щодо Казанського ханства. Окупавши Крим, Петербург зробив спробу завоювати прихильність до себе тамтешніх татар. «Ми обіцяємо свято й непохитно від нашого імені і від імені наших престолонаступників сприймати їх як рівних нашим єдинородним підданам, зберігати і захищати їх людей, майно, святині і їхню природну релігію [...] і забезпечувати кожному з їхніх станів діючі в Росії права та привілеї», — зазначено в анексійному маніфесті від 8 квітня 1783 р.³⁹ Було перейнято структуру управління ханством і підпорядковано її російському губернаторові. Російські власті співпрацювали з татарською верхівкою, земельні угіддя та привілеї якої були гарантованими. За це вони повинні були служити тепер російському імператорові в армії або в регіональному управлінні. Татарська знать була включена в імперське родове дворянство — не так, як еліта інших степових держав, а так, як казанські татари, теж осілі. Щоправда, вона повинна була навести докази свого благородного походження, що нерідко затримувало надання повних дворянських прав⁴⁰. Татарські селяни зберегли свої земельні посілости і свій статус вільних, незалежних від поміщиків державних селян. В епоху освіченого абсолютизму толерантність

³⁶ A. W. Fisher. *The Russian Annexation of the Crimea 1772–1783*. Cambridge 1970; B. Nolde. *La formation de l'Empire russe*, т. 2, с. 115–195.

³⁷ ПСЗ, I, 13943 (т. 19, с. 708–712; тут на с. 708). Див. також: ПСЗ, I, 14164 (т. 19, с. 959).

³⁸ Б.-А. Б. Кочекаев. *Ногайско-русские отношения*, с. 142–260; B. Nolde. *La formation de l'Empire russe*, т. 2, с. 219–229; Л. Н. Черенков. Таврические ногайцы (Последний кочевой народ Причерноморской этноконтактной зоны) // *Этноконтактные зоны в европейской части СССР (география, динамика, методы изучения)*. Москва 1989, с. 44–53.

³⁹ ПСЗ, I, 15708 (т. 21, с. 898).

⁴⁰ М. Яблочков. *История дворянского сословия в России*. Санкт-Петербург 1876, с. 583 і далі, 619.

до ісламу була само собою зрозумілою. Співробітництво з ісламським духовенством було бажаним, йому гарантувалися земельні угіддя (вакфи); його було інтегровано, через створене Таврійське магометанське управління, у державний бюрократичний апарат.

Ця прагматично-гнучка політика мала успіх⁴¹. Ось чому, втративши свою кількасотлітню державну самостійність, кримські татари все ж не вдавалися до збройних виступів проти російського правління. Щоправда, уже в 1780-х рр. тисячі татар «протестували ногами», емігрувавши в Османську імперію. Цей переселенський рух тривав і в наступні десятиліття, досягнувши кульмінації під час Кримської війни й після неї. Так між 1783 і 1860 рр. добра половина кримських татар покинула свою батьківщину. Від початку XIX ст. Крим заселявся східнослов'янськими селянами та іноземними колоністами, а з другої половини цього століття татари стають на півострові меншиною. Російський уряд усіма силами сприяв колонізації Криму, і татари втратили частину своїх земель. Поступово була прискорена й адміністративна інтеграція, усі важливіші урядові функції перебрали росіяни. Крім цього, татари витіснялися і з кримських міст.

Кримським татарам вдалося зберегти свій соціальний устрій та культурно-релігійну самобутність, але в середині XIX ст. їх було позбавлено політичної влади, а демографічно й економічно — значно послаблено. Останні суверенні нащадки татарських верховних правителів стали третьорядними підданими росіян.

4. Освоєння Степу: козаки і німецькі колоністи

Наслідком остаточного підкорення башкирів, ліквідації Калмицького ханства й анексії Кримського ханства стала можливість заселення селянами родючих степових земель на північ від Чорного та Каспійського морів, споконвічних територій верхових номадів. Східнослов'янські козаки входили в Степ ще з XVI ст., та осідали вони лише по ріках. На степовому кордоні козаки постали внаслідок змішання східних слов'ян із татарським та іншими етнічними елементами, але з XVII ст. вони виразно й однозначно визначаються як православні росіяни або українці. Про українських козаків на Дніпрі мова йтиме в наступному розділі, а тут представлю стисло російських козаків, оскільки вони (згідно з моєю тезою) виявляли початки етнічно окремійшого розвитку.

Козаки, які з XVI ст. стали оселятися на Дону, Волзі, Яїку й Терекі, — це в основному рекрути, набрані з російських та українських селян, які тікали на степові кордони від податкового гніту й поширення панщини; тут вони були спочатку в безпеці від держави і поміщиків⁴², жили в укріплених таборах

⁴¹ Див.: A. W. Fisher. *The Crimean Tatars*; E. Lazzerini. *The Crimea under Russian Rule: 1783 to the Great Reforms // Russian Colonial Expansion to 1917* / ред. M. Rywkin. London — New York 1988, с. 123–138; Е. И. Дружинина. *Северное Причерноморье в 1775–1800 гг.* Москва 1959, с. 92–146.

⁴² Поп.: G. Stökl. *Die Entstehung des Kosakentums*. München 1953; P. Rostankowski. *Siedlungsentwicklung und Siedlungsformen in den Ländern der russischen Kosakenheere*. Berlin 1969; *История Дона с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции*. Ростов 1965, с. 94–193; E. D. Sokol. *Don Cossack Host // MERSH*, т. 9, с. 218–221; Його ж. *Vo Cossacks // MERSH*, т. 42, с. 225–230; Його ж. *Yaik Cossacks // MERSH*, т. 44, с. 144–151.

на ріках, займалися рибальством, мисливством і бортництвом, а пізніше — і скотарством. Ще одним джерелом прибутків були регулярні пограбування степових кочовиків, напади на купців, а також виплати Московської держави. Росія використовувала козаків як охоронців кордону, дозорців і грабіжників у своїх конфліктах зі степовими кочовиками, а також брала їх найманцями на військову службу. Усе ж окремі козацькі загони зберегли високий ступінь автономності. Як і степові кочовики, вони були в очах росіян ненадійними союзниками. Так, вихідцями з козаків були провідники й ударні групи великих народних повстань XVII–XVIII ст.

Крім специфічного способу життя, пристосованого до умов Степу, козаки розвинули також власний, принципово відмінний від російського самодержавства, суспільно-політичний устрій. У цьому військово-демократичному об'єднанні збори (круг) приймали найважливіші рішення й вибирали провідника (отамана). З XVII ст. посилюється соціальна диференціація козаків, передусім на Дону, оскільки до степового кордону напливало щораз більше селян. Російському урядові вдалося з'єднати протягом XVIII ст. козацьку верхівку і тим самим забезпечити собі контроль над неспокойними козаками. Проте в адміністративному та суспільно-політичному плані військово-донських козаків виразно вирізнялося в Росії у XVIII ст.⁴³ Щоправда, після інтеграції верхових кочовиків у Російську державу козаки втратили свою найважливішу функцію. Їхню автономію було поступово обмежено; розпочався процес їх «оселянення». Проте і в XIX ст. донські козаки все ще були особливим військовим станом із виразно позначеною самосвідомістю. В «Описі всіх націй Російської імперії» 1776–1780 років Георгі наводить шість груп козаків; у пізніших російських переліках етнічних груп імперії козаки теж виокремлені⁴⁴. Однак самостійною нацією вони все-таки не стали.

До освоєння степових просторів Російською державою, крім східно-слов'янських козаків і селян, було залучено також іноземних колоністів⁴⁵. Цим держава, з одного боку, продовжила традицію європейських, головно німецьких, переселень на схід, у ході яких, починаючи з пізнього середньовіччя, селяни й міщани йшли за покликом східноєвропейських володарів; з іншого боку, держава дотримувалася приписів абсолютистської політики «демографічного переміщення». Ще з XV ст. в Росію запрошували фахівців із Західної Європи, а з часів Петра I їхня кількість помітно зростає⁴⁶. Вони оселялися в містах, передусім у новій столиці Санкт-Петербурзі. Колонії іноземних спеціалістів існували також у південних та східних містах, як, наприклад, в Астрахані колонія вірменських купців, які торгували зі Сходом. За імператриці Єлизавети для оборони українського степового кордону були

⁴³ J. P. LeDonne *Ruling Russia*, с. 291 і далі.

⁴⁴ J. G. Georgi. *Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs*, т. 4. Sankt-Peterburg 1780, с. 501–521; Е. Зябловский. *Статистическое описание Российской империи в нынешнем ее состоянии*, 2-е вид., част. 1–3. Санкт-Петербург 1815, с. 106–123.

⁴⁵ До цього: R. P. Bartlett. *Human Capital: The Settlement of Foreigners in Russia 1762–1804*. Cambridge 1979; H. Auerbach. *Die Besiedelung der Südukraine in den Jahren 1774–1787*. Wiesbaden 1965; D. Brandes. *Die Ausiedlung von Ausländern im Zarenreich unter Katharina II, Paul I. und Alexander I.* // *JbbGO* 34 (1986) 161–187.

⁴⁶ Про це див.: E. Ambler. *Die Anwerbung ausländischer Fachkräfte für die Wirtschaft Rußlands vom 15. bis ins 19. Jahrhundert*. Wiesbaden 1968; I. Fleischhauer. *Die Deutschen im Zarenreich: Zwei Jahrhunderte deutsch-russische Kulturgemeinschaft*. Stuttgart 1986, с. 22–60.

поселені православні емігранти з Османської імперії. Військові поселення Нової Сербії і Слов'янської Сербії заселяли, починаючи з 1750-х років, насамперед серби, болгари й румуни.

Вирішальний імпульс до заселення іноземцями нових степових просторів дали два маніфести Катерини II, датовані 1762 і 1763 р.⁴⁷ Колоністам було обіцяно землю, допомогу готівкою й кредити, окрім того, обіцяно, що «кожного буде звільнено від усіх податків і поборів [...] на тридцять років». До цього додавалося безстрокове звільнення від військової служби, гарантія «безперешкодного відправлення релігійних обрядів за їхніми церковними уставами та звичаями» і внутрішнього самоврядування. Першими на заклик імператриці вігукнулися німці; протягом наступного півстоліття то були передусім поселенці з південно-західної Німеччини — предки численної групи німців, які й понині живуть на терені колишнього Радянського Союзу. З першою хвилею, яка тривала до 1775 р., в степові області західніше від Нижньої Волги, захищені тепер від башкирів і калмиків, прибуло до 30 тисяч німців. Поміж ними були й члени Гернгутерського братства, які в 1765 р. заснували в Сарепті на південь від Царицина зразкову колонію.

Територія українських степових кордонів була реорганізована в Новоросію. Після скасування Запорозької Січі, останнього автономного укріпленого пункту козаків на Дніпрі, тут теж у 1775 р. і після анексії Кримського ханства 1783 р. було відкрито шляхи для українських, російських та іноземних поселенців. Від 1780-х рр. у пониззі Дніпра поселяються німецькі менноніти — вихідці із Західної Пруссії. Щойно в 1803 р., коли знову було посилено офіційну пропаганду, у родючі райони Новоросії почався масовий наплив десятків тисяч німецьких поселенців, які заклали основи чорноморської німецької общини. Крім німців, у кінці XVIII — на початку XIX ст. у цей регіон переселилося з Османської імперії багато болгар, греків та румунів; осіли тут також нечисленні групи швайцарців, шведів, корсиканців та італійців. Цей масовий наплив спонукав у 1804 р. уряд Олександра I обмежити звільнення від податків десятьма роками, зробити суворішими умови прийому і впускати лише досвідчених рільників чи винарів, шовківників і скотарів або ж сільських ремісників⁴⁸. У 1819 р. офіційне запрошення колоністів було повністю зупинене. На той час багато іноземців осіло в нових містах Новоросії, головню у заснованій 1794 р. Одесі.

У першій половині XIX ст. колоністи залишалися окремою правовою та соціальною групою, привілейованою порівняно з більшістю українських і російських селян. Обширніші земельні володіння, самоврядування, податкові привілеї та звільнення від військової служби спричинили краще, ніж у східнослов'янських селян, економічне становище колоністів. Особливий порядок передачі спадщини, який забороняв як її поділ, так і переділ, а також

⁴⁷ Щодо німців пор., крім наведених вище праць: K. Stumpp. *Die Auswanderung aus Deutschland nach Rußland in den Jahren 1763 bis 1862*. Tübingen [s. l.] (маніфест 1763 р. див. с. 14–18); G. Borwetsch. *Geschichte der deutschen Kolonien an der Wolga*. Stuttgart 1919; I. Fleischhauer. *Die Deutschen im Zarenreich*, с. 97–132, 156–176; V. M. Kabuzan. *Zahl und Siedlungsgebiete der Deutschen im Russischen Reich (1796–1917)* // *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 32 (1984) 868–870; A. Ehrh. *Das Mennonitentum in Rußland von seiner Einwanderung bis zur Gegenwart*. Berlin — Leipzig 1932.

⁴⁸ *ПСЗ*, I, 21163 (т. 28, с. 137–140).

кращі економічні та освітні передумови мали наслідком, як правило, більше процвітання господарств німців (особливо — меннонітів) у районі Чорного моря порівняно з болгарами та греками чи поволзькими німцями, які перейняли переважно російську систему періодичного перерозподілу землі між членами общини. Німецькі колонії з протестантським або католицьким населенням були анклавом в православному оточенні. Вони виправдовували покладені на них сподівання, оскільки успішно займалися сільським господарством і ремеслами, однак ледве чи могли б бути прикладом для східнослов'янських селян.

5. Підсумки

З ліквідацією Калмицького та Кримського ханств «збирання земель Золотої Орди» було в кінці XVIII ст. значною мірою здійснено. Від Дністра до Яіка Степ був тепер під російським контролем, а на сході було досягнуто кордонів монгольських степів і Китаю. Отож, Росія стала незаперечною спадкоємицею могутньої євразійської держави — Золотої Орди.

Ця боротьба за правонаступництво тягнулася понад три століття. Перша фаза відбувалась у межах традиційної степової політики. Останню після завоювання Казані було замінено імперською експансією, метою якої було приєднання території Золотої Орди до Російської держави, подібно як це вже відбувалося раніше в збиранні руських земель. Усього за декілька десятиліть були завойовані лісисті землі Сибіру аж до Тихого океану, причому водночас Москва далі продовжувала новгородську середньовічну експансію на північ. Третя фаза, боротьба за владу над Степом, а тим самим — за доступ до Каспійського та Чорного морів, тривала значно довше: після приєднання Астрахані 1556 р. Росія понад два століття повільно, крок за кроком, просувалась далі, аж поки не усунула в 1783 р. найдужчого суперника — Кримське ханство. Цей останній крок був ускладнений тим, що кримських татар підтримувала інша потужна євразійська держава — Османська імперія, яка теж претендувала на спадщину Золотої Орди. З огляду на це збирання Росією земель Золотої Орди стало об'єктом європейської політики.

Методи, які Росія застосовувала в завоюванні окремих областей, змінювалися залежно від військової та політичної сили супротивника⁴⁹. Типовим було поступове просування в дусі традиційної степової політики. Першим завданням було, посадивши лояльного правителя, встановити слабкий протекторат, скріплений присягою. У перспективі цим закладалися відносини підданства, до яких Росія надалі щоразу апелювала, тоді як протилежна сторона розглядала це щонайбільше як особисте, нетривале підкорення. Протягом поступових завоювань Росія вправно послуговувалася методом *divide et impera*, зіптовхуючи поміж собою неросіян і перетягаючи на свій

⁴⁹ Про це див. також: A. Kappeler. Historische Voraussetzungen des Nationalitätenproblems im russischen Vielvölkerreich // *Geschichte und Gesellschaft* 8 (1982) 159–183; M. Raeff. Patterns of Russian Imperial Policy; S. F. Starr. Tsarist Government; C. Scharf. Konfessionelle Vielfalt und orthodoxe Autokratie im frühneuzeitlichen Rußland // *Deutschland und Europa in der Neuzeit: Festschrift für Karl Otmar Freiherr von Aretin zum 65. Geburtstag*. Stuttgart 1988, с. 179–192; Н. Г. Аполлова. К вопросу о политике абсолютизма.

бік частину верхівки суперника. Врешті-решт вирішальною виявлялася військова сила: кільця фортець, які сковували суперника, завойовницькі й спустошливі військові походи.

Майже всюди російські війська зустрічали відчайдушний опір, який періодично спалахував і після завоювання. Якщо казанські татари, черемиси, татари, остяки, вогули, якути, буряти, сибірські чукчі та башкири чинили збройний опір завоюванню і приєднанню, то калмики, ногайці та кримські татари реагували такою формою протесту, як переселення. Уже сам цей факт засвідчує облудність аксіоми про «добровільне об'єднання з Росією», яка побутувала в Радянському Союзі протягом десятиліть⁵⁰.

Методи, якими приєднували завойовані території, були розвинені насамперед у Новгороді, згодом — під час «збирання Руських земель» Москвою. Приєднання Казанського ханства послужило моделлю для всіх територій, населених неросіянами, якими до 1637 р. управляв московський центр. Можна розрізнити два основні напрямки в політиці. Спочатку абсолютний пріоритет мало військове закріплення завойованих земель; опір придушувався збройною силою; лояльність неросіян мала забезпечуватися спорудженням фортець, забиранням заручників, забороною на зберігання зброї. Цій оборонній меті підпорядкована була наступна, а саме економічний прибуток; вона не всюди стояла однаково гостро, особливо ж виразною була в гонитві за сибірським хутром, у зацікавленості рибними господарствами й ринками Волзьких ханств чи корисними копалинами Уралу, у колонізаційному натиску аж до родючих земель на кордоні зі Степом.

З укріпленням певної території Росія переходила, як правило, до обережної гнучкої політики. Суттєвим її елементом було цілковите збереження статус-кво. Хоча після анексії панівна верхівка й замінялася царськими намісниками, адміністративний і правовий уклад, умови землеволодіння і система вартостей залишалися незмінними. Так, Росія перейняла від Золотої Орди систему сплати ясака, а також гарантувала особисту свободу селянам, пастухам і мисливцям, які сплачували ясак і яких не закріпачували, як російських селян. Щоправда, обережна політика уряду нерідко перекреслювалась діями місцевих урядників.

Другим основоположним принципом обережної політики приєднання була співпраця з неросійською верхівкою. Підтерджувалися її привілеї, а за це вона повинна була контролювати низи й відбувати військову повинність. Найпростішим для Росії було співробітництво з елітами, суспільно-політичне становище яких було подібне до становища російського дворянства і які творили осілий землевласницький стан військових. Їх було включено в дворянство імперії. Так було у випадку татарської еліти Казанського та Кримського ханств, над якою, окрім всього, витав ореол панівної верстви Золотої Орди. Проблематичнішим було визнання кочової знаті, спосіб життя і культура якої істотно відрізнялися від російських. Тісна співпраця існувала також із башкирами, ногайцями й калмиками, проте їх, як правило, не визнавали родовими дворянами. Ще менше сумнівів було в цьому питанні щодо вождів сибірських родів і племен. У XVIII ст. у російському сприйнятті почав формуватись ієрархічний порядок, який охоплював жителів від осілих до

⁵⁰ L. Tillett. *The Great Friendship* (особливо с. 331–357).

кочових пастухів і далі до мисливців. Тепер верхні й основні верстви осілих суспільств зазнавали значно сильнішого інтеграційного тиску, ніж відособлені кочовики. Поступовому пристосуванню тубільців до російських умов сприяло також заселення Середнього Поволжя й території колишнього Кримського ханства східнослов'янськими селянами, причому скрізь мали місце конфлікти. Наслідки віковичного конфлікту між землеробами і кочовиками за літні пасовиська сягали ще глибше; значно прискорився економічний занепад кочових пастухів.

Окрім основної лінії прагматично-гнучкої політики приєднання, держава застосовувала в окремі періоди також примус. Це відбувалося вже в 50-х роках XVI ст., коли церква якийсь час активно виступала за охрещення мусульман та анімистів. Ця репресивна лінія була відновлена в першій половині XVIII ст., коли абсолютистська держава західноєвропейського зразка відмовилася від прагматичної московської політики й у своєму прагненні до систематизації та уніфікації намагалась силою навернути численних нехристиян у православ'я, скасувала особливий статус осілих неросіян на сході й поширила на них становий уклад Росії. Проте пізніше Катерина II знову повернулася до традиційної політики кооперації з татарською елітою.

Якщо скерувати погляд на Західну Європу, то постає питання: яким чином збирання земель Золотої Орди відповідає процесові колоніальної експансії⁵¹. Очевидними є численні паралелі у мотивації та методах експансії і приєднання — від суміші стратегічних та економічних дій через механізми *divide et impera* та непрямого правління аж до специфічних форм репресій. Особливо виразними є збіги між завоюваннями Сибіру й Канади, а Сибір узагалі якнайкраще вписується в колоніальну модель.

Проте виразними є також істотні відмінності. Так, фактори економічної наживи й місіонерства були в ранній російській експансії на схід слабшими, ніж у морських держав Західної Європи. Вирішальну відмінність становила менша відстань між росіянами і неросіянами, порівняно з європейцями і колоніальними народами Америки, Азії та Африки. Це насамперед відстань географічна: для Росії чужі етноси не були відділені морями. До цього додалися відмінності в «історичній відстані»: у той час, як західні європейці відкривали для себе свої колонії, східні слов'яни ще з середньовіччя мали тісний контакт із кочовиками і мисливцями сходу та півдня і навіть протягом століть мали ту саму форму правління. З поваги до Золотої Орди та її знаті розвинулася пошана татарської еліти, яку було визнано рівноправною. Наслідком тривалих взаємозв'язків була незрівнянно менша, ніж у Західній Європі, культурна дистанція щодо альтернативного способу життя і релігійна — щодо мусульман та анімистів. Поступове «озахіднення» Росії у XVIII ст. і перейняті нею та її елітою європоцентристські вартості привели зрештою до збільшення розриву з кочовиками та ісламом, порівняно з періодом Московської держави. Усе ж російська експансія на схід у XVI–XVIII ст., за винятком Сибіру, таки не відповідала моделі західноєвропейської колоніальної експансії.

⁵¹ Пор.: W. Reinhard. *Geschichte der europäischen Expansion*, т. 1–3; *Dokumente zur Geschichte der europäischen Expansion* / ред. E. Schmitt etc, т. 2–4. München 1984–1988; U. Bitterli. *Alte Welt — neue Welt*.

З другої половини XVII ст., коли почалася посилена орієнтація Росії на Захід, поступово меншає значення «збирання земель Золотої Орди» як рушія експансії. Очевидними є паралелі з російською експансією в Азію в XIX ст. Особливо виразними вони є щодо казахів, які вже у XVIII ст. потрапили під слабкий російський протекторат. Про цю експансію йтиметься далі (Розділ 5, § 3). Однак спочатку слід розглянути російську експансію на захід, яка відбувалася в XVII–XVIII ст. одночасно із «збиранням земель Золотої Орди».

Експансія на захід у XVII— на початку XIX століття

3

РОЗДІЛ

Експансія Московської держави на схід і на південь завжди була взаємопов'язана з експансією на захід. Збиранню земель Золотої Орди передувало збирання Руських земель, яке вже на початкових стадіях привело до конфлікту з Великим князівством Литовським за області, заселені православними східними слов'янами. Більше того, завоювання Казанського й Астраханського ханств (1552–1557) вже у 1558 р. мало своє продовження в експансії до Балтійського моря. У Лівонській війні (1558–1583) значні частини Лівонії та Великого князівства Литовського перейшли тимчасово в російське володіння. Поразка, якої зазнала Росія, і поділ Лівонії між Річчю Посполитою і Швецією виразно засвідчили, що на заході Росія наштовхнулася на рівносильні держави. Це підтвердилося на початку XVII ст., коли польські та шведські війська зайняли значні території Московської держави. Тому російська експансія на захід у XVII — на початку XIX ст. була спрямована проти Речі Посполитої і Швеції. Вона здійснювалася в рамках європейської політики в трьох війнах (1558–1583, 1654–1667, 1700–1721) і завершилася здійсненими Росією, Пруссією й Австрією («Коаліцією трьох чорних орлів») поділами Речі Посполитої 1772, 1793 і 1795 рр. та поділом польських земель у 1815 р.¹

Крім зовнішніх передумов експансії на схід і на захід, мали вагу також внутрішні, істотно відмінні між собою структури анексованих Росією земель. На заході перед централістською самодержавною Росією стояло завдання інтеграції суспільства з корпоративним устроєм і своїми становими та регіональними традиціями. Тут уперше проявилась основна дилема російської національної політики: військово і політично сильніша Росія приєднала області з набагато (також і з російської точки зору) розвиненішими суспільно-політичним устроєм, економікою та культурою, аніж у ній самій. Ці елементи позначеної західним впливом структури стали для російської реформаторської політики у XVIII ст. зразком для нової, озахідненої Росії, а завойовані на заході території стали частково полем для експериментування. Між завданням інтегрувати західну периферію в суспільно-політичну систему царського самодержавства і бажанням використати її як модель для реформування цієї системи лежало неподоланне протиріччя.

1. Україна: возз'єднання чи примусове приєднання?

Велика частина України перейшла в середині XVII ст. у російське володіння². Переяславська угода, яку Москва уклала 1654 р. з козацьким гетьманом

¹ Про це, зокрема про згадані події, див.: K. Zernack. Das Zeitalter der nordischen Kriege von 1558 bis 1809 // *Zeitschrift für historische Forschung* 1 (1974) 55–79; також статті Клауса Цернака і Міхаеля Мюллера в: *Handbuch der Geschichte Russlands*, т. 2.

² У контексті історії України, пор. насамперед: O. Subtelny. *Ukraine: A History*. Toronto — Buffalo — London 1988; а також: N. Polonska-Vasylenko. *Geschichte der Ukraine: Von den Anfängen bis 1923*. München 1988; B. Krupnycky. *Geschichte der Ukraine von den Anfängen bis zum Jahre 1920*. Leipzig 1943; M. Hrushevsky. *A History of Ukraine*. New Haven 1941; *История Украинской ССР*, т. 1–8. Киев 1977–1979

Богданом Хмельницьким і наступна поступова інтеграція частини України в Російську імперію по сьогоднішній день інтерпретуються в історичних дослідженнях контрверсійно. Чимало українських істориків убачають в акті 1654 р. альянс двох незалежних партнерів, який підкріпив щонайвище обмежений у часі московський протекторат, але в жодному разі — не приєднання до Російської держави. Радянська, у тому числі українська, історіографія, навпаки, після бурхливих ювілейних святкувань у 1954 р. «возз'єднання України з Росією» піднесла до рівня аксіоми звільнення відірваних від росіян після розпаду Київської держави східнослов'янських братів з-під польського гніту³. Той факт, що в Радянському Союзі так багато уваги приділялося приєднанню України, не випадковий: українці незаперечно були чисельно найбільшим неросійським народом поліетнічної імперії, а Україна мала й має надзвичайне економічне та стратегічне значення. Крім того росіяни сприймали українців як окремий виняток, якщо взагалі не як складову частину російської нації: причиною цього була мовна спорідненість, приналежність до православ'я і частково спільна історія. Історики й громадська думка Західної Європи теж донедавна практично не помічали існування української нації, яка налічує до 45 мільйонів.

Ми не маємо тут можливості розглянути складні й суперечливі проблеми українського етногенезу. У всякому разі, у XVII ст. він був завершений. Східні слов'яни, які жили на південному сході Речі Посполитої і переважно користувалися самоназвою «Русь», виразно відмежовувалися від великоросів, чи московитів⁴. Тогочасна територія України, яка від часу Люблінської унії (1569) майже цілковито належала до складової частини Речі Посполитої — Польського королівства (Корони), поступово була адміністративно, економічно та соціально інтегрована в нього. При цьому, щоправда, увиразнилися значні відмінності між Галичиною на заході, яка ще від середини XIV ст. належала до Польщі, та великими територіями на сході й на південному сході, якими до 1569 р. володіло Велике князівство Литовське. В той час як селяни та міщани повсюдно зберегли тут свою православну віру й українську мову, значна частина місцевої шляхти, передусім її верхівка, перейшла до католицизму й поступово полонізувалася⁵. Українське міське населення теж частково акультурувалося, а частково витіснилося поляками, німцями, євреями й вірменами. Укладена в ході Контрреформації в 1596 р. Берестейська унія створила підпорядковану папі уніятську церкву й тим самим розколола Київську митрополію. В Україні — значною мірою як протистояння католицизмові — розпочався протонаціональний духовний ренесанс. Заснована митрополитом Петром Могилою Київська колегія стала найважливішим центром української культури; тут православні традиції поєднувались із західними польсько-латинськими впливами. Паралельно

³ Пор. тут: J. Basarab *Pereiaslav 1654: A Historiographical Study*. Edmonton 1982.

⁴ F. E. Sysyn. *Ukrainian-Polish Relations in the Seventeenth Century: The Role of National Consciousness and National Conflict in the Khmelnytsky Movement // Poland and Ukraine: Past and Present* / ред. P. J. Potichnyj. Edmonton — Toronto 1980, с. 58–82 (це стосується також наступної примітки); T. Chynczewska-Hennel. *The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossacks from the End of the Sixteenth to the Mid-Seventeenth Century // HUS 10 (1966) 377–392.*

⁵ Щодо першої половини XVII ст. див: F. E. Sysyn. *Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil (1600–1653)*. Cambridge, Mass. 1985.

з процесами соціальної, релігійної й мовно-культурної асиміляції після Люблінської унії посилювався тиск польських (а також полонізованих українських) магнатів на українських селян, які щоразу більшими групами тікали на південь, у пристепові землі.

Тут, за Дніпровими порогами, від XVI ст. існувала козацька спільнота, яка за способом життя і за своїм суспільно-політичним устроєм була подібною до російських козаків на Дону, Волзі, Яїку й Тереку⁶. Від кінця XVI ст. козацьке військо і його розташований за порогами укріплений бастион, Запорозька Січ, були важливим військовим і політичним фактором на кордоні зі Степом (а це по-східнослов'янськи «окраїна», звідси й назва Україна). Козаки брали участь у військових походах Польщі на Москву й чинили на своїх човнах напади на Османську імперію. Коли Польща спробувала взяти козаків під контроль, ті відреагували хвилею збройних повстань, причому на початку їх рушійною силою була маса непривілейованих нерестрових козаків, які об'єднувалися з українськими селянами. Козацька старшина вимагала насамперед підтвердження своєї автономії та своїх привілеїв, але ставила також конфесійні вимоги православного кліру.

Козацьке повстання під проводом Богдана Хмельницького, вихідця з дрібної шляхти, переросло у велике Українське повстання проти польської шляхти, польських урядників і католицького духовенства. Жертвою повстання стали також тисячі євреїв, які жили в містах або були на службі в польських магнатів управителями, орендарями, шинкарями та збирачами податків. Після успішних військових походів козакам вдалося перенести військову організацію Війська Запорозького на значну частину України й створити незалежну політичну формацію на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким. Оскільки Польща не визнавала відокремлення України, а козаки не рівнялися могутністю з Польщею, вони змушені були шукати собі союзника. Ним могли стати, скажімо, Кримське ханство й Османська імперія, і в 1648 р. Хмельницький вибирає саме цей варіант, однак кримські татари виявилися не надто надійними союзниками.

Союзником могла стати й Московська держава, і з 1648 р. українські козаки не раз пропонували цареві свою згоду на встановлення його верховенства над ними, якщо він прийде їм на допомогу. У рамках збирання руських земель Московська держава вже віддавна претендувала на київську спадщину, аргументуючи це династичним корінням і маючи підтримку церкви, проте спочатку прохання козаків відхилялися. Бо хоч Москва й оговталася вже від кризового періоду Смути — громадянської війни на початку XVII ст., вона не схильна була вступати в конфлікт із Річчю Посполитою. Тільки після тривалого зволікання цар Олексій Михайлович скликав Земський собор, де було проголосовано за союз із козаками. У січні 1654 р. Богдан Хмельницький і запорозькі козаки присягнули цареві в Переяславі на «довічну вірність», а в березні угоду (з невеликими змінами) було затверджено в Москві: цар гарантував козацькому війську його привілеї, власну правову систему, самоврядування з вільним вибором гетьмана й навіть

⁶ В. А. Голобуцький. *Запорозькое казачество*. Киев 1957; Z. Wójcik. *Dzikie Pole w ogniu: O kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, 3-е вид. Warszawa 1933; W. A. Serczyk. *Na dalekiej Ukrainie: Dzieje kozaczyzny do 1648 roku*. Kraków 1984.

певну зовнішньополітичну свободу дій. В окремій угоді цар підтвердив привілеї і самоврядні права шляхті, митрополитові й містам України⁷.

Коли ж у Переяславі козаки зажадали присяги й від московського посла Василя Бутурліна, той обурено відмовився: цар, мовляв, надає привілеї, а не присягає. Цей епізод, який зберігся в звіті Бутурліна, децю прояснює відмінність концепцій обох сторін. Козаки, виховані в традиціях Речі Посполитої і степової політики, розглядали Переяславську угоду як своєрідну військову конвенцію, яка, непрямо передбачаючи підпорядкування, зберігала самостійність Гетьманщини й могла бути будь-коли розірвана. Для Москви ж Переяславська акція означала перший крок до інкорпорації України. В угодах 1654 р. цар іменував себе вже «самодержцем всія Великої і Малої Росії» і називав «Малоросію» своєю вотчиною, а її мешканців — своїми підданими; назва «Малоросія», взята з церковно-візантійської термінології, стала надалі офіційною російською назвою України. Спочатку Москва радо вітала козаків як військових союзників в обороні південно-західного кордону. За це вона висловлювала готовність зберегти автономію Гетьманщини. Отже, Переяславська угода була витримана (це недостатньо враховується у значній частині європоцентристських досліджень) у традиції тих численних угод, які Москва укладала з кочовими політичними формаціями в процесі збирання земель Золотої Орди і які завжди інтерпретувались обома партнерами по-різному.

Розпочата в 1654 р. війна між Росією і Річчю Посполитою, у яку вступила також Швеція, похитнула альянс козаків і московського царя; уже в 1656 р. Москва підписала перемир'я з Річчю Посполитою, а Хмельницький у цей час пішов на союз зі шведами⁸. Після смерти гетьмана козаки, згідно з Гадяцьким договором 1658 р., підкорилися Речі Посполитій на вигідних для себе умовах, проте через рік потужне московське військо зруйнувало цю спілку. Москва скористалася нагодою змінити умови 1654 р. на свою користь, урізавши зовнішньополітичну маневрувальну спроможність козаків і створивши в Україні російські гарнізони. Однак польська орієнтація й надалі була сильною, передусім на правому березі Дніпра, так що козацька Гетьманщина розкололася на дві частини.

Цей поділ було санкціоновано Андрусівським перемир'ям, який Москва уклала з Річчю Посполитою у 1667 р. Частина Гетьманщини, що на правому березі Дніпра, перейшла до Польщі, лівобережна ж частина — до Московської держави. Київ, розташований на правому березі Дніпра, було віддано Москві лише на два роки, проте він і надалі залишився російським. Запорозька Січ мала перебувати під протекторатом обох держав і стерегти степовий кордон. Козаки Лівобережжя відреагували на поділ України повстанням,

⁷ Про угоду 1654 р., окрім: J. Basarab. *Pereiaslav 1654*, де подано найважливіші тексти джерел, пор.: *Воссоединение Украины с Россией*: Документы и материалы в трех томах, т. 3. Москва 1954; H. Fleischhacker. Die politischen Begriffe der Partner von Perejaslav // *JbbGO* 2 (1954) 221–231; O. E. Günther. Der Vertrag von Perejaslav im Widerstreit der Meinungen // *Tam samo* 232–257; M. Brajčevskij. *Anschluß oder Wiedervereinigung (Kritische Anmerkungen zu einer Konzeption)*. München 1982 (з джерелами).

⁸ C. Bickford O'Brien. *Muscovy and the Ukraine: From the Pereiaslav Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654–1667*. Berkeley — Los Angeles 1963.

а гетьман Правобережної України Петро Дорошенко марно намагався добитися возз'єднання обох частин України. Переділ України став остаточним. Відтепер українці були роздроблені на сім по-різному структурованих областей (див. Карту 4): окрім двох Гетьманщин, це були Галичина, міцно інтегрована в Королівство Польське, мадярське Закарпаття на крайньому заході й Буковина, яка належала Молдавському князівству — васалові Османської імперії, козацькі Запоріжжя і Слобідська Україна. Запорозька Січ зберегла свободу дій у пристепових землях, що означало також її коаліцію з кримськими татарами й Османською імперією; у ній збереглися традиційний спосіб життя й господарювання, а також військова демократія з козацькою радою, кошовим отаманом і, принаймні в центрі Січі, — з целібатом. Українці масово заселяли так звану Слобідську Україну, що на південний схід від Гетьманщини; тут, на кордоні з Московською державою, виникла автономна козацька організація у складі п'яти полків, яка підлягала безпосередньо московським воеводам у Белгороді.

Лівобережна Гетьманщина (з Києвом) зберегла, незважаючи на згадані обмеження, широку автономію в межах Росії⁹. Зберігався її військово-адміністративний поділ на десять полків, а також козацькі інститути. Козацькі збори, військова або Генеральна рада, де тепер були також представники від духовенства й міщан, обирали «його світлої царської величності гетьмана війська Запорозького», проте вирішальне слово все ж залишалось за старшиною. Збереглася первісна військова організація із 30 тисяч реєстрових козаків. Гетьманщина має повну самостійність у справах господарських. Було підтверджено привілеї козацької старшини, «знатних військових товаришів». Представники козацької старшини отримували маєтки із залежними селянами, і поступово військова козацька еліта перетворилась у помісну шляхту. Москва підтримувала ці тенденції. Їх наслідком стало правове прирівняння козацької старшини до російського дворянства.

Цар обмежувався контролем над Гетьманщиною; цьому служили утворений у 1663 р. Малоросійський приказ і розташовані в деяких містах України невеликі російські гарнізони. Окрім цього, в 1686 р. Київська митрополія була остаточно підпорядкована Московському патріархатові. Незважаючи на ці інтеграційні тенденції, у кінці XVII ст. Гетьманщина перебувала лише в слабкій залежності від Росії. На це вказує, зокрема, те, що Малоросійський приказ підпорядковувався Московському відділу закордонних справ, а також те, що між Гетьманщиною та Росією продовжував існувати митний кордон. І все ж суверенність Гетьманщини, насамперед у зовнішній політиці, була обмеженою.

Лівобережна Гетьманщина пережила пік розквіту за гетьманування Івана Мазепи. Багата традиціями Київська колегія, піднесена Петром I у 1701 р. у ранг академії, залишалася провідним східнослов'янським вищим навчальним закладом і мала щораз сильніший вплив також і на Росію (див. Розділ 4).

⁹ До цього: Z. E. Kohut. *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate: 1760's–1830's*. Cambridge, Mass. 1988, де є добрий огляд також і розвитку після 1654 р.; H. Schumann. *Der Hetmanstaat (1654–1764)* // *JbbGO* (стара серія) 4 (1936) 499–548; L. Okinshevich. *Ukrainian Society and Government 1648–1781*. Munich 1978. Про державно-правовий статус Гетьманату в складі Росії в XVII–XVIII ст. див.: Б. Е. Нольде. *Очерки русского государственного права*. Санкт-Петербург 1911, с. 287–331.

Карта 4

Незрівнянно краще, ніж у Росії, була розвинена також початкова й середня шкільна освіта. На початку XVIII ст. Мазепі вдалося, застосовуючи спритну й гнучку політику, знову об'єднати розділені частини Наддніпрянської України. У Північній війні 1700–1721 рр. Україна стала ареною військових конфліктів, і Мазепа та Запорозька Січ зробили ставку на Швецію. Російський уряд негайно відреагував зруйнуванням Січі й усуненням Мазепи. Після того як Петро I здобув у Полтавській битві вирішальну перемогу над своїм шведським суперником Карлом XII та його союзником Мазепою, він узявся міцніше прив'язувати Гетьманщину до Росії. Спочатку було помітно укріплено російські гарнізони в Україні. Одночасно Україну виснажували непомірними податками й митом. У 1722 р. створено Малоросійську колегію, до якої входили російські офіцери і яка, на відміну від Малоросійського приказу, тоді ж ліквідованого, підпорядковувалася Сенатові, знаходилася в Україні при резиденції гетьмана й мала значні адміністративні та судочинні компетенції.

Наступні після смерти Петра I роки ще раз принесли Гетьманщині перепочинок: у 1727 р. знову дозволили обирати гетьмана, а в Малоросійській колегії з'явилися також і українці. Одночасно Петербург продовжував політику співпраці з лояльною козацькою старшиною, яка щораз глибше інтегрувалась у знать Російської імперії. Цьому процесові асиміляції сприяло, зокрема, те, що російським дворянам було даровано маєтки на Лівобережній Україні. Незважаючи на серйозні обмеження, Гетьманщина змогла зберегти свій особливий адміністративний і соціальний статус аж до другої половини XVIII ст. і навіть пережила наслідок ще один розквіт за свого останнього гетьмана Кирила Розумовського (1750–1764).

Автономії Гетьманщини поклато край правління Катерини II¹⁰. Імператриця відмовила «малоросам» у будь-якій самостійності, тим більше що малоросійська верхівка поступово перейшла в російське дворянство. Крім того, станово-корпоративна організація Гетьманщини, і передусім Запорозької Січі, видавалася їй перепорою на шляху модернізації Росії і потенційною загрозою самодержавству. Посиленню інтеграції в Російську імперію сприяло також значне зростання економічного та стратегічного значення України в міру просування Росії в степові області на північ від Чорного моря. У 1764 р. посаду гетьмана було остаточно скасовано, а інструкція Катерини II цього ж року виразає неприйняття нею Гетьманщини: «Коли вже в Малоросії не буде більше гетьманів, слід докласти зусиль, щоб стерти з пам'яті їх добу та їхні імена»¹¹. Проте й тут російський уряд діяв не поспішаючи, і лише на початку 80-х років було впроваджено імперське намісницьке (губернське) управління й податкову систему. Уже в 1765 р. Слобідська Україна стала звичайною провінцією Російської імперії. Коли після перемоги над османцями було усунено загрозу з боку Степу, російські війська зруйнували в 1775 р. Запорозьку Січ, а запорожців було реорганізовано й згодом переселено на Кубань. Козацьке військо колишньої Гетьманщини розформували й перетворили на регулярні підрозділи російської армії. Відтепер форсувалася також і соціальна інтеграція України, під час якої частину козацької старшини

¹⁰ Z. E. Kohut. *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy*.

¹¹ СИРИО, т. 7. Санкт-Петербург 1871, с. 348.

кооптовано в 1785 р. в імперське дворянство, тоді як менш знатні змушені були засвідчувати, нерідко десятиліттями, своє благородне походження. Інші соціальні групи було знівельовано за російським зразком: типових для Гетьманщини вільних козаків поступово перевели в категорію державних селян; українських селян, які хоч і були здебільшого залежними, але все ж не кріпаками, перетворили на кріпаків; українське духовенство прирівняли до російського. Тривало також мовне нівелювання, під час якого верхівка поступово переходила на російську мову, яка стала урядовою. Українська ж мова зійшла загалом на рівень спілкування селян. Широка інтеграція Гетьманщини в Російську імперію за Катерини II викликала спочатку, як це засвідчують виступи українських депутатів в «Комісії про уложення» 1767–1768 рр., певний протест, але загалом не зустріла якогось сильного опору. Основною причиною було те, що вдалося кооптувати українську еліту, частково асимілювавши її, і тим самим повністю нейтралізувати.

У кінці XVII ст. автономії Гетьманщини, за винятком залишків адміністративної та соціальної структури, більше не існувало. Для російського уряду Лівобережна Україна стала споконвічною російською землею. Створену дніпровськими козаками українську політичну формацію було ліквідовано. Та козацька Гетьманщина, насамперед її початкова стадія, закріпилася в українських переказах як «золота доба». Знову й знову поставало питання, чому ж українці не зуміли вберегти виборену в середині XVII ст. суверенну державу. У відповідь на це вирішальне для долі української нації питання називали зовнішньополітичні фактори — боротьбу могутніх держав за панування в Східній Європі та внутрішні причини — політичну та соціальну лабільність Гетьманщини й «колабораціонізм» козацької старшини з російським урядом. Те, що винятково широку автономію Гетьманщини у XVIII ст. було повністю знищено всього за декілька десятиліть, пояснюється, зокрема, і згаданим на початку цього параграфа особливим ставленням Росії до православних, мовно споріднених *українців, яке визначатиме російську політику в XIX–XX ст.*

2. Перший крок до Білоруси: Смоленськ

У тому ж 1654 р., коли українські козаки піддалися московському цареві, російські війська завоювали місто Смоленськ у верхів'ї Дніпра. Від початку XV ст. Смоленськ належав Великому князівству Литовському, у 1514 р. перейшов до Московської держави, а в 1611 р. — до Речі Посполитої. Отож, до того, як у середині XVII ст. Смоленщина знову потрапила під російське панування, вона вже майже 100 років належала Московській державі (див. Карту 4). Ця традиція і факт, що в радянський період Смоленськ був включений у Російську, а не в Білоруську республіку, посприяли тому, що завоювання Смоленська майже ніколи не ставилося в рамки формування поліетнічної імперії, хоч ця область аж до початку XIX ст. була населена переважно білоруськими селянами, а місцева суспільна й політична еліта складалася в XVII ст. із представників польської або спольщеної шляхти.

Завоювання Смоленська відбувалося в контексті війни Росії з Річчю Посполитою, у ході якої російські війська зайняли значну частину Литви¹².

¹² Тут і далі: L. Kubala. *Wojna Moskiewska: R. 1654–1655*. Warszawa 1910; А. Н. Мальцев. *Россия и Белоруссия в середине XVII века*. Москва 1974, с. 138–146, 163–177.

Населенню Смоленська було гарантовано право вільного виходу, проте більшість його залишилася, склавши цареві присягу на вірність. Москва підтвердила шляхті та міському населенню майнові права та привілеї. Ще під час війни багато знаті та служилих людей і міщан було переселено вліб Московської держави; так, понад 300 смоленських шляхтичів і козаків переселено далеко на схід — на новоспоруджену Закамську оборонну лінію¹³. Тісні контакти переселенців із Литвою та існування важливої білоруської колонії в Москві сприяли (подібно як і в випадку українських впливів) «озахідненню» Росії. Після завоювання Смоленщину інкорпорували в російське управління. Без зволікань було створено московський центральний орган, відповідальний за «князівство Смоленське» (Приказ князівства Смоленського), аналогічний до вже існуючих служб, відповідальних за Казанське й Сибірське ханства, і до створеного через декілька років Малоросійського приказу¹⁴. Місцева церква теж підпорядковувалася Москві: уніятську Смоленську єпархію було ліквідовано, а натомість утворено православне єпископство. Католикам гарантувалася свобода віросповідання, та на практиці не забарились обмеження¹⁵.

Після того, як Річ Посполита, згідно з Андрусівським перемир'ям (1667), остаточно передала Смоленщину Московській державі, ще раз було підтверджено майнові права шляхти: «Великі володарі являють милість шляхті Смоленська, Бельська і Рославля в тому, що вона і її нащадки повинні володіти маєтностями [...] відповідно до наших правительських указів та згідно з дарованими польськими королями привілеями»¹⁶. Дрібна шляхта Смоленщини, вихідцем із якої був, серед інших, Григорій Потьомкін, державний діяч і фаворит Катерини II, зберегла в наступних десятиліттях деякі відмінні риси, як, наприклад, польську розмовну мову, а міщани ще довго покликалися на такі привілеї, як право на земельну власність і звільнення від подушного податку¹⁷.

У XVIII ст. особливе становище смоленської шляхти та її стосунки з Річчю Посполитою було поступово обмежено¹⁸. Надалі шляхті заборонялося називати свої володіння «маєтностями» (від польського *majetność*), посилати своїх синів на науку до литовських єзуїтських колегій та запрошувати до краю католицьких священників. У 1761 р. відмінено особливий статус смоленської шляхти, а після поділів Речі Посполитої вона поступово розчиняється

¹³ Г. Перетяткович. *Поволжье в 17 и начале 18 века: Очерки из колонизации края*. Одесса 1882, с. 154 і далі, 162–164.

¹⁴ ПСЗ, I, 135 (т. 1, с. 349); Н. В. Устюгов. Эволюция приказного строя русского государства в XVII в. // *Абсолютизм в России*, с. 155–157; А. Н. Мальцев. *Россия и Белоруссия в середине XVII в.*, с. 135–138.

¹⁵ Пор.: Н.-Н. Nolte. *Religiöse Toleranz in Rußland*, с. 114–116; J. Pelesz. *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, т. 2. Wien 1880, с. 321–326; К. В. Харламович. *Малороссийское влияние на великорусскую и церковную жизнь*, т. 1. Казань 1914 (репринт 1968), с. 170 і далі; ПСЗ, I, 398 (т. 1, с. 659).

¹⁶ ПСЗ, I, 983 (т. 1, с. 490). Див. також: СИРИО, т. 32. Санкт-Петербург 1881, с. 319; М. Яблочков. *История дворянского сословия*, с. 323 і далі.

¹⁷ Пор. ще інструкції для Законодавчої комісії 1767 р. в: СИРИО, т. 134. Санкт-Петербург 1911, с. 60 і далі, 79 і далі, 110 і далі.

¹⁸ Див. про це: М. Яблочков. *История дворянского сословия*, с. 469; К. Ровинский. Дело о тридцати шести незаконных браках: Эпизод из жизни Смоленской шляхты в XVIII веке // *Русский архив* 47 (1909/2) 161–181.

в російському дворянстві. До цього спричинилося також і те, що на сході до Смоленської губернії було приєднано великоруські території, які, починаючи від XV ст., незмінно належали до Росії, а також те, що російській знаті щораз частіше жалувалися тутешні маєтки. Всупереч цій поступовій русифікації білоруські селяни аж до XIX ст. становили більшість населення Західної Смоленщини, а білоруська національна історія до сьогодні розглядає значні території Смоленського регіону як складову частину Білоруси.

3. Вікно в Європу: Естляндія та Ліфляндія

Із середньоевропейськими структурами й традиціями Росія частково зіткнулася вже через приєднання Східної України та Смоленщини, однак безпосереднє «вікно в Європу» відкрив лише Петро I, вийшовши до Балтійського моря. Олександр Пушкін, щоправда, у своєму «Мідному вершнику» назвав «вікном в Європу» нову столицю Петербург, проте чи не краще ця метафора пасує до Естляндії та Ліфляндії, завойованих Росією у 1710 р. Ці землі біля Балтійського моря ще з часів середньовіччя завдяки Лівонському ордену, німецькому населенню в них, а пізніше також завдяки шведському пануванню зберегли середньоевропейські впливи. Балтійські провінції стали чужорідним тілом у Російській державі. Однак тутешня станово-корпоративна організація знаті й міського населення відповідала загальноросійським реформаторським уявленням Петра I. Тим самим уперше проявилася дилема російської політики щодо національностей на заході: протиріччя між абсолютистськими ідеалами уніфікації й систематизації імперії, з одного боку, і функцією містка та моделі середньоевропейських структурованих суспільств для «озахіднення» Росії, з іншого.

Ліфляндія (Лівонія), заснована на початку XIII ст. Ордену мечоносців (попередником Лівонського ордену), була поділена 1561 р. між Польщею і Литвою та Швецією; у 1629 р. до Швеції перейшов і південь (за винятком Латгалії), тоді як Курляндське герцогство залишилося під польським верховенством²⁰. Обидві частини: менша Естляндія (Естонія) з Ревелем і Нарвою на півночі і більша Ліфляндія з Ригою та Дерптом на півдні — мали автономний статус у Шведському королівстві. Станово-корпоративні лицарські установи (ландтаг, колегія ландрату) та міські установи (рада і гільдії), які зазнали німецького впливу, змогли вберегти право на самоврядування та свої привілеї, перебуваючи під контролем шведських губернаторів. Німецька, а частково і шведська знать мала у своєму володінні земельні маєтки й відбувала за це військову службу. Естонські й латиські селяни, які становили переважну більшість населення, були, на противагу до вільних шведських селян, прив'язані до своїх наділів («шолле») і залежали від німецьких поміщиків.

¹⁹ Див., наприклад: *Byelorussian Statehood: Reader and Bibliography* / ред. V. Kipel, Z. Kipel. New York 1988, с. 125 (карта на с. 390); J. P. Stankevich *Ethnographical and Historical Territories and Boundaries of Whiteruthenia (Kryvia, Byelorussia)*. New York 1953.

²⁰ Загальна література: R. Wittram. *Baltische Geschichte: Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180–1918. Grundzüge und Durchblicke*. München 1954; A. Spekke. *History of Latvia: An Outline*. Stockholm 1951; T. U. Raun. *Estonia and the Estonians*; *История Эстонской ССР*, т. 1. Таллин 1961; *История Латвийской ССР*, т. 1. Рига 1952.; E. C. Thaden. *Russia's Western Borderlands*, с. 5–17; A. Seraphim. *Die Geschichte des Herzogtums Kurland (1561–1795)*, 2-е вид. Reval 1904

Німецьке міське населення надзвичайно успішно вело торгівлю з Голландією, Литвою та Росією. Із становим самоврядуванням була пов'язана також лютеранська церква та її німецьке духовенство. Середньоевропейський характер регіону виявляється також і в системі освіти: у Дерпті в 1632 р. — більш ніж сторіччя перед першим російським університетом — засновано університет, який (із затяжними перервами) проіснував до 1710 р. Окрім існуючих уже міських шкіл і гімназій у кінці XVII ст. було засновано також сільські школи для «ненімецького» населення.

Від XVI ст. Росія робить спроби взяти під свою владу сусідній регіон над Балтійським морем з його багатими містами, які контролювали частину російської торгівлі із Заходом. У перших двох Північних війнах 1558–1583 та 1656–1661 рр. Росія завоювала частину Ліфляндії та Естляндії, однак щоразу була вимушена відступати від Балтійського узбережжя. Петрові I залежало на тому, щоб ще раз спробувати завоювати Естляндію та Ліфляндію і тим самим просунути далеко вперед два свої основні наміри: підняти Росію до рангу великої європейської держави й модернізувати її. Втрата Швецією своїх найбагатших провінцій у Південній Прибалтиці значно ослабила б цього найсерйознішого для Росії суперника у Північно-Східній Європі; економічні та людські ресурси й виразна середньоевропейська інфраструктура регіону могли послужити другій меті²¹.

Тут не місце підсумовувати складний перебіг Північної війни 1700–1721 рр. Після того, як Петро I ще на початку війни завоював шведську Інгерманландію і заснував тут у 1703 р. в гирлі Неви майбутню нову столицю Санкт-Петербург, Росії аж у 1710 р., після перемоги під Полтавою, вдалося завоювати шведські Ліфляндію та Естляндію. Спочатку Ліфляндію було обіцяно Речі Посполитій, але Петро I притримав її для Росії (див. Карту 4). Курляндія ж залишилася польською, однак потрапила під російський вплив. Петро знав, як, використовуючи старі методи, перетягти на свій бік частину балтонімецької знаті (як наприклад, речника ліфляндського рицарства Йоганна Райнгольда фон Паткуля чи естонського рицаря Гергарда Йоганна фон Левенвольде), яка відчувала загрозу своїй автономії й привілеям із боку шведського абсолютизму, його інтеграційних та нівелюючих дій. Виправдовуючи анексію Ліфляндії та Естляндії, Петро I назвав, окрім завойовницького права й давніх претензій, також звільнення їх від шведського гніту: «Нас [...] переконує не тільки благородне рицарство і феодальне станове представництво, але й місто Ревель, що вони належно оцінять перспективу визволення їх з-під шведського ярма, від якого їм довго довелося терпіти»²². Щоправда більшість німецько-балтійської знаті й міщан чинила російським військам запеклий опір.

Після завоювання в 1710 р. Ліфляндії й Естляндії Росія підписала з їхніми рицарством і містами акти капітуляції, якими закріпився їх особливий статус у Російській імперії; його було юридично санкціоновано Ніштадтським миром 1721 р. Моделлю тут послужили основні принципи російської

²¹ R. Wittram, *Peter I, Czar und Kaiser: Zur Geschichte Peters des Großen in seiner Zeit*. Göttingen 1964 (це стосується також наступної примітки).

²² *Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval vom Jahre 1710 nebst deren Confirmationen* / ред. E. Winkelmann. Reval 1865, с. 23.

політики — збереження статус-кво і кооперація з чужою елітою. Ліфляндія й Естонія стали губерніями Російської імперії, і практично єдиним їх зв'язком із Петербургом були генерал-губернатори, частково вихідці з рядів балтійських німців. Місцеве врядування та суд залишилися у віданні станових рицарських та міських інституцій, привілеї яких підтверджувалися: «Повністю відновлюється *status provincialis* і за рицарством зберігаються всі його давні повноваження». «Цим Нами і Нашими законними престолонаступниками, — значиться в Генеральній конфірмації царя Петра I, — милостиво конфірмаємо й підтверджуємо [...] ввіреним нам вірним лицарям і феодалам Ліфляндії та їхнім нащадкам усі одержані ними раніше й принесені зі собою привілеї [...], статuti, рицарські права, недоторканність, пільги, вольності, законні посілости й володіння». Гарантувалися збереження лютеранської віри і церковної організації («у краї, як і в усіх містах, без жодних втручань недоторканою є чиста і неспотворена євангельська релігія, яка до цього часу існувала в Ліфляндії»), а також німецької мови як урядової²³. Порівняно зі шведським періодом, становище балтонімецької верхівки навіть поліпшало, оскільки послабився контроль центру, а так звані редуції, які скоротили помісні володіння знаті на користь шведської корони, було відмінено. У випадку балтійських німців послідовне застосування принципів непрямого правління з допомогою місцевої еліти можна пояснити згаданою вже особливою сферою інтересів Петрівської Росії. Економічні, адміністративні, військові та інтелектуальні здібності німецької верхівки в Естляндії та Ліфляндії необхідно було повернути на користь модернізації Росії. Для цього не доводилося змінювати долучені структури, оскільки вони вважалися свого роду прототипом європейської Росії. Петрівські реформи значною мірою орієнтувалися на шведські зразки²⁴. Співпраця з балтійською німецькою знаттю давалася Росії легко ще й тому, що тутешній соціальний устрій цілком відповідав російському. Залежні від німецьких поміщиків естонські та литовські селяни в договорах навіть не згадуються.

Протягом XVIII ст. нові прибалтійські провінції консолідувалися в рамках Російської імперії. Російський уряд сприяв подальшому зміцненню олігархічного правління балтонімецької знаті, дозволяючи рицарству об'єднуватися в закриті корпорації й монополізувати ландтаги; розширювалися земельні володіння, а кріпацтво поширювалося за російським зразком на естонських та латиських селян. Економічно регіон віджив від повоєнної розрухи й чуми; Рига стала провідним зовнішньоторговельним російським

²³ *Die Capitulationen der livländischen Ritter- und Landschaft und der Stadt Riga vom 4. Juli 1710 nebst deren Confirmationen* / ред. С. Schirren. Dorpat 1865. Цитати зі с. 37, 38, 47; також: *Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft*. Підсумування в: R. Wittram. *Peter I, Czar und Kaiser*, т. 1, с. 344–354; M. Haltzel. *Der Abbau der deutschen ständischen Selbstverwaltung in den Ostseeprovinzen Russlands: Ein Beitrag zur Geschichte der russischen Unifizierungspolitik 1855–1905*. Marburg 1977, с. 3–12; Б. Е. Нольде. *Оч и русскаго го... твеннаго права*, с. 332–407. Пор. російські тексти в: ПСЗ, I, 2277, 2278, 2279 (т. 4, с. 500–520), 2297, 2298, 2299 (т. 4, с. 552–575), 2301, 2302, 2303, 2304 (т. 4, с. 575–580), 2495 (т. 4, с. 810), 2501 (т. 4, с. 819), 3819 (т. 6, с. 420–431). Також: Н. von Wedel. *Die Estländische Ritterschaft vornehmlich zwischen 1710 und 1783: Das erste Jahrhundert russischer Herrschaft*. Königsberg — Berlin 1935.

²⁴ С. Peterson. *Peter the Great's Administrative and Judicial Reforms: Swedish Antecedents and the Process of Reception*. Stockholm 1979.

портом. Частково балтійські німці перебралися також углиб Росії, передусім до Петербурга, і значно доклалися до модернізації Росії (пор. Розділ 4). З цією ж метою найжджало щораз більше німецьких емігрантів, а от до заселення Балтійських провінцій росіянами ще не доходило.

Ця мало не ідилічна співпраця Росії з балтонімецькою елітою зазнала першої кризи за Катерини II²⁵. Спочатку імператриця підтвердила привілеї й права балтійських німців, пізніше безуспішно спробувала провести в прибалтійських провінціях аграрні реформи. Далі вона обмежила автономію прибалтійських провінцій, нехай і не так категорично, як це було у випадку України. Запроваджений 1783 р. новий адміністративний порядок частково відмінив станово-корпоративні об'єднання або ж урізав їх компетенції, а одночасне впровадження подушного податку поклато край фінансовій автономії (і викликало селянське повстання). Видані знаті й містам у 1785 р. жалувані грамоти пристосували соціальні та станові умови до російських і скасували монополію рицарів і міських станових інституцій.

Проте ці спроби сильнішої адміністративної, економічної та соціальної інтеграції прибалтійських провінцій не були тривалими. Після смерти Катерини II імператор Павло відмінив у 1796 р. більшість заходів своєї матері й знову підтвердив традиційні самоврядні органи, права й привілеї рицарства та міст. Знаменно, що не було відмінено подушного податку, який був для селян не меншим тягарем, ніж перенесений Павлом у прибалтійські провінції обов'язок рекрутства²⁶. Лояльна балтонімецька верхівка далі виконувала функцію гаранта стабільності в регіоні та функцію еліти в бюрократії, військовій справі та культурі всієї Російської імперії. Балтійські провінції залишалися чимось особливим ще й у першій половині XIX ст., їх суспільно-політичний устрій і далі був доіндустріальним, а в системі освіти, культурі та посередницькій діяльності вони все ще залишалися вікном в Європу.

4. Чотири поділи Польщі

У досьогочасній історії Європи поділи Польщі є безпрецедентним актом насилля, який зневажив правові норми й розхитав політичний устрій старої Європи²⁷. Пруссія, Росія та Австрія ліквідували й переділили суверенну, рівноправну ланку європейської державної системи. Щоправда, в історії російської експансії були прецеденти анексії суверенних державних утворень: ідеться про приєднання двома століттями раніше Казанського ханства

²⁵ E. C. Thaden. *Russia's Western Borderlands*, с. 18–31; J. P. LeDonne. *Ruling Russia*, с. 325–334; I. de Madariaga. *Russia in the Age of Catherine the Great*. New Haven — London 1981, с. 61–66, 315–324; F. Bienemann. *Die Statthalterschaftszeit in Liv- und Estland (1783–1796): Ein Beispiel aus der Regentenpraxis Katharinas II*. Hannover — Döhren 1973 (репринт видання 1886 р.); О.-Н. Elias. *Reval in der Reformpolitik Katharinas II.: Die Statthalterschaftszeit 1783–1796*. Bonn — Bad Godesberg 1978.

²⁶ РСЗ, I, 17584 (т. 24, с. 20 і далі).

²⁷ Про поділи Польщі див.: M. G. Müller. *Die Teilungen Polens 1772, 1793, 1795*. München 1984 (з багатою бібліографією); також: R. H. Lord. *The Second Partition of Poland: A Study in Diplomatic History*. Cambridge, Mass. 1915; T. Cegielski, Ł. Kądziała. *Rozbiory Polski 1772–1793–1795*. Warszawa 1990; П. В. Стегний. *Разделы Польши и дипломатия Екатерины II: 1772, 1793, 1795*. Москва 2002.

і (після першого поділу Польщі) Кримського ханства. Проте в контексті європейської політики ліквідація Речі Посполитої мала інший характер, аніж ліквідація цих двох татарських держав.

У чотирьох поділах Польщі (1772, 1793, 1795, 1815 рр.) Російській імперії дісталася велика, площею понад 450 тис. кв. км, територія із значними людськими та господарськими ресурсами; тим самим зросло її панівне становище в Східній Європі. Але Польщу, як це передбачав ще Жан-Жак Руссо у своїх опублікованих 1772 р. «Міркуваннях про управління в Польщі», легше було проковтнути, ніж перетравити²⁸: значні простори Речі Посполитої були за своїми історичними традиціями, суспільно-політичним устроєм, релігією та культурою чужорідним тілом у Росії, а опір поляків запевнив польському питанню роль постійної проблеми міжнародної політики аж до ХХ ст. і став фактором, що дестабілізував самодержавну Росію.

Від часів середньовіччя Польсько-Литовське королівство було багатонаціональною державою, становило барвисту етнічну та конфесійну картину²⁹. Оскільки надійних джерел не існує, кількісні дані окремих етнічних груп у національних історіографіях істотно відмінні між собою. Римо-католицькі поляки становили лише близько 40% населення, а в східних областях Великого князівства Литовського та в Україні — територіях, які відійшли до Росії, їх частка була ще меншою. Тут переважали українці й білоруси; загалом у Речі Посполитій вони також становили близько 40% населення. У ХVIII ст. більшість їх належала до підпорядкованої папі уніяцької церкви, менша ж частина зберігала вірність православ'ю. Близько 5% усього населення склали литовці-католики, приблизно 4% — німці (переважно лютерани) значно менше — латиші, які жили в Курляндії (лютерани) і в польській Ліфляндії, або Латгалії (католики). Набагато численнішими були євреї — 7–9% населення Речі Посполитої (серед них невелика група караїмів); вони творили найпомітнішу єврейську общину Європи. Євреї зберегли свою мову — ідиш, тоді як дві невеликі меншини — уніяти-вірмени й мусульмани-татари — поступово полонізувалися. Якщо у Великому князівстві Литовському урядовою мовою до ХVII ст. була східнослов'янська писемна мова, позначена сильним білоруським впливом, то у ХVIII ст. загально розповсюдилася польська мова.

У політичному, соціальному й культурному аспектах провідною верхівкою Речі Посполитої була шляхта. Її склали поляки, українці, білоруси, литовці, ліфляндці, німці. Українська, білоруська й литовська шляхта протягом століть полонізувалася, проте частково зберегла особливу регіональну самосвідомість. На час поділів Речі Посполитої відсоток у ній шляхти в загальній кількості населення (до 7%, з яких близько 20% були поляки) був

²⁸ «Vous ne sauriez empêcher qu'ils ne vous engloûtissent, faites au moins qu'ils ne puissent vous digerer» (J.-J. Rousseau. *Considérations sur le gouvernement de Pologne et sur sa réformation projetée* // J.-J. Rousseau. *Œuvres complètes*, т. 3. Paris 1964, с. 959 і далі).

²⁹ Про історію Речі Посполитої див.: G. Rhode. *Geschichte Polens: Ein Überblick*, 3-є вид. Darmstadt 1980; J. K. Hoensch. *Geschichte Polens*. Stuttgart 1983; N. Davies. *God's Playground: A History of Poland*, т. 1. Oxford 1981; J. A. Gierowski. *Historia Polski 1505–1764*. Warszawa 1988 (1982); його ж. *Historia Polski 1764–1864*. Warszawa 1988 (1982); Л. Запкільняк, М. Крикун. *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. Львів 2002. Про ситуацію перед поділами і спроби реформ докладно див. у: J. K. Hoensch. *Sozialverfassung und politische Reform: Polen im vorrevolutionären Zeitalter*. Köln — Wien 1973.

значно вищий, ніж у будь-якій іншій країні³⁰. Шляхта була сильно диференційована соціально й економічно: понад 40% цілком не мали земельних маєтків, ще 40% — лише невеликі маєтки. Більшість селян жила в латифундіях нечисленного прошарку магнатів і в помістях середньомайнової шляхти, кліру й держави як панщинні кріпаки. У центрі й на заході це були передусім поляки, а на східних територіях — майже тільки українці, білоруси й литовці. На Правобережній Україні вже на початку XVIII ст. організацію козаків було остаточно ліквідовано. Основна маса тамтешньої старшини переселилася на лівий берег Дніпра, а решта розчинилася в польській шляхті. Українські селяни знову потрапили під контроль польських магнатів³¹. І все ж тут збереглося соціальне та етнічно-релігійне протистояння, як засвідчили повстання українських гайдамаків — соціальних розбійників, які продовжували козацькі традиції; повстання спрямовувалися проти польської шляхти, католицького духовенства та євреїв, і придушити їх вдалося лише з допомогою російського війська.

У Речі Посполитій було багато міст, переважно малих, здебільшого шляхетських, особливо магнатських; це засвідчувало домінування шляхти над міським населенням. Польські й німецькі міщани творили, згідно з німецьким правом, станово-корпоративну організацію, тоді як українці, білоруси й литовці були представлені загалом у нижніх міських верствах. Чимала єврейська спільнота ще із середньовіччя користувалася в Польщі численними привілеями, мала самоврядування у своїх общинах (кагалах) і безперешкодно сповідувала свою релігію³². Євреї мали особисту свободу, сплачували податки й перебували під захистом короля, але не мали жодних політичних прав у шляхетській республіці. Більшість євреїв у містах була торговцями, дрібними гандлярами, лихварями та ремісниками. Вони творили правову, культурно-релігійну спільноту, відмінну у своєму способі життя від інших етносів, соціально й економічно сильно диференційовану. Щораз більший відсоток євреїв, зайнятих як управителі, орендарі й шинкарі на селі, залежав від польських магнатів. Отже, євреї і християни жили в Речі Посполитій у тісному контакті: у місті — економічно конкуруючи, що принагідно приводило до конфліктів; а на селі — у соціальному антагонізмі, оскільки українські, білоруські й литовські селяни трактували євреїв, як представників шляхти.

Польсько-литовська багатонаціональна держава була екстремальним типом давньої станової організації, у якій шляхта як стан мала значний вплив на королівську владу. Таким чином, система влади діаметрально різнилася від системи самодержавно-абсолютистської Росії. Шляхетські сеймики та сейм вирішували найважливіші питання, такі, як податкове асигнування чи вибори короля, а традиційні принципи одностайности (*liberum*

³⁰ E. Rostworowski. *Le było w Rzeczypospolitej obywateli szlachty* // *Kwartalnik Historyczny* 94 (1988) 3–40.

³¹ Про українців пор. літературу, цитовану вище, у примітці 2.

³² До історії євреїв Речі Посполитої див.: Н. Naumann. *Geschichte der Ostjuden*. München 1990, с. 17–65; S. M. Dubnow. *History of the Jews in Russia and Poland from the Earliest Times until the Present Day*, т. 1. Philadelphia 1916 (репринт 1946); B. D. Weinryb. *The Jews of Poland: A Social and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1100 to 1800*. Philadelphia 1973; J. Goldberg. *Poles and Jews in the 17th and 18th Centuries: Rejection or Acceptance* // *JbbGO* 22 (1974) 248–282.

veto), рівності та особистої «золотої вольності» високо цінувалися. Ці принципи підточувалися постійно зростаючою перевагою магнатів та економічним і зовнішньополітичним занепадом Речі Посполитої, який розпочався в середині XVII ст. Унаслідок цього шляхетська держава переживала кризу. Тим самим перед зовнішніми силами відкривалися різні можливості для втручання. Якщо в XVI ст. Річ Посполита була прихистком толерантності, то в ході Контрреформації некатоліків було сильно утиснено. Конфесійні конфлікти поєдналися із соціальним напруженням, і це теж зуміли використати сусідні держави — Росія і Пруссія, щоб виступити на «захист» православних і лютеранських «дисидентів».

Поділи 1772, 1793 і 1795 років: поляки, українці, білоруси, литовці

Конфлікт між Росією і Польщею та Литвою, який розпочався наприкінці XV ст. і тривав аж до XVIII ст., продовжив розпочату в XIV ст. боротьбу великих московських і литовських князів за панування над Руссю. У XVI ст. ініціатива виходила спочатку від Московської держави, а з поразкою Івана IV у Лівонській війні перейшла до поляків, які в 1610 р. зайняли Москву й посадили на царський престол свого королевича Владислава. У середині XVII ст. ситуація змінилася — Річ Посполита змушена була відступити Московській державі Лівобережну Україну, Сіверщину та Смоленськ. Згодом, у Північній війні 1700–1721 рр., Росія стала провідною силою в Східній Європі і встановила жорсткий контроль над Річчю Посполитою, щоразу втручаючись у її внутрішні справи³³.

Королівство стало військовим плацдармом і зовнішньополітичним об'єктом могутніх держав. Росії, яка після Семилітньої війни знову стала союзницею Пруссії, вдалося в 1764 р. в особі Станіслава Августа Понятовського посадити на королівський престол свого кандидата й у 1768 р. зміцнити свій протекторат над Річчю Посполитою. Коли ж значна частина шляхти, об'єднавшись у Барській конфедерації (1768), стала чинити опір, вибухнула громадянська війна, у яку втрутилися російські війська. Дві інші потужні східноєвропейські держави, Пруссія й Австрія, з недовірою споглядали на успіхи Росії в її війні з Османською імперією (1768–1774) і наполягали на компенсації за рахунок Польщі.

У першому поділі 1772 р. Річ Посполита втратила близько третини своєї території та населення (див. Карту 4). Росія одержала східні області Білоруси й польську Ліфляндію. Цю територію, яка сягала аж до Даугави й верхнього Дніпра, населяли переважно білоруси та латиші. Реакцією поляків на шок після поділу були реформи в податковій та освітній системах, в армії та в політиці, які увінчалися конституцією від 3 травня 1791 р. Ця перша європейська конституція стала викликом сусіднім абсолютистським державам. Росію турбувало, зокрема, те, що шляхетська республіка звільнилася в 1788 р. від її протекторату. Щоб збороти «французьку чуму», у 1792 р. у Річ Посполиту ввійшли російські війська, які підтримали нову Торговицьку шляхетську конфедерацію³⁴. Другий поділ у 1793 р. відірвав від Королівства понад половину його території і залишив тільки обрубок держави, залежний від

³³ Про передісторію і перші три поділи див: M. G. Müller. *Die Teilungen Polens*.

³⁴ Другий поділ виправдовувався первинно боротьбою проти поширення ідей Французької революції в Польщі: F. de Martens. *Recueil des traités et conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères*, т. 2. St. Pétersbourg 1875 (репринт 1969), с. 228 і далі. Див. також: ПСЗ, I, 17108 (т. 23, с. 410 і далі).

Росії. Визвольна боротьба під проводом Тадеуша Костюшка закінчилася поразкою поляків у 1794 р.; унаслідок цього багато поляків емігрувало й продовжило боротьбу за визволення Польщі з-за кордону, передусім із Франції. Слідом за придушенням повстання прийшов третій, «загальний, остаточний і невідворотний поділ» у 1795 р. А через два роки всі три держави-учасниці поділів визнали за необхідне «усунути все, що могло б викликати спогади про існування Королівства Польського, [...] й зобов'язалися ніколи не впроваджувати у свої титули формулювання „Королівство Польське”, а навпаки — викоринити його назавжди»³⁵.

У другому й третьому поділах Речі Посполитої Росія одержала всі землі, заселені литовцями, білорусами та українцями (за винятком переважно української за населенням Східної Галичини, яка дісталась Австрії, та південно-західної Литви, Сувалкії, яка відійшла до Пруссії), аж до Мемеля, Західного Бугу й Дністра, а також Герцогство Курляндське. Майже всі області, які перейшли до Росії, мали непольську більшість населення. Російський уряд узаконив анексію нових територій, зокрема заявою про завершення «збирання Руських земель», «земель і міст, які належали колись до Російської держави, заселених єдиноплеменниками й освячених православною християнською вірою»³⁶. Пізніше це твердження підхопила російська й радянська історіографія, інтерпретуючи поділи Речі Посполитої як «історично прогресивне возз'єднання» майже всіх православних східних слов'ян у Російській імперії³⁷.

Приєднання величезної, анексованої у трьох поділах Польщі території з населенням, яке налічувало понад 7 млн., з її політичним, соціальним, економічним, етнічним і релігійним розмаїттям поставило нові проблеми навіть перед такою багатою на досвід експансії державою, як Росія³⁸. Практично російська політика розрізняла чотири регіони: російські ще з 1772 р. Східну Білорусь і польську Ліфляндію (пізніше Вітебську й Могильовську губернії); Правобережну Україну (Поділля, Волинь і Київщину); власне Литву (пізніше Віленську, Мінську й Гродненську губернії); Герцогство Курляндське. Герцогство Курляндське з його балтонімецькою елітою і латиським основним населенням було згодом приєднане до Балтійських провінцій Ліфляндії та Естляндії як третя губернія. Було підтверджено його шляхетські привілеї й дещо відмінні від двох інших губерній органи самоврядування³⁹. Надалі Курляндію слід розглядати як складову Балтійських провінцій.

³⁵ Цитати за: F. de Martens. *Recueil des traités et conventions*, т. 2, с. 291, 303 і далі.

³⁶ ПСЗ, I, 17108 (т. 23, с. 410).

³⁷ Див., наприклад: *История СССР: С древнейших времен до наших дней*, первая серия, т. 3 Москва 1967, с. 550.

³⁸ E. C. Thaden. *Russia's Western Borderlands*, с. 32–71; Б. Е. Нольде *Очерки русского государственного права*, с. 420–434; J. P. LeDonne. *Ruling Russia*, с. 314 і далі, 334–338; V. Winiarski. *Les institutions politiques en Pologne au XIXe siècle*. Paris 1924, с. 135–151; U. L. Lehtonen. *Die polnischen Provinzen Rußlands unter Katharina II. in den Jahren 1772–1782: Versuch einer Darstellung der anfänglichen Beziehungen der russischen Regierung zu ihren polnischen Untertanen*. Berlin 1907; H. Mościcki. *Dzieje rozbiorowe Litwy i Rusi*, т. 1: 1772–1800. Wilno 1913; *Historia państwa i prawa Polski*, т. 3. Warszawa 1981, с. 833–860; *Гісторыя Беларускай ССР*, т. 1 Мінск 1972, с. 444–453; M. Kosman. *Historia Białorusi*. Wrocław etc. 1979, с. 200–204.

³⁹ ПСЗ, I, 17319 (т. 23, с. 664–685); R. Wittram. *Baltische Geschichte*, с. 123 і далі, 137 і далі; M. Haltzel. *Der Abbau der deutschen ständischen Selbstverwaltung*, с. 11–13.

Російська політика щодо земель Речі Посполитої змінилася через кілька десятиліть після першого поділу. Якщо за Катерини II (як це вже було в Україні й Балтії) ставилася мета досягнення однорідності й уніфікації імперії, то період правління Павла (1796–1801) приніс перемену до більшої поваги до традиційних у прикордонних землях структур. Російські від 1772 р. області підпадали під значно триваліший і сильніший інтеграційний тиск, ніж основна частина анексованих лише в 1793 і 1795 рр. земель. Постійні військові конфлікти Росії на Заході не допускали в період до 1815 р. форсованої інтеграції колишніх територій Речі Посполитої. У внутрішній політиці цьому курсові за молодого Олександра I відповідали реформи, у яких були задіяні польські магнати на чолі з князем Адамом Єжи Чарториським (1770–1861), російським міністром зовнішніх справ у 1804–1806 рр.

Інтегруючи землі Речі Посполитої, російська політика стояла в основному перед тією самою проблемою, яку мала стосовно Східної України, Смоленщини та Балтії: як приєднати до Російської імперії регіони із самостійною станово-корпоративною організацією, своїм правовим укладом і політичною традицією? І тут теж вирішальне значення мало питання, чи пощастить знайти *modus vivendi* з елітою. Стосовно польської шляхти здійснити це було особливо важко, оскільки вона була не лише соціальною, економічною й культурною верствою, але й політичною нацією, яка не хотіла миритися з утратою незалежності та участі в політичному житті. Просте населення, міщани, а також литовські, латиські, білоруські та українські селяни навряд чи могли відігравати якусь роль партнерів у російській політиці. Залишалось також урегулювати статус євреїв (див. нижче)

Після того, як нові території були окуповані російськими військами, треба було в першу чергу вирішити питання, чи «приєднані від Польщі області» мають залишатись автономною одиницею, подібно, як колись козацька Гетьманщина. Ймовірність існування слабо зв'язаного з Росією Великого князівства Литовського, запропонована в 1811 р. Міхалом Огінським, мала в епоху Катерини II так само мало шансів, як і отримання цією територією особливого статусу на зразок Балтійських провінцій. Нові території відразу ж включили в створену в 1775 р. губернську систему, а загальнодержавні установи розпустили. Спочатку Катерина II не гарантувала новим підданам жодних особливих прав, а лише пообіцяла їм «усі ті права, вольності й привілеї, які мають її давні піддані»⁴⁰. Проте на регіональному рівні Росія змушена була звернутися до досвіду місцевої шляхти (переважно польської) і призначала на більшість урядових посад її представників. Збереглася польська мова в урядовій та судовій сферах, а також було підтверджено дію третього Литовського Статуту — юридичного кодексу Великого князівства Литовського, створеного в 1588 р. У Східній Білорусі, яка трактувалась як російська область, у 1778 р. запровадили російську мову й російські судові палати, проте й тут місцевий рівень самоврядування залишився під наглядом місцевої шляхти. За імператора Павла відновили шляхетські сеймики, проте їх компетенцію після 1802 р. обмежили. У грудні 1796 р. Павло запевнив губернії Білоруси, Литви та Правобережної України (так само, як і Балтію, стару Фінляндію й колишню Гетьманщину), що вони

⁴⁰ ПСЗ, I, 13850 (т. 19, с. 555); 17108 (т. 23, с. 411); 17356 (т. 23, с. 730); 17418 (т. 23, с. 846).

управлятимуться «на особливих засадах, згідно з їхніми правами й привілеями»⁴¹. Це ж стосувалося, щоправда з обмеженням, східної Білоруси й Київської губернії, столиця якої від XVII ст. належала до Росії.

Як і в попередніх своїх експансійних починаннях, Росія йшла на співробітництво з регіональною елітою. Тут не виникало якихось складних проблем, оскільки соціальний статус шляхти відповідав статусові російського дворянства. Отож, лояльні шляхтичі кооптувалися в імперську знать, підтверджувалися їхні земельні маєтки разом із залежними селянами, вони включалися в місцеве управління⁴². Щоправда, проблему становила значна кількість і соціальна диференціація шляхтичів: тепер, порівняно з приблизно 150 тис. російських дворян, у Російській імперії появилася незрівнянно більша кількість переважно польської шляхти з областей Речі Посполитої⁴³! Виникло запитання, чи належить кооптувати в родову знать також і ту масу незаможних шляхтичів, які не мали підданих, а часто й землі, і тим самим не відповідали російському уявленню про помісне дворянство.

Як і російські дворяни, поляки перед входженням у дворянський стан мусили навести докази свого благородного походження. Перевірка інформації та пов'язані з цим процеси нерідко затягалися на десятиліття, так що тепер нелегко відтворити чітку картину результатів. Ця проблема вивчена ще недостатньо, проте нові польські дослідження виявили, що багато безземельних польських шляхтичів, залежних переважно від магнатів, одразу ж після поділів були декласовані до рівня тих, хто відбував феодалні повинності⁴⁴. Деякі, щоправда, намагалися засвідчити своє благородне походження, але, як правило, безуспішно, причому проти надання немайновій шляхті дворянства виступали не лише російські власті, а й польські магнати. Всупереч усе ще домінуючій думці дослідників, численні незаможні польські шляхтичі були декласованими ще до 1831 р.; вони мали сплачувати податки й постачати рекрутів. Незважаючи на зменшення їх кількості, польські шляхтичі, кооптовані в імперську знать, і далі становили, порівняно із загальним населенням, набагато численнішу групу, ніж російське дворянство. Не рахуючи тих 20 тис. шляхтичів Королівства Польського, яке в 1815 р. стало російським, поляки, за даними ревізій (російських переписів населення доіндустріальної епохи), становили в 1795 р. 66%, 1816 р. — 64% і в

⁴¹ ПСЗ, I, 17634 (т. 24, с. 229).

⁴² ПСЗ, I, 17327 (т. 23, с. 695).

⁴³ Відомості наводяться в: В. М. Кабузан, С. М. Троицкий. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1858 гг. // *История СССР* (1971/4) 157, 162–165; П. Жукович. Сословный состав населения Западной России в царствование Екатерины II // *Журнал Министерства народного просвещения*, н. с. (1915/55) 76–94; (1915/57) 130–146.

⁴⁴ I. Rychlikowa. Deklasacja drobnej szlachty polskiej w Cesarstwie Rosyjskim: Spór o «Pulapkę na szlachcę» Daniela Beauvois // *Przegląd Historyczny* 79 (1988) 121–147; також: Н. Н. Улащик. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и западной Белоруссии. Москва 1965, с. 68–91; Т. Korzon. *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta* (1764–1794), 2-е вид., т. 1. Kraków — Warszawa 1897, с. 87–152; D. Beauvois. *Le noble, le serf et le revizor: La noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes* (1831–1863). Paris 1985, с. 99 і далі; А. Романович-Славатинский. *Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права: Свод материалов и приуготовительные этюды для исторического исследования*, 2-е вид. Киев 1912, с. 96 і далі, 496–501.

1850 р. — 55% родової знаті Росії⁴⁵. Вирішальною ж силою залишався невеликий прошарок магнатів, і російському урядові вдалося переконати багатьох із них піти на співпрацю. При цьому переважали спільні інтереси, як, наприклад, захист соціального статус-кво від радикальних республіканських течій, участь в економічній розбудові, особливо України, де нові чорноморські порти замінили зайнятий Пруссією традиційний шлях зернового експорту, головним чином через Гданськ.

Росія підтвердила станово-корпоративну організацію міст, яка надалі поєднувалася з новим міським устроєм, установленим жалуваною грамотою 1785 р. Становище кріпаків істотно не змінилося. Згідно з російським зразком, їхні й без того найменші права були ще більше врізані, а визискування селян за російської влади посилювалося впровадженням подушного податку й рекрутського обов'язку.

У документах поділу Росія обіцяла новим підданним гарантувати необмежені права у відкритому сповіданні їхньої релігії⁴⁶. Римо-католицька церква, до якої належали всі поляки, литовці й близько чверти білорусів, була реорганізована Росією без консультації з папою в Могильовську єпархію (згодом архиєпархію та митрополію). Як і у випадку з мусульманами, з вищим духовенством проводилася співпраця з метою контролювати католиків⁴⁷. Реорганізовано було також і православну церкву, захист і підтримка якої ще перед поділами Польщі були важливою справою Росії. Починаючи від 1770-х років, православні ієрархи докладали зусиль, щоб повернути в лоно православ'я⁴⁸ уніятів білорусів і українців, «силою і підступом переведених в унію з римлянами». На уніятів, які з російської точки зору були віроломними еретиками (або змушеними до відступництва поляками), толерантність абсолютизму не розповсюджувалася. Катерина II звеліла ліквідувати уніятські єпархії, і до 1796 р. щонайменше 1,8 млн. уніятів було (частково примусово) прийнято в православну церкву. Особливо багато поміж ними було українців із південних областей, тоді як більшість білорусів та українців Волині залишились уніятами. Їх об'єднали в декілька єпархій, які належали до римо-католицької церковної структури. За Миколи I тиск на уніятську церкву знову посилювався, що завершилося її скасуванням і приєднанням уніятів до православ'я в 1839 р.

У ділянці культури й освіти новоприєднані землі були переважно польськими. Коли на початку XIX ст. Росія взялася реорганізувати систему освіти, то польський приклад та освічена польська шляхта навіть зіграли тут основну роль. Двоє поляків, князь А. Є. Чарториський (у Вільні) і граф

⁴⁵ Див.: В. М. Кабузан, С. М. Троицкий. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства, с. 158; J. Jedlicki. Szlachta // *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864*. Wrocław etc. 1979, с. 27–56.

⁴⁶ ПСЗ, I, 13850 (т. 19, с. 555); *Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne 1762–1882 par le comte d'Angeberg*. Paris 1862, с. 328.

⁴⁷ Див.: В. Кшмор. *Ustrój i organizacja kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*. Kraków 1980.

⁴⁸ Цитата за: ПСЗ, I, 17333 (т. 23, с. 699). Див.: А. М. Ammann, S. J. *Abriß der ostslawischen Kirchengeschichte*. Wien 1950, с. 441–447, 472–475, J. Pelesz. *Geschichte der Union*, т. 2, с. 548–560, 583–595, 793–831; I. Smolitsch. *Geschichte der russischen Kirche*, с. 394–402. Про церковну організацію: E. Amburger. *Geschichte der Behördenorganisation Russlands von Peter dem Großen bis 1917*. Leiden 1966, с. 181–185.

Северин Потоцький (у Харкові), курували освітні регіони. Польське культурне життя розквітло, особливо навколо Віленського університету, який близько 1803 р. знову поживав свою діяльність; поміж іншими тут активно діяв молодий поет Адам Міцкевич⁴⁹. В Україні теж було створено центр польської освіти. Ним став заснований шкільним інспектором Тадеушем Чацьким лицей у Кременці. У 1820-х рр. російсько-польські стосунки почали псуватися. Симптомом цього став процес проти таємного студентського союзу у Віленському університеті, до якого належав також і А. Міцкевич.

У східній частині Речі Посполитої, яка відійшла після трьох її поділів до Росії, статус-кво було спочатку повністю збережено. Хоча Річ Посполита втратила свою кількасотлітню незалежність і контролювалася у військовому й адміністративному питанні Петербургом, у регіональному управлінні, правовій системі, соціяльній структурі й культурі домінування польської шляхти збереглося цілковито. Більшість населення, здебільшого навернені в православ'я українські та білоруські селяни, далі залежала від католицьких польських поміщиків. У другому й третьому десятиліттях XIX ст. проявилися тенденції до обмеження позицій польської шляхти, але радикальні зміни принесло лише повстання 1830–1831 рр.

Королівство Польське

Віденський конгрес створив Королівство Польське, однак цього разу йшлося не про повернення колишньої Речі Посполитої, а про четвертий поділ Польщі⁵⁰. Росії, як головній переможниці, було віддано основну частину Герцогства Варшавського, створеного Наполеоном із тих польських земель, які раніше перепали Пруссії й Австрії. У 1815 р. Пруссія змогла укріпитись у важливих територіях поділу Герцогства Варшавського — Великих герцогствах Познанському й Торунському, а давня столиця Краків отримала статус вільного міста. Таким чином, Королівству Польському, яке часто називали Конгресовою Польщею, залишилися землі довкола Варшави, тобто приблизно сьома частина загальної площі колишньої Речі Посполитої та п'ята частина її населення. На цю територію, населену приблизно на три чверті поляками (а також євреями, німцями й литовцями), Росія — навіть при довільній інтерпретації історії — не могла мати жодних історичних претензій, як це було стосовно раніше поділених земель, населених переважно православними східними слов'янами.

У широких колах польської шляхти створення Королівства Польського поєднувалося зі сподіваннями на відновлення давньої польсько-литовської шляхетської республіки. Ще в 1807 р. ці сподівання підживив Наполеон,

⁴⁹ Див.: W. L. Blackwell. *Alexander I and Poland: The Foundations of his Polish Policy and its Repercussions in Russia, 1801–1825*: Ph. D. Diss. Princeton 1959, с. 52–61.

⁵⁰ Про Конгресову Польщу див., поряд із поданою в примітці 29 загальною літературою: F. W. Thackeray. *Antecedents of Revolution: Alexander I and the Polish Kingdom, 1815–1825*. Boulder 1980; W. L. Blackwell. *Alexander I and Poland*; R. F. Leslie. *Polish Politics and the Revolution of November 1830*. London 1956, розд. 1–3; *Historia państwa i prawa Polski*, т. 3, с. 168–579; *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864*. Wrocław etc. 1979; S. Aszkenazy. *Rosya — Polska 1815–1830*. Lwów 1907, с. 63–117; P. S. Wandycz. *The Lands of Partitioned Poland 1795–1918*. Seattle — London 1974, с. 52–67, 74–91; N. Davies. *God's Playground*, т. 2, с. 328–333; E. C. Thaden. *Russia's Western Borderlands*, с. 71–80.

створивши Герцогство Варшавське, але з нав'язанням конституції на французький кшталт, а згодом — з поразкою в Росії французької армії, у якій воювали десятки тисяч поляків, вони розвіялися. Деякі з наполеонівських реформ, як, наприклад, гарантування основних громадянських прав і звільнення селян від особистої залежності (без землі), матимуть надалі помітне значення. Сподівання на створення Польсько-Литовської держави під російським протекторатом виходили з кола польських аристократів, які згурпувалися в Петербурзі довкола молодого царя Олександра I під проводом князя Адама Чарториського. Цього роду плани поєднувалися із загальною метою реформування Росії, у якому полякам була наготована провідна роль.

Статус, закріплений за Королівством Польським у конституції 1815 р., якнайкраще надавався для окрилення цих сподівань⁵¹. Щоправда, у ній зазначалося, що Королівство «навіки з'єднане з Російською імперією», а російський імператор є спадкоємним королем Польщі. Олександр I дозволив Королівству мати конституцію, яка за характером продовжувала конституції 1791 і 1807 рр. й була найліберальнішою конституцією тодішньої Європи. На 90 років раніше, ніж у Росії, ця конституція гарантувала основні громадянські права і вольності й продовжувала та розвивала польську політичну традицію; вона охоплювала заможніше міське населення, селянство й духовенство і зберегла традиційну тричленну структуру сейму: поділ на короля, сенат і палату послів. «Польська нація повинна назавжди одержати національний представницький орган (*représentation nationale*)», — сказано в ній. Королівство одержало в межах Російської імперії широку автономію, мало власну армію під командуванням польських офіцерів і самоврядування, у якому лише поляки мали право займати державні посади. Польська мова стала офіційною мовою в управлінні, армії та шкільництві, гарантувалися прерогативи католицької релігії. Таким чином, Королівство Польське одержало численні атрибути суверенної держави, пов'язаної з Росією персональною унією. І тільки зовнішня політика залишалася прерогативою царя.

Становище Королівства Польського в Російській імперії близьке, отже, до становища української Гетьманщини після 1654 р. Щоправда, Гетьманщину очолював власний обраний правитель. З іншого боку, Олександр I діяв не так, як цар Олексій Михайлович 161 рік тому, а присягнув на польській конституції: «Усі наші наступники в Королівстві Польському [...] складатимуть таку присягу: „Присягаю й урочисто обіцяю перед Богом і на Євангелії всіма своїми силами зберігати і здійснювати конституцію”» (стаття 45). Це було щось нове в історії російської експансії: ніколи ще жоден із російських правителів не зв'язував себе присягою щодо своїх підданих. Королівство Польське — як конституційна монархія зі своїм ліберальним політичним, правовим та соціальним устроєм — було чужорідним тілом у Російській імперії.

Мотиви цієї надзвичайної, з російської точки зору, запопадливості Дуже різні: брак легітимації російського правління, урахування інших європейських потуг і незалежницьких настроїв польської шляхти, співпраця з якою була бажаною. До цього додавався намір використати нові землі з їх демократичними традиціями як модель для запланованих у Росії реформ: «Той

⁵¹ Конституционная хартия 1815 года и некоторые другие акты бывшего Царства Польского (1814–1831). Санкт-Петербург 1907. с. 64–86 (французький первісний текст), 87–106 (польський переклад).

уклад, який уже існував у вашому краї, дозволив мені без зволікань гарантувати вам уклад, який втілюватиме в життя принципи цих ліберальних інституцій, благотворний вплив яких, як я сподіваюся, пошириться з Божою поміччю на всі довірені мені провидінням землі» (промова Олександра I на першому сеймі Королівства Польського в 1818 р.)⁵². Дослідники не дійшли згоди щодо того, наскільки серйозно сприймав Олександр I свою присягу й обіцянки. Уже конституція 1815 р. давала правителю можливості втручання й контролю: наприклад, прерогативи призначення сенаторів і міністрів, виключної законодавчої ініціативи, скликання сейму й опротестовування його рішень, а також призначення намісника. Крім того, було введено не передбачену конституцією посаду комісара й поставлено на неї росіянина Миколу Новосільцева, а головнокомандування польською армією передано великому князю Костянтинові, братові царя. Важко визначити, чи справді Олександр I розглядав конституцію 1815 р. як обмеження самодержавства, а чи хотів використати її, продовжуючи політику Петра I й Катерини II, всього лиш як засіб раціоналізації та модернізації Росії, більш дійової організації самодержавства⁵³. У всякому разі, протиріччя між самодержавним правителем Росії і конституційним монархом Польщі неминуче мало призвести до конфлікту. У 1814 р. це прозріливо висловив радник Олександра I корсиканець Шарль-Андре Поццо ді Борго: «Титул короля Польщі ніколи не вдасться привести у відповідність із титулом імператора і самодержця всія Росії [...]. Одному правителю ніколи не вдалося б поєднати ці такі різні функції, не накликавши на себе невдоволення як не однієї, то іншої нації або навіть — обох націй»⁵⁴.

Щоправда, попервах у настроях багатьох поляків переважала радість за новостворену державу й сподівання на об'єднання Королівства з Литвою. Відкриття першого сейму в 1818 р. проходило ще в спокійній атмосфері. Сподівання підтримувалися також культурним і господарським розквітом Конгресової Польщі. Процвітала польська система освіти, і в 1816 р. у Варшаві було засновано університет. Фактична відміна митних кордонів із Росією відкрила ринки збуту для сільського господарства й текстильної промисловости. Економічні реформи заклали базу індустріалізації Польщі.

Проте не забарився й ряд конфліктних моментів. Багатьох поляків розчарував той факт, що в 1815 р. відновилася лише мала частина Польщі. Від царя чекали тепер возз'єднання всіх областей колишньої Речі Посполитої, які були під російською владою. Олександр I сам підживлював такі сподівання своїми непевними обіцянками, як і своєю ліберальною політикою в галузі культури в Литві та Україні. Однак даремними були очікування практичних кроків у напрямку возз'єднання Польщі з Литвою й Україною. Політика щодо областей, одержаних у перших трьох поділах, особливо щодо Східної Білоруси, розвивалася в протилежному напрямку, скерованому на міцнішу інтеграцію в Російську імперію. Таким чином, незламна політична свідомість польської шляхти щораз частіше наштовхувалася на російську політику. Проявилися конфлікти в інтерпретації конституції, особливо спірним було питання про польську армію. У Польщі дійшло до непорозумінь між лібералами й консерваторами, у Росії ж — між урядом і національним суспільством, яке поступово формувалося. Багато представників

⁵² *Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne*, с. 734

⁵³ Див., скажімо: F. W. Thackeray. *Antecedents of Revolution*, с. 30–33.

⁵⁴ N. Tourgeneff. *La Russie et les Russes*, т. 1. Paris 1847, с. 443–461 (цитата по-французьки на с. 450).

російського дворянства, армії та бюрократичного апарату застерігали Олександра I ще перед Віденським конгресом від відновлення Польщі: поступки 1815 р. видавалися їм надто сміливими, а зміцнілі в наступному десятилітті консервативні й національні сили (поміж ними, наприклад, історик М. Карамзін), а також представники ліберальної інтелігенції, яка поступово формувалася (а це, зокрема, пізніші декабристи), виступили проти особливого статусу Польщі⁵⁵. Неприйняття Польщі єднатиме російських консерваторів і лібералів також і пізніше. Гармонії 1815 р. у 20-ті роки вже не існувало. Коли ліберальна опозиція в Польщі зміцніла й зорганізувалася в таємні товариства, російський уряд відреагував на «невдячність поляків» загостренням своєї політики; алергія на бунтарські рухи посилилася ще більше з повстанням декабристів, і Микола I (1825–1855) уже повністю відмовився від ліберальної політики реформ свого брата.

Багато поляків не могло змиритися з утратою державної самостійності, і поступова переміна російської політики проріджувала табір тих, які прагнули співпраці з Російською державою. Тому на загаль польська верхівка, зокрема й Адам Чарториський, підтримувала повстання, яке вибухнуло в листопаді 1830 р., відразу після революцій у Франції й Бельгії⁵⁶. Проголошена в січні 1831 р. детронізація Миколи I та династії Романових підвела до неминучої війни з Росією. Поляки не могли розраховувати на допомогу ззовні, а тому не мали жодних шансів перед військовою потугою Росії. До Листопадового повстання я ще повернуся у зв'язку з польським національним рухом (Розділ 6).

Наслідки були важкими для Королівства Польського. Значна частина політичної, військової та інтелектуальної еліти емігрувала в Західну Європу й у «Великій еміграції» намагалася сприяти звільненню Польщі ззовні. Російський уряд відреагував на повстання, як звичайно, жорстокими репресіями. Росіяни вважали, що це повстання позбавляє «віроломних поляків» права на їх особливий статус: Королівство Польське втратило свою державну суверенність і було включене в Російську імперію. Однак агресивна інтеграційна політика миколаївської Росії щодо Польщі більше стосується політичної Російської імперії доіндустріальної доби. Тому я розгляну це питання детальніше в Розділі 7.

Приєднання євреїв

Після чотирьох поділів під владу Росії потрапили не лише численні поляки, українці, білоруси й литовці, а й чимала єврейська община⁵⁷. Шойно тоді

⁵⁵ Свідчення у: F. W. Thackeray. *Antecedents of Revolution*, с. 7, 11–13, 33–35, 45–50; W. L. Blackwell. *Alexander I and Poland*.

⁵⁶ Про Листопадову революцію та її наслідки пор., окрім цитованої вище загальної літератури: R. F. Leslie. *Polish Politics and the Revolution*; P. S. Wandycz. *The Lands of Partitioned Poland*, с. 105–126.

⁵⁷ Про це пор.: J. D. Klier. *Russia Gathers her Jews: The Origins of the «Jewish Question» in Russia, 1772–1825*. Dekalb 1986; M. Rest. *Die russische Judengesetzgebung von der ersten Polnischen Teilung bis zum «Polożenie dlja evreev» (1804)*. Wiesbaden 1975; M. Hildermeier. Die jüdische Frage im Zarenreich: Zum Problem der unterbliebenen Emanzipation // *JbbGO* 32 (1984) 321–343; також: S. M. Dubnow. *History of the Jews in Russia and Poland*, т. 1, с. 242–413; т. 2, с. 13–110; S. W. Baron. *The Russian Jew under Tsars and Soviets*. New York — London 1964, с. 7–41; H. Haumann. *Geschichte der Ostjuden*, с. 66–82.

єврейське питання постає і в Росії, де йому судитиметься набути особливої гостроти в XIX і XX ст. Росія по-справжньому зіткнулася з євреями значно пізніше, ніж більшість європейських країн. До 1772 р. вона не мала з євреями жодних стосунків, і в російському суспільстві ледве чи існували тоді анти-єврейські стереотипи. Кількість євреїв ані в Московській, ані в Петрівській державі просто не була варта уваги. Якщо ж у Росії й осідали численніші групи, то їх, як правило, виселяли, як це було, наприклад, ще в 1742 р., водночас із репресіями щодо мусульман та анімистів. Приєднання сотень тисяч євреїв, цієї етнічно-релігійної діаспорної групи з її специфічним суспільно-економічним устроєм, у якій були відсутні як знать, так і селянство — дві характерні для Росії соціальні групи — поставило перед російським урядом нові проблеми.

Уряд Катерини II дотримувався спочатку статус-кво: у 1772 р., в одному з маніфестів, євреям Східної Білоруси гарантувалися «всі вольності, які вони зараз мають стосовно своєї релігії і свого майна [...], тому що любов її імператорської величності до своїх людей не дозволить позбавити їх загального блага»⁵⁸. Збережено було також орган самоврядування єврейської общини (кагал) та його податкові, адміністративні, судочинні, культурні й релігійні функції. За це промовляла, окрім фіскальних міркувань, також необхідність завоювати кагал як партнера уряду й контролюючий орган, оскільки євреї не мали станової еліти, з якою можна було б співпрацювати.

З іншого боку, Катерина II була зорієнтована на нівелювання й регламентацію стосунків, а одночасно хотіла використати специфічні економічні здібності євреїв для модернізації імперії. Тому було скасовано дотеперішній правовий статус євреїв як окремого етнічно-релігійного стану, й у 70–80-х рр. XVIII ст. їх інтегрували в станову систему імперії. При цьому заможних євреїв, які не належали ані до знаті, ані до селян, було прийнято на рівних правах у стан купецької гільдії, а основну масу бідніших євреїв — у стан міщан. У такий спосіб вони отримали ті ж обов'язки і права, що й християнські представники міських станів. Спочатку абсолютистська Росія не дискримінувала євреїв, а намагалась інтегрувати їх, прирівнявши в адміністративному й правовому відношенні до решти населення, з метою оптимального використання їхніх здібностей і довготривалої асиміляції. У цьому російське законодавство, принаймні до другого поділу Польщі, відрізнялося від інших, переважно не таких великодушних стосовно євреїв, європейських держав.

Щоправда, просвітницька теорія наштовхнулася незабаром на соціальні реалії й польсько-литовські традиції. Це проявилось вже в питанні євреїв, які осіли по селах, де вони були шинкарями, орендарями. У Східній Білорусі таких було значно більше, ніж єврейського міського населення. Євреїв, які жили на селі, теж зачислявали до міських станів, а тим самим — і до міських общин. Цим знімалася їхня залежність від польської шляхти, але одночасно більш непевним ставало їхнє становище. Євреям неодноразово заборонялося шинкарство й орендарство, але заборони виконувалися непослідовно. Від 1780-х років видавалися щораз нові декрети про переселення євреїв із села до міста. У першій чверті XIX ст. неодноразово проводилися brutальні масові переселення їх у місто, тому число євреїв на селі значно зменшилося. Цим уряд намірявся відрегулювати суспільство за своїми уявленнями, тобто

⁵⁸ ПСЗ, I, 13850 (т. 19, с. 555).

повністю включити євреїв у міське життя, позбавити їх традиційного становища на селі, де вони, як шинкарі й орендарі, мали владу над східнослов'янськими селянами. Від початку XIX ст. євреїв заохочували до переселення в Новоросію. Проте бажаних результатів цей захід урядові не дав. Залежність православних християн від нехристиян більше не толерувалася. Була поширена думка, що селян треба захистити від євреїв. До цього розмежування євреїв і неєвреїв на селі спричинялися перейняті від польської традиції антиєврейські упередження, як, наприклад, деморалізуючий вплив єврейських «паразитів і визискувачів» на східнослов'янських селян. Починаючи від кінця XVIII ст., ці стереотипи поступово поширилися на Росію й були засвоєні там як консерваторами (поет Гавриїл Державін), так і лібералами (декабрист Павло Пестель)⁵⁹.

Невдовзі проблеми з євреями виникли й у містах, частково в результаті подвійного адміністративного підпорядкування євреїв міському управлінню й кагалові. Наслідком було поступове врізання адміністративних і юридичних (але не фіскальних і культурно-релігійних) функцій кагалу. Як це вже було колись у Речі Посполитій, групи християнського міського населення протестували проти зрівняння з ними євреїв і проти надання їм привілеїв. Росіяни боялися передусім економічної конкуренції, поляки опиралися залученню євреїв до міського самоврядування. Проти інтеграції в християнське суспільство була також більшість євреїв. Уряд розглядав спрямовані проти євреїв «скарги на різні зловживання й непорядки не на користь [...] населення тих губерній, де живуть євреї»⁶⁰ і використовував їх для своїх господарських цілей.

Такі найважливіші причини того, що рівноправність євреїв у Російській імперії надзвичайні закони відмінили ще перед другим і третім поділами Речі Посполитої. У статуті 1804 р. уперше було викладено (безсистемно) положення про євреїв⁶¹. Для них визначалася межа осілости, поза якою вони не мали права поселятися на постійно. Межа охоплювала землі колишньої Речі Посполитої, а також Лівобережну Україну й Новоросію (протягом певного часу також Астраханську та Кавказьку губернії). Це обмеження свободи пересування євреїв, дійсне аж до кінця царської імперії, брало початок від петиції московських купців, які боялися єврейської конкуренції. Ймовірно, уряд пішов на це ще й тому, щоб спрямувати діяльність євреїв на територію, яку треба було наново освоювати. Однозначною дискримінацією євреїв було запроваджене в 1794 р. їх подвійне оподаткування (крім караїмів). Вони тим самим відмежовувались як релігійна громада. Відповідний захід було прийнято ще Петром I щодо старовірів, однак, з іншого боку, мусульмани, буддисти чи анімісти податковій дискримінації не підлягали. Проте невдовзі подвійне оподаткування євреїв було *de facto* скасовано. І навпаки, як привілей можна трактувати право євреїв відкуповуватися від рекрутського обов'язку (воно належало їм як купцям, хоч і відрізнялося від права міщан-християн).

У згаданому статуті 1804 р. містилися також культурні обмеження: надалі євреї зобов'язувалися вести записи у своїх актах російською, польською або

⁵⁹ Про це докладно: J. D. Klier. *Russia Gathers her Jews*, с. 63 і далі, 86 і далі, 92, 95–115, 186 і далі; S. M. Dubnow. *History of the Jews in Russia and Poland*, т. 1, с. 410–413.

⁶⁰ Статут 1804 р., тут цитується за: M. Rest. *Die russische Judengesetzgebung*, с. 229.

⁶¹ ІСЗ, I, № 21547; німецький переклад у: M. Rest. *Die russische Judengesetzgebung*, с. 229–240.

німецькою мовами, а єврейські посадові особи в міському управлінні повинні були вміти читати й писати однією з названих мов; крім того, їм не можна було носити єврейського вбрання. З іншого боку, статут підтверджував свободу віросповідання, економічні привілеї євреїв та їхню співпрацю в міському управлінні, а також гарантував їм навчання у (на той час ще нечисленних) державних школах та університетах, де вони мали вивчати російську, польську або німецьку мову. Поставлена урядом мета використати специфічне вміння євреїв для модернізації Росії проявляється в тих параграфах статуту, де обіцялися привілеї тим євреям, які будуть фабрикантами або фабричними робітниками. Це мало успіх, оскільки єврейські підприємці зіграють згодом важливу роль у розвитку текстильної промисловості на заході Росії. Однак багато інших приписів «єврейського» статуту 1804 р. залишилися, по суті, лише на папері.

Євреї Королівства Польського не підлягали російським приписам⁶². У конституції 1815 р. євреї не згадуються. Поляки мали міцно закорінені юдофобні упередження, розглядаючи євреїв як економічних конкурентів. Вони пов'язували надання євреям прав із їх цивілізаційним поступом, якому спочатку (не без допомоги освічених євреїв) сприяли; та на практиці це означало, що євреї зможуть одержати рівноправність лише полонізувавшись. Спочатку правові обмеження (позбавлення політичних прав на 10 років), видані в 1808 р. для Герцогства Варшавського, було перенесено на Королівство Польське й без зайвого галасу продовжено. Далі було підтверджено інші закони, які урізали права євреїв і ставили їх поза межі міського суспільства. У кінці 1821 р. кагал скасували й замінили його новою інституцією, яку очолював равин громади і яка обмежувалася релігійною сферою. Економічні обмеження знижували посередницьку функцію євреїв між містом і селом. У цілому ж Королівство Польське не використало шансу започаткувати відповідну до своєї ліберальної конституції емансипацію євреїв.

У першій половині XIX ст. становище євреїв у Російській імперії принципово не змінилося. Після 1815 р. робилися безуспішні спроби переконати євреїв вихреститися. У 1825 р. зменшилася дещо єврейська межа осілості, бо відпали Астраханська губернія, Кавказ і прикордонна 50-верстова зона (запроваджена для запобігання контрабандній діяльності). У 1815 р. статут 1804 р. було в цілому підтверджено. Та за Миколи I втручання держави значно посилювалося⁶³. Так, у 1827 р. скасовано право євреїв на відкуп від рекрутства. У принципі, це було всього лише прирівняння євреїв до неєвреїв, але дискримінаційним був спосіб, у який 12–18-літніх євреїв примусово мобілізували і як так званих кантоністів піддавали нещадній військовій муштрі перед 20–25-річною військовою службою. Євреї боронилися втечами, наносили собі тілесні пошкодження й писали петиції проти цих примусових заходів, метою яких було, зокрема, вихрестити молодь; щойно в 1856 р. ці заходи було скасовано. У 1843 р. провели жорстоке, декретоване ще 1825 р. виселення євреїв із прикордонних територій, а через рік офіційно

⁶² Про це: J. Hensel. *Polnische Adelsnation und jüdische Vermittler 1815–1830: Über den vergeblichen Versuch einer Judenemanzipation in einer noch nicht emanzipierten Gesellschaft* // FOG 32 (1983) 7–227; A. Eisenbach. *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, ч. 1. Warszawa 1972.

⁶³ M. Stanislawski. *Tsar Nicholas I and the Jews. The Transformation of Jewish Society in Russia, 1825–1855*. Philadelphia 1983.

відсилали своїх представників до риксдагу, проте не мали у Фінляндії жодної корпоративної організації. Посилення тиску короля і постійні війни Фінляндії з Росією спричинили ріст регіональної самосвідомості, спрямованої проти шведського короля. Окремі представники фінської знаті (надалі називатиму їх шведомовною елітою, для відмежування від фіномовних фінів) повернулися лицем до близького Петербурга. Провідна роль належала полковникові Ірйо Мауно Спрентпортену, який від 1786 р. був на службі Росії і розробив проєкт автономії Фінляндії під російським протекторатом. Під час нової розв'язаної шведами війни з Росією в 1788 р. утворився русофільний офіцерський союз, який розробляв подібні плани. Таким чином, Росія в Фінляндії могла від самого початку розраховувати (подібно як у Балтії, але протилежно до того, як це було в Польщі) на підтримку певної частини місцевої еліти.

Одна з областей Фінляндії, так звана Стара Фінляндія, стала російською ще в першій половині XVIII ст. Після того, як Росія зайняла в Північній війні всю Фінляндію, Швеція відступила їй у 1721 р. не тільки Естляндію, Ліфляндію та Інгерманландію, але й землі Карелії разом із Выборгом. Унаслідок наступної шведсько-російської війни в 1743 р. додалося ще декілька прикордонних областей. Спочатку Росія гарантувала в 1721 р. цій території, організованій тепер у Выборзьку губернію, лише лютеранську конфесію, проте пізніше, в 1743 р., було підтверджено «привілеї, звичаї та права, які діяли за шведського правління»⁶⁵. Тим самим Стара Фінляндія одержала автономне становище, яке відповідало певною мірою становищу Балтійських провінцій. Балтійським німцям нерідко довіряли адміністративні завдання в Старій Фінляндії, а німецька мова, поряд із офіційною російською та шведською, набирала чимраз більшого значення.

Приєднане до Росії в 1808–1809 рр. Велике князівство Фінляндії одержало значно ширшу автономію. Уже 1808 р. Олександр I пообіцяв фінам визнати статус-кво, а навесні 1809 р. уперше було скликано сейм. Перед відкриттям цієї першої у Фінляндії станової асамблеї у місті Борга (Порвоо) цар виданим 15 березня 1809 р. актом гарантував «ту релігію, ті споконвічні закони, ті права й привілеї, які кожний стан цього князівства, зокрема й усі проживаючі тут піддані [...] посідали дотепер згідно зі своїм правопорядком»⁶⁶. Надана Великому князівству Фінляндії автономія була незрівнянно ширшою, ніж за шведів. Свідченням цього були власний сейм, власна адміністративна й судочинна система з виключно фінським бюрократичним апаратом, нагляд за яким здійснювався всього лише російським генерал-губернатором як царським представником, котрий не підпорядковувався російським центральним органам. Не перенесли у Фінляндію й російської військової системи; таким чином, Фінляндія залишалася вільною від рекрутського обов'язку й мала право утримувати власну (невелику) армію. Те, що

⁶⁵ ПСЗ, I, 8766 (т. 11, с. 863–874, цитата на с. 869). Окрім поданої вище загальної літератури, див.: Б. Е. Нольде. *Очерки русского государственного права*, с. 411–420.

⁶⁶ К. Ордин. *Покорение Финляндии: Опыт описания по неизданным источникам*, т. 2. Санкт-Петербург 1889, с. 335–341. Найважливіші тексти в англійському перекладі у: *Finland and Russia 1808–1920. From Autonomy to Independence* / ред. D. G. Kirby. London — Basingstoke 1975, с. 12–18, а центральний уривок російською та німецькою мовами також у: R. Schweitzer. *Autonomie und Autokratie: Die Stellung des Gro ÷irstentums Finnland im russischen Reich in der zweiten Hälft e des 19. Jahrhunderts (1863–1899)*. Gießen 1978, с. 18.

відсилали своїх представників до риксдагу, проте не мали у Фінляндії жодної корпоративної організації. Посилення тиску короля і постійні війни Фінляндії з Росією спричинили ріст регіональної самосвідомості, спрямованої проти шведського короля. Окремі представники фінської знаті (надалі називатиму їх шведомовною елітою, для відмежування від фіномовних фінів) повернулися лицем до близького Петербурга. Провідна роль належала полковникові Ірйо Мауно Спрентпортену, який від 1786 р. був на службі Росії і розробив проєкт автономії Фінляндії під російським протекторатом. Під час нової розв'язаної шведами війни з Росією в 1788 р. утворився русофільний офіцерський союз, який розробляв подібні плани. Таким чином, Росія в Фінляндії могла від самого початку розраховувати (подібно як у Балтії, але протилежно до того, як це було в Польщі) на підтримку певної частини місцевої еліти.

Одна з областей Фінляндії, так звана Стара Фінляндія, стала російською ще в першій половині XVIII ст. Після того, як Росія зайняла в Північній війні всю Фінляндію, Швеція відступила їй у 1721 р. не тільки Естляндію, Ліфляндію та Інгерманландію, але й землі Карелії разом із Выборгом. Унаслідок наступної шведсько-російської війни в 1743 р. додалося ще декілька прикордонних областей. Спочатку Росія гарантувала в 1721 р. цій території, організованій тепер у Выборзьку губернію, лише лютеранську конфесію, проте пізніше, в 1743 р., було підтверджено «привілеї, звичаї та права, які діяли за шведського правління»⁶⁵. Тим самим Стара Фінляндія одержала автономне становище, яке відповідало певною мірою становищу Балтійських провінцій. Балтійським німцям нерідко довіряли адміністративні завдання в Старій Фінляндії, а німецька мова, поряд із офіційною російською та шведською, набирала чимраз більшого значення.

Приєднане до Росії в 1808–1809 рр. Велике князівство Фінляндії одержало значно ширшу автономію. Уже 1808 р. Олександр I пообіцяв фінам визнати статус-кво, а навесні 1809 р. уперше було скликано сейм. Перед відкриттям цієї першої у Фінляндії станової асамблеї у місті Борга (Порвоо) цар виданим 15 березня 1809 р. актом гарантував «ту релігію, ті споконвічні закони, ті права й привілеї, які кожний стан цього князівства, зокрема й усі проживаючі тут піддані [...] посідали дотепер згідно зі своїм правопорядком»⁶⁶. Надана Великому князівству Фінляндії автономія була незрівнянно ширшою, ніж за шведів. Свідченням цього були власний сейм, власна адміністративна й судочинна система з виключно фінським бюрократичним апаратом, нагляд за яким здійснювався всього лише російським генерал-губернатором як царським представником, котрий не підпорядковувався російським центральним органам. Не перенесли у Фінляндію й російської військової системи; таким чином, Фінляндія залишалася вільною від рекрутського обов'язку й мала право утримувати власну (невелику) армію. Те, що

⁶⁵ ПСЗ, I, 8766 (т. 11, с. 863–874, цитата на с. 869). Окрім поданої вище загальної літератури, див.: Б. Е. Нольде. *Очерки русского государственного права*, с. 411–420.

⁶⁶ К. Ордин. *Покорение Финляндии: Опыт описания по неизданным источникам*, т. 2. Санкт-Петербург 1889, с. 335–341. Найважливіші тексти в англійському перекладі у: *Finland and Russia 1808–1920. From Autonomy to Independence* / ред. D. G. Kirby. London — Basingstoke 1975, с. 12–18, а центральний уривок російською та німецькою мовами також у: R. Schweitzer. *Autonomie und Autokratie: Die Stellung des Gro ÷irstentums Finnland im russischen Reich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts (1863–1899)*. Gießen 1978, с. 18.

Велике князівство Фінляндії було відокремленим від Росії також і економічно, проявлялось і в існуванні митного кордону, власного банку та власної грошової одиниці. З Росією Фінляндія пов'язувалася через особу царя — великого князя та його династію, а також через зовнішню політику.

Отже, у приєднанні Фінляндії Росія знову послуговувалася (особливо послідовно) методами гарантування статус-кво й кооперації з чужими елітами. За своїм статусом Велике князівство Фінляндії було найближчим до української Гетьманщини другої половини XVII ст. і заснованого в 1815 р. Королівства Польського, тоді як Балтійські провінції мали меншу автономію. На відміну від Королівства Польського, яке в 1815р. одержало ліберальну конституцію, суспільно-політичний устрій Фінляндії, як і в Балтії, традиційно визначався станами; крім того, цар тут не заходив політично так далеко, як це було у випадку Польщі, й не зобов'язував себе присягою на конституції. Хоча фінська громадськість та історіографія, відхиляючи російські претензії, й інтерпретували пізніше акт 1809 р. як формальний державотворчий акт і як гарантовану на державно-правовому рівні конституцію, усе ж такого типу трактування, як вважає сьогодні більшість фінських істориків, заходять надто далеко⁶⁷. Справді, підписаний Олександром I у Борзі маніфест містить деякі незрозумілі, двозначні поняття, проте принаймні російський текст, на який ми спираємося, має характер гарантій традиційної станової автономії та привілеїв, подібно як їх зберегли колишні російські царі українським козакам або ж балтійським німцям⁶⁸.

У першій половині XIX ст. проблема оцінки акту 1809 р. ще не була серйозною. Більшість фінської верхівки була задоволена наданою *de facto* автономією, яка була значно ширшою, ніж за короля Швеції. До цього додалося те, що в 1812 р. Стару Фінляндію, російську з 1721 чи 1743 р., було об'єднано з Великим князівством Фінляндії. На противагу полякам, які намарно сподівалися від Олександра I відновлення своєї суверенної держави, фіни досягли цілковитої автономії на всій території. Цар не скликав більше нового сейму аж до 1863 р., але й Микола I підтвердив особливий статус Великого князівства Фінляндії. Тому надалі фінська верхівка була лояльною до Росії, користуючись внутрішньою свободою дій, і за російського правління у Фінляндії відбулося піднесення економіки й культури. Нова орієнтація проявилася в перенесенні столиці з Або, яке знаходиться в Ботнійській затоці навпроти Стокгольма, до Гельсінгфорса (Гельсінкі) у Фінській затоці. Гельсінгфорс потрапив у економічну й культурну сферу впливу розташованої недалеко столиці Петербурга. Деякі фіни подавались офіцерами або службовцями виключно на російську службу. Політичні стосунки з Петербургом були прагматичними, жодна зі сторін не бажала собі конфліктів. Фінські політики, як ті, що діяли в Петербурзі, так і ті, які були у Фінляндії, враховували внутрішню ситуацію в Росії, уникали провокацій, а в період

⁶⁷ Пор. тут: E. Hösch. Die kleinen Völker und ihre Geschichte: Zur Diskussion über Nationwerdung und Staat in Finnland // *Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas: Festschrift für Günther Stökl zum 75. Geburtstag* / ред. M. Alexander, F. Kämpfer та A. Kappeler. Stuttgart 1991. с. 25–29; також див. традиційну точку зору: E. Jutikkala. *Geschichte Finnlands*, с. 253–264.

⁶⁸ Пор. англійський переклад російського та шведського тексту в: *Finland and Russia*, с. 14 і далі. Сюди ж: R. Schweitzer. *Autonomie und Autokratie*, с. 18–26; Б. Е. Нольде. *Очерки русского государственного права*, с. 475–542.

правління Миколи I виступали також проти опозиційних рухів у Фінляндії. Шведомовна еліта Фінляндії стала таким чином — на відміну від поляків, але подібно до балтійських німців — ідеальним партнером для російського уряду.

Отже, у XIX ст., незважаючи на відсутність державно-правових гарантій, Велике князівство Фінляндії мало такий обсяг внутрішньої автономії, який з-поміж інших периферійних областей був (тимчасово) лише в Королівства Польського. Як пояснюється те, що саме Фінляндії надано (після 1831 р.) безпрецедентний особливий статус? По-перше, слід згадати непевне зовнішньополітичне становище в 1809 р., яке вимагало укріплення північно-західного флангу імперії. Однак і згодом в інтересах Росії було забезпечити собі на цій стратегічно важливій позиції поблизу столиці спокійний край із лояльним населенням. По-друге, Фінляндія не представляла економічного інтересу, використовувати можна було тільки особливі здібності верхівки, що знову ж таки було можливим лише завдяки політиці співпраці. І врешті, Фінляндія з її становим укладом, з її вільним селянством та лютеранською, західного зразка системою освіти могла, подібно до Королівства Польського, а перед цим — Балтії, служити моделлю для всієї Росії в реформаторський період.

Широка автономія, яку Велике князівство Фінляндії одержало в 1809 р. уперше за свою історію, заклала підвалини й визначила рамки становлення Фінської держави та утворення нації. Олександр I у своїй промові в Борзі говорив, зокрема, що Фінляндія «займе відтепер місце поміж націями»⁶⁹, але він і гадки не мав, що згодом Фінляндія шукатиме цього місця поза межами Росії. З іншого боку, після 1809 р. було обґрунтовано прагматичну кооперацію з Росією, яка, попри значні перешкоди й перерви, по сьогоднішній день визначає особливе становище Фінляндії як скромної держави в тіні російської потуги.

6. Бессарабія: румуни чи молдавани?

На початку XIX ст. російська експансія на захід зробила три останні кроки поза межі східнослов'янського розселення: на північному заході Росія відірвала в 1809 р. від Швеції Фінляндію, на заході під владу царя перейшли в 1815 р. великі території Польщі, а на південному заході Османська імперія змушена була в 1812 р. відступити Росії територію між Дністром і Прутом та, відповідно, пониззям Дунаю, яка пізніше називатиметься Бессарабією. Усі три області були втрачені Росією під час і після Першої світової війни, і лише румунську Бессарабію, так само, як Естонію, Латвію й Литву, Сталін повернув у Радянську імперію, організувавши її в Молдавську Радянську республіку. Ця назва була програмною: у наступні роки вельми енергійно робилися спроби (успіх яких, щоправда, досить сумнівний) створити молдавську націю з власною ідентичністю, відокремивши її від Румунії⁷⁰.

Область між Дністром і Прутом ніколи не була історично цілісною, а здавна становила частину Молдавського князівства, розташованого на обох

⁶⁹ Англійською мовою у: *Finland and Russia*, с. 18.

⁷⁰ Пор. тут: *N. Dima. Moldavians or Romanians? // The Soviet West: Interplay between Nationality and Social Organization* / ред. R. S. Clem. New York etc. 1975, с. 31–45; *W. Feldman. The Theoretical Basis for the Imitation of Moldavian Nationality // Там само*, с. 46–59.

берегах Прута⁷¹. Після періоду розквіту в пізньому середньовіччі Князівство стало османським васалом, буджацькі ж степи по Чорному морю належали Кримському ханству, а фортеці — безпосередньо Стамбулу. Данинне панування стало обтяжливим аж у XVIII ст. за турецьких ставлеників — фанаріотів. Відтепер в ускладненому управлінні, спрямованому на максимізацію податків і позначеному корупцією, вирішальну роль відігравали нечисленні, віддані султанові родини, які склалися частково зі стамбульських греків, а частково — із погречених волохів. Основними суспільними групами були досить численна й сильно диференційована соціально румуномовна знать (бояри) і православний клір. Румуномовні селяни були юридично вільними, проте їх більшість — царани — змушена була сплачувати своїм поміщикам десятину, а також відробляти панщину. Порівняно з іншими, невільною була більшість циган (ромів). Невеликі містечка, у яких жили євреї, греки й вірмени, не відігравали якоїсь значної ролі, як, зрештою, і вся східна частина Молдавського князівства в цілому, яка на 1800 р. була глухою, економічно відсталою, втягнутою у війни окраїнною провінцією Османської імперії.

Росія підтримувала стосунки з Молдавським князівством ще в середньовіччі. Коли під час російсько-турецьких воєн у XVIII ст. російські війська декілька разів займали його, то їх підтримували православний клір і частина румуномовної знаті⁷². Оскільки Росія до того ж претендувала від 1774 р. на роль заступниці православних підданих султана, вона завоювала чималий політичний вплив на придунайські Молдавське й Волоське князівства. У рамках наполеонівських воєн і внаслідок солідаризації султана з Францією Росія знову зайняла в кінці 1806 р. придунайські князівства. Бухарестським миром, який завершив у травні 1812 р. нову російсько-турецьку війну, Молдавське князівство було переділено. Територія на схід від Прута й пониззя Дунаю дісталися Росії. Хоча затяжна російська окупація була тягарем для населення, Росію й цього разу підтримувала значна частина молдавської еліти. Отже, принаймні частково, приєднання Бессарабії до Російської імперії мало добровільний характер.

У складній міжнародній ситуації 1812 р. цілком природним було те, що Росія, якій загрожувала наполеонівська армія, і в Бессарабії пішла на співпрацю з місцевою елітою, підтверджуючи правовий, адміністративний і соціальний статус-кво. «Моїм наміром є гарантувати Бессарабії самоврядування, яке відповідало б її правам, звичаям і законам: жителі всіх її станів мають рівне право на спадщину своїх предків», — писав дещо пізніше Олександр I⁷³.

⁷¹ До історії цього регіону див.: A. Babel. *La Bessarabie : Etude historique, ethnographique et économique*. Paris 1926; R. W. Seton-Watson. *A History of the Roumanians: From Roman Times to the Completion of Unity*. Cambridge 1934 (репринт 1963); *История Молдавской ССР: С древнейших времен до наших дней*. Кишинев 1982; *The History of the Romanian People I* ред. А. Otetea. Bucharest 1970; В. С. Зеленчук. *Население Бессарабии и Поднепровья в XIX в.: Этнические и социально-демографические процессы*. Кишинев 1979.

⁷² Сюди й до цілого параграфу: G. F. Jewsbury. *The Russian Annexation of Bessarabia: 1774–1828: A Study of Imperial Expansion*. Boulder — New York 1976; В. Nolde. *La formation de l'Empire russe*, т. 2, с. 259–299; *Историческое значение присоединения Бессарабии и левобережного Поднепровья к России*. Кишинев 1987; A. Boldur. *La Bessarabie et les relations russo-roumaines: La question bessarabienne et le droit international*. Paris 1927, с. 15–26, 48–57.

⁷³ Цит. у: Б. Е. Нольде. *Очерки русского государственного права*, с. 437; В. Nolde. *La formation de l'Empire russe*, т. 2, с. 286.

У 1818 р., після декількох років імпровізованих пошуків, було визначено автономний статус Бессарабії в Російській імперії⁷⁴. Управління, правова, а також податкова система нової області ґрунтувалися на вже чинних стосунках, усі функції виконувала місцева знать, за винятком функцій військового (російського) генерал-губернатора та його штабу. Зберігся соціальний устрій: підтверджено земельні володіння й привілеї бояр, яких кооптували в імперське дворянство. Селяни залишалися особисто вільними, але залежали від поміщиків. Православну церкву було реорганізовано в Кишинівську єпархію. Статутом 1818 р. Бессарабії надавалася широка автономія, яку віце-губернатор Ф. Вігель прирівняв до становища Великого князівства Фінляндії й Королівства Польського⁷⁵.

Від північно-західних областей Бессарабії, у яких визначальну роль далі відігравали румуномовні бояри, відрізнялися Буджацькі степи. Після виселення звідти ногайців і турецьких солдатів Росія цілеспрямовано сприяла колонізації тамтешніх майже безлюдних земель. Тут осіли десятки тисяч румунів, болгар і гагаузів (тюркомовних православних християн) з Османської імперії. Тутешня земля жалувалась і російським урядникам, а на півдні Бессарабії поселялися численні українські й російські селяни. Тут, як і в сусідній Новоросії, оселилися німецькі колоністи та євреї. Таким чином, за російського панування поліетнічний характер цієї області ще більше посилювався.

Запроваджений у 1812 р. і закріплений у 1818 р. адміністративний устрій Бессарабії, побудований на османських принципах, протривав недовго. Російська влада скоро зорієнтувалася, що правові й адміністративні традиції османської доби, на яких базувалася автономія, не відповідали — на противагу до Балтії чи Фінляндії — російським уявленням про станovo-корпоративний устрій. Податкова система, що розорювала селян, і зростання зловживань боярського самоврядування викликали невдоволення влади. І коли нова турецька війна знову привернула увагу до Бессарабії, то в 1828 р. автономію було обмежено. Адміністративну структуру пристосовано до діючого в Росії устрою, скорочено роль румунської знаті в управлінні, податковій і судочинній системі. Відтепер найважливіші функції перейняли російські чиновники, які підпорядковувалися генерал-губернаторові Новоросії. Усе ж Бессарабія ще до другої половини століття зберігала певне особливе адміністративне становище як прикордонна область. Тут збереглося традиційне, сформоване ще у Візантії приватне право. Не змінився й соціальний статус-кво: «Жителі Бессарабської області всіх станів, а саме: духовенство, знать [...] купці й міщани, царани, або ж селяни-хлібороби, цигани і євреї, які належать державі й поміщикам, матимуть усі ті права й привілеї, які в них були до цього часу»⁷⁶. Визнані родовими дворянами румунські бояри далі становили панівну верству, селяни зберігали особисту свободу, будучи, однак, залежними економічно, і не мали рекрутського обов'язку; було підтверджено особливе становище циган і євреїв. Складне завдання вписати різноманітні традиційні категорії населення Бессарабії в станову систему Росії тривало і в наступні десятиліття.

⁷⁴ ПСЗ, I, 27357 (т. 35, с. 222–281).

⁷⁵ Цит. у: Б. Е. Нольде. *Очерки русского государственного права*, с. 441; B. Nolde. *La formation de l'Empire russe*, т. 2, с. 289.

⁷⁶ ПСЗ, II, 1834 (т. 3, с. 197–204, цит. с. 198).

У південно-західній частині Молдавії, на правому боці Прута, й у Валахії, які залишалися під османською владою, розвинувся румунський національний рух, який після Кримської війни привів до утворення Румунської національної держави. Тепер ракурс бачення румунами Бессарабії принципово змінився: те, що в 1812 р. видавалося звільненням від фанаріотського й османського панування, почало розцінюватись як російське чужинецьке панування; проблема румунського іредентизму стала тягарем для Росії.

7. Підсумки

У 1815 р. завершилася експансія Росії на захід. Царська держава дісталась аж до Балтійського моря й Ботнізької затоки, до витоків Дунаю й у центральну Польщу. Якщо російська експансія на схід відбувалася в рамках євразійської степової політики «збирання земель Золотої Орди», то експансія на захід була складовою європейської політики, трьох Північних воєн, трьох поділів Речі Посполитої, конфліктів із Наполеоном та Османською імперією, поділу Польщі в 1815 р. Хоча землі Речі Посполитої, які в XVII ст. і після перших трьох її поділів перейшли до Росії, і були заселені переважно православними східними слов'янами, традиційне збирання руських земель не було при цьому вже більше первинним рушієм експансії, а служило щонайвище її узаконенню.

Питання про мотиви російської експансії у XVI–XIX ст. ставилося неодноразово, і відповіді на нього були різними. Говорили то про російський «прорив до моря», то про давню традицію російського імперіалізму, коли відсутність природних кордонів викликала потребу гарантування безпеки, або ж про месіанство, яке виводилося з теорії про Третій Рим⁷⁷. Навіть якщо такі огульні пояснення й мають сенс, історики зберігають скепсис і звертають увагу радше на внутрішні чинники Російської держави й сприятливі зовнішні можливості для експансії у слабші держави, які щоразу відкривалися. Зрештою, у зв'язку з постійно зростаючою територією постає питання про сенс експансії. Росія, як це вже передбачав Руссо, «пережерлася» щонайпізніше з приєднанням Королівства Польського, і «проблеми травлення» докучали, правдоподібно, не тільки полякам, але й російській державі та російському суспільству.

Неросіяни заходу чинили російській владі значно менший опір, аніж етноси сходу й півдня. Часами приєднання до Росії відбувалося, принаймні частково, як добровільний акт, як у випадку Наддніпрянської України чи Бессарабії. Для більшості неросіян приєднання означало лише зміну правителя, а не суспільного й політичного устрою, що полегшувало акцептування російського правління. Винятками були українські козаки, які аж до гетьманування Мазепи хотіли добитися шляхом різних коаліцій незалежної від Росії свободи дій, і поляки, значна частина яких не хотіла змиритися з утратою кількасотлітньої суверенної держави.

Експансія на захід призвела до конфронтації самодержавної Росії зі станом корпоративними організаціями й регіональними традиціями. Та

⁷⁷ R. J. Kerner. *The Urge to the Sea*. Berkeley 1942; O. Halecki. Imperialism in Slavic and East European History // *The American and East European Review* (1952/11) 171–188; H. R. Huttenbach. *The Origins of Russian Imperialism* // *The Ukraine 1917–1921: A Study in Revolution* / ред. T. Hunczak. Cambridge, Mass. 1977, с. 18–44.

все ж спочатку продовжували діяти моделі приєднання, розвинені Московською державою в процесі «збирання земель Золотої Орди»⁷⁸. І на заході безперечно першійсть мало військово й політичне укріплення нової території, лояльність неросійських підданих, соціальна й політична стабільність. До цього додавався бажаний зиск, який на заході часто виявлявся у формі великих людських ресурсів. Якщо ж першочерговим цілям нічого не загрозувало, то й на заході робилися спроби закріпити російське панування в існуючих умовах, гарантуючи статус-кво й шляхом співпраці з неросійськими елітами.

На відміну від східних і південних областей, заселених частково кочовиками, мисливцями та збирачами, на заході були дворянські верхи, з якими Росія могла кооперуватись і які можна було кооптувати в дворянство імперії: балтійські німці, польська землевласницька шляхта, шведомовна знать Фінляндії, румунські бояри Бессарабії, а також українська козацька старшина, яка протягом XVIII ст. пустила коріння в російському дворянстві. Росія мала небагато фахівців і залежала від неросійських еліт: вони повинні були контролювати окраїнні землі та їх населення й управляти ними, а ще вкладати своє специфічне вміння в адміністрування, армію та культуру імперії. За це Росія підтверджувала їхні привілеї, станові права й маєтності. Не зачіпалося спочатку також соціальне й правове становище міщан і селян. Купці й підприємці, зокрема євреї, так само мали віддавати свої здібності на службу Росії. Зате селянськими масами російський уряд цікавився мало. Так само Росія майже не брала до уваги існування таких етнічних груп, як білоруси, литовці, латиші, естонці, фіни, а частково й українці.

Московська традиція виявлялася також у дотриманні релігійної толерантності⁷⁹. Подібно до того, як у XVII ст. Росія заакцептувала іслам татар і башкирів чи ламаїзм бурятів і калмиків, тепер вона гарантувала лютеранську конфесію в Балтійських провінціях і Фінляндії. І лише на уніятів, як відступників від православної віри, толерантність довгий час не поширювалася. Гарантувалися також переважаючі в управлінні та шкільництві мови: німецька в Балтії, шведська в Фінляндії, польська в одержаних за поділами землях Речі Посполитої, за винятком Східної Білоруси, і румунська в Бессарабії. Тривалій час українська мова зберігалася в Східній Україні як офіційна, але протягом XVIII ст. її витіснила російська мова, чому сприяли і акультурація еліт, і заходи російського уряду, який перестав визнавати «малоросійське наріччя» окремою писемною мовою. Хоча стосовно мовно й релігійно споріднених українців і білорусів уже визначилася політика форсованої інтеграції, я вважаю все ж твердження про тодішню політику русифікації хибним, оскільки проєктування національно-державних принципів пізнішої царської політики асиміляції на епоху, яка передує середині XIX ст., є помилковим. Мовні, етнічні, а також (за винятком недовгих періодів)

⁷⁸ До наступного див.: M. Raeff. *Patterns of Russian Imperial Policy*; S. F. Starr. *Tsarist Government*; A. Kappeler. *Historische Voraussetzungen des Nationalitätenproblems*; E. C. Thaden. *Russia's Western Borderlands*; C. Scharf. *Konfessionelle Vielfalt und orthodoxe Autokratie*; G. von Rauch. *Rußland: Staatliche Einheit und nationale Vielfalt*, с. 25–68.

⁷⁹ Пор.: H.-H. Nolte. *Religiöse Toleranz in Rußland*; Він же. *Verständnis und Bedeutung der religiösen Toleranz in Rußland 1600–1725 // JbbGO 17 (1969) 494–530*; C. Scharf. *Konfessionelle Vielfalt und orthodoxe Autokratie*.

релігійні чинники відігравали в цей час усе ще другорядну роль. Окрім політичної лояльності, вирішальною була соціально-станова приналежність. Як правило, російський уряд визнавав лояльного дворянина рівним, навіть якщо це був лютеранський балтійський німець, католицький поляк чи мусульманський татарин. Православні ж східнослов'янські селяни як партнери до уваги не бралися.

Адміністративно-політичний статус-кво західних областей був неоднаковий. Широкою автономією, обмеженою лише зв'язком із династією Романових і щодо самостійної зовнішньої політики, користувались у другій половині XVII ст. Лівобережна Гетьманщина та — від другого десятиріччя XIX ст. — Королівство Польське та Велике князівство Фінляндії. Таким чином, ці три території лише умовно вважалися складовими Російської імперії. Їх особливий статус, принаймні частково, пояснюється зовнішньополітичними умовами. Бессарабія мала до 1828 р. лише ненабагато меншу від них автономію, тоді як Балтія належала, поза всяким сумнівом, до Росії адміністративно, хоч і користувалася повним самоврядуванням. Правовий і адміністративний статус-кво в Західній Білорусі, Литві та на Правобережній Україні було збережено всього лише на регіональному рівні, тоді як Східна Білорусь після 1772 р. і Лівобережна Україна після 1764 р. користувалися лише залишками свого колишнього адміністративного устрою. Особливе адміністративне становище західних областей імперії було підтверджене на початку XIX ст. зокрема тим, що їх, за винятком Смоленської та Харківської губерній, які вважалися вже інтегрованими, було віднесено до компетенції спеціального відділу сенату⁸⁰. Порівняно з південними та східними областями, адміністративне приєднання на заході відбувалось обережніше. Хоча там теж існував тип цілком суверенного васала, як, наприклад, у Калмицькому ханстві й у Великій Ногайській орді, ці області після їх остаточної анексії швидше було включено в російський адміністративний устрій.

Ці відмінності пояснюються частково набагато інтенсивнішою російською колонізацією на сході та півдні та зовнішньополітичними умовами, передусім тим, що суспільно-політичний устрій деяких західних областей служив моделлю для оновленої Росії. Це стосується корпоративної організації балтонімецьких і фінських станів і конституційного експерименту Королівства Польського, але не української Гетьманщини. Хоча й вона виявляла станово-корпоративні елементи й мала культурний вплив на Росію, проте її політичний устрій, який базувався на військово-демократичній козацькій організації, ніколи не був зразком для російського самодержавства, а якраз навпаки — сприймався як потенційна небезпека та постійне вогнище заворушень. Конституція польської шляхетської республіки, яка ще частково існувала в окремих регіонах і сприймалась як анархічна, так само мало служила прикладом абсолютистській Росії, як і османська модель управління в Бессарабії. Отож, адміністративну автономію в цих областях також поступово обмежили.

Росія — як на заході, так і на сході — підганяла поступову адміністративну і соціальну інтеграцію заселених неросіянами областей, однак робила

⁸⁰ А. М. Четвертков. К вопросу о правовом положении западных национальных районов в составе Российской империи в первой четверти XIX в. // *Вестник Московского государственного университета*, серия 2. *Право* (Москва 1986/6) 64–70.

це в окремих регіонах і в різні періоди з різною інтенсивністю. Традиціоналістська Московська держава загалом поважала принесені неросіянами права, зокрема й у випадку Гетьманщини, яка, подібно до інших степових окраїнних областей, довго втримувала слабку залежність. Москва аж до початку XVIII ст. законсервувала впроваджений у середині XVI ст. (після завершення короткої агресивної фази) устрій Середнього Поволжя. Політика Петра I, на яку мав вплив Захід, націлена на нівеляцію й систематизацію, згодом декласує тутешню мусульманську верхівку, скасує особливий статус ясачників і вперше після 1555 р. кине заклик до місіонерства серед анімів (у Сибіру). Від 1740 до 1755 р. надходить черга систематичної примусової християнізації анімів та нової агресивної політики щодо ісламу. Рівночасно Петро I вже в 1702 р. запевнив неправославні християнські конфесії в толерантності й гарантував Балтійським провінціям широку автономію, не торкнуту також і його наступниками, а навіть поширену на Стару Фінляндію. З іншого боку, він обмежив — значною мірою це зумовлювалося відступництвом Мазепи — автономію козацької Гетьманщини. Провідною лінією його політики була, за словами Марка Раєва, орієнтація на перейнятий від Заходу ідеал «добре впорядкованої поліцейської держави». Те, що цьому ідеалові відповідало, мало бути збереженим; те, що сприймалось як перепона для модернізації Росії, мало бути підлаштоване під російський устрій. Це стосувалося, зокрема, традиційної толерантності, затаврованої визначним політичним мислителем Іваном Посошковим як елемент відсталості Росії. У 1719 р. він протиставив діяльності католицьких місіонерів у Америці й Китаї нездатність росіян проповідувати Слово Боже у власній державі: «Коли ми глянемо на їхні зусилля, хіба не з'являється в нас підстав для сорому?»⁸¹

Політика Катерини II переслідувала ті самі цілі, проте відрізнялася від політики Петра I своїми методами⁸². Під знаком освіченого абсолютизму вона повернулася до традиційної толерантності й визнала для блага імперії татар-мусульман під контролем держави, а також (це щось нове) євреїв, яких, зрештою, уже невдовзі було піддано першим дискримінаційним заходам. Та одночасно вона прагнула знову запровадити систематизований адміністративний і соціальний устрій Росії, тепер також і в західних окраїнних областях. «Малоросія, Ліфляндія й Фінляндія (точніше Стара Фінляндія) є провінціями, керованими наданими їм привілеями [...]. Їх необхідно, так само, як Смоленщину, підвести не надто насильницькими методами до обрусіння, щоб їх не тягнуло, як вовків, до лісу дивитися»⁸³, — писала вона в 1764 р. Катерина II значно прискорила інтеграцію Гетьманщини, Смоленщини й Калмицького ханства після того, як українські козаки й калмицькі кочовики втратили своє військове значення для Росії; верхи України та Смоленщини були цілком інтегровані. Однак після смерті імператриці спрямовані на уніфікацію та досягнення однорідності заходи в Балтії та Речі Посполитій було відмінено.

⁸¹ И. Т. Посошков. *Завещание отеческое*. Санкт-Петербург 1893, с. 320–328.

⁸² Див.: M. Raeff. *Uniformity, Diversity, and the Imperial Administration in the Reign of Catherine II // Osteuropa in Geschichte und Gegenwart: Festschrift für Günther : ... d zum 60. Geburtstag*. Köln 1977, с. 97–113.

⁸³ СИРИО, т. 7, с. 348.

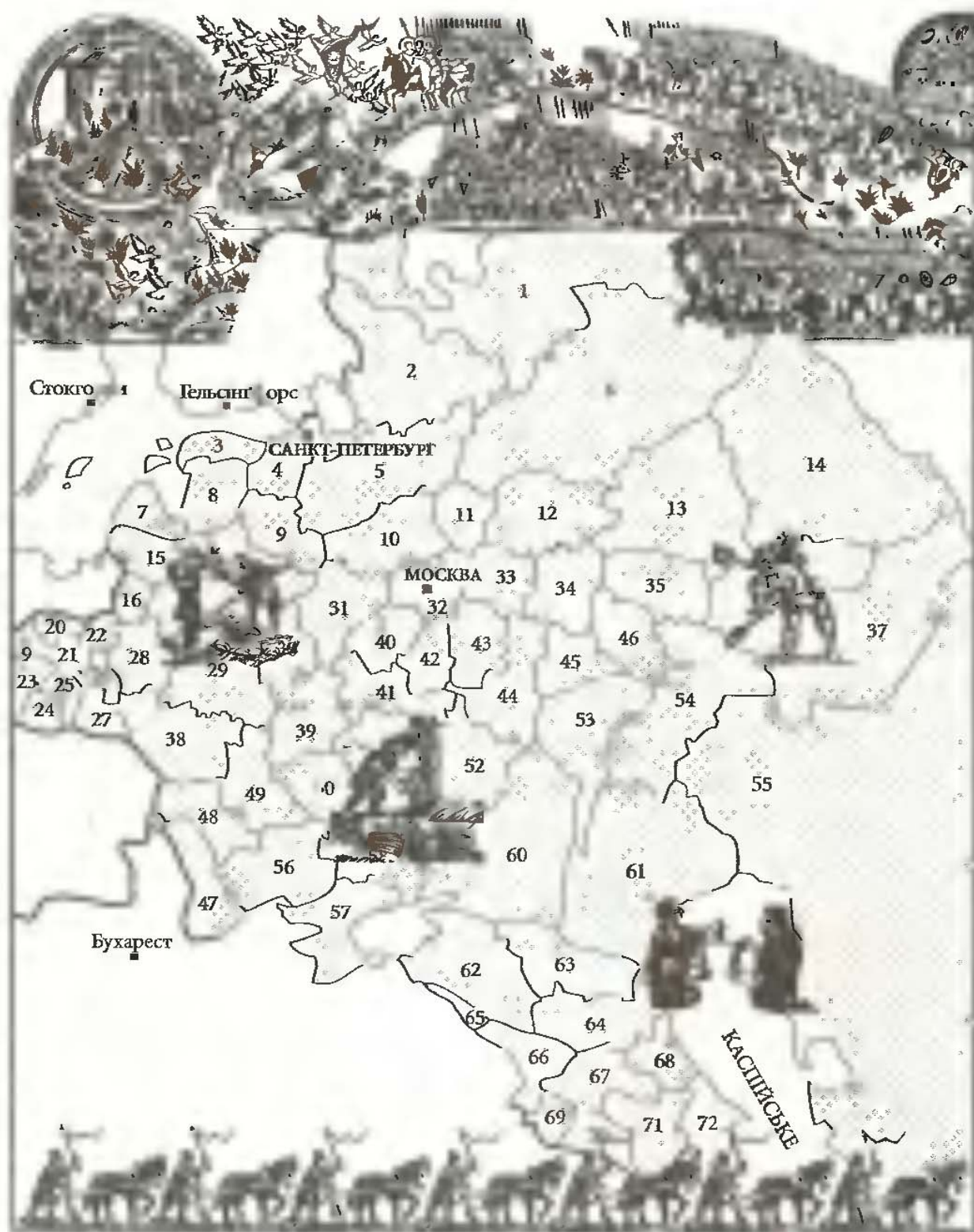
Пізніше, в епоху Олександра I, було ще раз повторено спробу Петра I дозволити у Фінляндії й Королівстві Польському появу моделей реформованої Росії, а також підтвердити іншим областям на заході їх особливий статус. Цій орієнтації на захід знову ж таки відповідала не надто гнучка інтеграційна політика в Закавказзі, яке сприймалось як Азія (пор. Розділ 5). За Миколи I знову загострились інтеграційні тенденції на заході, частково вже до 1830 р. (Бессарабія, євреї), а пізніше — передусім унаслідок Листопадового повстання 1830–1831 рр. Зате не чіпали балтійських німців і фінів, які, навпаки, служили опорою миколаївського режиму. Сильніше, ніж будьколи, першочерговим завданням для уряду стояло збереження політичної та соціальної стабільності. Кооперуючись із лояльними землевласницькими елітами, він рішуче й твердо реагував на сепаратистські рухи та на рухи опору (українських козаків, башкирів і татар у повстанні Пугачова, поляків). Саме у світлі зростаючого страху російських еліт перед революцією традиційні міркування безпеки мали перевагу над послідовною інтеграційною політикою.

Перша половина XIX ст. була перехідним періодом, у якому проявилися вже й ті тенденції, які мали згодом стати типовими для другої половини століття. Щораз більш європоцентристська позиція змінювала політику експансії в Азію на колоніальну політику (Розділ 5), національні рухи (спочатку поляків, а згодом також росіян та інших етносів) поставили під сумнів станово-понаднаціональний устрій династичної поліетнічної імперії (Розділ 6), на що політика царського уряду відреагувала посиленням інтеграційних зусиль (Розділ 7). Перш ніж перейти до цих проблем, спробую дати системний огляд Російської поліетнічної імперії доіндустріальної доби.

Доіндустріальна поліетнічна Російська імперія

4

РОЗДІЛ

«Милістю Божою Ми, Катерина II, імператриця й самодержиця Всеросійська, Московська, Київська, Владимирська, Новгородська, цариця Казанська, цариця Астраханська, цариця Сибірська, цариця Херсонесу Таврійського, правителька Псковська й велика княгиня Смоленська, княгиня Естляндська, Ліфляндська, Карельська, Тверська, Югорська, Пермська, Вятська, Болгарська [мова про Волзьку Булгарію] тощо». Уже перші рядки титулу (тут використано грамоту 1785 р.) виразно демонструють найважливіші етапи російської експансії та неоднорідність Російської імперії, наголошені імператрицею в цьому ж документі ще й експліцитно: «Всеросійська імперія у світі вирізняється обширом належних до неї земель, які простягаються від східних кордонів Камчатських до ріки й за ріку Двіну, яка під Ригою впадає у Варязьку затоку (Балтійське море), включаючи у свої кордони 65 градусів довготи. Від гирла ж рік Волги, Кубані, Дону й Дніпра, які впадають у Хвалинське (Каспійське), Азовське й Чорне моря, до Льодовитого океану простягається на 32 градуси широти»¹.

Величезна Російська поліетнічна імперія, яка постала внаслідок кількохсотлітньої експансії, характеризувалася великою етнічною, конфесійною, соціальною, економічною, адміністративною й культурною розмаїтістю. Політика уряду, як правило, прагматично-гнучка, визнавала (хоча й різною мірою) статус-кво завойованих областей, так що в рамках Російської імперії збереглися численні елементи чужорідних соціальних, економічних і адміністративних структур і самобутні неправославні, неросійські культури. Скріплювала цей барвистий конгломерат територій і суспільств лояльність до царя та його династії. Якщо ж лояльність була під загрозою, застосувались інструменти примусу аж до військового втручання.

У цьому розділі я вперше роблю спробу розглянути структуру доіндустріальної Російської поліетнічної імперії. Широкої картини представити не вдасться, зокрема з огляду на недостатню підготовчу роботу. Зупинюся на таких аспектах. У першій частині досліджується етнічний поділ і соціальна (соціо-етнічна) структура імперії загалом та її регіонів зокрема. Друга частина дає уявлення про міжетнічний економічний розподіл праці й специфічні функції, які виконувалися неросіянами в різних галузях. Третя частина характеризує релігію й культуру, причому особливу увагу в ній приділено освіті й процесам культурних взаємовпливів. У четвертій частині піднімається питання про опір неросіян російському правлінню, а на завершення розглядається характер поліетнічної Російської імперії порівняно з іншими імперіями. Предметом обговорення є ціла епоха, від XVII ст. приблизно до 1830 р. До уваги беруться лише ті етноси й території, про які вже була мова в попередніх розділах. Тобто Закавказзя й казахські степи, які слід розглядати в контексті колоніальної експансії в Азію, тут не враховуються, хоча вже в першій половині XIX ст. вони потрапили частково під російське панування.

¹ Законодательство периода расцвета абсолютизма. Москва 1987, с. 23.

1. Етнічний поділ і соціальна структура

Етнічний склад Російської імперії перед першим загальним переписом населення 1897 р. можна охопити кількісно лише приблизно. Найкраще уявлення про цей склад у доіндустріальну епоху дають відомості, зібрані під час ревізій, які зі значними перервами велися в імперії від 1719 до 1857 р. (усього було проведено десять ревізій). Ревізії облікували тільки чоловіче населення, зобов'язане сплачувати подушний податок. Ураховуючи й етнічні критерії, вони, проте, охоплювали не всі окраїнні області й не всі етнічні групи, а відомості, зібрані на периферії, були не надто надійними. Окрім того, не охоплювалася частина населення, звільнена від податку, передусім дворянство й військові. Збережені в архівах документи ревізій удоступнив, головним чином, Володимир Кабузан, який опрацював їх критично в цілому ряді публікацій і доповнив також іншими джерелами². Оскільки безпосередня оцінка вельми об'ємних архівних матеріалів була для мене неможливою, наступний виклад ґрунтується переважно на даних, наведених, головним чином, у наукових працях³.

У кінці XVI ст. неросіяни (татари та інші етноси Середнього Поволжя, а також етноси Півночі) могли становити десь понад 10%, росіяни, отже, — близько 90% населення Московської держави. У XVII ст. сюди додалися українці Гетьманщини й білоруси Смоленщини на заході та етноси Сибіру й Степу на сході. У 1718–1719 рр., під час проведення першої ревізії, росіяни, за В. Кабузаном, складали 70,7% загального населення, яке налічувало 15,7 млн. (див. Таблицю 3). Серед неросіян, які становили, таким чином, майже 30% населення, найчисленнішими (майже 13%) були, безперечно, українці, а разом усі три східнослов'янські етноси становили не менше 86% загального населення. Етноси Середнього Поволжя (у тому числі близько 2% татар) і Балтії (2% естонців) нараховували по 4–5%, кочовики Степу, зв'язані з Росією дуже слабо, — 3%, а етноси Півночі й Сибіру — приблизно по 1%. Відтак, населення Петрівської Росії все ще було переважно російським.

Під кінець XVIII ст. картина помітно змінюється. За відомостями п'ятої ревізії 1795 р., реконструйованої В. Кабузаном за допомогою інших джерел і методом логічних міркувань, росіяни становили вже всього 53% із приблизно

² В. М. Кабузан. *Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав*. Москва 1990; його ж. *Народонаселение России в XVIII — первой половине XIX в.: По материалам ревизий*. Москва 1963, його ж. *Изменения в размещении населения России в XVIII — первой половине XIX в.: По материалам ревизий*. Москва 1971; С. И. Брук, В. М. Кабузан. Этнический состав населения России (1719–1917 гг.) // СЭ (1980/6) 18–34; їх же. Численность и расселение украинского этноса в XVIII — начале XX в. // СЭ (1981/ 5) 15–31; їх же. Динамика численности и расселения русского этноса (1678–1917 гг.) // СЭ (1982/4) 9–25. Пор. також: В. М. Кабузан, С. М. Троицкий. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства; В. М. Кабузан. Zahl und Siedlungsgebiete der Deutschen im Russischen Reich; В. М. Кабузан. Государственные крестьяне в XVIII–50-х годах XIX века: Численность, состав и размещение // *История СССР* (1988/1) 68–83; він же. *Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719–1858 гг.)*. Москва 1976.

³ Див., окрім цього, про окремі області й етноси: В. С. Зеленчук. *Население Бессарабии и Поднепрорья*; В. D. Weinryb. *Neueste Wirtschaftsgeschichte der Juden in Rußland und Polen: Von der I. polnischen Teilung bis zum Tode Alexanders II. (1772–1881)*, 2-г вид. Hildesheim — New York 1972.

37 млн. загального населення. Частка українців (8,16 млн.) зросла тепер до 21,8%, білоруси становили понад 8%, тобто три східнослов'янські етноси склали разом близько 83% усього населення. Решта 17% розподілилася, з одного боку, на етноси, які вже на 1719 р. належали до Росії і частка яких (за винятком латишів, число яких зросло з приєднанням Курляндії) зменшилася внаслідок розширення території, а, з іншого боку, — на нові групи, що налічували менш ніж по 2% від загального населення: литовців, поляків⁴, євреїв, кримських татар і німців. Таким чином, вирішальний кількісний перерозподіл відбувся між 1719 і 1795 рр. на користь українців і білорусів, які в кінці XVIII ст. становили близько 30% і були майже вдвічі численнішими, ніж усі неслов'янські етноси Росії разом узяті.

Територіальні зміни в наступні два десятиліття ще зменшили частку росіян, і в 1834 р. (восьма ревізія) вони становили вже менше половини населення Росії (разом із Королівством Польським і Фінляндією, без Закавказзя). Зросла передусім частка поляків, яка становила ймовірно понад 7%, а також фінів (приблизно 1,8%), євреїв (понад 2,5%), литовців і німців. Урешті до нових груп належали десь 400 тис. румунів Бессарабії (1835 р.), а також болгарські, гагаузькі та грецькі колоністи. Сфера основного зацікавлення Російської імперії в XVIII — на початку XIX ст. різко перемістилася на захід, що позначилося, зокрема, на етнічному складі імперії. Колоніальна експансія XIX ст. відновить інтерес до сходу.

Утім, наведені відомості про чисельність і відсотковий склад населення стосовно доіндустріальної доби дають неповне уявлення про політичне та соціальне значення окремих етнічних груп. По-перше, у 1719 р. естонців і латишів було разом удес'ятеро більше, ніж балтійських німців, а в 1795 р. у Росії було вп'ятеро більше білорусів, аніж поляків. Та, незважаючи на виразне кількісне відставання, саме балтійські німці й поляки визначали політичне й суспільне життя у своїх регіонах. По-друге, загальні дані по Росії нічого не свідчать про етнічний склад окремих областей. Тому нижче я коротко представлю соціо-етнічну структуру периферійних регіонів Росії⁵.

Населення Російської імперії — від часів Петра I, а остаточно за Катерини II — поділялося на стани: дворянство, духовенство, міську людиність і селянство. Дворянство ділилося на родове (спадкове) і неродове (особисте). У кожному з обох категорій можна було перейти завдяки бюрократичній або ж військовій кар'єрі. До міських станів належали міщани, які охоплювали велику кількість ремісників, а також невелику групу купців, поділених за майновим становищем на три гільдії. Селянський стан складався із залежних від поміщиків кріпаків, придворних та апанажних селян, які жили у володіннях імператорської родини, та особисто вільних державних селян Півночі й Сибіру, неросіян — ясачників і декласованих служилих, а після 1764 р. — також із залежних селян, які до того населяли колишні монастирські й церковні землі.

У більшості регіонів імперії від часів середньовіччя встановилося етнічне розмаїття, і лише російський центр навколо Москви був від XIV ст. переважно етнічно однорідним. Заплутаність цієї етнічної мозаїки тільки

⁴ Відомості В. М. Кабузана щодо поляків і євреїв явно занижені. Пор. нижче прим. 8.

⁵ При цьому я опираюся на літературу, подану в попередніх розділах і вище в прим. 2 і 3.

посилювалася внаслідок постійних міграцій. Тут можна згадати кочування номадів (ногайців, калмиків), поселення іноземних колоністів та міграції українських селян і козаків, а також численних представників поволзьких етносів (татари, мордва, чуваші) на схід і південь. Росіяни також виявляли від часів середньовіччя значну мобільність. Російські селяни шукали нових земель, бажано родючих, і тікали від усе гнітючої кріпосної залежності, а монастирі й поміщики хутко рухалися слідом. До XVI ст. вільним був лише шлях у ліси Півночі, а з падінням Казанського ханства росіяни поселялися спочатку в Середньому Поволжі, від середини XVII ст. — усе частіше на степовому кордоні, а від XVIII ст. — у степових областях Південного Уралу, Нижньої Волги й Новоросії⁶. За принцип поділу для наступного розгляду соціо-етнічної структури регіонів Росії я вибрав відсоткову частку російського населення.

1. Перший тип представляють адміністративно автономні окраїнні регіони, майже не населені росіянами. Невеликі групи російського населення обмежувалися поодинокими чиновниками, гарнізонами й випадковими поселенцями в областях на кордоні з власне Росією. До цього типу належить *Велике князівство Фінляндія*, кордони якого від 1812 р. підступали на 30 км до столиці Петербурга; у 1834 р. частка росіян тут становила 2,2%⁷. З 1,4 млн. жителів (станом на 1834 р.) близько 86% були фінами (передусім це вільні селяни), тоді як шведомовне населення, домінуючи політично, соціально, економічно й культурно, складало заледве 12%. Дуже подібною була картина в Балтійських провінціях *Естляндії* й *Ліфляндії*, де росіяни в 1719 р. складали всього 0,3%, в 1795 р. (разом із Курляндією) — 1,1% населення. Балтійські німці, які творили родову верхівку (1% населення), і міські верхні та середні прошарки становили 6,6% (78500 у 1795 р.) і були стосовно латишів та естонців представлені ще слабше, ніж шведи стосовно фінів. Ще важливішою відмінністю порівняно з Фінляндією була невольність спадкоємно залежних латиських і естонських селян: 70% селян у Балтії залежали в 1795 р. від поміщиків при відповідному загальноросійському показникові 60%.

До цього ж типу слід зарахувати анексовані в перших трьох поділах землі Речі Посполитої *Білорусь* і *Литву* (Вітебська, Могильовська, Мінська, Віленська й Гродненська губернії) та *Правобережну Україну* (Київська, Волинська та Подільська губернії). У Правобережній Україні росіяни становили в 1795 р. 0,1%, а після 1834 р. — всього 0,3% населення, в Білорусі й Литві — близько 1%. Обидва ці великі, анексовані в період від 1772 до 1795 рр. регіони не мали в Російській імперії автономного статусу, однак польська або ж полонізована шляхта продовжувала визначати тутешнє соціальне, культурне, а частково також і політичне життя. Унаслідок невиразного етнічного поділу між поляками й частково полонізованими білорусами, українцями й литовцями кількісні показники в дослідженнях суттєво відрізняються між собою. Якщо В. Кабузан, спираючись на російські джерела, обмежує частку поляків у 1795 р. до 6,7% (Білорусь і Литва) та 7,8 (Правобережна Україна), то польські дослідники наводять значно вищі показники, відповідно — 10

⁶ Пор.: С. И. Брук, В. М. Кабузан. Миграция населения в России в XVIII — начала XX века: Численность, структура, география // *История СССР* (1984/4) 41–59; В. М. Кабузан. *Изменения в размещении населения России.*

⁷ Щодо даних про окремі регіони див. літературу, подану в прим. 2.

і 20%⁸. Шляхта (переважно польська) охоплювала принаймні 6% усього населення; тим самим частка знаті в колишніх польських областях була разів у десять вищою, аніж власне в Росії⁹. Цій польській або частково полонізованій верхівці протистояли селяни: у Білорусі й Литві густо розселені білоруські (64%, польські вчені наводять набагато нижчий процент), литовські (15%), українські (5%) і латиські (3%), а в Правобережній Україні — українські (88%). Євреї (близько 5%¹⁰) заселяли спочатку і міста, і села, а в XIX ст. — переважно міста. Селяни в цих регіонах були на 85% кріпосними.

Соціальна структура заходу й півдня завойованої ще у XVII ст. території *Смоленської губернії*, де білоруси складали безсумнівну більшість населення у кінці XVIII ст. змінилася порівняно з рештою Білорусько-Литовського регіону. Первісно польську та спольщену шляхту було настільки зрусифіковано, що зрештою російській верхівці протистояло неросійське православне селянство. Східні й північні повіти губернії були цілком російськими.

Соціо-етнічна структура трьох названих регіонів (за винятком Смоленська) виявляє ту спільну рису, що під російським пануванням неросійська еліта змогла майже повністю зберегти своє становище, тримаючи у своїй залежності селян, які належали до іншої етнічної групи. Специфічним для Фінляндії було вільне селянство, а для колишніх польських земель те, що переважаюча в шляхті етнічна група (поляки) була широко диференційована соціально й мала конкурентом у місті іншу групу — євреїв. Збереження кріпацтва й значний збіг етнічних і соціальних меж створювали в Балтії та колишніх польських областях потенціал міжетнічних напружень, які давали російському урядові можливість виступати в ролі арбітра й зіштовхувати між собою окремі групи.

2. Так само й у цілком автономному *Королівстві Польському* росіян практично не було. Однак тут поляки, які становили приблизно три чверті населення, творили в 1817 р. не тільки політично й соціально панівний пласт шляхти, але й більшість особисто вільних від 1807 р. селян і велику частину міського населення. Литовські (7%) й українські (6%) селяни концентрувалися в прикордонних регіонах, євреї (8,6%) та німці (4,2%) жили переважно в містах Королівства. Міста мали поліетнічний характер, але Королівство Польське на загал було етнічно й соціально одноріднішим, аніж три згадані регіони.

Те саме стосується й *Лівобережної України*, основна частина якої була в 1764 р. автономною Гетьманщиною. У 1719 р. росіяни складали тут 2,2% населення, а в 1795 р. — близько 5%. Українці суттєво переважали, становлячи 96% (1719 р.) і 93% (1795 р.), а в Полтавській губернії цифра піднімалася навіть до 99%. Сюди належали старшина (1,3% населення), широкий прошарок середньопомісного козацтва й селянство, яке частково закріпачили аж

⁸ Пор. дані у: С. И. Брук, В. М. Кабузан. Этнический состав населения России; В. М. Кабузан. *Народы России в XVIII веке*, с. 216–217 з даними у: P. S. Wandycz. *The Lands of Partitioned Poland*, с. 17; *Historia państwa i prawa Polski*, т. 3, с. 834 і далі; П. Жукович. Сословный состав населения Западной России // *Журнал Министерства народного просвещения*, 55 н. с. (1915/січ.) 76–109; 57 н. с. (1915/трав.) 130–178.

⁹ Див.: В. М. Кабузан, С. М. Троицкий. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства; В. М. Кабузан. *Народы России в XVIII веке*.

¹⁰ Пор.: В. М. Кабузан. *Народы России в XVIII веке*, с. 221–224.

після скасування Гетьманщини, а також велика частина міщан. Проте поступово соціальна структура Лівобережної України ставала все менш єдиною етнічно: козацьку старшину було русифіковано, у Сlobідській Україні (Харківська губернія) зростає кількість російських селян і поміщиків, а в містах селилися російські купці та — від кінця XVIII ст. — євреї. До цього типу можна зарахувати також *центральну частину Бессарабії*, де було 78% румунів (бояри й селяни) й етнічно змішане міське населення.

3. Етнічно цілісну соціальну структуру виявляли також кочовики, мисливці й збирачі південно-східних, східних й північних територій. Великі регіони *Півночі, Сибіру і Степу* інтенсивно заселяли росіяни, а в етносів, які жили у віддалених областях тундри, тайги і Степу, збереглися традиційні родові й племенні структури. Це ж стосується нечисленних мисливців та оленярів Далекої Півночі й Сибіру (лаптів, самоїдів, остяків, вогулів, тунгусів та ін.), які станом на 1719 р. налічували загалом трохи більше ніж 50 тис. осіб, а також численних якутських скотарів і кочових бурятів. Загалом у 1795 р. у Сибіру мешкало близько 360 тис. неєвропейців, із них понад половина — буряти і якути. Їм протистояло 819 тис. росіян — передусім вільні, незалежні від поміщиків державні селяни, які зосереджувалися на вузьких пасмах родючої орної землі в Південно-Східному Сибіру. Хоча в цьому типі соціо-етнічної структури між росіянами і неросіянами існували економічні та адміністративно-фіскальні контакти, вони жили в окремих етнічно однорідних суспільствах.

4. У соціальній структурі регіонів, до яких після їх анексії емігрували російські поселенці, росіяни були перемішані з неросіянами. Першим (у тому числі історично) типом є землі на *півночі й північному сході*, колонізовані ще в середньовіччі російськими селянами, монастирями й поміщиками. Неросійських селян-землеробів майже повністю адміністративно й соціально інтегрували, прирівняли до російських селян, а також навернули в православ'я, однак вони зберегли, принаймні частково, свою етнічну ідентичність; карели й зиряни жили на негусто заселеній півночі, їх було більше, ніж іжорців (інгрів) у Петербурзькій губернії чи вепсів. Майже половина карелів Росії жила від XVII ст. у Тверському регіоні, тобто в області, здавна населеній росіянами.

5. Після завоювання Казані окраїни *Середнього Поволжя* заселяли росіяни. У XVII ст. тут сформувалась особливо складна соціо-етнічна структура. Верхівка знаті складалася з росіян і мусульманських татарів, міське населення — переважно з росіян, тоді як основне населення можна було б поділити на чуваських, татарських, мордовських, черемиських, вотяцьких і поодиноких російських селян-ясачників і на виключно російських панських селян, залежних від поміщиків і монастирів. Ясачники, на відміну від російських селян, були особисто вільними й, порівняно з ними, обтяжені меншими податями й повинностями, мали більше земельних володінь і худоби. Уже в 1719 р. росіяни були найчисельнішою групою в усіх губерніях Середнього Поволжя. У першій половині XVIII ст. їх відсоткова частка дещо зростає в родючіших південних землях цього регіону, та пізніше стабілізувалася, оскільки основний потік поселенців перемістився тепер у пониззя Волги й на Південний Урал. Компактно розселені чуваші (310 тис. на 1795 р.), черемиси (140 тис.) і вотяки (127 тис.) і далі складали більшість у своїх

споконвічних лісистих областях, тоді як татари (близько 400 тис.) і мордва (260 тис.) розпорозилися по більшій, населеній зокрема й росіянами, території¹¹. Політика примусової християнізації у XVIII ст. призвела до зменшення чисельності татарської верхівки, зате сприяла появі серед татар прошарку економічно діяльних купців і підприємців. Категорії селян було уніфіковано, та все ж російські кріпаки й далі залишалися на найнижчій сходинці регіональної суспільної піраміди.

6. Особливий тип представляє населений башкирами *Південний Урал*, куди протягом XVIII ст. щоразу більше напливали росіяни й етноси Середнього Поволжя. Башкири, за даними В. Кабузана, нараховували в 1719 р. приблизно 172 тис., а за Акмановим, у 1730 р. — 380 тис., у 1795 р. — унаслідок значних втрат у численних повстаннях — лише близько 20 тис. Вони й у XVIII ст. були землевласницькою верхівкою на великих просторах, та згодом їх позиція була обмежена російськими поміщиками й поселенцями. Наприкінці XVIII ст. у соціальній піраміді цього регіону, поряд із російським дворянством і башкирськими й татарськими (у 1795 р. біля 50 тис.) служилими людьми, перебували частково також мешчеряки, які зберігали свій особливий статус як військовий стан, окрема група понад 10 тис. татарських, мордовських, черемиських і чуваських тептярів (передусім на півночі), понад 40 тис. переважно татарських селян-ясачників і понад 300 тис. російських державних і поміщицьких селян (насамперед на півдні), обкладених більшими податями й повинностями, ніж неросіяни¹². Таким чином, башкири змогли втримати своє особливе становище, однак кількісно вони стали належати до меншості.

7. Останній тип складають *степові окраїни*, звідки прогнали кочових пастухів, а землі заселили наново. Степи Нижнього Поволжя належали калмикам, які при кількості до 200 тис. домінували тут до 1771 р. Після їх масової еміграції на цій території поселялися переважно російські, а також українські, татарські й мордовські селяни та німецькі колоністи. Соціально домінувало російське дворянство. Сильно зменшено було пасовиська калмицьких верхових кочовиків, кількість яких суттєво скоротилася. У степах на північ від Кавказу проживало близько 100 тис. ногайців російські та українські козаки й селяни, які жили як ізольовані суспільства. Разом із росіянами на землях донських козаків селилися також калмики, а відсоток українців зріс більш-менш утричі. Майже однаково високою була частка українців у російських чорноземних Воронежській і Курській губерніях.

Після того, як ногайців витіснили зі степів північніше від Чорного моря, цю територію знову заселили в кінці XVIII — на початку XIX ст. У *Новоросії* (Катеринославська, Херсонська й частково Таврійська губернії) жило в 1815 р.

¹¹ Пор. дані у: В. М. Кабузан. *Народы России в XVIII веке* з даними у: А. Kappeler. *Rußlands erste Nationalitäten*, с. 330.

¹² И Г. Акманов. О численности населения Башкирии в XVII — первой половине XVIII в. // *Социально-демографические процессы в российской деревне (XVI — начало XX в.)*, вып. 1. Таллин 1986, с. 57–63; А. З. Асфандияров. Заселение Башкирии нерусскими крестьянами в конце XVI — первой половине XIX в. // Там само, с. 102–108; Б. С. Давлетбаев. К вопросу о социальной структуре башкирского общества по данным ревизских материалов // Там само, с. 208–213; J. P. LeDonne. *Ruling Russia*, с. 288–290. Пор. також: *Очерки по истории Башкирской АССР*, т. 1/1, с. 255–257, 271.

уже близько 1,5 млн. людей. Майже три чверті з них були українськими державними й панськими селянами, а решта — російські селяни та німецькі, єврейські, грецькі, румунські та південнослов'янські колоністи. Нові міста, серед яких швидко зростаюча Одеса, були етнічно дуже розмаїтими, причому сильно збільшувалася кількість євреїв. У Новоросії, де формувалося поліетнічне суспільство, більшість якого складали незакріпачені селяни, тон задавала російська меншість в особі дворянства й міщан. До типу поліетнічного заселеного степу слід зарахувати також Південну Бессарабію (Буджак), де проживали переважно румунські, українські й російські селяни, а також німецькі, болгарські й гагаузькі колоністи.

У перші десятиліття російського панування соціо-етнічна структура Криму була подібною до структури Середнього Поволжя. Її становила татарська знать, зростаюча кількість російського дворянства, етнічно змішане міське населення, татарські державні селяни, українські й російські державні й панські селяни. На початку ХІХ ст. сюди додався новий земельний прошарок — переважно німецькі колоністи. У кінці ХVІІІ ст. кримські татари (яких налічувалося майже 160 тис.) становили з великою перевагою більшість населення, але хвилі їх еміграції та імміграція нетатар у ХІХ ст. призвели до драматичного зниження частки татар у населенні Криму.

Отже, соціо-етнічна структура периферії Російської імперії була дуже складною. Етнічні групи неможливо однозначно зарахувати до соціальних верств. Те саме стосується російського населення держави: хоча в східних і південних регіонах домінувало дворянство, одночасно визначилася верства кріпаків, які мали значно менше прав порівняно з неросійськими селянами. Підтверджується, що для соціальної структури доіндустріальної Росії етнічні й конфесійні критерії вирішального значення не мали.

У своїй більшості імперська еліта: родове дворянство, чиновництво, офіцери, заможні поміщики — була російською і православною. Разом із тим неросіяни, насамперед мусульманські татари, а згодом протестантські балтійські німці й фіни, католицькі поляки й численні іноземці були так само кооптовані в неї. У першій третині ХІХ ст. неросіяни були відсотково навіть набагато більше представленими в родовій знаті Росії, ніж росіяни, передусім завдяки кооптації великої частини переважно зубожілої польської шляхти. В осілих етносів периферії визначальну роль далі відігравали, як правило, старі неросійські еліти, яким нерідко вдавалося зберегти свою адміністративну автономію, навіть якщо в районах великого скупчення росіян їм доводилося конкурувати з російською знаттю. Кочові еліти теж зберегли свій статус, проте разом з іншими соціальними верствами своїх етносів знаходилися поза російським становим укладом.

Міста західної периферії тривалий час мали особливий статус, який виводився ще з давніх міських прав, і були етнічно змішаними. У межі осілості проживало особливо багато євреїв. У містах півдня й сходу домінували росіяни, однак тут важливу роль відігравали вірмени, греки, німці та інші мобільні групи діаспори (див. наступний параграф).

Основна маса сільського населення Росії залежала від поміщиків, причому російські дворяни мали, як правило, російських (рідше білоруських чи українських) кріпаків, а неросійська знать — навпаки — часто розпоряджалася селянами інших етнічних груп і конфесій. Часом у помістях цієї знаті жили

російські селяни, як у випадку мусульманських татар у XVII ст. Оскільки було законсервовано соціально-правовий статус-кво, селяни західної периферії зберігали своє правове й соціальне становище, як у випадку з російськими кріпаками (виняток становили фіни), тоді як особисто вільних неросійських селян сходу й півдня було здебільшого віднесено до державних селян; тим самим вони, як і колоністи, козаки та кочовики, що мали особливий статус, були в кращому правовому, господарському й соціальному становищі, ніж російські селяни. Отже, порівняно з неросійськими, російські селяни були дещо дискриміновані в правовому відношенні. Ця особливість соціо-етнічної структури гостріше проявилася в Московській державі, оскільки тут найнижча соціальна категорія — холопи — складалася майже з самих росіян¹³.

Складна соціо-етнічна структура доіндустріальної Російської поліетнічної імперії є вирішальною передумовою національних рухів XIX ст., які становлять предмет уваги шостого розділу. Етнічні та соціальні антагонізми, як правило, посилювалися, проте вони спрямовувалися не конче проти домінуючих у центрі росіян, а часто — проти чужинецьких верхніх і середніх прошарків у регіонах — чи це були переважно росіяни (як на сході або на півдні), чи польські магнати, єврейські гандлярі або німецько-балтійські барони (на заході).

2. Міжетнічний поділ праці й специфічні функції неросіян у Російській імперії

Аналіз економічної структури доіндустріальної Російської поліетнічної імперії виявляє дві протилежні моделі інтерпретації: згідно з дореволюційною та радянською історіографією, після 1830-х рр. об'єднання населених неросіянами областей із Росією мало принципово прогресивне значення¹⁴, а з погляду багатьох неросійських і радянської досталінської історіографії йдеться про колоніальне визискування російським центром неросійської периферії. Проте ширшого аналізу, який міг би підтвердити якусь із наведених тез, ще не існує. Тут може бути запропонований лише стислий огляд економічної ваги неросійських окраїн¹⁵. Я особливо наголошуватиму на питанні про специфічні, часто додаткові функції неросіян у межах Російської імперії.

Для більшості як російського, так і неросійського населення імперії домінуючою господарською діяльністю у XVIII — на початку XIX ст. було землеробство¹⁶. Методи виробництва були традиційними, прибутки — незначними. Постійне розширення посівних площ на півдні й на південному сході сприяло екстенсивному способу господарювання. У цю картину не вписувалося рільництво Балтійських провінцій, де тамтешні німецькі поміщики запровадили певні інновації, а також (після початкових труднощів) рільництво німецьких, насамперед меннонітських, колоністів у Південній

¹³ R. Hellie. *Slavery in Russia, 1450–1725*. Chicago — London 1982, с. 385–396.

¹⁴ До цього: L. Tillet. *The Great Friendship*

¹⁵ Тут я відсилаю до наведеної в попередніх розділах літератури щодо окремих регіонів. Див. також відповідні місця в: *История СССР с древнейших времен до наших дней*, первая серия, т. 3–4. Москва 1967; *Handbuch der Geschichte Rußlands*, т. 2; A. Kahan. *The Plow, the Hammer and the Knout: An Economic History of Eighteenth-Century Russia*. Chicago — London 1985.

¹⁶ Н. Л. Рубинштейн. *Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в. : Историко-экономический очерк*. Москва 1957 (передусім розділ 6).

Україні, де продуктивність була вищою. Значні відмінності в якості ґрунтів — від родючих чорноземів на півдні до підзолистих земель на півночі — вели до міжрегіонального поділу праці й перетікання зерна з півдня на північ. Окрім російських чорноземних територій, зерно з надлишком продукувала більшість регіонів, населених неросійськими землеробами (Балтія, Білорусь, Литва, Королівство Польське, Україна, Середнє Поволжя, Південний Урал). Значна частина надлишкового зерна перероблялася на горілку, тоді як частка зерна, проданого чи експортованого в інші регіони та за кордон, залишалася до початку ХІХ ст. порівняно незначною¹⁷.

Для росіян і неросіян, які жили в лісистих місцевостях півночі й сходу, важливу роль споконвіку відігравало лісове господарство. Тут слід згадати етноси Середнього Поволжя, які спеціалізувалися на бортництві, сплачували свої податі частково воском та медом і були задіяні як допоміжна сила у вирубці лісу для виробництва поташу й флотобудування. Малі етноси Далекої Півночі й Сибіру полювали на соболя та інших хутрових звірів, шкурки яких потрапляли як ясак до Росії; у ХVІІ ст. вони приносили близько 10% державного прибутку, а велика їх частина експортувалася¹⁸. Кочові калмики, ногайці, башкири й буряти продовжували спеціалізуватися на скотарстві й постачали в Росію коней, шкури, шерсть і нетоплене сало в обмін на зерно й споживчі товари. Більшу, аніж у Росії, роль скотарство відігравало також в Україні, Балтії та новоосвоєних степових районах Новоросії та пониззі Волги.

З українних областей, населених первісно лише неросіянами, Росія одержувала значну кількість металів, добування й переробка яких особливо зросли у ХVІІІ ст. Поряд із Карелією (залізо) і Сибиром (срібло, золото, мідь), основним центром добування й переробки заліза й міді став Південний Урал. Башкирів, яким належав цей край, було звідти витіснено, а ліси вирубані. Неросіяни регіону виконували хіба що допоміжні роботи, тоді як робітників вербували з росіян. На початковому етапі добування металів важливу роль відігравали іноземні фахівці, як, наприклад, голландці Андреас Вініус, Петер Марселіс або Георг Геннін¹⁹, але надалі більшість підприємців були росіянами. Текстильні мануфактури Лівобережної України та Середнього Поволжя також були в руках переважно російських підприємців, тоді як у Балтії перевага належала тамтешнім німцям, у землях колишньої Речі Посполитої — польській шляхті, а згодом також і євреям. У першій половині ХІХ ст. відкривалися нові виробничі галузі, такі, як цукроварні заводи або прядильні фабрики, ініціаторами яких часто були іноземні підприємці, головним чином німці й англійці або ж поляки та євреї²⁰. Торгівля та промисловість у Королівстві Польському, яке після 1815 р. стало економічно

¹⁷ Пор.: Б. Н. Миронов. *Хлебные цены в России за два столетия: ХVІІІ–ХІХ вв.* Ленинград 1985 (особливо с. 67–99); Б. Н. Миронов. *Внутренний рынок России во второй половине ХVІІІ — первой половине ХІХ в.* Ленинград 1981.

¹⁸ R. H. Fisher. *The Russian Fur Trade* (особливо с. 118–122).

¹⁹ Тут і далі див.: W. L. Blackwell. *The Beginnings of Russian Industrialization 1800–1860.* Princeton 1968; E. Amburger. *Der fremde Unternehmer in Rußland bis zur Oktoberrevolution im Jahre 1917* // E. Amburger. *Fremde und Einheimische im Wirtschafts- und Kulturleben des neuzeitlichen Rußland: Ausgewählte Aufsätze.* Wiesbaden 1982, с. 97–115.

²⁰ Пор. загалом: A. J. Rieber. *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia.* Chapel Hill 1982, с. 54, 62–65.

найдинамічнішим регіоном Російської імперії, знаходилися, принаймні до 1830 р., виключно в руках поляків, євреїв та німців. В окремих промислових галузях на сході піонерами в підприємстві були вірмени й татари.

Внутрішню торгівлю в Центральній Росії визначали російські купці, тоді як зовнішня торгівля на заході та півдні була справою іноземних купців. У внутрішній і зовнішній торгівлі брали участь також і неросійські етноси Росії, які частково співпрацювали з іноземцями; на північному заході це були балтійські німці, у Східній Україні — українці й ніжинські греки, на заході, починаючи від поділів Польщі, — насамперед євреї та, меншою мірою, поляки, на півдні та сході — греки, вірмени й татари. Від XVII ст. російські купці постійно, хоча й без особливого успіху, протестували проти надання привілеїв іноземцям і неросіянам, що сприяло поширенню протонаціональних течій серед російського купецтва²¹. Скасування митних кордонів у середині цього століття зумовило залучення окраїнних областей до загальноросійського ринку²²; у подібний спосіб було поступово економічно інтегровано також ті території, які були інкорпоровані в наступні десятиліття, за винятком Великого князівства Фінляндії.

Виник частковий поділ праці між регіонами й етнічними групами. У випадку сибірського хутра однозначно йшлося про колоніальне визискування. Та й добування корисних копалин Уралу несло башкирам радше шкоду. Зате економічний обмін між кочовиками-пастухами й росіянами мав кількасотлітню традицію і спочатку був вигідним для обох сторін. Лише після обмеження пасовищ російськими поселенцями основи кочового господарства було підірвано. Питання про те, чи була для України в середині XVIII ст. економічна орієнтація на Росію позитивною чи негативною, залишається спірним, проте з часом множились ознаки односторонньої залежності²³. А от Балтія, Фінляндія й Королівство Польське, краще розвинені суспільно й економічно, аніж російський центр, тільки виграли в цій ситуації з економічної точки зору. Це стосується й польських магнатів на Україні, а також окремих груп неросійських купців і підприємців, які переважно з успіхом спромоглися захищати свої традиційні привілеї від домагань російських купців. Так само це стосується іноземців, насамперед німецьких колоністів. Більшість неросійських окраїнних земель не приносили Росії аж до XIX ст. особливих прибутків, якщо взяти до уваги фіскальні привілеї деяких неросіян і високі адміністративні та військові видатки²⁴. У всякому випадку, очевидно те, що економічна неоднорідність доіндустріальної Російської імперії не допускає ані огульних тверджень про засадничо благодійний вплив Росії на її окраїнні землі, ані пояснень їх економічної відсталості колоніальною залежністю.

Окрім економіки, неросіяни переїняли важливі функції також і в інших галузях. У доіндустріальний період Росія мала замало добре освічених фахівців,

²¹ A. J. Rieber. *Merchants and Entrepreneurs*, с. 52–79.

²² Б. Н. Митронов. Внутренний рынок России, передусім с. 238–241.

²³ Аргументи зібрано в: К. Kononenko. *Ukraine and Russia: A History of the Economic Relations Between Ukraine and Russia (1654–1917)*. Milwaukee 1958, с. 21–32. Див. також: W. L. Blackwell *The Beginnings of Russian Industrialization*, с. 65 і далі, 70 і далі; М. Е. Слабченко. *Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях*, т. 1–3. Одесса 1922–1923.; А. П. Оглоблин. *Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика*. Киев 1925.

²⁴ Див. спробу підрахувати збитки і вигоду в: S. F. Starr. *Capitalist Government*, с. 28 і далі.

щоб можна було вирішити масштабні модернізаційні завдання, які Петро I поставив перед нею. Внаслідок ситуації, окресленої як «малолюддя», уряд мусив розраховувати на співпрацю неросіян. Те, що неросійські еліти й за російської влади зберегли у своїх землях важливі функції в адміністрації, судочинстві й поліції, я вже неодноразово наголошував. Стосовно верхів, кооптованих у родове дворянство Росії, це відбувалося від часу реформ Катерини II, частково в рамках нового станового, місцевого управління, частково, як наприклад, у Балтії, Фінляндії чи Королівстві Польському — у збережених станових корпораціях, тоді як верхівки кочових і сибірських етносів, не включені в становий уклад імперії, зберегли свої племінні й родові організації. Росія, регіональний управлінський апарат якої був дуже недосконалим порівняно з європейським стандартом, не могла б контролювати й адмініструвати новозавойовані простори лише російськими кадрами²⁵.

Наступною галуззю, у якій неросіяни дуже швидко взяли на себе важливі функції, було військо. Від початку існування Московської держави армія відіграла в ній центральну роль не лише в майже неперервних війнах, а й як засіб контролю та орган управління, особливо в окраїнних областях²⁶. Кіннота в Росії регулярно поповнювалася загонами кочовиків. Спочатку вербували татар із держав-спадкоємиць Золотої Орди, пізніше сюди додалися башкири й калмики. Калмицька кіннота воювала на боці росіян ще в Семилітній війні та згодом у війні проти Наполеона, а два калмицькі кавалерійські полки ввійшли в 1814 р. на верблюдах у Париж. Це вони спричинилися до того, що російським військам на Заході нерідко приписували варварство й азійство²⁷. Проте нерегулярні об'єднання осілих етносів: поволзьких татар зі Казані й Касимова, мордви й черемисів — склали в XVI–XVII ст. майже чверть московського війська; їх використовували для оборони степового кордону²⁸. Пізніше російські козацькі війська, які жили на кордоні зі Степом, були зміцнені неросіянами (калмиками, українцями, татарами, башкирами, бурятами й тунгусами). Об'єднані в самостійне Військо Запорозьке, українські козаки також служили Росії захистом кордонів на південному сході. Їх досить великі військові загонали брали участь у війнах XVII–XVIII ст. на боці Росії, а, крім того, у другій половині XVII ст. ті українці, яких називали черкасами, тисячами йшли безпосередньо на службу до царя²⁹.

Коли в XVII–XVIII ст. Росія приступила до заміни своїх традиційно кінних військ сучасною, відповідною до західних зразків армією, знову виявився брак фахівців із належною освітою. Організація «військ нового порядку» відбувалася спочатку переважно під керівництвом офіцерів-іноземців.

²⁵ S. F. Starr. *Decentralization and Self-Government in Russia, 1830–1870*. Princeton 1972, розділ I.

²⁶ С. Ф. Старр (S. F. Starr *Tsarist Government*, с. 121 далі) підкреслює роль армії для імперської політики.

²⁷ Пор.: A. Kappeler. *Moskau und die Steppe*, с. 97–99; C. Duffy. *Russia's Military Way to the West: Origins and Nature of Russian Military Power 1700–1800*. London etc. 1981, с. 58, 82, 164; J. L. H. Keep. *Soldiers of the Tsar: Army and Society in Russia 1462–1874*. Oxford 1985, с. 215 і далі.

²⁸ Див.: А. В. Чернов *Вооруженные силы русского государства в XV–XVII ве: С образования централизованного государства до реформ при Петре I*. Москва 1954, с. 95, 131; J. L. H. Keep. *Soldiers of the Tsar*, с. 77–79; A. Kappeler. *Ethnische Minderheiten im alten Rußland*, с. 147 і далі; Він же. *Rußlands erste Nationalitäten*, с. 100 і далі, 103, 172, 174.

²⁹ J. L. H. Keep. *Soldiers of the Tsar*, с. 75; J. P. LeDonne. *Ruling Russia*, с. 279 і далі, 296.

У 1679 р. із 66 вищих офіцерів не менше ніж 42 були іноземцями, а в Московській слободі (передмісті, де жили іноземці) офіцери становили безперечно більшість; тут слід назвати хоча б шотландців Александра Леслі, Якова Брюса й Патріка Гордона, а також женеваця Франца Лефорта, який за Петра I досяг вершини кар'єри³⁰. Петро I, якни продовжував розбудовувати російську армію, наймав усе більше іноземних офіцерів (серед яких, наприклад, німець Бурхард Крістоф Мюнніх, згодом єдиний неросіянин — президент Воєнної колегії), але й заохочував також одержання освіти російськими офіцерами. На початок Північної війни іноземці становили третину офіцерів, пізніше число їх знизилася до однієї восьмої, та все ж їхня кількість у вищих рангах і далі залишалася дуже вагомою. Так, у 1730 р. 37 із 114 вищих офіцерів були іноземцями, поміж ними бачимо немало шотландців, французів, німців, поляків і шведів³¹. Протягом XVIII ст. місце іноземців зайняли численні балтійські німці, нерідко вишколені в Петербурзькому кадетському корпусі. У 1762 р. 41% із 402 вищих офіцерів і половину носіїв чотирьох найвищих рангів становили неросіяни, з них три чверті були балтійськими німцями або німецькими поселенцями³².

У наступні десятиліття на російську службу поступали офіцерами такі іноземці, як німець із Пруссії Йоганн Карл Дібич, гессенець Фрідріх Клінгер (друг молодости Йоганна Вольфганга Гете) чи грузин Петро Багратіон, та численні балтонімецькі, фінські й польські вельможні особи, так що й за Миколи I неросіяни все ще були дуже чисельно представленими³³. Частка протестантів (у першу чергу балтійських німців і фінів) була особливо високою у вищому офіцерському складі, тоді як католицькі поляки, до яких російський уряд виявляв зростаючу недовіру, були значно численнішими в нижчому офіцерстві. Євреям, на відміну від мусульман, доступ до офіцерської служби був закритий³⁴.

Поліетнічний склад армії зовсім не був російською специфікою, бо офіцерські корпуси інших доіндустріальних імперій, таких, як Пруссія чи Австрія, теж були космополітичними. Правда, Росія ще більшою мірою, ніж інші країни, залежала від неросійських офіцерів. Вони істотно сприяли модернізації російської військової справи у XVIII ст., переносячи сюди західну військову технологію й тактику, а також пруську муштру. Проте не слід і

³⁰ R. Wittram. *Peter I, Czar und Kaiser*, т. 1, с. 49 і далі, 63 і далі; J. L. H. Keep. *Soldiers of the Tsar*, с. 80–92; E. Amburger. Die weiteren Schicksale der alten Einwohnerschaft der Moskauer Ausländer-Sloboda seit der Zeit Peters I // *JbbGO* 20 (1972) 412–426.

³¹ Див.: М. Д. Рабинович. Социальное происхождение и имущественное положение офицеров регулярной русской армии в конце Северной войны // *Россия в период реформ Петра I* Москва 1973, с. 138 і далі, 154–158; R. Wittram. *Peter I, Czar und Kaiser*, т. 2, с. 9; C. Duffy. *Russia's Military Way to the West*, с. 18 і далі; J. L. H. Keep. *Soldiers of the Tsar*, с. 241; E. Amburger. *Geschichte der Behördenorganisation Rußlands*, с. 515; B. Meehan-Waters. *Autocracy and Aristocracy: The Russian Service Elite of 1730*. New Brunswick 1982, с. 24–29, 172–202.

³² C. Duffy. *Russia's Military Way to the West*, с. 146 і далі, J. L. H. Keep. *Soldiers of the Tsar*, с. 241–243.

³³ J. S. Curtiss. *The Russian Army under Nicholas I, 1825–1855*. Durham 1905, с. 204–211; E. Amburger. *Geschichte der Behördenorganisation Rußlands*, с. 335, 514; I. Fleischhauer. *Die Deutschen im Zarenreich*, с. 140–150; J. E. O. Screen. *The Entry of Finnish Officers into Russian Military Service 1809–1917*. Ph. D. Diss. London 1976.

³⁴ Див.: Н.-Р. Stein. Der Offizier des russischen Heeres im Zeitalter zwischen Reform und Revolution (1861–1905) // *FOG* 13 (1967) 457–459, 462, 467.

переоцінювати внесок неросіян. Адже легше було передавати технічні новинки, ніж честь чи пруське почуття обов'язку. Поміж неросійських офіцерів було чимало шукачів щастя. Слід мати на увазі, що чимало їх підпадало під вплив російської традиції. До середини ХІХ ст. офіцерський корпус залишався космополітичним із сильним німецьким ухилом³⁵.

Не можна, отже, дивуватися, що росіяни принагідно протестували проти надання переваги в армії неросіянам, байдуже — іноземцям чи підданам царя. «Навіщо нам так багато іноземних офіцерів?» — запитував у другій половині ХVІІІ ст. російський генерал-лейтенант Ржевський і вказував на те, що вони не дають здібним росіянам шансів для кар'єри. За Миколи І піднявся російський опір німецьким офіцерам: «У нашій армії не люблять німців [...]. Вони — інтригани й егоїсти і підтримуються навзаєм, як ланки одного ланцюга»³⁶. У такого роду голосах, спрямованих також і проти численних, нерідко визнаних ненадійними польських офіцерів, учувається важливий для наступного періоду мотив російської національної самосвідомості, а саме — ущемлення росіян порівняно з привелійованими неросіянами, які сприймалися як бар'єр для кар'єри. Проте до другої половини ХІХ ст. це ще не мало якогось значнішого впливу.

Другим стовпом влади в Російській імперії стала, поряд із військом, *бюрократія*. Абсолютистська Росія розбудувала свій управлінський апарат, проте й тут бракувало високоосвічених кадрів, так що в доіндустріальний період вона залежала від специфічних здібностей неросіян. Уже Іван ІІІ при організації централізованого управління звертався до послуг досвідчених імігрантів, особливо греків і татар³⁷. Новою базою вербувань від середини ХVІІІ ст. стали забрані в Речі Посполитої області, передусім Східна Україна з Київською колегією — православною кузнею кадрів. Зі Смоленщини походив вихрещений єврей Шафіров, син якого, Петро, зробив кар'єру за Петра І, а до найважливіших дорадників царя належали українці Феофан Прокопович і Стефан Яворський. Протягом усього ХVІІІ ст. на високі державні пости зводилися представники української старшини, такі, як Олексій Розумовський, Олександр Безбородько, Петро Завадовський та Віктор Кочубей³⁸.

Ще важливішу роль у модернізації російського управління відігравали західні європейці та балтійські німці, завербовані Петром І і, навіть якщо вони не були знатного походження, прийняті в російське дворянство, оминаючи «Табель про ранги». Правда, президентами колегій призначали, як правило, росіян, проте до них приставляли неросіян, як, наприклад, балтійських німців Магнуса Вільгельма Нірота, Германа фон Бреверна чи Йоганна Бенкендорфа. Після смерті Петра І особливих висот досягли, окрім Мюнніха, Генріх Остерман, так само виходець із Німеччини, балтійський німець Рейнгольд Густав Левенвольде та курляндець Ернст Йоганн Бірон (Бюрен).

³⁵ Див. С. Duffy. *Russia's Military Way to the West*, с. 145 і далі, 233–235.

³⁶ J. S. Curtiss. *The Russian Army under Nicholas I*, с. 205 і далі (цитата), 209; J. L. H. Keep. *Soldiers of the Tsar*, с. 86, 242.

³⁷ A. Kappeler. *Ethnische Minderheiten im alten Rußland*, с. 148 і далі.

³⁸ Про це пор. D. Saunders. *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850*. Edmonton 1985, с. 65–111 (це ж стосується зазначеного далі); E. Amburger. *Geschichte der Behördenorganisation Rußlands*; R. Wittram. *Peter I, Czar und Kaiser*, т. 2, с. 92–96, 104–123; B. Meehan-Waters. *Autocracy and Aristocracy*, с. 24–29, 172–202.

За Катерини II слід назвати хоча б таких визначних державних діячів із балтійських німців, як Йоганн Якоб Сіверста Отто Генріх Ігельстром. Олександр I довіряв важливі доручення окремим полякам благородного походження, як-от А. Є. Чарториському або С. Потоцькому та фінам, як, наприклад, Густавові Армфельту.

Етнічні й конфесійні критерії не мали жодного значення, неросійські чиновники не мусили приймати російську мову чи переходити на православ'я. Зрештою, це стосувалося лише християн, тоді як євреї чи мусульмани, хоч принаймні частина їх мала відповідну освіту, до бюрократії не залучалися. Участь в управлінні православних неросіян, як, скажімо, українців або румунів, неможливо представити належною мірою, оскільки враховувалася лише їх конфесійна приналежність.

Якщо на початок XIX ст. частка іноземців серед високих урядовців становила близько 8%, то за Миколи I вона значно знизилася³⁹. Та все ж двоє його найважливіших посадовців: міністр зовнішніх справ Карл Нессельроде та міністр фінансів Георг Канкрін — були родом із Німеччини. Зате балтійські німці тепер досягли вершини свого впливу в бюрократії й представляли за Миколи I 19 із 134 членів Державної ради. Хоча на середину століття лютерани (переважно це балтійські німці) не посідали навіть 4% усіх посад, вони займали восьму частину з 350 вищих постів, ними були 12 із 113 членів Урядового сенату, 9 із 55 членів Державної ради й 9 із 48 губернаторів. Ще вищим був відсоток німців у російській військовій еліті⁴⁰. Особливо високого становища з-поміж балтійських німців за Миколи I досягли перший начальник Третього відділу (державної таємної поліції) Олександр Бенкендорф і міністр шкільництва Карл Лівен.

Який політичний вплив мали німці, у тому числі балтійські, широко представлені у вищих сферах бюрократії Росії? Вони приносили в установи здебільшого професійні знання й задавали тон у певних сферах. Однак і після петрівського «озахіднення» ядро політичної еліти Росії далі залишалося російським. Навіть у період після смерти Петра I, який згодом із позицій російського протонаціоналізму означувано як час особливого насаджування «німецького панування», домінуючою силою продовжувала бути стара російська аристократія, тоді як значення всіх іноземців як цілоти завжди залишалося обмеженим, хоч роль окремих із них була немалою⁴¹. За правління Миколи I, незважаючи на тривоги національно настроєних

³⁹ Про це пор., крім: E. Amburger. *Geschichte der Behördenorganisation Rußlands*, також: W. M. Pintner. The Social Characteristics of the Early Nineteenth-Century Russian Bureaucracy // *SR* 29 (1970) 429–443 (особливо с. 436–438); його ж. *The Evolution of Civil Servantdom, 1755–1855 // Russian Officialdom: The Bureaucratization of Russian Society from the Seventeenth to the Twentieth Century*. Chapel Hill 1980, с. 190–226; П. А. Зайончковский. *Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в.* Москва 1978, с. 130–140; W. B. Lincoln. The Composition of the Imperial Russian State Council under Nicholas I // *Canadian-American Slavic Studies* 10 (1976) 369–371; I. Fleischhauer. *Die Deutschen im Zarenreich*, с. 190–192, 199–205; I. N. Kiselev, S. V. Mironenko. «Russia's Bureaucratic Ruling Elite»: Towards a Social Portrait of Russia's Higher Bureaucracy During the First Quarter of the 19th Century // *Historical Social Research* 16 (1991) 152.

⁴⁰ Така думка, наприклад, у: J. A. Armstrong. Mobilized Diaspora in Tsarist Russia: The Case of the Baltic Germans // *Soviet Nationality Policies and Practices* / ред. J. R. Azrael. New York etc. 1978, с. 75–77. Пор., проте: I. N. Kiselev, S. V. Mironenko. «Russia's Bureaucratic Ruling Elite», с. 152.

⁴¹ Це вислід праці: B. Meehan-Waters. *Autocracy and Aristocracy*.

росіян, таких, як Михайло Погодін чи Юрій Самарін, або ж виданий 1844 р. рукопису *La Russie envahie par les Allemands* («Росія, завойована німцями»), ситуація не змінилася⁴². Російською державою керували не німці; держава використовувала німців, зданих на милість правителя, як інструмент для своїх цілей. Окрім цього, балтійських німців і німців із-за кордону було асимільовано в культурному відношенні російським середовищем, і вони не перетворювали російської бюрократії на прусську, навіть якщо цього бажав Микола I чи якщо так видавалося деяким росіянам, які конкурували з німцями.

Частка поляків в урядовому апараті Росії на середину XIX ст. становила близько 3%, а поміж високими урядниками — навіть 6%⁴³. Щоправда, багато поляків служило в спеціальних інституціях, які мали відношення до Польщі, або на заході імперії, і тому вони стали з'являтися в центральному управлінні лише на початку XIX ст. Російський уряд щонайпізніше від часу Листопадового повстання 1830–1831 рр. сприймав польську шляхту з недовірою. Отож виявляється, що добра освіта, яку незаперечно мали деякі поляки, не була єдиним критерієм для доступу до високої бюрократії: додатково вимагалася ще й лояльність до правителя та його династії. З-поміж освіченої еліти в Російській імперії цій подвійній вимозі найкраще відповідали балтійські німці. Фіни, які теж відповідали цим вимогам, вибирали радше військову, аніж цивільну кар'єру.

Крім малолюддя — браку освічених росіян — ще однією причиною важливої ролі неросіян в адміністрації та армії можна вважати також намір уряду створити противагу російському дворянству в лояльних, привілейованих, зорієнтованих на правителя чужинських групах. Це стосується не лише доби Миколи I, а й частково вже минулих століть, коли благородного походження татари займали неабиякі пости при Московському дворі. Тому, можливо, не випадково першим шефом політичної поліції (О. Бенкендорф) і його правою рукою (Фок) були балтійські німці. Можна було би провести паралель до численних неросійських спеціалістів молоді радянської таємної поліції.

Особливою сферою неросіян ще від московського періоду була *дипломатія*, коли вельми цінну посередницьку місію виконували на заході греки, як, наприклад, Георгій Траханіотос, а на сході й півдні — татари⁴⁴. З розширенням дипломатичних стосунків із Західною Європою у XVIII ст. подібні доручення довіряли багатьом іноземцям, передусім німцям, а також балтійським німцям. Симптоматично, що представниками від Росії, які підписали Ніштадтський мир, були Яків Брюс і Генріх Остерман. Згодом з-поміж дипломатів виділяються вихідці з балтонімецьких родин, таких, наприклад, як Штакельберги, Маєндорфи, Крюденери й Палени, а також окремі поляки й православні емігранти з Османської імперії — як румунський князь Антіох Кантемір⁴⁵. Для дипломатії особливе значення мали західна освіта, знання

⁴² Пор., скажімо: N. V. Riasanovsky. *Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825–1855*. Berkeley — Los Angeles 1959, с. 144–146.

⁴³ Декілька вказівок щодо польських службовців у Росії знаходимо в: L. Bazyłow. *Polacy w Petersburgu*. Wrocław etc. 1984, с. 61, 70, 202.

⁴⁴ A. Kappeler. *Ethnische Minderheiten im alten Rußland*, с. 148 і далі.

⁴⁵ E. Amburger. *Geschichte der Behördenorganisation Rußlands*, с. 442–464

мов та інтернаціональні родинні зв'язки. У 1853 р. 9 із 19 послів Росії належали до лютеранської конфесії⁴⁶.

У XVIII ст. неросіяни мали значну вагу також і в православній церковній ієрархії. Українські випускники Київської академії краще вписувалися в озахіднену Росію і своїм високим рівнем освіти, яка інтегрувала, зокрема, й латинсько-польські елементи, ніж традиційне російське духовенство, яке протидіяло реформам Петра I. З висвячених між 1700 і 1762 рр. 127 єпископів не менше 75 (60%) були українцями й лише 38 (30%) — росіянами, решта ж — переважно греки, серби й румуни Османської імперії⁴⁷. Становище українських ієрархів, декотрі з яких мали західну освіту, в російських єпархіях було морально нелегким, і коли освітній рівень російського духовенства поступово покращав, то від 1760-х рр. перевага українців відходить у минуле.

Дуже важливою була посередницька діяльність іноземців і неросіян у культурі й науці. У цих сферах їхня частка у XVIII ст. була ще вищою, ніж у сферах, згаданих вище. Я не маю змоги переповідати тут барвисту історію цих різномірних культурних контактів, що сягають XV ст., а вкажу лише коротко на деякі їх компоненти. Слід назвати деяких іноземних фахівців, які, починаючи з середньовіччя, прибували в Росію й розгортали там у певних галузях свою діяльність⁴⁸. Від другої половини XVII ст. визначальним був вплив українців і білорусів на російську культуру й науку. Східні слов'яни колишніх польсько-литовських земель, які мали західну освіту, передусім випускники Київської колегії, а згодом академії (такі, як Єпифаній Славинецький, Симеон Полоцький, Стефан Яворський, Феофан Прокопович та ін.) аж до першої половини XIX ст. виконували важливі духовні посередницькі функції між римо-католицьким Заходом і Росією. Невипадково випускника Київської академії українця П. Завадовського було призначено головою створеної у 1782 р. Головної шкільної комісії, а в 1802 р. — першим міністром народної освіти⁴⁹.

Петро I значно інтенсифікував запрошення іноземних фахівців, і в результаті сферою діяльності іноземців із Заходу, а згодом також балтійських німців і поляків стали цілі галузі, такі, як медицина чи інженерна справа. Отже, у XVIII ст. більш ніж половина членів новоствореної 1725 р. Академії наук і всі її президенти, за винятком українця Кирила Розумовського, мала німецькі прізвища⁵⁰. Реорганізовану на початку XIX ст. систему вищої освіти значною мірою визначали польські аристократи, як, наприклад, А. Є. Чарториський і С. Потоцький, які могли послуговуватися досвідом польської

⁴⁶ П. А. Зайончковский. *Правительственный аппарат самодержавной России*, с. 141.

⁴⁷ E. Bruner. *Der geistliche Stand in Rußland. Sozialgeschichtliche Untersuchungen zu Episkopat und Gemeindeggeistlichkeit der russischen orthodoxen Kirche im 18. Jahrhundert*. Göttingen 1982, с. 25–51; К. В. Харлампович. *Малороссийское влияние на великорусскую и церковную жизнь*. т. 1, розд. 7.

⁴⁸ E. Amburger. *Die Anwerbung ausländischer Fachkräfte*.

⁴⁹ Див.: К. В. Харлампович. *Малороссийское влияние на великорусскую и церковную жизнь*, т. 1, розд. 4–6, 9, 10; D. Saunders. *The Ukrainian Impact on Russian Culture*; E. Amburger. *Geschichte der Behördenorganisation Rußlands*, с. 188–191.

⁵⁰ E. Amburger. *Geschichte der Behördenorganisation Rußlands*, с. 473. Пор. також інші наведені вище праці Еріка Амбурґера та Інґеборґ Флайнґрауер (I. Fleischhauer. *Die Deutschen im Zarenreich*, с. 37 і далі, 46–50, 80 і далі, 90–97, 176–180).

Комісії національної освіти (1773–1794), а також закордонними німецькими, балтонімецькими й польськими вченими. Окрім того, наука та ідеї Заходу надходили через німецький університет у Дерпті й польський університет у Вільні, а також через Варшавський та Гельсінґфорський університети⁵¹.

На задній план, порівняно з проникненням західної науки й культури, відступає функція контакту зі Сходом. Релігійний бар'єр перешкоджав інтенсивному перейманню ісламських чи буддистських впливів у Росії. Проте не обходилося без використання мусульман і буддистів — підданих царя — як спеціалістів. Так, у міністерстві зовнішніх справ цінувалися калмики й татари як перекладачі. У XVIII — першій половині XIX ст. татарські мулли й купці розпочали, частково на доручення російського уряду, господарське, політичне й духовне проникнення в землі степових народів, а згодом також і осілих культур Середньої Азії. Ця посередницька діяльність служила підготовці російської комерційної й політичної експансії. Разом із тим, якийсь час вона мала вплив також і на пробудження національної свідомости етносів Середньої Азії⁵².

Підсумовуючи, зазначимо: еліта Росії була такою ж космополітичною, як і в інших доіндустральних імперіях. Брак освічених росіян вів до залежності російського уряду від послуг неросіян. Спочатку це були насамперед іноземці, а починаючи від середини XVIII ст. — щоразу частіше неросійські піддані царя, які виконували комплементарні функції в господарстві, армії, бюрократії, дипломатії, науці й культурі та значно спричинилися до модернізації Росії. Хоча росіяни й протестували принагідно проти надання привілеїв неросіянам, їхні протести не мали успіху доти, поки неросіяни були незамінними.

Ця картина функцій неросіян відповідає, принаймні частково, моделі «мобільних діаспорних груп» політолога Джона Армстронга⁵³. Він помітив, що в численних багатонаціональних імперіях уряди співпрацюють з елітами етнічних діаспорних груп, які виконують специфічні функції, неможливі для виконання панівною етнічною групою. Дж. Армстронг поділяє мобільні діаспорні групи на дві підгрупи: *archetypical diaspora*, для якої особливу роль відіграють релігія й релігійний міф (класичним прикладом є євреї), і *situational diaspora*, розселення якої, хоч і розпорошене, має за собою «велику» батьківщину (як німці у Східній Європі чи китайці в Південно-Східній Азії). Інтенсивні комунікації й знання мов чинять із мобільних діаспорних груп спеціалістів у посередництві та інноваціях, а також у тих видах діяльності, яких не може виконувати домінуюча етнічна група — купецтві, підприємстві, лихварстві, медицині чи дипломатії. Групи залежать від протекції уряду й наражені на небезпеку стати офірними цапами внаслідок соціальної мобілізації низів панівної етнічної групи.

⁵¹ S. Truchim. *Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku*. Łódź 1960; L. Bazylow. *Polacy w Petersburgu*, с. 57–61, 68–72, 156 і далі, 201–205; R. Wittram. *Die Universität Dorpat im 19. Jahrhundert* // *ZfO* 1 (1952) 195–219.

⁵² С. Х. Алишев. *Исторические судьбы народов*, с. 193–196; S. A. Zenkovsky. *A Century of Tatar Revival* // *ASEER* 12 (1953) 303–318; A. W. Fisher. *Enlightened Despotism and Islam under Catherine II* // *SR* 27 (1968) 542–553.

⁵³ J. A. Armstrong. *Mobilized and Proletarian Diasporas* // *The American Political Science Review* 70 (1976) 393–408.

Дж. Армстронг застосував свою модель до балтійських німців, які, на його думку, становили центральну мобільну діаспорну групу Російської імперії у XVIII–XIX ст.⁵⁴ Він має рацію, розрізняючи серед них три підгрупи: знать, яка спеціалізувалась у військовій службі й бюрократії; міське населення, спеціалізацією якого була торгівля; та освічене коло вчених, які займалися культурою й наукою. Але до своєї схеми Дж. Армстронг включає також те німецьке міське населення Росії, яке було пов'язане з балтійськими німцями через лютеранську церкву. Найважливіші функції, які німці й балтійські німці виконували в межах Російської імперії аж до середини XIX ст., наведено вище. Німці були лояльними до царя та його династії, під покровительством яких вони перебували. Зв'язки, які вони підтримували з державно роздрібленою Німеччиною, залишалися аполітичними. Конфлікти розпочалися щойно з хвилею національних рухів, починаючи від 40-х років XIX ст.

Окрім німецькомовного населення, яке можна вважати найважливішою діаспорною групою в центрі й на північному заході Росії, існував ряд інших етносів, які виконували відповідні функції у своїх регіонах. Дискримінаційні обмеження та власний традиціоналізм не дозволяли євреям відігравати відповідної ролі в цілій імперії. Тому вони змушені були зосереджуватися на економічній діяльності в межах осілости й у Королівстві Польському. Євреї домінували тут у дрібному гандлі та окремих ремеслах, таких, як кравецтво, фурманство чи цилюрництво, втративши водночас свою монополію в шинкарстві. Зростаюча конкуренція вела до зубожіння широких мас євреїв. Нечисленна верхівка з багатіїв займалася лихварством і купецтвом, у чому їм допомагали контакти з євреями за кордоном. За досить спірними свідченнями сучасників, зрештою, на середину XIX ст. євреї становили понад три чверті купецького стану у восьми з чотирнадцяти губерній межі осілости. Добре представлені вони були також і поміж багатими купцями першої гільдії. Єврейські підприємці були заангажовані в сукнарстві, частково як наступники польської шляхти, а згодом – у нових цукроварних заводах. На їхніх фабриках, на відміну від численних заснованих на примусовій робочій силі польських і російських підприємств, були задіяні переважно єврейські наймані робітники, а їхня діяльність істотно сприяла модернізації промисловости на заході Росії⁵⁵.

Вірмени, які, як і євреї, відрізнялися від усіх інших етносів окремою релігією (і власним письмом) і частина яких, починаючи від XI ст., жила в розсіяних по безкраїх просторах Азії та Європи громадах, від середньовіччя почали відігравати важливу роль у торгівлі між Польщею й Литвою та Руссю

⁵⁴ J. A. Armstrong. Mobilized Diaspora in Tsarist Russia. Щодо німецького міського населення див. також праці Е. Амбургера і І. Флайшгауера (I. Fleischhauer. *Die Deutschen im Zarenreich*, с. 193 і далі, 205–215)

⁵⁵ B. D. Weinryb. *Neueste Wirtschaftsgeschichte der Juden*; A. J. Rieber. *Merchants and Entrepreneurs*, с. 56–62; W. L. Blackwell. *The Beginnings of Russian Industrialization*, с. 230–237; S. W. Baron. *The Russian Jew*, с. 90–108; J. Hensel. *Polnische Adelsnation und jüdische Vermittler*; A. Kahan. Notes on Jewish Entrepreneurship in Tsarist Russia // *Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union* / ред. G. Guroff та F. V. Carstensen. Princeton 1983, с. 104–124; П. Жукович. Состав населения Западной России // *Журнал Министерства народного просвещения*, 55 н. с. (1915/лют.) 302 і далі; 57 н. с. (1915/трав.) 173–175.

і Сходом⁵⁶. У Москві й Петербурзі, у розташованих у гирлі двох важливих рік Астрахані (на нижній Волзі) і Новій Нахичевані, у колонії, заснованій у 1778 р. на нижньому Дону виселеними з Криму вірменами, а також у бессарабському Гріґорополі формувалися вірменські громади, яким російський уряд гарантував торговельні привілеї й свободу віросповідання, а частково також податкові привілеї й самоврядування. Окрім торгівлі зі Сходом, зосередженої в Астрахані, у якій, зокрема, була задіяна колонія індійських купців, вірмени розвинули у XVIII — на початку XIX ст. посилену підприємницьку діяльність. Так, вони були піонерами в бавовняній та шовкопрядильній мануфактурі в Астрахані й Москві. Деякі вірмени служили також офіцерами в російській армії. Багата, возведена в 1784 р. у дворянство вірменська сім'я Лазаревих, яка переселилася в Москву з Ірану, займалася не лише широко розгалуженою торгівлею й різноманітною підприємницькою діяльністю, а й меценатством. Заснований у Москві в 1815 р. Лазаревський інститут східних мов чудово послужив передачі російській культурі в Азію. Таким чином, аж до початку XIX ст. вірмени в Російській імперії виконували деякі типові для мобільних діаспорних груп завдання. Проте незрівнянно важливішими були їхні комплементарні функції в Османській та Іранській імперіях. Від часу приєднання Закавказзя значно зростає їх значення як мобільної діаспори в Росії.

Якщо комплементарної діяльності євреїв та вірмен, як правило, увага дослідників не оминала, то цього не скажеш про поволзьких татар, хоча вони теж становили типову мобільну діаспорну групу. В європейській частині Російської імперії вони були, починаючи від XVI ст., особливою релігійною меншиною, їх поселення були розпорошені за межами їхньої корінної території по всьому сходу Росії. Дискримінаційна політика щодо мусульманської еліти, яка від першої половини XVIII ст. призвела до виключення її з рядів землевласницької знаті, а тим самим закрила можливість здобути кар'єру у війську й бюрократичному апараті, спрямувала діяльність цієї еліти в торгівлю. У другій половині XVIII — на початку XIX ст. татарські купці Казані й Оренбурга відігравали щоразу помітнішу роль у регіональній внутрішній торгівлі й у зовнішній торгівлі з казахами та середньоазійськими ханствами. Вони мали від уряду торговельні привілеї, а зі створенням з дозволу уряду «татарських магістратів» у Казані й передмісті Оренбурга — також і органи самоврядування. У першій чверті XIX ст. татари становили приблизно третину купців гільдії в Казанській губернії; очолювали її багаті родини, такі, як Юнусови, Апанаєви, Юсупови й Акчуріни. Не останню роль відігравали татарські купці також і як підприємці у виробництві шкіри й мила, а також, подібно до вірмен, вони були піонерами в обробці бавовни в Росії. У цій галузі вони передавали досвід Середньої Азії в Росію. І взагалі комплементарні функції татар великою мірою визначалися господарською, політичною

⁵⁶ Пор.: *Histoire des Arméniens* / ред. G. Dédéyan. Toulouse 1982; V. Gregorian. *The Impact of Russia on the Armenians and Armenia // Russia and Asia: Essays on the Influence of Russia on the Asian Peoples* / ред. W. S. Vucinich. Stanford 1972, с. 169–175; Н.-Н. Nolte. *Religiöse Toleranz in Rußland*, с. 92–95, 52–54; А. J. Rieber. *Merchants and Entrepreneurs*, с. 70; Н. Голикова. *Очерки по истории городов России конца XVII — начала XVIII в.* Москва 1982, с. 159–208 та А. Kahan. *The Plow, the Hammer and the Knout*, с. 159–262 (про значення астраханських вірмен); В. С. Зеленчук. *Население Бессарабии и Поднепровья*, с. 219–225.

й культурною посередницькою діяльністю між Росією та Середньою Азією, яка відводилася їм як мусульманам⁵⁷.

Ще однією мобільною діаспорою в Росії були греки. Вони, як і вірмени та євреї, належали до етнічних меншин, які виконували важливі комплементарні функції в Османській імперії. Від часів середньовіччя греки приїжджали в Україну й Росію в рамках церковних стосунків і відігравали тут значну роль як культурні й дипломатичні посередники⁵⁸. Привілейовані українськими гетьманами, а згодом і російськими правителями грецькі купці з українського міста Ніжина були у XVIII ст. посередниками в торгівлі між Росією та Османською імперією, а також засновниками бавовняних мануфактур⁵⁹. З освоєнням Новоросії ця діяльність перебазувалася в нові міста Причорномор'я, де були засновані грецькі колонії. Особливо важливу роль відігравали одеські греки, які були піонерами в російській чорноморській торгівлі, а згодом — представниками важливого для грецького національного руху культурного й політичного центру діаспори. Цим у випадку грецької *situational diaspora* виразно засвідчуються зв'язки між етнічними меншинами й російською зовнішньою політикою. Деякі греки робили кар'єру в російському флоті, а також у дипломатії. Найвідомішим поміж ними був Йоанніс Каподістрія, який від 1815 до 1822 р. служив статс-секретарем у російському міністерстві зовнішніх справ, а в 1827 р. був обраний першим президентом Греції⁶⁰.

Чи інші етнічні групи в доіндустріальній імперії теж виконували функції мобільних діаспорних груп, покажуть подальші дослідження. Не виключено, що сюди належали цигани, хоч Армстронг і зараховує їх експліцитно не до цієї категорії. Щоправда, вони таки не мали типових для мобільних діаспор функцій еліт, проте діяли, наприклад у Бессарабії, в економічній сфері⁶¹.

Виявляється, що неросійські мобільні діаспорні групи в доіндустріальній Російській імперії виконували цілий ряд комплементарних функцій, здійснювати які росіянам було не під силу. Якщо в центрі надзвичайну роль у бюрократії, армії та науці відігравали балтійські німці, то на заході важливу посередницьку діяльність у торгівлі, протоіндустріалізації, культурі й науці та дипломатії розвивали євреї, на півдні — греки, на сході — вірмени й

⁵⁷ Пор.: А. Карпелер. *Rußlands erste Nationalitäten*, с. 373–375, 459–474; С. Х. Алишев. *Исторические судьбы народов*, с. 124–168; А. J. Rieber. *Merchants and Entrepreneurs*, с. 71 і далі; Г. А. Михалева. *Торговые и посольские связи России со среднеазиатскими ханствами через Оренбург*. Ташкент 1982; Х. Х. Хасанов. *Формирование татарской буржуазной нации*. Казань 1977.

⁵⁸ E. Hösch. Probleme der russisch-griechischen (balkanischen) Beziehungen im 16. und in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts // *FOG* 38 (1986) 257–275.

⁵⁹ R. Mihneva. Les «Grecs» et le commerce entre les Balkans et la Russie (milieu XVIIe — milieu XVIIIe s.): Des privilèges à la crise // *Études balkaniques* (1990/1) 80–99.

⁶⁰ Г. Л. Арш. Греческая эмиграция в Россию в конце XVIII — начале XIX века // *СЭ* (1969/3) 85–95; Т. С. Prousis. The Greeks of Russia and the Greek Awakening 1774–1821 // *Balkan Studies* 28 (1987) 259–280; S. K. Batalden. *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia, 1771–1806*. Boulder 1982. Пор. загалом: I. K. Hassiotis. Continuity and Change in the Modern Greek Diaspora // *Journal of Modern Hellenism* 6 (1989) 9–24.

⁶¹ Пор.: В. С. Зеленчук. *Население Бессарабии и Поднепровья*, с. 213–219; Е. Зябловский. *Статистическое описание Российской империи*, с. 134; П. Жукович. Сословный состав населения Западной России // *Журнал Министерства народного просвещения*, 57 н. с. (1915/трав.) 167.

татари, а на північному заході — гі ж таки балтійські німці й чужоземні німці. Постає питання, як розвивалися комплементарні функції мобільних діяспорних груп у процесі модернізації Росії в ХІХ ст. Як далі переконаємося, їхні привілеї й особливе становище неодноразово критикували росіяни, які бачили в них конкурентів і бар'єр для розвитку власної кар'єри. Цей тиск посилювався внаслідок соціальної мобільності росіян у ХІХ ст. Якою була реакція російського уряду? Чи пожертвував він мобільними діяспорними групами, коли не залежав більше від їхніх послуг? До цього питання я повернуся в Розділах 6 і 8.

3. Релігійна й культурна багатолікість

«Жодна інша держава на землі не виявляє такої суміші й розмаїття жителів. Росіяни й татари, німці й монголи, фіни й тунгуси живуть тут на незмірних відстанях у найрізноманітніших кліматичних зонах як співгромадяни однієї держави, об'єднані політичною конституцією, однак аж до найдивовижніших контрастів різні — своєю будовою тіла, мовою, релігією, способом життя та звичаями», — пише в кінці ХVІІІ ст. Генріх Шторх, який мешкав тоді в Росії, і робить висновок, «що жителі Російської імперії творять щонайменше 80 окремих націй, які суттєво різняться як своїм походженням, так і звичаями та мовою [...]. Бачити таку надзвичайну кількість народів і народностей, об'єднаних у єдине державне тіло, є, зрештою, надзвичайно рідкісним явищем. І марно було б шукати іншого такого прикладу в світовій історії»⁶². Не виключено, що вчений спостерігач тут дещо перебільшує, але ще до колоніальних завоювань ХІХ ст. Російська імперія була надзвичайно барвистою культурно. Найважливішою ознакою культури в доіндустріальний період було віросповідання, яке значно вищою мірою, аніж мова, визначало групову ідентичність. Багатомовність була широко розповсюдженою у вищих і середніх верствах, а релігію можна було мати лише одну. Система освіти також знаходилася ще під значним релігійним впливом.

Поміж етносів доіндустріальної Російської імперії були представники чотирьох світових релігій: християнства, юдейства, ісламу й буддизму. Окрім них, були ще прибічники природних релігій. Християни мали значну кількісну перевагу: у 1719 р. вони становили 91%, а в 1815 р. — приблизно 94% всього населення. Найчисленнішими поміж ними були прибічники православ'я (включаючи не охоплених окремою статистикою старовірів): у 1719 р. — приблизно 87%, у 1815 р. — приблизно три чверті населення. На 1815 р. православними були такі етнічні групи: усі росіяни, переважна більшість українців, частина білорусів, румуни Бессарабії, греки, болгарини й гагаузи, вихрещені в середні віки карели, інгри, вепси й зиряни, а також християнізовані у ХVІІІ ст. чуваші, мордва, черемиси, вотяки, якути та дрібні етноси Сибіру⁶³.

Від зародження Московської держави *православна церква* була державною, тісно пов'язаною з правителем, а з ХVІІІ ст. — цілковито під контролем

⁶² Н. Storch. *Historisch-statistisches Gemälde*, т. 1, с. 39.

⁶³ Щодо наступного викладу я відсилаю до літератури про окремі етнічні групи, наведеної в Розділах 2 і 3, подаючи тут лише окремі вибрані позиції щодо окремих питань.

держави. Самостійна колись Київська митрополія була вже в кінці XVII ст. підпорядкована Московському патріархатові, румунів Бессарабії в 1813 р. було організовано в Кишинівську єпархію⁶⁴. Велика група виключно російських старовірів залишалася поза офіційною церквою, і від XVIII ст. з ними мприлися, хоча й піддавали дискримінації.

З історії російської експансії стає очевидним, що, починаючи від московського періоду, держава в рамках своєї засади гарантування статус-кво толерувала неправославні конфесії⁶⁵. Вона схвалювала православне місіонерство, проте лише тоді, коли воно не загрожувало її первинним цілям — соціальної і політичній стабільності, економічному збагаченню. Тільки в середині XVI і першій половині XVIII ст. держава відступила від цієї практики й підтримувала економічними заохоченнями й примусовими заходами хрещення мусульман та анімистів. У той самий час, коли на сході піднялася потужна хвиля примусового навернення, Петро I проголошує у своєму маніфесті 1702 р. толерантність, свободу віровизнання для тих іноземців, які хотіли вступити на російську службу, й у 1710 р. гарантує релігійну свободу в Балтійських провінціях. Після 1755 р. освічений абсолютизм повертається й до толерантності щодо неправославних Сходу. Однак Катерина II посилила контроль держави за чужоземними конфесіями й зробила спробу використати їх прибічників для держави.

Толерантність не поширювалася на відступників від «істинної» віри, як, наприклад, уніятських українців і білорусів, які потрапили під російське панування частково в 1654 р., а головним чином унаслідок поділів Речі Посполитої. Дозволялося лише православне місіонерство, а перехід православного в іншу віру заборонявся. І навпаки — перехід у православ'я стимулювався різними приманками. Православні вірні від середніх віків часто прирівнювалися до росіян, хоча споконвіку сюди належали й інші етнічні групи. Православній групі Росії протиставлялись іновірці. Держава довго відокремлювала іновірців від православних, зокрема й територіально, дозволяючи їм поселятися в окремих, призначених для них передмістях — поза межами власне міст. Завдяки хрещенню ці та інші обмеження відпадали, і тим самими закінчувалася дискримінація, але одночасно новоохрещені втрачали привілеї, якими вони користувалися як іновірці. Як правило, через хрещення поступово русифікувалися окремі особи, але не якісь численніші етнічні групи.

До кінця XVII ст. російське православ'я визначало російську культуру, більше того — спосіб мислення вищих і середніх верств. Початкова шкільна освіта, незважаючи на зусилля «озахіднення» за Петра I й Катерини II, залишалася, принаймні по селах, церковною; мережа церковно-парохіяльних шкіл була негустою, а частка письменних росіян незначною⁶⁶. Лише російське дворянство й частина духовенства та міського населення одержали у XVIII — на початку XIX ст. адекватну освіту в школах. До 1830 р. вісім російських університетів мали незрівнянно більше неросійських професорів і студентів, аніж російських; два з них (Віленський і Варшавський)

⁶⁴ Див.: I. Smolitsch. *Geschichte der russischen Kirche*, т. 1, с. 357–389.

⁶⁵ Див.: H.-H. Nolte. *Religiöse Toleranz in P...land*; його ж. *Verständnis und Bedeutung der religiösen Toleranz*; C. Scharf. *Konfessionelle Vielheit und orthodoxe Autokratie*.

⁶⁶ I. Smolitsch. *Geschichte der russischen Kirche*, т. 1, с. 538–633; P. L. Alston. *Education and the State in Tsarist Russia*. Stanford 1969, с. 3–30.

були польськомовними, один (Дерптський) — німецькомовним і ще один (Гельсінгфорський) — шведомовним.

Хоча українці Гетьманщини теж були православними, від XVII ст. їхня культура піддавалася значно сильнішим впливам Заходу, передусім польським, аніж російським. У цьому ще й сьогодні пересвідчують архітектурні споруди українського барокко. Найвиразніше європейський вплив позначився на організованій на зразок єзуїтських шкіл системі освіти, у якій важливе місце займала латина. Цю систему освіти «очолювала» славна Київська академія, яка, як згадано вище, стала на якийсь час кузницею кадрів Росії і, як писав у кінці XVIII ст. Генріх Шторх, була університетом із 1500 студентами⁶⁷. До цієї системи слід зачислити колегії в Чернігові та Харкові, де освіту отримували не лише духовні особи, а й сини вельможних осіб і міщан. Та й мережа початкових шкіл в Гетьманщині була густішою, ніж у Росії, так що у XVIII ст українці виявляли незрівнянно вищий ступінь письменності, ніж росіяни. Проте з інтеграцією України, поступовою русифікацією її еліти, а також із створенням західної системи освіти в Росії це випередження поступово зникло.

Після поділів Польщі під російське панування потрапили численні вірні *уніятської церкви*, яка перебуває під главенством Римського архиєрея й має візантійський обряд. Як уже згадувалося, російська влада чинила перешкоди уніятським українцям і білорусам, і ще в кінці XVIII ст. їх примусили до масового переходу в православ'я. На початку XIX ст. уніятські східні слов'яни, які все ще налічували декілька мільйонів, були включені в римокатолицьку церковну структуру. А вже в 1839 р. уніятську церкву було ліквідовано (за винятком її залишкової організації у Холмській єпархії). Основну масу уніятських білорусів та українців Росії складала головно неписьменні селяни, залежні від польської католицької верхівки⁶⁸.

Перед поділами Польщі в Росії налічувалося небагато *римо-католиків*. Це були, по-перше, окремі іноземні фахівці — передусім офіцери з Шотландії, Франції, Італії та Польщі, які жили в обох столицях і від часів Петра I мали там свої церкви. По-друге, у Смоленську та інших частинах Росії внаслідок переселень жила польська або спольщена шляхта, яка, як правило, швидко переходила в православ'я. Щойно між 1772 і 1815 рр. прибічники римської церкви почали становити до 10% населення і стали найбільшою неправославною громадою вірних у Росії. Йдеться насамперед про поляків і литовців, сюди ж належала частина білорусів, латишів і німецьких колоністів. Католиків Російської імперії без будь-якого погодження її урядом цього питання з Римським апостольським престолом було спочатку організовано в Могильовську архиєпархію, а на початку XIX ст. — за винятком католицької церкви Королівства Польського, організованої у Варшавську архиєпархію, — їх було підпорядковано Римо-католицькій духовній колегії петербурзького Головного управління духовних справ чужоземних конфесій⁶⁹.

⁶⁷ H. Storch. *Statistische Übersicht der Statthalterschaften des Russischen Reiches nach ihren merkwürdigen Kulturverhältnissen*: In Tabellen. Riga 1795, с. 92.

⁶⁸ Пор.: J. Pelesz. *Geschichte der Union*, т. 2; E. Amburger. *Geschichte der Behördenorganisation Russlands*, с. 184 і далі; Е. Зябловский. *Статистическое описание Российской империи*, с. 287.

⁶⁹ A. M. Ammann, S. J. *Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte*, с. 457–463, 467–472; E. Amburger. *Geschichte der Behördenorganisation Russlands*, с. 181–183. А для давнішого періоду: Н.-Н. Nolte. *Religiöse Toleranz in Russland*, с. 110–122; Е. Зябловский. *Статистическое описание Российской империи*, с. 285 і далі.

Культура й освіта в колишніх землях Речі Посполитої (за винятком Курляндії) були польськими й за російського панування і мали вплив на литовців, білорусів та українців. Триступенева шкільна система, яка ґрунтувалася на кількасотлітній традиції і яку в Речі Посполитій реформували в останній чверті XVIII ст., була в цілому збережена. Вона складалася з відносно густої мережі церковних і світських початкових шкіл, із численних середніх шкіл, влаштованих переважно на зразок єзуїтських або піярських колегій; увінчувала цю систему Віленська академія, з 1803 р. — Віленський університет, до якого додалися Кременецький ліцей у 1805 р. і Варшавський університет у 1816 р. Перші два десятиліття російського панування на землях колишньої Речі Посполитої були як періодом розквіту польської освітньої системи й польської культури⁷⁰. Частка осіб із середньою та вищою освітою серед поляків була значно вищою, ніж у росіян, білорусів і литовців⁷¹.

Від XVI ст. під російське правління потрапляють щоразу нові групи *протестантів*. Іноземні фахівці й полонені з Лівонії та Фінляндії створювали найважливіший елемент московського передмістя для іноземців (Німецька слобода), яке згодом мало своє продовження у великій німецькій колонії в Петербурзі. Від часу Північної війни російськими підданими були лютеранські естонці, латиші, балтійські німці й фіни Старої Фінляндії, а після третього поділу Польщі — латиші й німці Курляндії. Потім сюди додалися переважно протестантські німецькі колоністи й німці Королівства Польського, фіни й шведи власне Фінляндії. Неоднорідні, на відміну від католиків, протестанти Росії, поміж якими реформати становили меншість, налічували лише близько 5% населення, проте куди вищим було їх якісне значення. Євангелістські церкви (кірхи) в Балтійських провінціях, Фінляндії та Королівстві Польському залишалися на становищі самостійних церков цих земель, тоді як німці на інших територіях засновували громади й церкви, які на початку XIX ст. були організаційно об'єднаними в консисторії. У 1832 р. держава посилила контроль за протестантами Росії, підпорядкувавши їх — за винятком протестантів Фінляндії і Польщі (Балтію в цьому відношенні до уваги не беремо) — євангелістсько-лютеранській церкві, головний осідок якої містився в Петербурзі⁷².

Лютерани Росії жили у власних, подібних до середньоевропейських, осередках, між якими майже не було контактів. Усі вони виявляли високий — порівняно з середнім російським — рівень освіти, який, за підтримкою церкви, доходив також і до селянських низів. Уже під кінець шведського періоду естонськомовні й латиськомовні парохіяльні школи в Естляндії й головню в Лівонії охоплювали високий відсоток сільського населення, а в кінці XVIII ст. письменних селян у Північній Лівонії було не менше, як

⁷⁰ P. S. Wandycz. *The Lands of Partitioned Poland*, с. 92–102; D. Beauvois. *Lumières et société en Europe de l'Est: L'université de Vilna et les écoles polonaises de l'Empire russe (1803–1832)*, т. 1. Lille — Paris 1977.

⁷¹ Пор., наприклад, кількісні відомості про школи, учителів та учнів стосовно окремих регіонів у: Е. Зябловский. *Статистическое описание Российской империи*, с. 135–138, а по Королівству Польському: R. Czepulis-Rastenis. *Szkolnictwo // Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864*. Wrocław etc. 1979, с. 173–197.

⁷² Див. загалом: E. Amburger. *Geschichte des Protestantismus in Rußland*. Stuttgart 1961; його ж. *Geschichte der Behördenorganisation Rußlands*, с. 177–181; для давнішого періоду: H.-H. Nolte. *Religiöse Toleranz in Rußland*, с. 95–110.

дві треті⁷³. Згодом народна освіта одержала додаткові імпульси від реформ другого десятиліття XIX ст. У містах, поряд із німецькими народними школами, існувало немало середньоосвітніх навчальних закладів, серед них — стара школа при катедрі в Ризі, де працював, зокрема, Йоганн Готтфрід Гердер. Очолював освітню систему німецький університет у Дерпті, який знову пожвавив свою діяльність у 1802 р. і відігравав важливу роль як кузня кадрів.

Як і Балтійські провінції, високий рівень освіти в Російській імперії мало Велике князівство Фінляндії з його густою мережею фіномовних парохіальних шкіл, які теж охоплювали порівняно високий процент селян, і шведським університетом у Гельсінгфорсі. Німецькі школи у Москві й головним чином у Петербурзі у XVIII ст. — на початку XIX ст. було розбудовано в навчальні заклади високого рівня, які приваблювали також і дітей знатних росіян. Школи були в усіх німецьких колоніях на Волзі й у Південній Україні, проте в перші десятиліття після заснування цих колоній вони розвивалися повільно⁷⁴. З-поміж численних сект слід згадати хоча б меннонітів, які емігрували в Росію із Західної Пруссії й заснували в Новоросії закриті від зовнішніх впливів спільноти, що процвітали економічно й культурно⁷⁵.

Урешті з представників інших християнських конфесій слід згадати вірмен, колонії яких у Росії творили переважно общини, які належали до вірменсько-григоріянської церкви, зрідка — до вірменсько-уніятської церкви; обидві російській уряд визнавав⁷⁶.

Євреї, які жили в межі осілості на заході імперії, творили замкнені групи, на культуру, побут і співжиття яких суттєво впливала їхня релігія. Вони й далі були зорганізованими в традиційні самоврядувальні кагальні общини, в яких визначальну роль відігравали рабини. Духовне життя євреїв, починаючи від XVIII ст., було позначене протистоянням між народною вірою хасидизму й рабинською ортодоксальністю. У перші десятиліття XIX ст. простежується зародження просвітницького руху (гаскалах), проте в культурі та освіті ще довго переважають старі традиції. Початкова школа (хедер) а також вища школа — Талмуду (єшіввах) давали єврейським хлопцям релігійну освіту, яка зводилася до читання гебрейських текстів. Окремі школи були центрами рабинської вчености. У школах навчався досить високий процент єврейських юнаків, але, з огляду на формальний характер занять, не просто стверджувати щось конкретніше про ступінь письменности євреїв. У всякому разі, він був вищим, аніж в інших етнічних груп регіону⁷⁷. Поряд із переважною більшістю євреїв, рідною мовою яких була ідиш, існували також невеликі групи інакомовних євреїв, як, наприклад, кримчаки,

⁷³ T. U. Raun. The Development of Estonian Literacy in the 18th and 19th Centuries // *JBS* 10 (1979) 113–126 (особливо с. 118). Пор. дані по школах в окремих губерніях у: H. Storch. *Statistische Übersicht der Statthalterschaften*.

⁷⁴ G. Bonwetsch. *Geschichte der deutschen Kolonien*, с. 68–81.

⁷⁵ A. Ehrh. *Das Mennonitentum in Rußland*; С. В. Соколовский. Этнические контакты и размыывание этноизолирующих барьеров у меннонитов Новороссии (конец XVIII — начало XX в.) // *Этноконтактные зоны в европейской части СССР: География, динамика, методы изучения*. Москва 1989, с. 70–85.

⁷⁶ E. Amburger. *Geschichte der Behördenorganisation Rußlands*, с. 186; для давнішого періоду: Nolte H.-H. *Religiöse Toleranz in Rußland*, с. 92–95.

⁷⁷ S. W. Baron. *The Russian Jew*, с. 135–157; *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, т. 1, с. 357–365.

які розмовляли по-кримсько-татарськи⁷⁸. Їх не слід плутати з *караїмами*, теж переважно татаромовними представниками єврейської секти, не надто численні члени якої жили колоніями в Криму й у Литві, були толеровані Російською державою і, на відміну від євреїв, не дискриміновані⁷⁹.

У кінці XVIII ст. мусульмани становили близько 4% населення Росії. Їх частка помітно зросла тільки в XIX ст. Поволзькі татари були першою більшою групою мусульман, яка від середини XVI ст. перебувала під російським пануванням. Пізніше до них додалися сибірські татари, башкири й кримські татари. У мусульман культуру і співжиття визначало ісламське право. Московська держава толерувала мусульман Росії, зокрема, мирячись до кінця XVII ст. з фактом, що десятки тисяч російських селян залежали від мусульманських татар. Після поразки започаткованої на зорі XVIII ст. нової хвилі місіонерства абсолютизм знову запевнив мусульман у толерантності й одночасно посилив державний контроль, створивши «Духовне зібрання» в Уфі й відповідну організацію в Криму; обидві очолювали поставлені в Петербурзі муфтії⁸⁰.

Подібно до єврейських, життя в спільнотах мусульман Росії визначалось усталеними релігійними традиціями. Провідна роль належала ісламському клірові, який провадив шкільництво. Кожній мечеті була підпорядкована школа Корану (мактаб), яка давала татарським юнакам основні знання в читанні арабською мовою (щоправда, ці знання часто вичерпувалися заучуванням релігійних текстів напам'ять). Ісламські середньоосвітні школи (мед-ресе), які були в деякій містак, поглиблювали релігійну освіту. Хто хотів одержати вищу освіту, мусив їхати для цього за кордон, наприклад, у Бухару. У кінці XVIII — на початку XIX ст. у казанських татар проявилися початки духовного оновлення, зокрема, в підтримці татарських друкарень. Як і у випадку євреїв, ступінь охоплення письменністю волзьких і кримських татар важко визначити у зв'язку із сумнівною якістю шкіл Корану. Проте сучасники наголошують, що він був вищим, аніж у росіян цього регіону⁸¹.

Про те, що поміж етносами Російської імперії був представлений і буддизм, відомо мало. У процесі «збирання земель Золотої Орди» Росія нащтовхнулася, зокрема, на нащадків засновників світової держави монголів, які в XVI–XVII були навернені через Тибет у ламаїзм. Під російське правління потрапили дві монгольські групи племен: калмики, які в XVII ст. зайняли землі в пониззі Волги, і буряти Південно-Східного Сибіру. Калмики стали ламаїстами ще в Західній Монголії, тоді як буряти на південь від озера Байкал були навернені тибетськими й монгольськими ламами аж у першій половині XVIII ст., тобто за російського правління; північні буряти далі були шаманістами. Росія й пізніше зберігала толерантність стосовно ламаїзму, однак

⁷⁸ М. С. Куповецкий. К этнической истории крымчаков // *Этноконтактные зоны в европейской части СССР. География, динамика, методы изучения*. Москва 1989, с. 53–69.

⁷⁹ Пор.: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, т. 1, с. 328 і далі (з бібліографією).

⁸⁰ Пор.: Н.-Н. Nolte. *Religiöse Toleranz in Rußland*, с. 54–89; А. Kappeler. *Rußlands erste Nationalitäten*, с. 213–218, 351–353, 475–478; А. W. Fisher. *Enlightened Despotism and Islam: Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, т. 1, с. 364–373.

⁸¹ Пор., наприклад, висловлювання німецьких оглядачів про шкільництво в казанських татар: К. Ф. Фукс. *Казанские татары в статистическом и этнографическом отношении*. Казань 1844, с. 113–121; J. F. Erdmann. *Beiträge zur Kenntnis des Innern von Rußland*, т. 1. Riga — Dorpat — Leipzig 1822, с. 80–87.

у другій половині XVIII ст. посилила контроль і за цією релігійною громадою, який здійснювали бурятський і калмицький верховні ламы, затверджені Петербургом. Носіями культури й системи релігійної освіти в ламаїстів були монастирі. У першій половині XIX ст. буряти мали близько 20 переважно дерев'яних монастирських будівель тибетського типу, а калмики тоді ж — понад сто невеликих монастирів, розміщених, як правило, у наметах. У монастирських школах частково викладались і світські науки. Оскільки самі монахи становили близько 10 відсотків населення обох етносів, можна припустити, що ступінь письменності в бурятів і калмиків був вищим, аніж у росіян⁸²

Деякі фіномовні етноси європейської частини Росії та більшість етносів Сибіру були прибічниками *природних релігій*. Московська держава толерувала і їх, але за Петра I більшість із них було наведено економічними заохоченнями та примусом у православ'я. Формально неоохрещеними в кінці XVIII ст. залишалися тільки деякі етноси Далекої Півночі та Східного Сибіру, такі, як самоїди чи чукчі, проте й у новоохрещених етносів культуру та соціальні стосунки далі визначали традиційні анімістичні звичаї — навіть, наприклад, у чувашів і черемисів, які жили в центрі Європейської Росії⁸³.

Не слід випускати з уваги, що населення Російської імперії, хоча й належало переважно до православної церкви, мало серед основної маси православних росіян нижчий ступінь письменності, ніж більшість неправославних неросіян: лютеранських німців, естонців, латишів і фінів, католицьких поляків і євреїв, а також, імовірно, і мусульманських татар і згаданих ламаїстів. У кінці XVIII — на початку XIX ст. систему середньої й вищої освіти було сильно розбудовано, але не можна говорити про типову для колоніальних імперій різницю в освіті «центр — периферія». Релігійна розмаїтість Росії мала також двоякий зовнішньополітичний аспект: принаймні католиків, ламаїстів і мусульман через їхні контакти з Римом, Іхасою та ісламськими центрами за кордоном (насамперед у Стамбулі) підозрювали в подвійній лояльності; з іншого боку, вони могли торувати російський вплив, насамперед у сусідні східні держави.

Мова як фактор самоусвідомлення мала, поряд із релігійною приналежністю, підпорядковане значення. Згрубувавши, мови доіндустріальної Росії можна поділити на дві групи: 1) мови, якими розмовляли й писали верхи і які були носіями високорозвинених культур; 2) мови, які не мали власного письма, якими розмовляли виключно низи, що перебували під владою еліт інших етносів. Писемні мови неросійських еліт Росія визнавала, як наприклад, польську, німецьку, шведську, грецьку, вірменську, монгольську, гебрейську

⁸² Н.-Н. Nolte. *Religiöse Toleranz in Rußland*, с. 36–52; E. Sarkisyanz. *Geschichte der orientalischen Völker Rußlands*, с. 255–263, 379–386; М. М. Федоров. *Правовое положение народов*, с. 95–103; Н. S. Hundley. *Speransky and the Buriats: Administrative Reform in Nineteenth Century Russia*: Ph. D. Diss. Univ. of Illinois 1984, с. 151–156; *Ламаизм в Бурятии XVIII — начала XX века: Структура и социальная роль культовой системы*. Новосибирск 1983; А. И. Карагодин. *Калмыцкое духовенство в XVII — первой половине XIX вв. // Вопросы истории ламаизма в Калмыкии*. Елиста 1987, с. 5–23; *Очерки истории Калмыцкой АССР*, с. 72–79, 428 і далі; *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, т. 1, с. 336 і далі. Пор. зі словами сучасника щодо калмиків: J. F. Erdmann. *Beiträge zur Kenntnis des Innern von Rußland*, т. 2/2. Riga — Dorpat — Leipzig 1826, с. 331–338, 347 і далі.

⁸³ Н.-Н. Nolte. *Religiöse Toleranz in Rußland*, с. 20–36; A. Kappeler. *Rußlands erste Nationalitäten*, с. 353–355, 478 і далі.

та ідиш, волго-татарську, кримсько-татарську й арабську. Ці мови були мовами викладання в школах різних рівнів, а також мовами книговидання. Неписемних мов решти етносів російський уряд до уваги переважно не брав. Допускався також вплив неросійських елітних мов та культур на селянські народи. Так, зберігся татарський вплив на чувашів, черемисів, мордву, башкирів, польський — на литовців, білорусів і українців, шведський — на фінів, німецький — на естонців та латишів⁸⁴.

Для деяких етносів імперії характерною була диглосія, яка полягала в паралельному вжитку сакральної писемної мови й розмовної, якою писали тільки іноді. Тут можна вказати хоча б на значення церковнослов'янської мови для росіян і українців, вірменської, гебрейської для євреїв, арабської для мусульман і тибетської або старомонгольської для ламаїстів. Той факт, що всі ці мови користувалися власним алфавітом, сприяв культурній ізоляції від росіян і збереженню етнорелігійних спільнот. На особливому становищі були діалекти лютеранських селянських народів (латишів, естонців і фінів), які були мовами викладання в початкових школах. Врешті-решт поряд із церковнослов'янською, свою писемну мову розвинули українці, проте ця мова поступово щезала, оскільки не визнавалася російським урядом; іншою причиною була русифікація української еліти

Дотепер недостатньо вивчене питання взаємних культурних впливів етносів та асиміляційних процесів, передусім русифікації в доіндустріальній Російській імперії. Загалом можна сказати, що, хоча й існували різнобічні культурні взаємовпливи між етнічними групами, асиміляція якогось більшого числа людей іншим етносом була все ж рідкістю аж до середини ХІХ ст.⁸⁵

Окремі етнічні групи по селах, але й етнорелігійні групи в містах жили цілком ізольовано одна від одної і дотримувалися своїх традиційних культур. «Дивує, що більшість розпорошених фінських племен [...] зберегло так багато індивідуального», — пише у 70-х роках ХVІІІ ст. про етноси Середнього Поволжя Й. Г. Георгі⁸⁶. Виняток становили невеликі, століттями розпорошені в переважно російському оточенні фіномовні етноси, такі, як інгри й вотяки, групи західної мордви, а також білоруси й українці, які жили в населених росіянами областях⁸⁷. Якщо ж представники селянських народів потрапляли до міста й піднімалися там по соціальної драбині, то вони, як правило, асимілювалися правлячою етнічною групою: латиші й естонці германізувалися, литовці, білоруси й українці — полонізувалися або русифікувалися, християнізовані етноси — русифікувалися. А селяни, які перейшли в християнство, переважно зберігали свою мову й культуру. Це можна продемонструвати на групі вихрещених татар, частково християнізованих

⁸⁴ Пор.: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, т. 1, с. 174–300; F. A. Walker. Patriotic Rhetoric, Public Education, and Language Choice in the Russia of Tsar Alexander I (1801–1825) // *Canadian Review of Studies in Nationalism* 12 (1985) 261–271.

⁸⁵ Пор. висновки в: С. И. Брук, В. М. Кабузан. Этнический состав населения России, с. 25–34; Вони ж. Динамика численности и расселения русского этноса, с. 20 і далі; А. Kappeler. *Rußlands erste Nationalitäten*, с. 361–364, 489–500; або зауваги щодо карелів А. Ріхтера в: ЭС, т. 16. Санкт-Петербург 1895, с. 228.

⁸⁶ J. G. Georgi. *Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs*, т. 1, с. 2.

⁸⁷ А. Kappeler. *Rußlands erste Nationalitäten*, с. 500 і далі; С. И. Брук, В. М. Кабузан. Численность и расселение украинского этноса, с. 21, 30.

ще в XVI ст., які, проте, і в XIX ст. ще розмовляли по-татарськи і творили окрему, не визнану ані росіянами, ані мусульманськими татарами етнічну групу⁸⁸.

Отож, якщо неросійське сільське населення в доіндустріальний період було русифікованим лише незначно, то неросіяни, кооптовані в знать, сильніше підлягали асиміляції. Від середньовіччя представники неросійських еліт щоразу входили в знать Росії, і з-поміж тих 125 росіян, які разом із 54 іноземцями й балтійськими німцями творили в 1730 р. військову й політичну еліту імперії, принаймні одна четверта (не рахуючи східно-слов'янської знаті Литви) була неросійського походження, причому переважна її більшість походила з татар. До таких належали, наприклад, нащадки правлячої родини Великої Ногайської орди Юсупови й Урусови, які в XVI ст. пішли на російську службу⁸⁹. Швидко русифіковано було також волзькотатарських дворян, які на початку XVIII ст. перейшли в православ'я, як, наприклад, родини Єнгаличових, Кільдішевих, Кугушевих і Тенішевих⁹⁰. Далі, у XVIII — на початку XIX ст., було русифіковано більшість представників смоленської шляхти й кооптованої в шляхту української козацької старшини, у XIX ст. дійшла черга до частини німців і балтійських німців, які служили в центрі⁹¹. Однак більшість балтонімецьких, польських і фінських представників еліти зберегла свою етнічну самобутність, не кажучи вже про неросійські верхи на периферії.

Усупереч певним асиміляційним процесам, еліта доіндустріальної Російської імперії залишалася космополітичною. Окрім православних, вона охоплювала також протестантів, католиків і — регіонально — мусульман; поруч із російською домінували французька й німецька мови, на заході — також польська і шведська, а на сході — татарська. Більшість дворян високого роду було багатомовними. Космополітичний характер російської еліти видно на прикладі Карла Нессельроде. Син німецького католика і єврейки-протестантки, народжений у Лісабоні й охрещений в англіканському обряді, він протягом чотирьох десятиліть був російським міністром зовнішніх справ, так і не оволодівши добре російською мовою⁹².

Віддзеркаленням складної релігійної й мовної структури Росії була її столиця. «Від часу заснування Петербург був найважливішою ланкою поверненої до Європи Росії, був вавилонською плутаниною, виявляючи жахливу мішанину мов, звичаїв і традицій», — писав один російський патріот німецького походження⁹³. Окрім імперської бюрократичної та військової еліти, до якої, поряд із росіянами, належали також балтійські німці, німці, поляки й

⁸⁸ А. Kappeler. *Rußlands erste Nationalitäten*, с. 498; Ю. Г. Мухаметшин. *Татары-кряшены. Историко-этнографическое исследование материальной культуры: Середина XIX — начало XX в.* Москва 1977.

⁸⁹ В. Meehan-Waters. The Muscovite Noble Origins of the Russians in the Generatitet of 1730 // *CMRS* 12 (1971) 28–75; А. Kappeler. *Moskau und die Steppe*, с. 98 і далі, 102 і далі. Пор. також С. М. Троицкий. *Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в.: Формирование бюрократии* Москва 1974, с. 209–218; і загалом: М. Яблочков. *История дворянского сословия*; Н. А. Баскаков. *Русские фамилии тюркского происхождения*. Москва 1979.

⁹⁰ А. Kappeler. *Rußlands erste Nationalitäten*, с. 335–338.

⁹¹ J. A. Armstrong. Acculturation to the Russian Bureaucratic Elite: The Case of the Baltic Germans // *JBS* 15 (1984) 119–129; С. Duffy. *Russia's Military Way to the West*, с. 147.

⁹² N. V. Riasanovsky. *Nicholas I and Official Nationality*, с. 44–46.

⁹³ *Воспоминания Ф. Ф. Вигеля*, част. 2. Москва 1864, с. 29.

фіни, у Петербурзі існували більші громади німців із численними церквами та школами, поляків (з церквою і школою), фінів, естоців і навіть татар (з власною мечеттю). У першій половині XIX ст. іноземці склали десь 9%, а неросіяни Росії — близько 5% населення столиці⁹⁴. Але й багато інших міст теж були поліетнічними та багаторелігійними, як, наприклад, Москва, міста на заході з їх єврейськими общинами і особливо етнічно барвисті міста півдня та сходу, такі як Одеса (де жили, поміж іншими, євреї, греки, болгары, румуни, німці й вірмени), Астрахань (з її татарськими, вірменськими, перськими й грецькими громадами)⁹⁵ або ж Казань. Це зауважила й Катерина II, коли в 1767 р. відвідала Казань. Згодом вона писала до Вольтера: «Il y a dans cette ville vingt peuples divers, qui ne se ressemblent point du tout. Il faut pourtant leur faire un habit qui leur soit propre à tous»⁹⁶ («У цьому місці двадцять різних народів, зовсім не подібних між собою. Треба скроїти їм одяг, який годився б для усіх»).

4. Опір неросіян

У зображенні формування та структури доіндустріальної Російської поліетнічної імперії, спробу якого я зробив у попередніх розділах, представлено аж надто гармонійну картину. Хоча порівняно з національною добою російська політика стосовно неросійських етносів імперії справді була навдивовиж прагматичною, гнучкою і толерантною. Те ж стосується і спільних дій росіян і неросіян в управлінні, армії, господарстві та культурі. Однак багато неросіян — здебільшого з-поміж з тих етносів, які до приєднання до Росії мали політично самостійні суспільства, сприймало російське правління як насильницьке, чужинецьке, таке, що нав'язує неросіянам чужий для них адміністративний і соціальний уклад, а на тривалий термін — ще й чужу релігію та культуру.

Першим проявом протесту можна вважати опір, яким етнічні групи відповідали на російську анексію. Як показали обидва попередні розділи про експансію Росії, збройний опір на сході з боку «спадкоємців Золотої Орди» був куди сильнішим, аніж на заході. Неросіяни Казанського ханства відреагували на завоювання відчайдушною визвольною боротьбою, придуманою великими московськими військами лише через п'ять років. У наступні десятиліття вони двічі робили спробу використати періоди слабкості Московської держави, щоб звільнитися від російського панування. Тривалим збройним опором відповідали на підкорення Росією й численні сибірські етноси, зокрема якути, буряти, коряки й чукчі. Кочові башкири ланцюгом повстань ціле століття противились інтеграції в Російську імперію, а в останньому повстанні 1755 р. ще й використали гасло «священної війни». Кочові ногайці й калмики, а також кримські татари намагалися уникнути зростаючого російського тиску масовими втечами.

⁹⁴ Н. В. Юхнева. *Этнический состав и этносоциальная структура населения Петербурга: Вторая половина XIX — начало XX века: Статистический анализ*. Ленинград 1984, розділ 1; L. Bazylow. *Polacy w Petersburgu*, с. 91.

⁹⁵ Пор. щодо першої чверті XVIII ст.: Н. Голикова. *Очерки по истории городов России*, с. 159–208; а щодо кінця XVIII — початку XIX ст.: J. F. Erdmann. *Beiträge zur Kenntnis des Innern von Rußland*, т. 2/2, с. 139–162; Н. Storch. *Statistische Übersicht der Statthalterschaften*, с. 98.

⁹⁶ СИРИО, т. 10, с. 204.

Російська влада брутально придушувала всі повстання, застосовуючи збройну силу. У період особливо агресивної політики на сході, у якій, зокрема, застосовувався також і метод примусової християнізації, дії росіян могли межувати навіть з етноцидом: «З тими ворохобними чукчами слід діяти зброєю й винищити їх цілком. Лише тих, які виявлять покору його імператорській величності, брати в полон і випроводжувати з їх осель» (1742)⁹⁷. У 1735–1740 рр. періодичні каральні військові походи спрямовувалися також проти башкирів, кількість яких у результаті цього катастрофічно зменшилася. Після придушення повстань неросіян уряд, як правило, приходив до висновку, що для забезпечення лояльності потрібне не продовження репресій, а гнучкіша політика. У такий спосіб, опір неросіян був важливим чинником того, що російська політика стосовно підкорених етносів залишалася в цілому стриманою.

І все ж потенціал протесту в етносів сходу й далі був високим. Тому не дивно, що етноси Середнього Поволжя й Уралу першими приєдналися до великих організованих народних повстань XVII–XVIII ст., розпочатих і керованих російськими козаками. Чуваші, мордва, татари внесли помітний вклад у повстання Степана Разіна (1670–1671), а в останньому великому народному повстанні під проводом Омеляна Пугачова (1773–1775) — неросіяни, передусім вотяки, чуваші й мордва, становили чисельно основну масу. Той факт, що в цих повстаннях брало участь також багато росіян, свідчить, що йшлося вже передусім не про звільнення неросіян від чужинецького панування, а про спільний соціальний і політичний протест проти централізованої держави та її регіональних представників. Великі народні повстання доіндустріальної доби піднімали в передусім неросійські селяни (на відміну від тверджень радянської історіографії), і вони були спрямовані проти кріпацтва⁹⁸.

Неросіяни заходу чинили Росії менший опір, аніж етноси сходу. Причини цього можна було б шукати в суспільному укладі, способі життя та системах вартостей. Кочові або напівкочові, анімістські й мусульманські групи, які жили в племінних об'єднаннях, мали вищий антиросійський потенціал протесту, ніж осілі християнські суспільства зі знатною верхівкою та закріпаченими селянами. На противагу до більшості еліт сходу, християнські еліти російський уряд визнавав рівними, і йому, як правило, вдавалося забезпечити їхню лояльність шляхом кооптування у дворянство, гарантій їх самоврядування і збереження землеволодінь та привілеїв. Тому в Балтійських провінціях, Фінляндії й Бессарабії майже не простежувався опір російському правлінню. Це стосується також і Лівобережної України (без Запорозької Січі) періоду після 1709 р. Виняток становили поляки, що, як і більшість етносів сходу, мали тривалу традицію політичної самостійності. Хоча польська шляхта теж зуміла зберегти свій соціальний статус-кво, багато її представників не могло погодитися з утратою державної суверенності й поставило собі за мету відновлення Речі Посполитої. Повстання 1794 р. під проводом Тадеуша Костюшка й Листопадове повстання 1830–1831 рр. були найбільшими рухами опору на заході імперії. Росія придушила їх, як і повстання на сході, але намагалася забезпечити лояльність поляків не лише

⁹⁷ Колониальная политика царизма на Камчатке и Чукотке в XVIII веке: Сборник архивных материалов. Ленинград 1935, с. 163.

⁹⁸ Див.: A. Kappeler. *Rußlands erste Nationalitäten*, с. 178–187, 307–321; A. Kappeler. Die Rolle der Nichtrossen der Mittleren Wol... n den russischen Volksaufständen des 17. Jahrhunderts // FOG 27 (1980) 249–268

репресіями, а й поступками. Проте багато поляків емігрувало, і польське питання залишалося на порядку денному.

Збройні повстання були лише найвищою, але не єдиною формою опору російському правлінню. У неросіян (як, зрештою, і в росіян) були частими відмова від податків і повинностей, дезертирство з армії, масові втечі в області, ще не контрольовані Російською державою, а також локальні збройні акції. Значно почастишали конфлікти за землю як поміж автохтонами (переважно неросійськими) і новоприбулими (часто російськими), так і поміж кочовиками та осілими росіянами й неросіянами. Хоча центр щоразу наголошував, що регіональна влада повинна трактувати довірених їм неросіян «м'яко й обережно», безконечні «прошення» гноблених дозволяють зробити висновок, що від сваволі російських урядників тяжко страждали передусім нехристиянські й вихрещені неросіяни. Особливо різким був, зокрема, протест проти форсованої християнізації в другій третині XVIII ст.

Дуже важко охопити потенціал і цілі неросійського опору, оскільки в джерелах згадується лише про його невелику частину. Єдину можливість глянути на скарги численних етнічних груп дають матеріяли консультативної «Комісії про уложення» 1767 р. Серед понад 500 делегатів Комісії, яка працювала в Москві, було багато неросіян, до яких належали представники знаті й міського населення Гетьманщини (34, включаючи 10 козаків), Слобідської України, Новоросії, Балтії (14), Старої Фінляндії, Смоленської губернії, а також представники татарських, чуваських, мордовських, черемиських, вотяцьких, башкирських і деяких сибірських державних селян та служилих людей (48). Хоча фактично запрошено лише «некочові народи», було, однак, представлено також і по двоє калмиків та бурятів. Панські селяни, які склали переважну більшість населення в центрі та на заході, були представлені лише через своїх поміщиків або ж не представлені взагалі⁹⁹. Особливі побажання неросіян, засвідчені в інструкціях делегатам, складених на місцях, і в матеріялах дискусій, які відбувалися в Комісії, зводяться до одного спільного знаменника — збереження засади статус-кво, що в різний спосіб ставилася під сумнів абсолютистською державою. Так, представники балтонімецької, української й смоленської верхівки та міського населення, а також татарських купців боронили свої традиційні, підтверджені колишніми правителями особливі права та привілеї, тоді як російські делегати вимагали їх скасування. Мусульманські татарські служилі люди й українська козацька еліта вимагали рівності з російським дворянством. Неросійські державні селяни скаржилися на нові податки та повинності й вимагали гарантії для своїх земельних наділів, загрозою для яких були російські поселенці. Проти методів насильницької християнізації протестували представники вихречених анімістських етносів, проти дискримінації мусульман — татари¹⁰⁰. Сформульовані

⁹⁹ А. В. Флоровский. *Состав законодательной комиссии 1767–74 гг.* Одесса 1915; G. Sacke. *Die Gesetzgebende Kommission Katharinas II.: Ein Beitrag zur Geschichte des Absolutismus in Rußland.* Berlin 1940; I. de Madariaga. *Russia in the Age of Catherine the Great*, с. 139–183.

¹⁰⁰ И. Теличенко. Сословныя нужды и желанія малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // *Киевская старина* (Киев 1890/30) 161–191, 390–419; (1890/31) 94–122, 213–215; Z. E. Kohut. *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy*, с. 125–190; A. von Tobien. *Die Livländer im ersten russischen Parlament (1767–1769)* // *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte* 23 (Riga 1924–1926) 424–484; СИРІО, т. 32, с. 319 (Смоленськ); A. Kappeler. *Rußlands erste Nationalitäten*, с. 298–307; М. М. Федоров. *Правовое положение народов*, с. 189.

в Комісії 1767 р. побажання, без сумніву, представляли інтереси не всіх соціальних груп, а лише окремих станів. Основне спрямування цих побажань, а саме збереження або відновлення «старого права», відобразилося в одній із основних вимог, висунутих через кілька років повсталими під проводом Пугачова; вимоги повстання містили також елементи соціальної революції.

Потенціал протесту неросіян Російської імперії був доволі значним і представляв у доіндустріальний період елемент, який дестабілізував систему її правління, і з яким вона повинна була рахуватися значно більше, ніж з опором росіян. Хоча більшість етносів, які вже довгий час належали до Російської імперії, і не ставили далі своєю метою відновлення незалежності, вони наполегливо захищали свої права та привілеї, гарантовані Росією. Експансія в нові області знову підвищила в ХІХ ст. потенціал протесту; традицію опору на сході продовжували визвольні війни кочовиків і гірських народів Кавказу, тоді як на заході поляки й далі докладали зусиль до відновлення Польсько-Литовської держави. Новими дестабілізаційними елементами стали також національні рухи неросіян і революційний рух росіян

5. Характер доіндустріальної поліетнічної Російської імперії

Російська імперія в тому вигляді, як вона сформувалася на початок ХІХ ст., відзначалася високою неоднорідністю, яка ховається за плакатними ярликами на зразок «російська єдина держава», «православна імперія» чи «колоніальна імперія». Етнічну, релігійну, культурну, соціо-економічну й суспільно-політичну багатоманітність імперії зауважували ще сучасники. Так, Генріх Шторх, який у своїй «Історично-статистичній картині Російської імперії» неодноразово заторкує цю тему, пише: «Ця така численна й так сильно перемішана маса народів є театральним видовищем, яке мало б зацікавити кожного мислячого спостерігача. Її природний, громадянський і звичаєвий стан є великою та повчальною картиною, у якій видно всі модифікації, [...] коментар до історії людства, який максимально чітко й наочно пояснює поступовий розвиток культури»¹⁰¹.

Питання про поліетнічний характер Російської імперії, яким вже в другій половині ХVІІІ — на початку ХІХ ст. цікавився ряд сучасників, надалі фактично майже не поставало. Висвітлення російської історії донині ґрунтується на традиційному переконанні, що Російська держава була типово національною. Ця хибна інтерпретація спирається на ряд аргументів. Хоча поняття «імперська держава», «Московська держава» й «Російська імперія» відмежовані від етнічного поняття «російський» (*русский*), не підлягає сумніву, що поняття «Росія» забезпечило етнічній групі росіян особливу роль, що державна ідеологія значною мірою ввібрала в себе також елементи російської етнічної самосвідомості¹⁰². Ще важливішим, ніж етнічний, був релігійний елемент: від часів середньовіччя відмежування від невірних мусульман, латинників та анімів служило фактором російської ідентичності. Після

¹⁰¹ H. Storch. *Historisch-statistisches Gemälde*, т. 1, с. 302.

¹⁰² Поп.: М. Cherniavsky. *Russia // National Consciousness, History, and Political Culture in Early Modern Europe* / ред. О. Ranum. Baltimore 1975, с. 118–143; А. Kappeler. *Bemerkungen zur Nationsbildung der Russen // Die Russen: Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart* / ред. А. Kappeler. Köln 1990, с. 19–35.

падіння Константинополя (1453) Московська держава була єдиним захисником православ'я, тому навіть озахіднена Росія XVIII ст. не могла відмовитися від православ'я як інтеграційної ідеології.

Російська етнічна свідомість і православна віра повністю належали, таким чином, до інтегруючих елементів доіндустріальної Росії, проте вони не були визначальними принципами Російської імперії та її суспільства. Це продемонстрував аналіз російської політики супроти неросіян та аналіз структури імперії. Пріоритетом були стабілізація й посилення влади та лояльність неросійських підданих до правителя і його династії. Єдність поліетнічної імперії не могла етнічно або ж конфесійно забезпечуватися ексклюзивною ідеологією. Державу та її інституції визначали династійні принципи самодержавного, Богом обраного володаря та його держави, а також становий принцип, який був мірилом для соціальних зв'язків.

Перенесення на минуле ексклюзивного національного принципу не дає змоги глянути, зокрема, на той факт, що людина в доіндустріальній (та й в ідустріальній) час мала (і має) не одну-єдину ідентичність і не одну-єдину лояльність, а ряд ситуативних ідентичностей і лояльностей. Дворянство Російської імперії було лояльно пов'язане зі своїм правителем та його династією. Цій основній лояльності підпорядковувалися, як правило, його лояльності до певного регіону й до певної релігійної громади. Натомість незначну роль відігравала приналежність до певної мовної чи культурної громади. У вищих і середніх прошарках часто траплялася подвійна етнічна ідентичність та багатомовність. Від XVIII ст. знать Росії інтегрували не російська мова й культура і не православна віра, а благородне походження, служіння правителю й спосіб життя, який ґрунтувався на західній освіті. Держава кооперувалася зі знатними елітами різного віросповідання, але не з православними селянами. Балтонімецька благородна особа — це насамперед член рицарства свого регіону і лояльний вірнопідданий царя, далі — приналежний до лютеранської конфесії, і лише в кінці — до німецької мовної та культурної спільноти. Російські, українські чи польські селяни й міщани були більш чужими для російської, української чи польської знаті, аніж представники знаті (стану), приналежні до інших етнічних чи конфесійних груп. Для середніх верств і для низів приналежність до однієї станово-соціальної групи, до одного регіону, до однієї релігійної громади відігравала більшу роль, аніж приналежність до однієї етнічної групи. Для кочовиків, мисливців і збирачів важливішими, ніж релігія чи мова, були спосіб життя та господарювання та виниклі з цього суспільні й культурні традиції.

Оце домінування династійних і станових принципів над етнічними й мовними було спільним для Росії та інших доіндустріальних поліетнічних імперій. Утопійна вимога етнічно єдиної національної держави проігнорувала той факт, що в принципі всі держави мали й мають поліетнічне населення. І питання лише в тому, наскільки значною є частка окремих етносів і якою мірою панівна етнічна група культурно поглинула решту етносів. Якщо з цієї точки зору порівнювати Російську імперію з іншими доіндустріальними державами, то стає очевидним, що західноєвропейські держави (такі, наприклад, як Франція чи Великобританія) без порівняння сильніше інтегрували свої етнічні меншини, аніж Росія. Це ж (у дещо слабшій формі) стосується також Речі Посполитої та Габсбурзької монархії у

XVIII ст. Напевно, Генріх Шторх виразно бачив усі ці приклади, коли виділив особливу позицію Росії: «Хоча існують деякі європейські держави, у яких зустрічаються більше ніж одна нація і в яких ще досі помітні сліди колишніх відмінностей між автохтонним та іншим населенням, майже повсюдно, однак панівний народ у цих державах, так би мовити, проковтнув переможений»¹⁰³.

З якої причини ця неоднорідність була збережена саме в централістській, самодержавно-абсолютистській Росії? Тут слід назвати ряд чинників: великі простори, які, внаслідок постійної експансії, ставали щоразу більшими, сприяли міграціям, утруднювали густіше заселення й надавали території для віступу; значні прогалини в адміністративній системі імперії та мало людство, тобто брак російських кадрів. Як результат викладеного в попередніх розділах, я хотів би особливо наголосити на трьох аспектах: 1) недостатність розвитку росіян порівняно з багатьма неросіянами імперії; 2) давні традиції поліетнічного симбіозу, які сягали ще середньовіччя; 3) опір неросіян.

1. На противагу більшості інших європейських поліетнічних імперій, «державний народ» Росії за своїм господарським розвитком, суспільно-політичною організацією та рівнем освіти не стояв вище від багатьох інших етнічних груп імперії. Це справджується не лише стосовно етнічних груп принаймні частково структурованих на центральноєвропейській кшталт суспільств Балтії, Фінляндії, Гетьманщини, Речі Посполитої, але й, у всякому разі до другої половини XVIII ст., стосується також осілих мусульман (волзьких і кримських татар) та сильніших у військовому відношенні кочовиків з їхніми оптимально допасованими для Степу формами життя та господарювання. До цього додалося те, що російський уряд, як правило, не надавав переваги російським основним верствам, а навпаки, нерідко допускав до того, що їхнє економічне й правове становище було куди гіршим, аніж становище неросіян, соціальний статус-кво яких переважно гарантувався. Тому культурне втягнення до російського етносу було для маси неросіян не надто бажаним. Те саме стосується переходу окремих осіб у православ'я, що в більшості випадків вело до погіршення їх статусу, як це видно, скажімо, на прикладі вихрещених татар. До винятків належали частини неросійської знаті, які зуміли здобути або поліпшити свій соціальний статус, перейшовши в православ'я (татари) й піддавшись культурній асиміляції до росіян (татари, українці). За характером зв'язку між «державним народом» і рештою етносів Російська імперія відрізнялася не тільки від західноєвропейських полінаціональних держав, але й від Речі Посполитої та Габсбурзької монархії. У цьому відношенні, як і за неоднорідністю структури, найближчою до Росії була, мабуть, євразійська Османська імперія.

2. Те, що поліетнічний і багаторелігійний характер Російської імперії зберігся аж по XIX ст., пояснюється також і традиціями прагматичного поводження з іншими культурами й релігіями — і тут теж видно паралелі з Османською імперією. Від середньовіччя російські князі та кушці тісно співпрацювали зі степовими кочовиками й мусульманами, і вже в Золотій Орді було вироблено традиції толерантності й прагматичного ставлення до іновірців. Православна церква не змогла й пізніше наполягати на своїх уявленнях про християнізацію. Росія не зазнала агресивної місіонерської

¹⁰³ H. Storch. *Historisch-statistisches Gemälde*, т. 1, с. 40.

політики й релігійних воєн західних держав. Коли у XVIII ст. нова Російська держава почала наслідувати в цьому приклад Заходу й зробила крок до примусової християнізації, цей експеримент було невдовзі перервано, оскільки він явно дестабілізував стосунки нехристиян із владою. Якщо навернення до православ'я відіграло, як правило, другорядну цільову роль, то мовна асиміляція аж ніяк не була метою російської політики. Замість того, щоб форсувати русифікацію неросіян, влада допускала той факт, що неросійські еліти, такі, як поляки, балтійські німці й татари, колонізували, германізували чи татаризували залежних від них неросіян.

3. Те, що було збережено етнічну багатолікність Російської імперії, пояснюється, зокрема, опором неросіян (передусім нехристиянських етносів сходу). Їхні закриті суспільства та системи вартостей залишалися недоторканими ще століття після встановлення російської влади, незважаючи на тісну взаємодію з росіянами аж до XIX ст. Коли Російська держава зачіпала традиційні структури, мусульмани, ламаїсти й анімїсти, осілі жителі, кочовики та мисливці щоразу оборонялися й цим повертали владу до політики прагматизму й толерантності¹⁰⁴.

Усе це унаочнює, що ярлик колоніальності не відповідав характерові доіндустріальної Російської імперії. Втім, колоніальні елементи були присутні у випадку етносів Сибіру, кочових пастухів Степу (від XVIII ст.) й частково також української Гетьманщини. Зрештою, до образу колоніальної імперії не пасує відсутність випереджування метрополією периферії у своєму розвитку, лише часткова дискримінація колоніальних народів росіянами та перевага загалом політично-стратегічних завдань над економічними. Ще менше відповідав моделі колоніальної імперії захід Росії¹⁰⁵. Політичній і військовій потузі центру протистояла тут економічна, соціальна і культурна перевага периферії. Щоправда, експансія на схід в XIX ст., яка є предметом наступного розділу, посирила згодом колоніальний характер Росії.

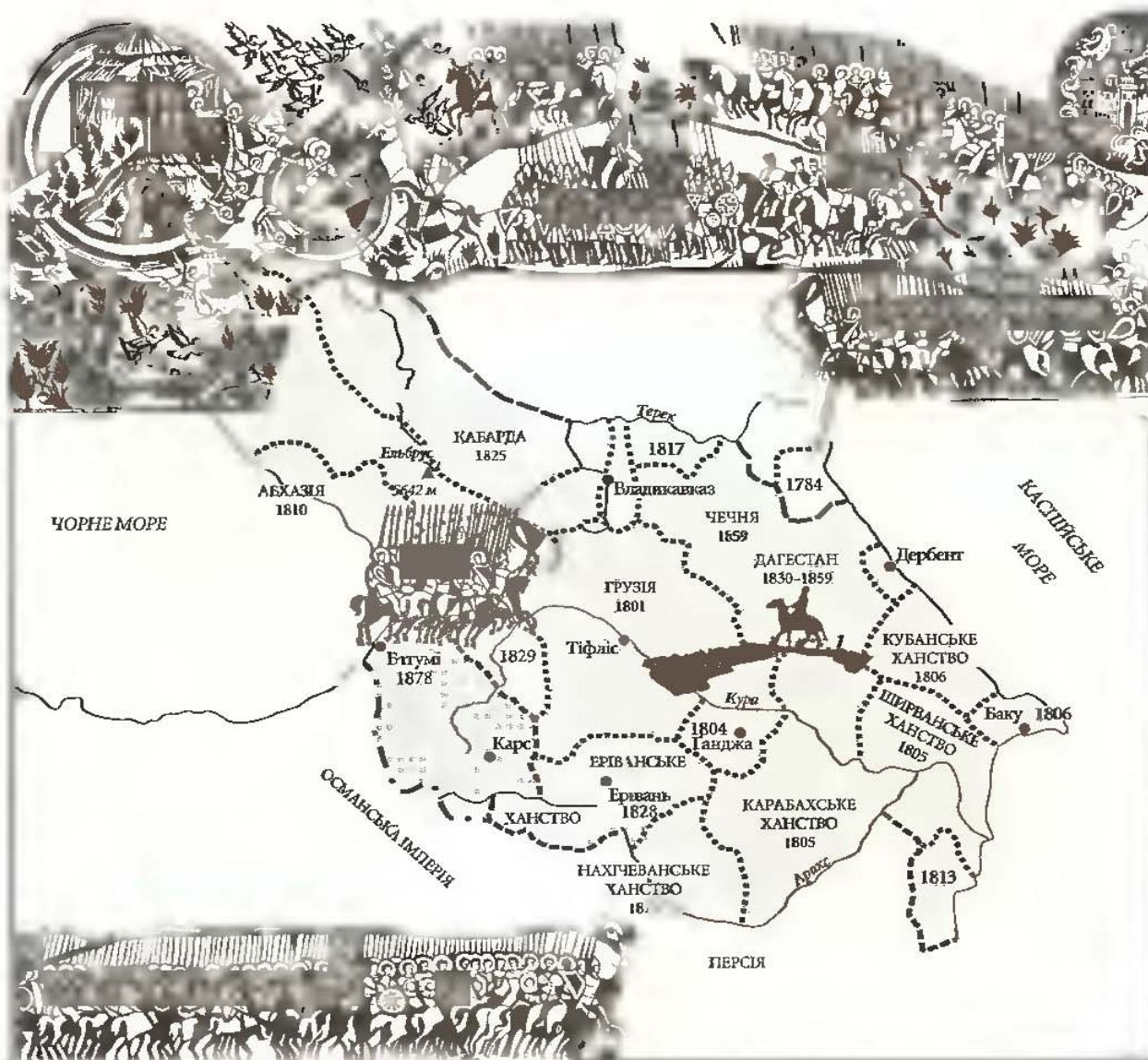
Росія була варіантом доіндустріальної європейської багатонаціональної імперії з високою структурованою неоднорідністю та різним рівнем розвитку, в якому державний народ відставав від інших численних етносів, країною, де старі традиції, які мали яскраво виражений євразійський контекст, поєднувалися з новими, перейнятими від Заходу зразками. У XIX ст. посилілися західні впливи, провокуючи націоналізм і модернізацію. Проте й надалі сильними були доіндустріальні традиції: їх вплив відчувається й по сьогодні.

¹⁰⁴ Пор. також: S. F. Starr. *Isarist Government*, с. 26–28.

¹⁰⁵ D. Morison. *Kolonialherrschaft // Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft*, т. 3. Frankfurt 1969, кол. 689–709; *Moderne Kolonialgeschichte* / ред. R. von Albertini. Köln 1970; W. Reinhard *Geschichte der europäischen Expansion*, т. 1; пор. також вище Розділ 3, § 5.

Колоніальна експансія на схід у ХІХ столітті

5
РОЗДІЛ

Від середніх віків східні слов'яни мали тісні контакти з кочовиками та азійськими мусульманами: для Росії Азія означала світ Степу й ісламу. Ставлення Росії до азійських сусідів завжди було амбівалентним. З одного боку, були військові сутички з кочовими наїзниками та ідеологічний антагонізм між православ'ям та ісламом, з іншого — інтенсивні економічні, політичні та культурні взаємозв'язки зі Степом та мусульманами і прагматична політика щодо верховного правителя Золотої Орди. У принципі, степових кочовиків і мусульман визнавали рівними, хай і хибної віри, партнерами. Це традиційне ставлення було перенесене в процесі «збирання земель Золотої Орди» також і на мусульманських та кочових підданих московського правителя, причому, як правило, прагматична співпраця брала гору над антагоністичною поляризацією.

У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. посилювався економічний і військовий тиск Росії на Степ. Одночасно Росія перейняла від Заходу європоцентристське усвідомлення вищості щодо Азії, збільшилася дистанція щодо азійців, поняття «іслам», «номадність», «Азія» і «Схід» дістали однозначно негативне забарвлення. Найважливішим розмежувальним критерієм стала релігія, поняття «іновірець» стало загальним позначенням нехристиян імперії¹. За прикладом Заходу, робилися спроби християнізувати анімів і мусульман, якщо було потрібно — то й примусово. Тепер Росія жорсткіше поводитися також і з непокірними кочовиками, такими, як башкири й калмики.

Просвітницький абсолютизм Катерини II приніс зміну: зокрема, як наслідок запеклого опору неросіян, було здійснено поворот до прагматичної й гнучкої політики. Та це означало не тільки повернення до давньої позиції щодо азійських народів, а й ще більше посилення європоцентристської віри в «цивілізаційну місію» Росії в Азії². У процесі заселення Степу східними слов'янами й колоністами кочові народи стали основним об'єктом цивілізаційних починань, і на зміну релігії найважливішим розмежувальним критерієм ставав спосіб життя. У рамках визнаного нормативним розвитку людства від мисливців і збирачів через кочових пастухів до осілих народів дикі деструктивні й морально неповноцінні номади повинні були поступово

¹ Н.-Н. Nolte. *Verständnis und Bedeutung der religiösen Toleranz*, с. 502 і далі; А. Kappeler. *Rußlands erste Nationalitäten*, с. 356. Див. також узагальнюючу працю: А. Kappeler. *Die zaristische Politik gegenüber den Muslimen des Reiches // Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien. Identität, Politik, Widerstand* / ред. А. Kappeler, G. Simon та G. Brunner. Köln 1989, с. 117–129; А. Bennigsen. *The Muslims of European Russia and the Caucasus // Russia and Asia: Essays on the Influence of Russia on the Asian Peoples* / ред. W. S. Vucinich. Stanford 1972, с. 135–166.

² Див., також і щодо сказаного далі: D. V. Yaroshevsky. *The Attitude of Catherine II; його ж. Imperial Strategy in the Kirghiz Steppe in the Eighteenth Century // JbbGO 39 (1991) 221–224; та з дещо іншими акцентами: М. Батунский. Ислам и русская культура XVIII века: Опыт историко-эпистемологического исследования // CMRS 27 (1986) 45–70; S. Becker. *The Muslim East in Nineteenth-Century Russian Popular Historiography // CAS 5 (1986/3-4) 25–47; М. Batunsky. Islam and Russian Culture in the First Half of the 19th Century // CAS 9 (1990/4) 1–27.**

наближатися до «вищої» європейської культури. З цим поєднувалася практична мета відведення північних степових територій під орні землі. Цивілізуванню диких кочовиків повинна була сприяти не лише східнослов'янська колонізація, а й просвітницька та місіонерська діяльність мусульманських татар серед казахів: іслам було перетворено на засіб нової політики.

Цей різкий поділ на осілих та номадів проявився в запрошенні до роботи в згаданій вище «Комісії про уложення» в 1767 р.; при цьому участь кочових народів виключалася, тоді як осілі мусульмани й анімісти могли в ній працювати. Таким чином, кочовики експліцитно сприймалися як громадяни другого сорту. Комісія обговорювала й вироблення окремих законів для «кочових народів». У 1798 р. було представлено проект статуту для неосілих підданих Росії, перспективною метою якого було перетворення кочовиків на повноправних (читай — осілих) громадян держави. Тут їх уперше було названо терміном «іногородці», яким надалі замінено термін «іновірці»³.

Щойно після цього освічений реформатор Михайло Сперанський склав у 1822 р. правові основи для нового стану іногородців. Щоб пригасити адміністративне свавілля, Сперанський, який від 1819 до 1821 р. був генерал-губернатором Сибіру, розробив разом із Гавриїлом Батеньковим новий адміністративний порядок для Сибіру, а також «Статут про управління іногородцями»⁴. Нова юридична категорія іногородців охоплювала, відповідно до рівня цивілізованості, три групи: мисливців, збирачів і рибалок Далекої Півночі (*бродячие*), причому чукчі одержали особливий статус; номадів (*кочевые*) — безперечно найбільшу групу; «осілих іногородців», які, як вважалося, перебували в перехідній фазі до статусу повноцінних громадян держави. Метою реформи було виведення етносів Росії, котрих мали за цивілізаційно відсталих, на вищий рівень осілих росіян. Тут Сперанський дотримувався думки, що це може відбуватися лише поступово й на добровільній основі. Насамперед необхідним він уважав надання іногородцям власного правового статусу, який би враховував їхні форми життя й способи господарювання та захищав би від зловживань російської адміністрації.

На нижчих рівнях статут 1822 р. гарантував іногородцям широке самоврядування, засноване на родовому і племінному укладі. Найнижче знаходилися родові управління, далі йшли іногородні управи, а третій рівень становили степові думи. Для мисливців і збирачів передбачався лише найнижчий рівень, для кочовиків також і другий, а для великих етносів — якутів і бурятів — додатково ще степові думи. Ці інституції одержали функції місцевого управління, поліції, суду (згідно з місцевим звичаєвим правом) і стягання податків. Вони перебували під керівництвом старійшин або верховних вождів, що, як, правило, було ідентичним із родовою або племінною верхівкою. Таким чином, реформа Сперанського керувалася традиційними принципами гарантування статус-кво і кооперації з неросійською елітою. Цьому відповідало також те, що члени верхівки одержали титул почесних іногородців і їм гарантувалися їхні привілеї. Але, за незначними

³ М. М. Федоров. *Правовое положение народов*, с. 156–181.

⁴ ПСЗ, I, 29126 (т. 33, с. 394–416). Див. про це: М. Raeff. *Siberia and the Reforms of 1822*. Seattle 1956; Н. S. Hundley. *Speransky and the Buriats*; М. М. Федоров. *Правовое положение народов*, с. 178–202; Л. М. Дамешек. *Внутренняя политика царизма и народы Сибири. XIX — начало XX века*. Иркутск 1986, с. 31–45; N. Jadrinzew. *Sibirien: Geographische, ethnographische und historische Studien*. Jena [1886].

винятками, їх не було кооптовано в родове дворянство імперії. Обов'язки іногородців теж були нерівними: як і до того, вони повинні були сплачувати ясак (хутром або грішми), і лише кочовики мали сплачувати додатково ще й «земські повинності». За винятком бурятських козаків, усі іногородці були звільнені від рекрутського обов'язку. У цілому ж повинності іногородців були меншими, аніж російських селян. Окрім того, їм були гарантовані свобода віросповідання, торгівлі й ремесел.

Статут про іногородців 1822 р. поєднував традиції прагматичної московської політики щодо меншин із просвітницькими цілями патерналістської турботи та «цивілізаційною місією». Проте скоро ця програма реформ наштовхнулася на сибірські реалії: адміністративне свавілля, корупцію і брак можливостей контролю, а тому була реалізована лише частково. Виникла нова юридична категорія, яка охопила частину неросіян, яких було вилучено з кола «природних» жителів імперії. Хоча іногородці й мали ряд привілеїв і певний захист, усе ж їх уважали другосортними громадянами. Отож російський уряд володів інструментом, який міг ієрархічно ділити неросіян імперії на дві групи. Поставало питання, які ж етнічні групи, окрім сибірських, будуть зараховані в процесі колоніальної експансії до іногородців, а які — ні.

Поступово термін «іногородці» було перенесено також на етноси, які не належали до цієї правової категорії. У російській публіцистиці іногородцями називали спершу неросіян сходу, а згодом — щораз частіше всіх неросіян імперії. У цьому контексті поняття втратило своє первісне нейтральне значення й почало служити для пейоративного відмежування охопленого націоналізмом державного російського народу від чужаків, які належали до іншого роду, чужого клану, мали інший спосіб життя, а потенційно — також іншу расу.

1. Росія і високорозвинені культури Закавказзя: грузини, вірмени, мусульмани

Етнічні групи Закавказзя — регіону, розміщеного, з російського погляду, по той бік Кавказу — мають за собою традицію високої культури та державницьку традицію, що є значно давнішими, ніж у східних слов'ян. Хоча сюди належали переважно осілі представники високорозвинених культур, здебільшого християни, у XVIII–XIX ст. росіяни трактували жителів Закавказзя, що жили під османським та іранським правлінням, однозначно як азятів, яким Росія повинна була принести плоди європейської цивілізації. Таке європоцентристське почуття вищости росіян наштовхувалося на самосвідомість грузинів, вірмен і тюркомовних мусульман (азербайджанців), закорінену в їхніх власних традиціях.

Закавказзя було частиною античного персько-греко-римського світу, і тутешні державницькі традиції сягають ще періоду до народження Христа⁵. Вже у IV ст. вірмени, мова яких є самостійною віткою індоєвропейської мовної сім'ї, і кавказомовні грузини прийняли християнство й розвинули

⁵ До всього розділу див.: R. G. Suny. *The Making of the Georgian Nation*; D. M. Lang. *A Modern History of Georgia*. London 1962; K. Salia. *History of the Georgian Nation*. Paris 1983; *Histoire des Arméniens*; *История Азербайджана*, т. 1. Баку 1958. Про давнішу історію див. також: E. Sarkisyanz. *Geschichte der orientalischen Völker Rußlands*, с. 26–85, 141–156; та три перших статті у: *Transcaucasia. Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia* / ред. R. G. Suny. Ann Arbor 1983.

оригінальні високі культури з власним письмом, літературою та архітектурою, що спиралися на візантійські зразки. Повністю незалежна Вірменія пережила свій останній період розквіту в X–XI ст., перед завоюванням її візантійцями, а згодом — сельджуками. Середньовічне Грузинське царство сягнуло своєї політичної і культурної вершини у XII — на початку XIII ст.; тут золотому вікові поклали край монголи. Історія мусульман Закавказзя переплетена з Іраном. Їх було тюркізовано у мовному аспекті протягом середньовіччя, проте вони не втрачали зв'язків з іранською культурою, зокрема, сповідуючи спільно з іранцями шийтське відгалуження ісламу. У переднаціональну добу можна лише умовно говорити про азербайджанців як однорідну етнічну групу; цей етнонім утвердився щойно в 1930-х рр. Тому я називатиму їх (тюркомовними) мусульманами. В Азербайджані жили також інші етноси, такі, як іраномовні талишці й кочові курди, а на півночі — кавказомовні гірські племена. Грузинською (картвельською) мовою користувалися розсіяні по численних невеликих групах картлійці, кахетинці, імеретинці, хевсури, пшави, мінгрели, лази та свани, причому останнім трьом з перелічених етносів часто приписували самостійні мови південнокавказької групи. Сюди слід додати грузиномовних мусульман (аджарців), а також мусульманських абхазців, які належать до західнокавказької мовної групи. Історичні регіони Вірменії та Азербайджану, а також території розселення вірмен і тюркомовних мусульман виходили далеко за межі Закавказзя й охоплювали значні простори Східної Анатолії, чи Північно-Західного Ірану.

Дійсність XVIII ст. вже не відповідала блискучому минулому⁶. Починаючи від XIII ст., Закавказзя переживало економічний і культурний занепад і стало яблуком розбрату для іноземних держав. Від XVI ст. Західна Грузія і Західна Вірменія належали до Османської імперії, Азербайджан і Східна Вірменія — до Ірану (див. Карту 5). Проте ханства, які були під перським верховенством: Карабах, Ганджа, Шеки, Шірван, Дербент, Куба, Баку, Талиш, Нахичевань та Ерівань, а також Східне Грузинське царство, яке від 1762 р. об'єднувало Картвелію і Кахетію, мали широку автономію, так само, як Імеретинське царство та князівства Мінгрелія, Абхазія та Гурія в османській Західній Грузії.

Соціальною верхівкою в грузинів була чисельно значна та ієрархічно поділена знать, верхні прошарки якої користувалися широкими привілеями й правами на закріпачених грузинських селян. Вірмени ж зберегли лише нечисленну власну знать (мелікі), яка змогла втриматися в невеликих князівствах (меліки) Карабахського ханства. В Азербайджані та Східній Вірменії домінувала мусульманська аристократія — беї, які здобули свої привілеї завдяки військовій та адміністративній службі в ханствах. Як і в інших мусульманських державах, селяни (вірмени й мусульмани) не були, у переважній своїй більшості, безпосередньо особисто залежними від помісної верхівки. У всьому Закавказзі міський середній прошарок складала переважно вірмени, у той час як грузини й мусульмани переважали в селах. На 1800 р. вірмени становили майже три чверті населення Тіфліса, найважливішого в Грузії міста. Подібно як євреї і татари, вірмени, частково витіснені з верхніх

⁶ Про це див.: D. M. Lang. *The Last Years of the Georgian Monarchy 1658–1832*. New York 1957; M. Atkin. *Russia and Iran 1780–1818*. Minneapolis 1980, с. 8–45; його ж. *Russian Expansion in the Caucasus to 1813 // Russian Colonial Expansion to 1917* / ред. M. Rywkin. London — New York 1988, с. 139–187.

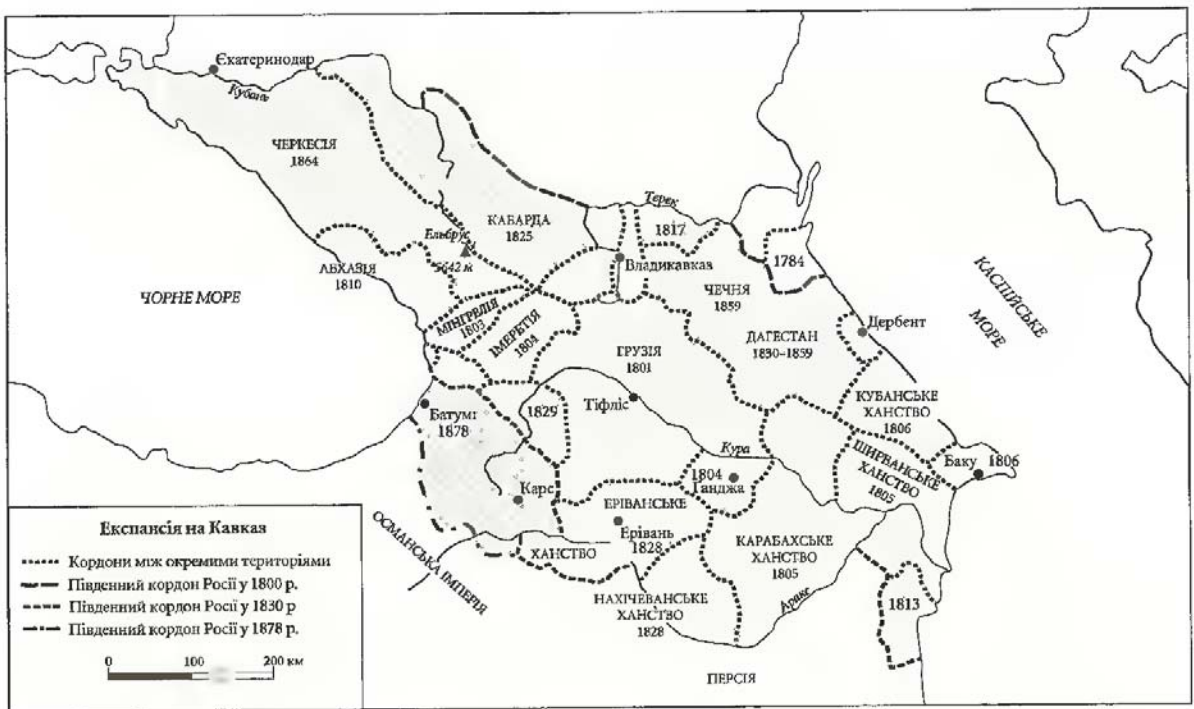
прошарків і розколені демографічно, були зорієнтовані на економічну діяльність (торгівля, ремесла) і відігравали роль мобільної діаспори. Вірменські колонії знаходилися не лише в Закавказзі, Персії та Османській імперії, але й у Росії, Західній Європі, Індії та Китаї.

У зв'язку з політичним і демографічним розпорошенням вірмен у збереженні їхньої культурної традиції та етнічної самосвідомості вирішальну роль відігравала церква. Апостольська григоріянська церква спромоглася зберегти свою самостійність і тим самим надала вірменам, подібно до того, як це було з євреями, ореол обраного народу. Грузинська церква була православною, автокефальною, тобто мала власного главу. Обидві церкви визнавалися Іранською та Османською імперіями й становили важливу сполучну ланку для вірмен і грузинів. Вірменська і грузинська церкви та мусульманське духовенство були носіями освіти й культури, а також займали сильну економічну позицію. У специфічній соціоетнічній та соціорелігійній структурі Закавказзя таївся соціальний динаміт для міжетнічних конфліктів, який, однак, в переднаціональний період так і не вибухнув.

Від середніх віків Росія підтримувала контакти з етносами Кавказу. На російську службу, передусім у XVIII ст., подалося чимало знатних грузинів і вірмен, серед яких, скажімо, був князь Петро Багратіон, герой війни 1812 р. Унаслідок військового походу Петра I на Персію значні території Азербайджану перейшли 1723 р. під російське панування, але вже у 1735 р. Росія мусила звідси відступити. Під час завоювання Степу, після перемоги над османцями в 1774 р., російський тиск на Кавказ знову посилювався. У 1783 р. цар Східної Грузії Іраклій II (Ерекле), якому загрожували Іран та Османська імперія, перейшов під російський протекторат⁷. Коли в 1795 р. перси ввійшли до Східної Грузії, щоб відвоювати її назад, Катерина II не дотримала своїх зобов'язань щодо неї. Наступного року Росія завоювала частину азербайджанських ханств. Проте після смерті Катерини II російські війська знову відступили. Остаточна анексія Східної Грузії відбулася в 1800–1801 рр.: новий грузинський цар Георгій звернувся до царя з проханням включити Грузію до складу Російської імперії (невдовзі по тому він помер). Павло I відразу відреагував на це, і «області Грузинського царства були прийняті імператорським всеросійським престолом у безпосереднє підданство». Олександр I скинув династію Багратидів, а Грузинське царство ліквідував. Ця одностороння й безпосередня анексія, яка суперечила попереднім домовленостям із грузинами, була узаконена в маніфесті від 12 вересня 1801 р. високими словами про захист нових підданих від внутрішніх чвар і зовнішніх ворогів: «Не для розширення нашої влади, не із жадоби наживи, не для дальшого розширення кордонів і без цього вже найбільшої світової імперії взяли ми на себе тягар управління Грузинським царством»⁸. Західногрузинські князівства, які були під османською владою, у 1803–1811 рр. теж стали під російський захист. За винятком Імеретинського царства, вони ще протягом десятиліть зберігали широку автономію під правлінням власних княжих родів.

⁷ ПСЗ, I, 15835 (т. 21, с. 1013).

⁸ ПСЗ, I, 19721 (т. 26, с. 502 і далі); 20007 (т. 26, с. 781–786, цит. с. 783). Про інкорпорацію Грузії див.: D. M. Lang. *The Last Years of the Georgian Monarchy*, с. 158–266; M. Atkin. *Russia and Iran*, с. 46–65.

Карта 5

1. РОСІЯ Й ВИСОКОРОЗВИНЕНІ КУЛЬТУРИ ЗАКАВКАЗЗЯ

Російсько-іранська війна 1804–1814 рр. призвела до інкорпорації ханств Північного Азербайджану в Російську імперію⁹; Південний Азербайджан із містом Тебризом залишався перським. Цей поділ на дві частини збережено по сьогоднішній день. Ще одна війна з Персією закріпила за Росією ці землі й розширила їх Ериванським і Нахічеванським ханствами у Східній Вірменії (1828)¹⁰. Таким чином, Персію було витіснено із Закавказзя, але більша, південно-західна, частина вірмен залишилася й далі під османською владою. Наслідком приєднання Східної Вірменії до Російської імперії була масова міграція вірмен з Ірану та Османської імперії в Закавказзя, що впродовж декількох років спричинило до того, що вірмени, яких у перський період повсюдно виразно переважали мусульмани, стали більшістю населення в корінних землях російської Вірменії¹¹. Внаслідок війни з Османською імперією Росія в 1878 р. анексувала також Карську й Батумську області, заселені частково вірменами й аджарцями, звідки пізніше емігрували мусульмани й куди теж переселилися вірмени Османської імперії.

Отже, завоювання Закавказзя, подібно як і територіальні завоювання на заході та південному заході, було тісно пов'язане з конфліктами Росії з іншими потужними державами — Іранською та Османською імперіями. Ослаблення обох південних сусідів полегшило просування Росії. У Закавказзі на службі перебувало багато британських і французьких дипломатів, які почали розглядати Росію як колоніального конкурента в Азії. Російські інтереси на Закавказзі мали передусім військово-стратегічний характер, проте висувалися й економічні цілі (корисні копалини, торгові шляхи). Для більшості мусульман приєднання до Росії означало насильницьке колоніальне загарбання, тоді як у тодішній російській політиці, як і серед громадськості (а також у російській і радянській історіографії) приєднання Закавказзя зображалося як звільнення християнських грузинів і вірмен від панування відсталих ісламських правителів. Справді, широкі кола грузинів, а передусім вірмен, поміж якими були також і провідники церкви, неодноразово виступали за підпорядкування цареві; окрім того, вони брали участь у військових конфліктах. Так що приєднання цих територій до Росії, подібно як і приєднання Бессарабії, не без підстав окреслюється російською історіографією як добровільний крок. Однак ці народи очікували від Росії не лише звільнення від чужинецького панування, але й збереження політичної та культурної автономії. У цілому ці сподівання не справдилися, так що приєднання до Росії по сьогоднішній день інтерпретується грузинами й вірменами двояко.

Приєднання Закавказзя до Російської імперії відбувалося не прямо-лінійно; у політиці застосовувалися поперемінно репресивна і прагматична

⁹ ПСЗ, I, 25466 (т. 32, с. 641–645). Про це ж див.: М. Atkin. *Russia and Iran*; Г. А. Галоян. *Россия и народы Закавказья: Очерки политической истории их взаимоотношений с древних времен до победы Великой Октябрьской социалистической революции*. Москва 1976, с. 125–180; Х. М. Ибрагимбеили. *Россия и Азербайджан в первой трети XIX века: Из военно-политической истории*. Москва 1969.

¹⁰ ПСЗ, II, 1794 (т. 3, с. 125–130).

¹¹ G. A. Bournoutian. *The Ethnic Composition and the Socio-Economic Condition of Eastern Armenia in the First Half of the Nineteenth Century // Transcaucasia, Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia* / ред. R. G. Suny. Ann Arbor 1983, с. 69–86; И. Шопен. *Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи*. Санкт-Петербург 1852.

лінії. Частково це залежало від особи регіонального військового намісника, який мав широкі повноваження і водночас, аж до 1860-х років, займався військовим укріпленням Кавказу¹². За Миколи I значно зміцнилася жорстка централістська лінія; тепер російська політика була спрямована на якнайповнішу інтеграцію Закавказзя, яке розглядалося як колонія, населена нецивілізованими азіятами. Як відзначала Державна рада у 1833 р., Закавказзя мало «з'єднатися з Росією [...] в одне тіло, а місцеве населення мало перейти на російську мову, мислення, почування»¹³. Внаслідок нездійснення сподівань закавказців, репресивної політики Росії та професійної неспроможности необізнаних із регіональними особливостями європоцентристськи налаштованих чванькуватих російських службовців вибухали повстанські рухи з боку грузинської знаті й селян (у 1812, 1819/20, 1832 і 1841 рр.), а також з боку мусульман (у 30-х рр.), у другому випадку — частково під впливом «священної війни» кавказьких мусульман. Затяжний опір, а ще більше — визвольна боротьба кавказьких етносів (див. нижче § 2), провал форсованої інтеграції й низькі економічні доходи від закавказької колонії привели за першого призначеного намісника Михайла Воронцова (1845–1854) до переконання, що остаточно закріпити Кавказ за Росією можна лише шляхом традиційної гнучкої прагматичної політики та співпраці з неросійськими елітами.

Адміністративне включення закавказьких земель відбувалося нерівномірно¹⁴. Більшість земель були інтегровані в російське управління лише після періоду широкої автономії. Тривалість цього періоду різна: у Східній Грузії від 1783 до 1801 р., у більшості азербайджанських ханств — до 15 років, у Західній Грузії, в Мінгрелії й Абхазії — понад 50 років (до 1857 і навіть до 1864 р.), а у випадку Імеретії, цар якої Соломон II чинив запеклий опір і навіть покликав на допомогу в боротьбі з Росією Наполеона — від 1804 до 1810 р. Ханства Ганджу, Баку й Ерівань було відразу перетворено в російські адміністративні одиниці. У середині XIX ст. на Закавказзі було запроваджено російський губернський порядок; Тіфліську, Кутаїську, Еріванську, Шемахську та Дербентську губернії очолювали вже не власні правителі, а поставлені

¹² Про це: L. H. Rhineland, Jr. *The Incorporation of the Caucasus into the Russian Empire: The Case of Georgia, 1801–1804*. Ph. D. Diss. Columbia University 1975; його ж. *Russia's Imperial Policy. The Administration of the Caucasus in the First Half of the Nineteenth Century* // *Canadian Slavonic Papers* 17 (1975) 218–235; його ж. *Viceroy Vorontsov's Administration of the Caucasus* // *Transcaucasia. Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia* / ред. R. G. Suny. Ann Arbor 1983, с. 87–104; R. G. Suny. *The Making of the Georgian Nation*, с. 63–95; D. M. Lang. *The Last Years of the Georgian Monarchy*, с. 251–284; M. Atkin. *Russia and Iran*, с. 145–161; T. Swietochowski. *Russian Azerbaijan 1905–1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community*. Cambridge 1985, с. 4–14; А. Ш. Мильман. *Политический строй Азербайджана в XIX — начале XX веков: Административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления*. Баку 1966, с. 49–141; Э. С. Махмедов оглы. *Царизм и высшее мусульманское сословие Закавказья: Проблема сословно-земельных отношений (начало XIX века — 1917 г.)*: Дисс. канд. истор. наук. Баку 1987; И. П. Петрушевский. *Система русского колониального управления в Азербайджане в первой половине XIX в.* // *Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20–60-х гг. 19 в.*, т. 1. Москва — Ленинград 1936, с. 6–32; V. Gregorian. *The Impact of Russia on the Armenians and Armenia; Histoire des Arméniens*, с. 447–451; В. А. Парсамян. *История армянского народа, 1801–1900 гг.*, кн. 1. Ереван 1972, с. 71–124.

¹³ *Колониальная политика российского царизма*, т. 1, с. 280.

¹⁴ E. Amburger. *Geschichte der Behördenorganisation*, с. 412–422.

Петербургом чиновники. Проте в правовій системі та місцевому управлінні й далі зберігалися локальні особливості.

І тут теж вирішальне значення мали зв'язки з місцевою верхівкою. Уже в анексійному маніфесті 1801 р. грузинській знаті було обіцяно рівність із російським дворянством¹⁵. Обіцянка не була важкою для виконання, зокрема тому, що правовий і соціальний статус грузинської знаті відповідав статусові російського дворянства. Верхня княжа верства від самого початку була кооптована в російське дворянство, але з визнанням рівних прав за всіма грузинськими знатними особами, кількість яких була досить значною (5%), російська влада довго зволікала. У 1827 р. грузинську знать усе ж прирівняли до російської, однак їй потрібно було засвідчувати свої права. Ця процедура тривала десятиліттями, і тих, кому це не вдалося, було зведено до становища державних селян. Щойно реформи, проведені намісником М. Воронцовим, послідовно й успішно вели до партнерства з грузинською знаттю — вона відтоді була сильніше задіяна в регіональному управлінні. У Тіфліській та Кутаїській губерніях було запроваджено корпоративну організацію знаті. А в 1850-х роках визнано спадкоємні права частини грузинської знаті, такі ж права інших її представників не було визнано, і вони й далі намагалися засвідчити свій родовитий статус¹⁶.

Ще складніше відбувалося кооптування азербайджанських аристократів, які були мусульманами й не мали кріпаків¹⁷. Незважаючи на це й на колоніалістські упередження російського уряду, питання про зведення цих азербайджанців до правової категорії «іногородців» не бралось до уваги, здається, ніколи. Оскільки доба просвітницького абсолютизму, коли мусульманських татар було повноправно кооптовано в дворянство, уже минула, уряд спочатку не обіцяв азербайджанській мусульманській верхівці жодних привілеїв. Щойно за М. Воронцова, у 1846 р., Росія визнала спадкоємні права беїв на землю (те саме, до речі, було зроблено стосовно дрібних вірменських вельмож — меліків), їх, до того ж, було включено в регіональну адміністрацію. За ними визнавалось також право звільнення від податків. Проте їх ніколи не було включено до дворянства Російської імперії. «Беївські комісії» визнавали майнові права більшості мусульманської знаті та їхній статус як «найвищій мусульманський стан», проте беї далі залишалися окремою неповноправною категорією знаті¹⁸. Так російський уряд досягав своєї мети — перетворити закавказькі еліти на лояльних партнерів. Багато грузинів, вірмен і мусульман робили кар'єру в російській армії та бюрократичному апараті.

¹⁵ РСЗ, I, 19721 (т. 26, с. 502); 20007 (т. 26, с. 783). Про це: L. H. Rhineland, Jr. *The Incorporation of the Caucasus*; його ж. *Viceroy Vorontsov's Administration*, с. 87–104, R. G. Suny. *The Making of the Georgian Nation*, с. 63–95; S. F. Jones. *Russian Imperial Administration and the Georgian Nobility: The Georgian Conspiracy of 1832* // *SEER* 65 (1987) 53–76.

¹⁶ СЗ ІХ, кн. 1 (1899), ст. 53 (з прим.), 68, 69, 147, 190. Див. також: А. П. Корелив. *Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг.: Состав, численность, корпоративная организация*. Москва 1979, с. 47 і далі.

¹⁷ Докладніше про це див. неопубліковану дисертацію: Э. С. Махмедов оглы. *Царизм и высшее мусульманское сословие Закавказья*.

¹⁸ СЗ ІХ, кн. 1 (1899), ст. 85, прим. 2; ст. 189. Пор., наприклад, список різних знатних категорій населення Закавказзя (князі, знать, беки, найвищій мусульманський стан, меліки): *Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г.* Тифлис 1893.

Співпраця із закавказькими елітами сприяла поступовому уподібненню правових і соціальних умов регіону до російських. Місцева знать, колись бунтівлива, поділена ієрархічно, була перетворена, передусім у Грузії, у лояльну однорідну служилу знать. Селяни втратили свої традиційні права, проте й тут мусульманські селяни не були деградовані до кріпаків. Вірменські купці, привілеї яких Росія підтвердила, зміцнювали свою економічно провідну позицію. У співпраці з урядом вони, як мобільна діяспорна група, виконували важливі функції в розвитку торгівлі з іншими державами і ремесел. Міграція вірмен із Османської імперії в ХІХ ст. тривала, так що у Східній Вірменії, як і в Закавказзі в цілому, їх кількість продовжувала зростати.

Неоднаковою була російська політика стосовно трьох релігійних громад Закавказзя. Грузинську церква, протягом століть автокефальну, уже в 1811 р. було насильно приєднано до російської православної церкви і підпорядковано від 1817 р. російському екзархові¹⁹. А ось самостійність і привілеї вірменської церкви та монастирів було підтверджено статутом 1836 р.; щоправда, вони підлягали російському контролю. Єчміадзінський католикос, духовний глава всіх вірмен, залишався фактично провідною постаттю вірмен Росії. Традиційні вірменські церковні школи переживали за російської влади період піднесення. У Грузії М. Воронцов підтримував світські (російські) школи й грузинську культуру, яка остаточно відвернула обличчя від іранських зразків до Європи. «Покійний князь, — згадувала пізніше вдова М. Воронцова, — дуже любив грузинів, він захоплювався їхнім великим минулим і сподівався на краще майбутнє для них. Він любив повторювати, що ця невелика Грузія стане найгарнішою, найбарвистішою і найміцнішою парчею на п'яльцях Росії»²⁰. У ставленні до мусульман Закавказзя Росія традиційно дотримувалася толерантності й контролю, підтверджувала земельні володіння й привілеї духовенства, яке й далі домінувало в системі шкільництва культурі. Від 1862 р. шиїти мали релігійну організацію під проводом шейха, яка перебувала під контролем влади.

Збереження місцевої еліти й традиційних високорозвинених культур було важливою передумовою для національних рухів, які в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. охопили грузинів, вірмен та азербайджанців. Успадкованим від традиційної соціоетнічної структури було те, що національні рухи спрямовувалися не лише проти Росії, але й проти інших етнічних груп. Історично закріплена самосвідомість народів та міжетнічні конфлікти досі визначають ситуацію в Закавказзі.

2. Тривала війна з гірськими народами Кавказу

Закавказзя було підкорено у військових походах на Іран та Османську імперію, і, незважаючи на неодноразові повстання його народів, російському пануванню тут по суті нічого не загрозувало. Однак розміщений на північ звідси гірський регіон Кавказу неможливо було втихомирити протягом цілої першої половини ХІХ ст. Оскільки найважливіший шлях із Закавказзя проходив через Центральний Кавказ, а напади кавказьких етносів раз у раз

¹⁹ ПСЗ, I, 24696 (т. 31, с. 767–771); 25709 (т. 32, с. 1013–1016); I. Smolitsch. *Geschichte der russischen Kirche*, т. 1, с. 369 і далі.

²⁰ A. Zereteli. *Aus meinem Leben*. Zürich 1990, с. 117.

спустошували й дестабілізували окремі райони Грузії, підкорення Кавказу було не лише питанням престижу, а мало також стратегічне значення (див. Карту 5). Росія намагалася досягнути цієї мети, вводячи сюди, зокрема, великі військові частини, проте потрібні були десятки років, поки опір незрівнянно менш чисельних кавказців було зламано. В історії російської експансії ця десятиліттями успішно ведена війна за свободу стоїть особно. Тому в Росії і за її межами кавказькі борці та їх легендарний провідник Шаміль стали міфом: усього лиш у 1854–1860 рр. у Західній Європі було видано понад 30 книг на цю тему²¹. Те, що малі мусульманські етноси так довго протистояли могутній Російській державі й у наступні часи — аж до Афганської війни, тобто зовсім недавнього минулого — залишалося символом антиколоніального опору.

Кавказький регіон відзначається величезною розмаїтістю, подібно якій у світі не знайдеться. Найважливіші з-поміж понад 50 етнічних груп розміщені із заходу на схід²²: у самому лише Дагестані, у горах і на вузькому клаптику узбережжя Каспійського моря, живе понад 30 етносів, серед яких кавказомовні аварці (які не мають нічого спільного з аварами — степовим народом VI–VIII ст.), даргинці, лезгини і лакці, іраномовні тати й гірські євреї, які теж розмовляють по-татськи, а також сконцентровані в долинах і низинах тюркомовні кумики й ногайці. У західній частині гірських районів Центрального Кавказу живуть кавказомовні чеченці та інгуші, далі вгору по Тереку іраномовні осетини, а у високогір'ї Ельбрусу — тюркомовні балкарці й карачаївці. Черкеси, яких зараховують до окремої кавказької мовної групи, населяли весь Західний Кавказ аж до Чорного моря. Їх східне відгалуження творили кабардинці, які жили в передгір'ї на захід від Терека. До етнічних груп Кавказу слід віднести також абхазців та окремі групи грузинів (свани, хевсури) на південному заході, історія яких відбувалася в грузинському контексті.

Як і в інших областях, цій мовній багатоманітності відповідала різнобарвна багатолікість архаїчних екзотичних традицій і звичаїв, неодноразово відображених мандрівниками. Вона пояснюється географічними умовами, які ізолювали окремі общини одна від одної. Етноси Кавказу різнилися також своїми формами господарювання і своєю суспільно-політичною організацією. У горах переважало скотарство (вівці, корови) із сезонним перегоном овець, а в долинах та передгір'ї — рільництво, частково також кочове скотарство. Тоді як у деяких районах Дагестану існували, як і в Азербайджані, ханства й султанати з ієрархічною соціальною структурою, у всіх інших кавказьких

²¹ Пор.. U. Halbach. Die Bergvölker (gorcy) als Gegner und Opfer: Der Kaukasus in der Wahrnehmung Rußlands (Ende des 18. Jahrhunderts bis 1864) // *Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas: Festschrift für Günther Stökl zum 75. Geburtstag* / ред. M. Alexander, E. Kämpfer та A. Kappelер. Stuttgart 1991, с. 52–65; T. M. Barrett. *The Remaking of the Lion of Dagestan: Shamil in Captivity*: Неопублікований виступ на конференції, 1988.

²² Щодо окремих етносів див.: R. Wixman. *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes in the North Caucasus*. Chicago 1980; B. Geiger etc. *Peoples and Languages of the Caucasus: A Synopsis*. 's-Gravenhage 1959; E. Sarkisyanz. *Geschichte der orientalischen Völker Rußlands*, с. 86–140; R. Wixman. *The Peoples of the USSR: An Ethnographic Handbook*. London 1984; A. Bennigsen, S. E. Wimbush. *Muslims of the Soviet Empire: A Guide*. London 1985, с. 146–206; S. Akiner. *Islamic Peoples of the Soviet Union*. London 1983, с. 122–236; Н. Г. Волкова. *Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII — начале XX века*. Москва 1974; *История народов Северного Кавказа*.

областях державних утворень не було. Організовані в племена, клани і громади, общини виявляли різочі відмінності: від соціальної структури в кабардинців, надзвичайно диференційованої і багатоступеневої, і подібної, але не такої чіткої в осетинів — аж до незначно почленованого, основаного на сільських громадах патріархального егалітарного укладу в чеченців, інгушів, карачаївців, балкарців, окремих етносів Дагестану та більшості черкесів.

Крім такої багатоманітності, спостерігалися також важливі спільні риси, які власне й створювали передумови для успішного опору кавказців Росії²³. Однією з них була релігія: майже всі етноси Кавказу сповідували іслам суннітського напрямку. Єдиний виняток становили осетини, з яких лише меншість була мусульманами, а більшість — православними християнами. Щоправда, ступінь ісламізації кавказців був неоднаковим. Якщо в Дагестані іслам був закорінений віддавна, а арабська мова правила за літературну, то західні черкеси були ісламізовані пізно й поверхово. Спільні риси виявлялися також і в способі життя, і в звичаях кавказьких гірських народів. Вони полягали в племінних відносинах зі своєю рідною правовою системою — «адатом», де поєднувалися кровна помста і гостинність як соціальні інституції й захищалися такі цінності, як повага до старости й до предків. Як і іншим гірським народам, наприклад, албанцям або чорногорцям на Балканах, кавказцям був властивий військовий етос зі своїм кодексом чести, який зобов'язував мужчин ставати до бою й до розбою та виховував почуття переваги над чужинцями. Недаремно росіяни сприймали етноси Кавказу як єдину групу, на що вказує збірна назва «горці».

У рамках «збирання земель Золотої Орди» Росія започаткувала контакти з етносами Кавказу²⁴. У середині XVI ст., після завоювання Казані й Астрахані, деякі кабардинські князі подали прохання про встановлення над ними покровительства московського царя. Укладений унаслідок цього політичний альянс, який інтерпретується радянською історіографією як підкорення Кабарди, був підсилений одруженням Івана IV з кабардинською принцесою і переходом кабардинських князів на російську службу; відтоді бере свій початок знатний російський княжий рід Черкаських. Росія почала також упевненіше почувати себе у військовому відношенні в Передкавказзі, поставивши на Терек у фортеці і поселивши там козаків.

Проте більш систематично Росія просунулася вперед щойно у XVIII ст., споруджуючи в 30-х роках нові фортеці, об'єднані пізніше в «Кавказьку лінію», що тяглася від Чорного моря до Каспійського, і створюючи при новій фортеці Єкатеринодар (1792–1794) козацькі військові сили, які склалися із терських козаків на сході, кубанських козаків — переселенців із Дону в Західне Прикавказзя (1777–1781) і чорноморських козаків, набраних із залишків Запорозької Січі. Перемога над османцями в 1774 р., анексія Криму

²³ Див. передусім: R. Wixman. *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes*, с. 99–120.

²⁴ Щодо наступного див.: F. Kazemzadeh. *Russian Penetration of the Caucasus // Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution* / ред. T. Hunczak. New Brunswick 1974, с. 239–263; P. V. Henze. *Fire and Sword in the Caucasus: The 19th Century Resistance of the North Caucasian Mountaineers // CAS 2* (1983) 5–44; B. Nolde. *La formation de l'Empire russe*, т. 2, с. 301–363; O. Hoetzsch. *Rußland in Asien: Geschichte einer Expansion*. Stuttgart 1966, с. 34–43; А. В. Фадеев. *Россия и Кавказ в первой трети XIX в.* Москва 1960, розд. 1, 3; *История народов Северного Кавказа* (особливо с. 131–218); *История Дагестана*, т. 2. Москва 1968, с. 9–28, 79–118.

і встановлення протекторату над Грузією (обидві ці події відбулися в 1783 р.) надали російській експансії нових імпульсів. Щоб забезпечити сполучення із Закавказзям, окремі дагестанські ханства було взято під російський захист. Почалося будівництво Грузинської військової дороги; кабардинців та осетинів, які мали під своїм контролем цей єдиний сполучний шлях через Кавказ, було підпорядковано формально російському верховенству. У 1784 р. споруджено фортецю Владикавказ, назва якої була програмною.

Проте мало минути ще 80 років, поки програму повного завоювання Кавказу було втілено в життя. Від кінця XVIII ст. гірські народи реагували на наступ росіян постійними нападами на їхні фортеці й на козаків. Присутність росіян у передгір'ї загрожувала не лише їхній безпеці й можливості пересування, але й економічному існуванню, залежному від зимових пасовищ на рівнинах і від торгового обміну з Прикавказзям. Стихійний опір окремих етносів і племен набував особливої сили завдяки суфістському мюридизмові²⁵. Містичне вчення суфізму витворило ще в середньовіччі свою організаційну форму, а саме релігійні братства, які стали каталізатором мусульманського опору в різних частинах світу. В Азії, а також на Кавказі, особливого значення набув заснований у XIV ст. у Бухарі орден Накшбанді. Основою цих організацій був мюридизм, безумовний послух учнів (мюридів) своєму суфістському вчителю. Інтеграційної сили вони набули завдяки спробі поставити ісламське право (шаріят) над звичайним племінним правом (адатом) та завдяки принципіві «джігаду», або «газавату» («священної війни»), спрямованому проти мусульман-відступників і невірних, а на Кавказі, з метою захисту, — проти російської агресії.

Не виключено, що вже перший рух опору, який об'єднав декілька етнічних кавказьких груп під гаслом «священної війни» проти Росії, був організований суфістським братством. Під проводом шейха Мансура чеченці й частина гірських дагестанців вели в 1785–1786 рр. партизанську війну проти росіян²⁶. У 1787 р., під час Російсько-турецької війни, Мансур перемістив свою діяльність до західних черкесів, де він співпацював з османцями. Після закінчення війни його було в 1791 р. взято в полон російськими військами й запроторено до Шліссельбурзької фортеці, де він у 1794 р. помер. Згодом, у 20-х роках XIX ст., на Кавказі з'явилися виразно суфістські організації. Першим їх відомим провідником був імам Газі Мутаммед, якому вдалося об'єднати проти Росії під мюридистськими гаслами етнічно неоднорідні дагестанські племена і чеченців. Він загинув 1832 р. у бою з російськими військами, а через два роки імамом став його учень Шаміль.

Аварець Шаміль (1797–1871), який здобув ісламську освіту, пробув при владі чверть століття. Його визначні політично-організаційні здібності й Богом дана променистість душі забезпечили йому образ найвизначнішого провідника антиросійського ісламського опору в XIX ст. У 40-х роках він

²⁵ Про це див.: U. Halbach. «Heiliger Kriegs» gegen den Zarismus: Zur Verbindung von Sufismus und Djihad im antikolonialen Widerstand gegen Rußland im 19. Jahrhundert // *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien: Identität, Politik, Widerstand* / ред. А. Kappeler, G. Simon та G. Brunner. Köln 1989, с. 213–234.

²⁶ A. Bennigsen. Un Mouvement populaire au Caucase au XVIIIe siècle: La «Guerre Sainte» du sheikh Mansur (1785–1791), page mal connue et controversée des relations Russo-Turques // *CMRS* 5 (1964) 159–205.

створив на Східному Кавказі, де панував теократичний імамат, централізовану політичну організацію з дієвим впливом. Гасла священної війни та запровадження шаріату Шаміль поєднав з егалітарними гаслами, спрямованими, зокрема, проти кавказьких еліт, які частково кооперувалися з Росією. Ядро імамату творила більшість дагестанських етносів і чеченців, тоді як інтегрувати на довший період осетинів, кабардинців і черкесів не вдалося. І все ж очолювана Шамілем партизанська війна тримала російські війська протягом 25 років у постійному страху.

Російські наміри Микола I окреслив ще в 1829 р., коли привітав свого полководця Івана Паскевича з перемогою над турками: «Завершивши таке славне діло, перед нами стоїть ще одне, в моїх очах не менш славне, яке, що стосується безпосередніх переваг, є навіть набагато важливішим, — це остаточне умиротворення горців або ж винищення непокірних»²⁷. Найкращі російські полководці (серед яких Олексій Єрмолов, Іван Паскевич і Михайло Воронцов) неодноразово робили спроби організувати це славне діло за допомогою десятків тисяч солдатів, проте замість слави вони щораз пожинали на Кавказі ганебні невдачі: Росія втратила десятки тисяч солдатів і близько однієї шостої державних доходів. З часом у цій чимраз жорстокішій нищівній війні мета «винищення горців» виступила на передній план. Оскільки російські війська в горах не могли зрівнятися з партизанами, вони руйнували й спалювали села, поля та ліси, переганяли худобу. Цим вони погіршували економічне становище кавказців і спричиняли дальше загострення конфлікту. М. Воронцов намагався співпрацювати з верхівкою горців. Щойно після закінчення Кримської війни новий закавказький намісник Олександр Барятинський спромігся придушити опір кавказців. У 1859 р. Шаміля було взято в полон і перевезено в Росію, де його прийняв цар і подивляла громадскість. Потім він жив у почесній еміграції в Калузі. У 1870 р. йому навіть дозволили емігрувати. Він помер 1871 р. в Медіні.

Отже, опір східних кавказців було зламано; проте на Західному Кавказі черкеси все ще чинили російським військам опір. Черкеські племена, що, як правило, діяли незалежно від Шаміля й лише незначна частина яких дотримувалася мюридизму, десятки років із постійним успіхом змушували російські війська відступати, у чому їх частково підтримували османці, які здавна мали контакти з черкесами²⁸. Після приборкання Шаміля Росія безжально повелася також і з черкесами, і на 1864 р. під її контролем був уже й Західний Кавказ. Оскільки Росія намагалася укріпитися на Чорноморському узбережжі, колонізувати родюче передгір'я християнськими поселенцями, більшість черкесів убивали або проганяли; інші ж, рятуючись від російського панування, вибирали добровільну еміграцію. У 60-х — 70-х роках майже всі черкеси, які залишилися живими (не менше 300 тис. чоловік) емігрували в Османську імперію: у 1897 р. у Російській імперії налічувалося всього

²⁷ Цитується за: А. В. Фадеев. *Россия и Кавказ*, с. 340. Щодо Кавказької війни див. також: J. S. Curtiss. *The Russian Army under Nicholas I*, с. 152–175.

²⁸ P. B. Henze. *Circassia in the Nineteenth Century: The Futile Fight for Freedom // Passé turco-tatar — présent soviétique: Études offertes à Alexandre Bennigsen* / ред. Ch. Lemerrier-Quellejey, G. Veinstein, S. E. Wimbush. Louvain — Paris 1986, с. 243–273; R. Traho. *Circassians // CAS 10* (1991/1–2) 1–63; T. Tatlok. *The Ubykhs // Caucasian Review 7* (1958) 100–109; E. Sarkisyanz. *Geschichte der orientalischen Völker Russlands*, с. 104–106.

44746 черкесів²⁹. Протягом XIX ст. в Османську імперію емігрували декількома потоками також більшість абхазців, мовно споріднених із черкесами, а також десятки тисяч чеченців, кабардинців і ногайців³⁰. Мало відомою є масова еміграція кавказців і кримських татар із Росії в Османську імперію, а це трагедія, яка певною мірою передувала вигнанням горців у середині XX ст.

«Підкорення Західного Кавказу, досягнене внаслідок ряду блискучих подвигів і довготривалих зусиль, завершило довголітню Кавказьку війну», — оголосив у липні 1864 р. Олександр II і скоротив термін служби козаків, «які невпинно обороняли наші кордони від бандитських нападів „горців”»³¹. Тепер можна було братися за адміністративний поділ Кавказу. Уже в 1860 р. військово-управління було замінене цивільним. Схід було названо Терською областю, захід — Кубанською областю, а більшу частину Дагестану, після скасування тут у 1859–1867 рр. ханств, додано як окрему область до Закавказзя³². Спочатку владі, очевидно, не було ясно, чи слід зараховувати гірські народи Кавказу до правової категорії «інородців», чи внести їх у станову систему Росії³³. Надалі інтеграція гірських народів відбувалася за зразком мусульман Закавказзя: і на цей раз Росія зробила ставку на співпрацю з лояльними елітами. Вони були в соціально диференційованих етносів, таких, як кабардинці й кумики. Натомість їх майже не було в етносів з егалітарною соціальною структурою, як, наприклад, у чеченців. Представників неросійської верхівки задіявали в місцеве управління й частково наділяли землею. Подібно до Азербайджану, було запроваджено комісії, які перевіряли їхні права на земельні володіння та привілеї. Комісії, як і в Азербайджані, дійшли висновку, що верхівку слід визнати «найвищим станом горців», у Дагестані зокрема — беями, але не повноправною знаттю³⁴. Усе ж окремих кавказців включали в родову знать — у випадку, якщо вони служили в армії або брали участь в управлінні. Фактично недоторканими залишалися за російського правління ісламське духовенство з його системою освіти (передусім у Дагестані) і традиційний соціальний устрій кавказців. Проблеми створювали в першу чергу посилене оселення росіян та українців на

²⁹ *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, т. 1, с. 233. Приблизні оцінки числа черкесів, які емігрували в 60-х рр., сягають 2 млн. осіб (К. Н. Karpat. *The Status of the Muslim under European Rule: The Eviction and Settlement of the Cerkess // Journal of Muslim Minority Affairs*, 1 (1978/79) 11.

³⁰ Н. Г. Волкова. *Этнический состав населения Северного Кавказа*, с. 220–222; *История народов Северного Кавказа*, с. 202–212; R. Wixman. *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes*, с. 76–79; A. W. Fisher. *Emigration of Muslims from the Russian Empire in the Years After the Crimean War // JbbGO* 35 (1987) 356–371; З. В. Анчабадзе. *Очерк этнической истории абхазского народа*. Сухуми 1976, с. 84–89

³¹ ПСЗ, II, 41048 (т. 39, розд. 1, с. 583 і далі)

³² *История народов Северного Кавказа*, с. 277–284; *История Дагестана*, т. 2, с. 119–139.

³³ Учреждение управления Ставропольской губернии // СЗ, т. 2, ч. 2, кн. 2 (1857), ст. 105. 107. 128. Пор., проте: ПСЗ, II, 35201 (т. 34, розд. 2, с. 320).

³⁴ Х. С. Ахмедов. Царская администрация и вопрос о сословиях в чечено-ингушском обществе второй половины XIX — начала XX вв. // *Развитие феодальных отношений у народов Северного Кавказа*. Махачкала 1988, с. 267–272; Ф. П. Тройно. Царизм и горские народы Северного Кавказа в 60–90-е гг. XIX в. // *Известия Северо-Осетинского научно-исследовательского института* 25 (Орджоникидзе 1966) 107–124. Щодо Дагестану пор. також: *Свод статистических данных о населении Закавказского края*.

рівнинах, у долинах, особливо на Західному Кавказі. Те, що опір кавказців не був придушений повністю, виявилось під час Російсько-турецької війни 1877–1878 рр., коли чеченці й дагестанці знову повстали.

Російська громадскість у першій половині та середині XIX ст. багато дискутувала на тему Кавказької війни³⁵. «Горці» часто з'являються на сторінках російської літератури, як, наприклад, в Олександра Грибоєдова, Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова чи Льва Толстого, причому їх нерідко романтично зображали благородними волелюбними дикунами. І все ж на довгий час встановився образ ворога — розбійника і фанатика-мусульманина. Відгомін такого уявлення був відчутний і в радянський період, і не випадково, що під час Другої світової війни Сталін розпорядився депортувати в Середню Азію, поряд із кримськими татарами, калмиками та німцями, саме ті чотири кавказькі народи, які чинили Росії особливо сильний опір: чеченців, інгушів, карачаївців та балкарців. У радянській історіографії велися бурхливі дискусії на тему антиколоніального протесту «горців», який інтерпретувався по-різному³⁶. Живою на Кавказі залишилася постать Шаміля як символ свободи й антиколоніальної боротьби, а суфітські братства поширені поміж кавказцями по сьогоднішній день.

3. Поступове просування в казахські степи

Величезні степові простори, які розтягнулися між Південним Уралом та Каспійським морем на заході і горами Алтай і Тянь-Шань на сході більше як на 3000 км, а між Південним Сибіром і оазами Середньої Азії — більше як на 1500 км, є територією поселення казахів (див. Карту 6)³⁷. Найважливішим фактором казахської історії була номадність, а казахська мова позначає казаха і кочовика тим самим словом. Казахи займалися випасом худоби, здійснюючи мандрівки залежно від пори року: гарячим літом вони зупинялися на північному краю степу (в Південному Сибіру й на Південному Уралі), холодної зими — у південніших районах, які належали вже частково до напівпустелі. У гірських районах Семиріччя на сході вони займалися також кочовим вівчарством. Їх найважливішим майном були коні, вівці, кози, рідше — рогата худоба, а на півдні — верблюди. Суспільно-політичний устрій був племінним, клани забезпечували соціальне єднання й організували спільні міграції мобільними аулами. Систематично відбувалися грабіжницькі та військові походи на інших кочовиків та осіле населення. Патріархальне звичаєве право та анімістичні уявлення, поєднані з культом предків і тварин, були вкорінені глибше, аніж іслам. Зустріч казахів із Росією, поряд із зустріччю з нею ногайців, башкирів та калмиків, є наступним прикладом конфронтації кочових пастухів з осілими землеробами.

³⁵ U. Halbach. Die Bergvölker (gorcy) als Gegner und Opfer.

³⁶ L. Tillet. *The Great Friendship*, с. 130–170, 194–221, 259–269; X. М. Ибрагимбеили. Народно-освободительная борьба горцев Северного Кавказа под руководством Шамиля против царизма и местных феодалов // *ВИ* (1990/6) 151–160.

³⁷ Основоположним для цього параграфу є: M. B. Olcott. *The Kazakhs*. Див. також: *Zentralasien* / ред. G. Hambly [=Fischer Weltgeschichte, 16]. Frankfurt/M. 1966; E. Sarkisyanz. *Geschichte der orientalischen Völker Rußlands*, с. 310–329; G. J. Demko. *The Russian Colonization of Kazakhstan 1896–1916*. Bloomington 1969; *История Казахской ССР*, т. 1–2. Алма-Ата 1975–1979.

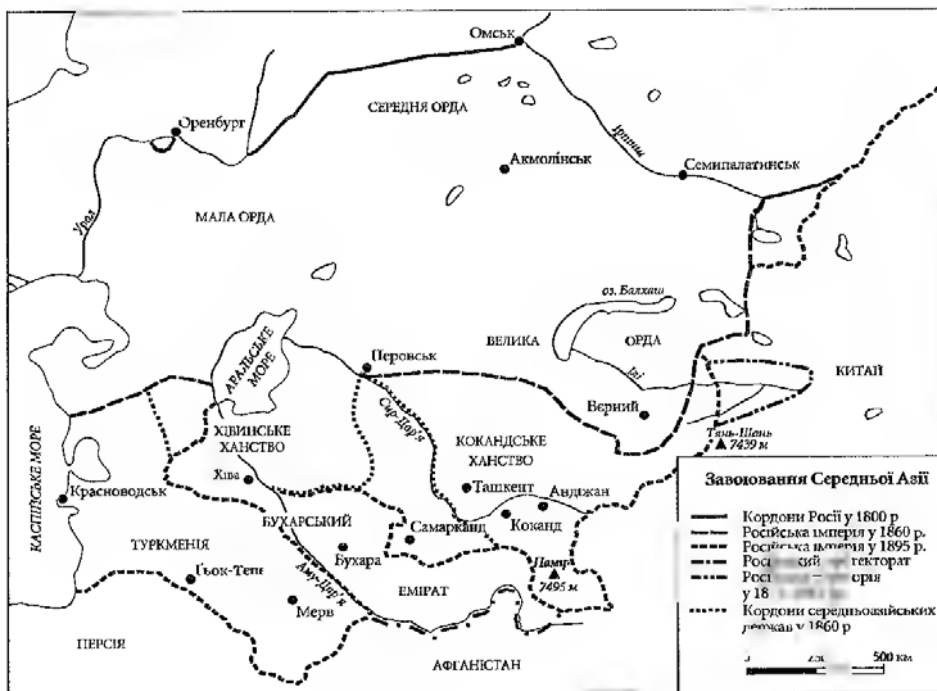
Тюркомовна етнічна група казахів з'являється в джерелах щойно в XV ст., у зв'язку з Казахським ханством. Аж до перших років радянського періоду росіяни називали їх киргизами, а справжніх киргизів — кара-киргизами. Близько спорідненими з казахами були теж кочові каракалпаки. У XV ст. казахські клани відокремилися від Узбецького ханства й заснували в степу своє власне ханство, яке пізніше поділилось на три орди: Малу, або Молодшу — на заході, Велику, або Старшу — в Семиріччі, на сході і Середню — у розміщених посередині центральних степових областях. Ці державні утворення, за монгольським зразком, займали великі території й були вільними конфедераціями племен. Окремо від обраних в окремих ордах ханів стояла потужна кланова аристократія султанів і беїв. Традиційними конкурентами казахів у степу були сильні західні монголи (ойрати), до яких належали також і калмики. У перших десятиріччях XVIII ст. у Казахстан раз у раз набігали ойратські війська, здобуваючи над казахами перемоги. Ця загроза привела до того, що казахські хани попросили допомоги проти східних кочових ворогів у осілого сусіда на заході — російського імператора.

Зустріч Росії з казахами можна розцінювати як складову частину процесу «збирання земель Золотої Орди», який переступив у XVIII ст. степові кордони й інтегрував кочовиків півдня (башкирів, калмиків і ногайців)³⁸. З Південного Сибіру й Південного Уралу здійснювалося проникнення на традиційні пасовища казахів, супроводжуване спорудженням на Іртиші фортець — Омської (1716) і Семипалатинської (1718), об'єднаних згодом оборонною лінією, а також Оренбурзькою лінією. Одночасно посилювалися торговельні відносини з казахами — особливо в контексті російської торгівлі з Азією. Прохання ханів про допомогу дали Росії згодом можливість розширити й політичний вплив. Між 1731 і 1742 рр. присягу цареві на вірність склали хани Малої і Середньої орди й навіть деякі вожді кланів Великої орди³⁹. Як і раніше в подібних випадках, степовики вбачали в цьому підпорядкуванні тимчасовий альянс між володарями, до якого вожді кланів не почували себе прив'язаними. Так, у другій половині XVIII ст. хани Середньої і Великої орд перейшли під протекторат імператорів Маньчжурії, після того як у 1757 р. Західна Монголія була завойована Китаєм. І хоч у XVIII ст. орди казахів ще не вважалися складовими Російської імперії, проте, за російським трактуванням, їхні присяги на вірність становили правові зобов'язуючі акти. Як наріжні докази «добровільного об'єднання з Росією» їх розглядає й радянська історіографія.

Однак про включення казахів у Російську імперію можна говорити лише в першій половині XIX ст., коли посилювався тиск з боку Росії. У цей час чотири казахські орди, після появи між Уралом і нижньою Волгою Внутрішньої, або інакше Букейської, орди (1801), переживали внутрішні труднощі. У 1822 р. було скинуто хана Середньої орди, а його територію підпорядковано Сибірському

³⁸ Поп.: I. Stebelsky, *The Frontier in Central Asia // Studies in Russian Historical Geography*, т. 1 / ред. J. H. Bate, R. A. French. London etc. 1983, с. 143–173 (особливо с. 151–161).

³⁹ Джерела див.: *Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках: Сборник документов и материалов*. Алма-Ата 1961. Див. також: A. Bodger, *Abulkhair, Khan of the Kazakh Little Horde, and his Oath of Allegiance to Russia of October 1731 // SEER* 58 (1980) 40–57. Щодо торгівлі: Н. Г. Аполлова, *Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII — начале XIX в.* Москва 1960.

Карта 6

3. ПОСТУПОВЕ ПРОСУВАННЯ В КАЗАХСЬКІ СТЕПИ

управлінню, причому на неї поширено дію статуту М. Сперанського про іногородців. У 1824 р. прийшла черга на Малу орду, у 1845 р. — на Внутрішню, тоді як Велика орда, на яку, зокрема, претендував кокандський хан, була до 1848 р. поступово розпущена. Споруджувалися нові форти, такі, як Кокчетав та Акмолінськ, а також укріплені лінії, завданням яких був контроль над казахами й обмеження їхніх пасовищних земель.

Казахи збунтувалися проти російського верховенства, зокрема взяли участь у Пугачовському повстанні, реагували посиленням спротивом на зростаючий тиск росіян і розпущення орд. Вони нападали на російські гарнізони, на козаків, поселенців і купців, а в Середній Азії дійшло в 1825 р. до масового повстання. Основним його провідником був у 1837 р. Кенісари Касимов (1802–1847), онук Аблая, останнього видатного хана Середньої орди. Він зробив спробу об'єднати казахів у боротьбі проти Росії і створити ханство. Минуло 20 років, поки російські війська змогли у 1848 р. придушити повстання Середньої орди, але вже в 50-х роках знову почалися повстання. У казахській традиції К. Касимов став героїчною постаттю, яку можна порівняти з Шамілем. Повстання під його проводом радянська історіографія інтерпретувала навпереміну то як прогресивне й національно-революційне явище, то — як реакційно-аристократичне⁴⁰.

На середину ХІХ ст. Росія анексувала колосальні території казахського степу. Нові землі було укріплено такими фортецями, як Іргізі, Тургай та Аральськ на північ від Аральського моря (1845–1847), Перовськ на нижній Сир-Дар'ї (у 1853 р. на місці фортеці кокандського хана) і Верний (у радянський час Алма-Ата, нині Алмати) біля півніжжя Тянь-Шаню (1854 р.). Спочатку було створено, на зразок трьох орд, адміністративні одиниці «киргизів Оренбурга», «сибірських киргизів» (з центром в Омську) і «киргизів Семипалатинська». Після завоювання південної частини Середньої Азії адміністративний поділ казахського степу продовжився. Південні області на Сир-Дар'ї та в Семиріччі приєднано в 1867 р. до новоствореної Туркестанської генеральної губернії, а основну частину на півночі розділено на дві області й підпорядковано в 1868 р. генерал-губернаторам Оренбурга і Західного Сибіру (а від 1892 р. — Степу). Правові норми місцевого управління всіх степових областей було викладено в 1891 р. в особливому статуті⁴¹. До управління, яким керували росіяни, було залучено й казахів, які надалі були повністю автономними в місцевому управлінні з радами старійшин і в судочинстві, заснованому на звичаєвому праві. І тут Росія співпрацювала з неросійською елітою, проте казахські беї вже практично не кооптувалися в російське дворянство, як це ще мало місце (хоча й не безумовно) у випадку кавказької мусульманської верхівки. Як і «сибірських киргизів» у 1822 р., тепер усіх казахів було зараховано до правової категорії іногородців, тобто їх не було прийнято в число повноцінних громадян. Водночас тубільному населенню забезпечувалися такі переваги, як самоврядування чи звільнення від військової служби. Частина казахів Малої орди відреагувала в 1869 р. на новий управлінський порядок повстанням, яке було жорстоко придушене російською каральною експедицією.

⁴⁰ L. Tillet. *The Great Friendship*, с. 110–129, 149–167, 230–237.

⁴¹ E. Amburger. *Geschichte der Behördenorganisation*, с. 401–409; Положение об управлении областей Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской // СЗ II (1892).

Стосовно казахів російська політика ставила собі за мету, як це вже мало місце в статуті про іногородців 1822 р., перевести їх як кочовиків на осілий спосіб життя. Територіальне управління, грошові податки й нові земельні закони стримували мобільність, а також натуральне й пасовищне господарство казахів. Щоб «цивілізувати» казахів, російський уряд у галузі культури й економіки від кінця XVIII ст. використовував казанських татар. Татарські й російські купці сприяли значному розширенню торгівлі з казахами, які стали важливими споживачами продуктів російської промисловости. Разом із тим, татарським муллам вдалося зміцнити серед переважно анімістичних кочовиків іслам. Коли влада спостерегла, що хоч татари й принесли казахам західні впливи, але спричинилися до вивільнення небажаних ісламських протонаціональних рухів, було зроблено спробу звільнити казахів з-під татарського впливу шляхом навчання в змішаних казахсько-російських школах за системою орієнталіста Миколи Ільмінського⁴². Однак і ці зусилля якийсь час сприяли не так інтеграції в Російську імперію, як пробудженню казахського національного руху.

Вирішальним дестабілізуючим фактором для казахів, як і для інших кочовиків, стало заселення пасовищних земель російськими й українськими хліборобами⁴³. Після того як степову прикордонну зону довгий час доволі стримано колонізували переважно козаки, кордон рільництва, починаючи від 60-х років XIX ст., пересувався щораз далі на південь. У степовому статуті 1891 р. земельні володіння казахів були грубо обмежені, і в наступні два десятиліття в Північний Казахстан вирушили сотні тисяч поселенців з європейської Росії. Вони займали найродючіші пасовища на півночі Степу, потрібні казахам у час літньої посухи для виживання стад. Це обмежило сезонну зміну пасовищ, кочових пастухів було відтіснено в засушливі райони півдня. Казахам не лише було нав'язано складні економічні проблеми — похитнулася також їхня соціальна структура, побудована на кочівництві. Тому певна кількість казахів перейшла до осілості. Та більшість залишилася вірною традиційному способу життя й чинила опір землемірам, урядникам, солдатам і селянам. Знову посилювався потенціал конфлікту між кочовими казахами й осілими східними слов'янами, так що у 1916 р. вибухло велике повстання (пор. нижче Розділ 9). І за радянської влади конфронтація між осілими й кочовиками тривала. У 30-х роках Сталін завершив «цивілізаційну місію» Росії, нелюдським насиллям змусивши казахів перейти до осілості.

4. Завоювання і приєднання півдня Середньої Азії

Історія Центральної Азії позначена протистоянням і співжиттям кочових пастухів і жителів річкових долин та оаз. На південь від казахських степів простягаються великі пустелі (Каракум, Кизилкум), через які в Аральське море течуть Сир-Дар'я та Аму-Дар'я (див. Карту 6). Обидві ріки, що їх греки називали, відповідно, Яксарт і Окс, починаються у високогір'ї Тянь-Шаню

⁴² Щодо М. Ільмінського пор. нижче Розділ 7, § 3.

⁴³ Про це див.: G. J. Demko. *The Russian Colonization of Kazakhstan*; R. A. Pierce. *Russian Central Asia 1867–1917: A Study in Colonial Rule*. Berkeley — Los Angeles 1960, с. 107–138; Н. Е. Бекмаханова. *Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии: Последняя четверть XVIII — 60-е годы XIX в.* Москва 1980; її ж. *Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма*. Москва 1986.

й Паміру, які спільно з трохи нижчими хребтами на заході творять південний кордон регіону. Цю територію, утворену пустелями, оазами й горами, я називатиму надалі Середньою Азією, а поняття Центральна Азія застосовуватиму для великої території, яка охоплює Сінцзян, Афганістан і Монголію; поняття ж Туркестан я вживатиму для позначення російської адміністративної одиниці.

Оази й річкові долини Середньої Азії ще задовго до нашої ери були територією високорозвинених культур, які ґрунтувалися на інтенсивному землеробстві (з широким застосуванням орошення) і торгівлі⁴⁴. На перетинах караванних шляхів, до яких належав і Шовковий шлях до Китаю, виникли міські центри: у Заоксії, або Мавараннагрі, між Сир-Дар'єю та Аму-Дар'єю — Самарканд і Бухара, на північний схід звідти — Ташкент, у Хорасані на південному заході — Мерв і в Хорезмії на південь від Аральського моря — Ургенч і Хіва. Двома найважливішими факторами культурного впливу були Іран та іслам. У давнину Середня Азія належала до Персії, а прорив Александра Македонського до Сир-Дар'ї познайомив Середню Азію з еллінізмом. Після арабського завоювання в X ст., за династії Саманідів Середня Азія пережила кульмінацію ірано-ісламської високорозвиненої культури, а її столиця Бухара стала центром мусульманської науки.

На політичну історію Середньої Азії істотно вплинули набіги кочовиків. Важливу роль у її долі відігравали монголи та їх держави-сподкоємиці. За великого завойовника Тимура, у кінці XIV — на початку XV ст., Середня Азія знову пережила період розквіту. Самарканд став розкішною столицею держави Тимуридів. У XVI ст. останніми завойовниками зі Степу були узбецькі Шайбаніди. За їхнього панування в XVII–XVIII ст. дійшло до економічного й культурного занепаду. Цьому сприяло те, що від часу відкриття морської торгівлі втратила своє значення міжконтинентальна караванна торгівля, а також те, що середньоазійські сунніти щораз більше ізолювалися від іранських шіїтів. З пануванням узбеків розпочалася також поступова тюркізація осілого населення Середньої Азії, яке відтоді, поряд із традиційною перською, користувалося східнотюркською писемною мовою — чаґатайше.

Отже, етнічні й мовні відносини в Середній Азії постійно змінювалися, міське населення часто було двомовним, а племінне або ж регіональне самоусвідомлення, релігія і спосіб життя (кочовий чи осілий) були важливішими, ніж етнічно-мовні критерії⁴⁵. Багатозначними й змінними були також окремі етноніми, так що проекція сьогоднішніх назв на той час може збити з пантелику. Так, не завжди чітким було розмежування термінів «сарти» і «таджики», які застосовувалися до осілого населення; узбеками вважали, як правило, лише нащадків племен переважно кочових, які з'явилися тут під

⁴⁴ До наступного див.: *Zentralasien*; E. Sarkisyanz. *Geschichte der orientalischen Völker Rußlands*, с. 160–227, 332–341.

⁴⁵ Пор.: В. G. Fragner. *Probleme der Nationswerdung der Usbeken und Tadshiken // Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien: Identität, Politik, Widerstand* / ред. А. Kappeler, G. Simon та G. Brunner. Köln 1989, с. 19–34; А. Bennigsen, S. E. Wimbush. *Muslims of the Soviet Empire*, с. 45–125; S. Akiner. *Islamic Peoples of the Soviet Union*, с. 266–383; R. Wixman. *The Peoples of the USSR; Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, с. 252–283; К. H. Menges. *Peoples, Languages, and Migrations // Central Asia: 120 Years of Russian Rule* / ред. E. Allworth. Durham — London 1989, с. 60–91; E. Allworth. *The Modern Uzbeks*, с. 30–43.

проводом Шайбанідів, тоді як у радянський період узбеками називали й інші тюркомовні або тюркізовані осілі етноси.

Центральні райони населяли переважно персомовні, частково тюркізовані таджики та розмаїті тюркомовні етноси, найважливішим із яких були узбеки. У горах на сході жили кочові тюркомовні киргизи (яких росіяни називали кара-киргизами), на Памірі — декілька невеликих, частково ізмаїлітських етносів, які розмовляли східноперським діалектом. На заході, в пустелі Каракум між Каспійським морем та Аму-Дар'єю, а частково також в Ірані та Афганістані, кочували туркмени, мова яких, подібно до ацері й османсько-тюркської мови, належить до огузької групи тюркських мов. До середньоазійського регіону належали також південні племена казахів та каракалпаків.

Перед російським завоюванням у Середній Азії було три держави, керовані узбецькими династіями: у центрі — Бухарський емірат, на північному заході, південніше від Аральського моря, у давній Хорезмії — Хіванське ханство, під пануванням якого перебувала більшість каракалпаків, і на південному сході — Кокандське ханство, яке мало в своїй залежності більшість киргизів⁴⁶. Туркмени підлягали частково верховенству Хіви й Бухари, частково — Ірану, проте були практично незалежними. Ці три середньоазійські держави з їхніми деспотичними правителями мали диференційоване управління зі складною податковою системою. Джерелом дестабілізації були часті війни поміж ханствами й постійні внутрішні конфлікти між окремими намісниками та між осілими жителями і кочовиками. У річкових долинах та оазах займалися зрошувальним рільництвом, а в горах і пустелях — скотарством. У містах, які нерідко налічували десятки тисяч жителів, процвітали торгівля й найрізноманітніші види ремесел. Верхівка ханів, емірів, султанів та іншої знаті була узбецькою. Персомовні та тюркомовні землероби й ремісники, обкладені всілякими податками, були, проте, вільними особисто. Рабів набирали з іноземних військовополонених. У культурі панувала консервативна ісламська (суннітська) духовність, зокрема в системі освіти з її школами Корану (мактаб) та середніми й вищими школами (медресе). Певну роль відігравали також суфістські братства. У туркменів та киргизів іслам не вкорінився так глибоко, як в осілих груп. Їхня соціальна структура була переважно племінною і слабо диференційованою. Туркменські кочові пастухи, які жили в пустелях і сухих степах, займалися передовсім розведенням овець, коней і верблюдів і славилися як мужні воїни, а їхніх розбоїв боялися сусіди. Поодинокі туркменські племена осіли в оазах. Більшість киргизів кочувала зі своїми отарами й кінськими табунами у високогір'ї Тянь-Шаню.

⁴⁶ *Zentralasien*, с. 186–196; G. Wheeler. *The Modern History of Soviet Central Asia*. London 1964, с. 40–47; E. E. Bacon. *Central Asians under Russian Rule: A Study in Cultural Change*. Ithaca — New York 1966, с. 47–91; B. Hayit. *Turkestan zwischen Rußland und China: Eine ethnographische, kulturelle und politische Darstellung zur Geschichte der nationalen Staaten und des nationalen Kampfes Turkestans im Zeitalter der russischen und chinesischen Expansion vom 18. bis ins 20. Jahrhundert*. Amsterdam 1971, с. 21–38; *История Узбекской ССР*, т. 1. Ташкент 1967, с. 607–686; *История таджикского народа*, т. 2/2. Москва 1964, с. 57–126; *История Киргизии*, т. 1. Фрунзе 1963, с. 282–326; *История Туркменской ССР*, т. 1/2. Ашхабад 1957, с. 7–92; R. Lorenz. *Die Turkmenen: Zum historischen Schicksal eines mittelasiatischen Volkes // Turkestan als historischer Faktor und politische Idee: Festschrift für Baymurza Hayit zu seinem 70. Geburtstag, 17. Dezember 1987* / ред. E. von Mende. Köln 1988, с. 120–137; H. Carrère d'Encausse. *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia*. Berkeley 1964, с. 7–36.

Від XVI ст. Росія підтримувала з ісламськими центрами Середньої Азії торговельні відносини, носіями яких були середньоазійські купці й волзькі татари⁴⁷. Немусульмани довгий час не мали доступу до ринків Середньої Азії. Окремі російські військові експедиції з Каспійського моря на Хіву, ще 1717 р. і згодом, у 1839 р., зазнали поразки в пустелі. Деякі дослідницькі мандрівки та дипломатичні місії принесли в першій половині XIX ст. дещо більше контактів, проте аж до середини XIX ст. середньоазійські ханства залишалися для Росії маловідомою, віддаленою, екзотичною Азією. Лише остаточне приєднання казахських степів і спорудження на їх південному краї фортець перетворило Росію в 50-х роках на безпосереднього сусіда середньоазійських ханств. Кримська війна та остаточне пригамування кавказьких гірських народів лише ненадовго відтягнули наступну експансію на південь. Лише в 1864 р., коли зламано було опір черкесів, почалося завоювання Середньої Азії.

За цим, як і в інших випадках колоніальної експансії, стояли економічні, стратегічні й політичні мотиви. Якраз на початку 60-х років американська громадянська війна спричинила недопостачання російської текстильної промисловості бавовною. Тому погляд було скеровано на пошуки альтернативних постачальників цієї важливої сировини. Неодноразово звучали заяви також про зацікавленість Росії в контролі над середньоазійськими торговими шляхами і в тамтешніх ринках збуту для російських промислових виробів, які важко було продати в Центральній і Західній Європі. Щоправда, тезу про переважно економічну мотивацію російської експансії більшість радянських і західних дослідників відкидає, вказуючи, що російська політика того часу детермінувалася переважно не економічно, а політико-стратегічно⁴⁸.

Після поразки Росії в Кримській війні її протистояння з Англією перемістилося до Азії. «Лише в Азії ми можемо з певними шансами на успіх розпочати протиборство з Англією», — писав ще в 1857 р. дипломат граф Микола Ігнат'єв⁴⁹. У XIX ст. британці робили спроби поширити свій контроль з Індії на Афганістан. Дві колоніальні держави зіштовхнулися. Оборонні міркування Росії поєднувалися з експансійними: «Дайте мені 100 тис. верблюдів — і я завоюю Індію», — так передають слова генерала Михайла Скобелева⁵⁰. Принизлива поразка Росії в Кримській війні зачепила престиж її еліти, насамперед — військового керівництва, і спонукала до пошуків компенсації. В Азії Росія мала продемонструвати свою імперську спроможність і досягти рівності із західними колоніальними державами. Такого роду уявлення були надзвичайно поширені в Петербурзі, проте існували й інші думки — було немало голосів проти завоювання Середньої Азії. У такій ситуації ініціативу змогли перейняти окремі генерали на периферії. Керовані, зокрема, жадобою особистої слави, вони проводили самовільні наступи, які уряд санкціонував згодом заднім числом. Обґрунтування таких

⁴⁷ Поп.: *Central Asia*, с. 1–59; В. Hayit. *Turkestan zwischen Rußland und China*, с. 39–49.

⁴⁸ D. Geyer. *Der russische Imperialismus. Studien über den Zusammenhang von innerer und auswärtiger Politik 1860–1914*. Göttingen 1977, с. 73–81; O. Hoetzsch. *Rußland in Asien*, с. 76–79; L. Tillett. *Russian Imperialism and Colonialism // Windows on the Russian Past* / ред. S. H. Baron, N. W. Heer. Columbia 1977, с. 105–121 (з поданням найважливіших радянських праць).

⁴⁹ Цитується за: А. Л. Попов. Из истории завоевания Средней Азии // *ИЗ* (1940/9) 202. Див. також: O. Hoetzsch. *Rußland in Asien*, с. 102–122.

⁵⁰ Цитується за: O. Hoetzsch. *Rußland in Asien*, с. 113.

акцій, поміж іншим, потребою Росії в безпеці належить до традиційного арсеналу виправдань колоніальної експансії.

У 1864 р. міністр зовнішніх справ князь Олександр Горчаков, який сам не належав до прибічників війни, пояснив механізми експансії так: «Позиція Росії в Середній Азії є подібною до позиції всіх цивілізованих держав, які вступають у контакт із напівдикими, бродячими народностями без сталої суспільної організації. У такому випадку інтереси безпеки кордонів і торговельних відносин завжди вимагають певного авторитету цивілізованої держави в сусідів, які, внаслідок своїх диких і непогамовних звичаїв, є дуже невикідними. Вона починає від стримування їхніх нападів і розбоїв. Щоб покласти край цьому, вона змушена зазвичай більш чи менш безпосередньо підкоряти собі сусідні народності. Коли цього результату досягнуто, то вони, хоча й набувають спокійніших звичаїв, тепер піддаються небезпеці нападів віддаленіших племен. Держава зобов'язана цих оборонити, а тих — покарати. Звідси — необхідність далеких, тривалих періодичних походів на ворога, невловного внаслідок його суспільного укладу. [...] Таким чином, держава мусить вирішити: або вона припинить це безконечне заняття й погодиться на постійні безпорядки на своїх кордонах, або ж вона щораз далі просуватиметься в дикі краї. [...] Такою була доля всіх держав, які опинилися в подібних умовах. Сполучені Штати в Америці, Голландія у своїх колоніях, Англія в Ост-Індії — усіх їх, не так із честолюбства, як із необхідності, було втягнуто на цей шлях невпинного просування вперед, зупинитися на якому дуже важко»⁵¹.

Таке суб'єктивне пояснення експансії як певною мірою нагальної необхідності відоме з виправдань інших колоніальних держав. У рамках політики, яка визначалася «цивілізаційною місією» Росії та міркуваннями престижу, на думку міністра зовнішніх справ, відбувалися ланцюгові реакції, які залишали для політики небагато місця. Щоправда, такий досвід виводився радше з конфронтації зі степовими кочовиками й не міг бути автоматично перенесений на осілих середньоазіятів. Як на об'єктивне пояснення російської експансії висловлювання О. Горчакова надто неповне, але все ж воно висвітлює ідеологічні передумови експансії, сприйняття Азії російським центром.

У травні 1864 р. на південь із Верного разом із 2600 військовиками вирушив полковник Михайло Черняєв, а з Перовська — ще одна, менша бойова одиниця⁵². Того ж року було зайнято місто Чимкент, яке належало до Кокандського ханства. Незважаючи на вказівки з Петербурга, М. Черняєв завоював у 1865 р. також великий центр торгівлі Ташкент. Олександр Пнегайно схвалив самовільну акцію. Уже 1867 р. північні області Кокандського ханства було організовано в Туркестанську генеральну губернію з центром у Ташкенті. Перший генерал-губернатор, генерал Костянтин Кауфман, подався

⁵¹ С. С. Татищев. *Император Александр II: Его жизнь и царствование.*, т. 2. Санкт-Петербург 1903, с. 115–116. Див. також: О. Hoetzsch. *Rußland in Asien*, с. 27.

⁵² До наступного див.: R. A. Pierce. *Russian Central Asia*, с. 17–45. Узагальнення див. також у: *Zentralasien*, с. 217–228; H. Carrère d'Encausse. *Systematic Conquest, 1865 to 1884 // Central Asia: 120 Years of Russian Rule* / ред. E. Allworth. Durham — London 1989, с. 131–150; О. Hoetzsch. *Rußland in Asien*, с. 79–122; D. MacKenzie. *The Lion of Tashkent: The Career of General M. G. Cherniaev*. Athens 1974; його ж. *The Conquest and Administration of Turkestan // Russian Colonial Expansion to 1917* / ред. M. Rywkin. London — New York 1988, с. 208–234; В. Hayit. *Turkestan zwischen Rußland und China*, с. 74–114.

наступного року на захід, змусив до втечі менше військо еміра Бухари, завоював Самарканд, оминувши, проте (очевидно, озираючи на Англію), Бухару, важливу своїм символічним значенням. У 1873 р. зборено Хіванське ханство, перед яким тремтіли, але яке було слабким військово. Коли в 1875 р. у Кокандському ханстві спалахнуло повстання киргизьких та узбецьких кочовиків, яке переросло у «священну війну» з росіянами, російські війська кількома військовими походами зайняли в 1875 і 1876 рр. південь цього ханства

Останнім завойованим регіоном Середньої Азії стали землі туркменів на крайньому заході. У 1869 р. на східному березі Каспійського моря, де окремі туркменські племена вже перебували під російською владою, було споруджено оборонний пункт Красноводськ. Однак завоювання Туркменістану розпочалося щойно через десятиліття. У 1879 р. російське військо зазнало від текке-туркменів відчутної поразки. Після цього велика російська армія на чолі з генералом М. Скобелєвим рушила на 20 тис. верблюдів проти туркменів і в січні 1881 р. штурмувала їхню фортецю Гьок-Тепе; тут загинуло не більше ніж 300 росіян і десь понад 8 тис. туркменів. Заповзятий опір туркменів тоді жорстоко зламали. У 1884 р. було завойовано також Мервську оазу, а в наступному році — Кушку, розміщену на шляху в Герат.

Завоювання Мерва, який уважався ключем до Афганістану, стало, очевидно, тією останньою подією, яка розбудила в Англії побоювання подальшої російської експансії в напрямку Ірану та Індії. Преса писала про «мервоність» і близьку британсько-російську війну. Енергійна британська реакція зупинила російську експансію. Декількома угодами про кордони обидві держави поділили між собою Середню Азію, а остаточно це було зроблено Памірською угодою 1895 р. Наслідком цих договорів стало те, що туркмени, таджики, узбеки й киргизи виявилися розділеними між різними державами. У цьому відношенні нічого не змінилося й досі.

Ще один удар російської експансії було здійснено на початку 1870-х років — проти Сіньцзяну (Східного Туркестану)⁵³. Приводом для втручання стало повстання проти китайського правління, організоване кокандським генералом Якуб-бегом. У 1871 р. російські війська зайняли долину верхньої Ілі (ця ріка впадає в озеро Балхаш). Проте через шість років китайці перемогли повсталих уйгурів, і після тривалих переговорів із Китаєм Росія заявила 1881 р. про готовність покинути Ілійську долину, зберігаючи за собою лише вузьке пасмо землі на заході. То був один із рідкісних випадків, коли Росія відмовлялася від адобутої території.

На відміну від експансії на Кавказ і в казахські степи, завоювання Середньої Азії не створювало для Росії жодних серйозних військових проблем. Хоча ханства й зустрічали завоювання збройним опором, тільки кочові групи, як наприклад, туркмени, добилися в цьому певного успіху. У цілому ж, як зафіксовано, полягло лише близько 1000 російських солдатів, тоді як їхні противники мали набагато численніші жертви. Погано озброєні, політично розколені мусульмани Середньої Азії не мали жодних шансів порівняно з європейською військовою потугою. Так Росія остаточно приєдналася до кола європейських колоніальних держав. Це був бальзам для еліти, яка прагнула престижу, і Федір Достоєвський висловив думку багатьох, коли навздогін здобуттю 1881 р. Гьок-Тепе зобразив блискуче майбутнє Росії в

⁵³ I. C. Y. Hsü. *The Ili Crisis: A Study of Sino-Russian Diplomacy 1871–1881*. Oxford 1965.

Ази такими словами: «Перемогою Скобелева пронесеться гомін усією Азією, до найвіддаленіших її меж [...]. Нехай у цих мільйонах народів, до самої Індії, а навіть і в Індії, зростає переконаність у непереможності білого царя!»⁵⁴.

Як було включено цю нову велику територію до Російської імперії? На противагу до Кавказу та Казахстану, у Середній Азії було інкорпоровано не всю завойовану територію⁵⁵. Бухарський емірат і Хіванське ханство потрапили лише під російський протекторат, тобто залишилися незалежними в державно-правовому відношенні. Щоправда, територія їх відчутно поменшала й тягнулася тепер порівняно вузькою смугою від Аральського моря до Паміру навскіс через Середню Азію. У договорах із Росією емір і хан змушені були йти на серйозні поступки: Бухару й Хіву було відкрито для російських купців, а пізніше — включено в ареал російської митної політики. Вони мали сплачувати високе повоєнне відшкодування, яке було відчутним тягарем для їхньої економіки. З метою контролю до обох правителів приставили росіян як «політичних агентів», а щодо зовнішньої політики вони були повністю залежні від Петербурга. Проте внутрішній суспільно-політичний устрій залишався незмінним: емір і хан далі без обмежень правили своїми підданими, заборонялася лише торгівля рабами. Основою суспільства залишався іслам, а «коштовна Бухара» зберегла свої знамениті арабсько-перські школи.

Отже, Бухарський емірат і Хіванське ханство були військово, політично та економічно під контролем Росії і залежали від неї. Усе ж вони й після революції зберегли свою формальну державну суверенність. Такого непрямого правління, на зразок того, яке здійснювали британці в Індії, Росія в ХІХ ст. не застосовувала більше ніде. Адже і Велике князівство Фінляндії, і Королівство Польське, й азербайджанські ханства, і західногрузинські князівства входили до складу Російської імперії. Тобто, очевидно, Росію спонукали тут до стриманості не лише переваги протекторату, який уможливив реальну владу мінімальними коштами, а й зовнішньополітичні міркування, передусім зважання на Англію та на репутацію Бухари в ісламському світі.

Кокандське ханство теж було спочатку збережено, проте після повстання 1875 р. його приєднали до утвореного 1867 р. Туркестанського генерал-губернаторства, розширеного за рахунок Бухарського емірату (крім Самарканду) та Хіванського ханства⁵⁶. А Закаспійська територія, населена переважно туркменами, була підпорядкована спочатку кавказькій адміністрації, і лише в 1897 р. її теж віднесли до Туркестану, від якого вона, зрештою, була відділена територіально Бухарською та Хіванською державами, які, до речі, територіально входили до його складу. Генерал-губернатор Туркестану, резиденція

⁵⁴ Вислів цитується за: Ф. М. Достоевський. *Полное собрание сочинений*, т. 27. Ленинград 1984, с. 32.

⁵⁵ Див.: S. Becker. *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924*. Cambridge, Mass. 1968; H. Carrère d'Encausse. *Islam and the Russian Empire*, с. 37–53.

⁵⁶ Про це див.: R. A. Pierce. *Russian Central Asia*, с. 48–91, 141–152; стисло викладено також у: *Zentralasien*, с. 221–233; G. Wheeler. *The Modern History of Soviet Central Asia*, с. 65–78; S. Becker *Russia's Central Asian Empire 1885–1917 // Russian Colonial Expansion to 1917* / ред. М. Rywkin. London — New York 1988, с. 235–256; H. Carrère d'Encausse. *Organizing and Colonizing the Conquered Territories // Central Asia: 120 Years of Russian Rule* / ред. E. Allworth. Durham — London 1989, с. 151–171; E. Amburger. *Geschichte der Behördenorganisation*, с. 409–411; Положение об управлении Туркестанского края // СЗ II, кн. 2 (1892); П. Г. Галузо. *Туркестан — колония: Очерки по истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года*. Москва 1929; *История Узбекской ССР*, т. 2, с. 39–68.

якого знаходилася в Ташкенті, отримав широкі повноваження. Генерал К. Кауфман, як перший на цій посаді, значною мірою визначив новий суспільно-політичний устрій Середньої Азії. Військове управління та присутність значної кількості військ гарантували лояльність нових підданих. Загалом Кауфман стояв на позиції політики невтручання. У місцевому управлінні, правовій системі й земельній власності (з властивими їй важливими правами на воду) було фактично збережено статус-кво. Щоправда, податки було поступово уніфіковано й проведено земельну реформу, яка послаблювала позиції землевласної аристократії на користь селян.

І хоча стара еліта перейняла функції на виборних посадах місцевого управління та в суді, усе ж ніколи не поставало питання про включення її до знаті імперії. Правда, Росія приймала на службу туркменську кінноту, а окремі лідери племен ставали офіцерами російської армії — для англійського спостерігача Джорджа Керзона це було прикладом «гідного подиву таланту Росії до братання з переможеними»⁵⁷. Проте ні кочовики, ані осілі Середньої Азії ніколи не вважалися повноправними братами Росії. Осілих називали, як правило, «туземцями», їхній статус відповідав практично статусові іногородців⁵⁸. Тому жителі Середньої Азії залишалися колонізованими народами, яких росіяни обмежили в правах і верхівка яких не була соціально інтегрована. З іншого боку, вони могли втішатися певними привілеями, як наприклад, звільненням від військової служби. Те, що осілі етноси з високо-розвиненою культурною традицією було віднесено до іногородців, суперечило первинній дефініції цієї правової категорії, в основі якої лежав кочовий спосіб життя, і виразно вказувало на щораз сильніше впродовж ХІХ ст. відмежування Росії не лише від неосілих етносів, але й від усіх азятів.

Відповідно до цієї сегрегаційної тенденції, у Середній Азії майже не підтримувалися місіонерство й мовна русифікація. До того ж, російська влада свідомо підтримувала консервативне мусульманське духовенство. Було гарантовано збереження за ним його земельних угідь (вакф) і збережено мусульманські школи. Місіонерство православної церкви було підкреслено заборонено, запланованого в Ташкенті єпископату не утворили. Генерал-губернатор сподівався, підтримуючи ісламський істеблішмент, забезпечити політичну й соціальну стабільність Середньої Азії⁵⁹.

Важкі наслідки мало для Середньої Азії втручання Росії в її господарську структуру⁶⁰. У ході прискореної індустріалізації імперії наприкінці ХІХ ст.

⁵⁷ G. N. Curzon. *Russia in Central Asia in 1889 and the Angle-Russian Question*. London 1967 (репринт видання 1889 р.), с. 127–129.

⁵⁸ *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, т. 1, с. 437–439.

⁵⁹ Про духовне й ідейне тло пор.: М. Batunsky. *Imperial Pragmatism, Liberalistic Culture Relativism and Assimilatively-Christianizing Dogmatism in Colonial Central Asia: Parallels, Divergences, Mergences // Utrecht Papers on Central Asia. Proceedings of the First European Seminar on Central Asian Studies*. Utrecht 1987, с. 95–122.

⁶⁰ R. A. Pierce. *Russian Central Asia*, с. 163–199; I. M. Matley. *Agricultural Development // Central Asia: 120 Years of Russian Rule* / ред. E. Allworth. Duiham — London 1989, с. 266–281; I. M. Matley. *Industrialization // Там само*, с. 309–330; R. Lorenz. *Die Basmatschen-Bewegung // Die Mushme in der Sowjetunion und in Jugoslawien. Identität, Politik, Widerstand* / ред. A. Kappeler, G. Simon та G. Brunner. Köln 1989, с. 237–241; J. Stadelbauer. *Bahnbau und kulturgeographischer Wandel in Turkmenien: Einflüsse der Eisenbahn auf Raumstruktur, Wirtschaftsentwicklung und Verkehrsintegration in einem Grenzgebiet des russischen Machtbereichs*. Berlin 1973. Пор. докладний виклад сучасника тих подій: G. N. Curzon. *Russia in Central Asia*.

виникли економічні плани на зразок планів західних колоніальних держав. Середньоазійські колонії треба було допасувати до економічних потреб метрополії. На передньому плані стояло вирощування бавовни, яке мало забезпечити постачання російської текстильної промисловости. Якщо 1885 р. у Ферганській долині лише 14% площі полів було засаджено бавовною, то вже 1915 р. цей показник досягнув близько 40%. Поступово місцеві сорти бавовни було замінено якісно кращими американськими сортами. Одночасно з цим готувалися великі проекти розбудови зрошувальних систем, проте лише окремі з них було здійснено. Як правило, бавовну в Середній Азії луцили й пресували, тобто перший етап процесу переробки відбувався на місці. Згодом її транспортували в центри російської текстильної промисловости, через що в Середній Азії бавовнопереробна промисловість занепала цілком. Проблему транспортування вирішили будівництвом залізниць. Першу закаспійську залізницю було, зрештою, започатковано 1881 р. зі стратегічних міркувань. Вона сполучувала Каспійське море з Мервом (1886 р.), у 1888 р. досягла Самарканда, у 1898 р. — Ташкента, а в 1899 р. — Андіжана у Ферганській долині. Для транспортування бавовни важливішою стала лінія Оренбург — Ташкент, з побудовою якої в 1906 р. було встановлено пряме сполучення з Росією.

Отож, за сконцентрованістю на бавовні російська економічна політика в Середній Азії мала суто колоніальний характер. Щодо деяких областей, таких, як Ферганська долина, яка перед Першою світовою війною змушена була імпортувати збіжжя й де відбувалися глибокі соціальні зміни, уже на той час можна говорити про монокультуру. Та в цілому в 1913 р. лише на 15 — максимум 20% корисної (зрошеної) сільськогосподарської площі Туркестану вирощували бавовну. На 1910 р. бавовна складала вже понад половину обсягів сільськогосподарської продукції Туркестану. З сьогоднішньої ретроспективи виразно видно, що тодішня російська економічна політика заклала підґрунтя для важких економічних та екологічних проблем, які виникли внаслідок існування в Середній Азії бавовняної монокультури.

Проте в цілому російський вплив на неросіян Середньої Азії був незначним. Осілі й кочові мусульмани продовжували жити за своїми традиційними соціальними устоями, за своїми системами вартостей. Присутність Росії обмежувалася невеликим прошарком урядовців, гарнізонами й відмежованими від східного міста новими російськими кварталами в деяких великих містах, передовсім у Ташкенті. Тільки родюче передгір'я на півночі Киргизії заселяли поступово, як і казахські степи, східнослов'янські селяни. Зате оази й річкові долини півдня були вже густо заселені, і російські землероби навряд чи призвичаїлись би легко до чужої ім зрошувальної культури. Таким чином, процент російського населення в Середній Азії, як і в Закавказзі, залишався невеликим — і такий етнодемографічний тип збережено по сьогодні.

Російська політика в Середній Азії дотримувалася загалом традиційних методів прагматичної гнучкості, хоча частими були зловживання регіональної російської влади. Неросійське населення сприймало російське правління як чужинецьке, як правління невірних, і тому раз у раз вибухали стихійні бунти. Вони мали переважно локальний характер, як, наприклад, повстання у зв'язку з поширенням холери в Ташкенті 1892 р. Лише зрідка, як в Андіжанському повстанні 1898 р., бунти переростали у «священні війни», які виходили за

регіональні межі. І тоді, як і на Кавказі, важлива роль відводилася суфістським братствам⁶¹.

Для Росії завоювання й часткове приєднання Середньої Азії означало дальше переміщення сфери її життєвих інтересів в Азію. Хоч у кінці ХІХ ст. демографічне й економічне значення Середньої Азії було ще незначним, хоча Росія і була першочергово звернена в бік Європи, той факт, що вона охоплювала досить великі групи осілих мусульман у серці Азії, що вона мала в розпорядженні колонії всередині власної країни, впливав також і на усвідомлення Росією себе євразійською державою. Мусульмани Середньої Азії набували у ХХ ст., внаслідок свого національного звільнення й демографічного вибуху, щораз більшого значення.

5. Вилазки в Америку й на Далекий Схід

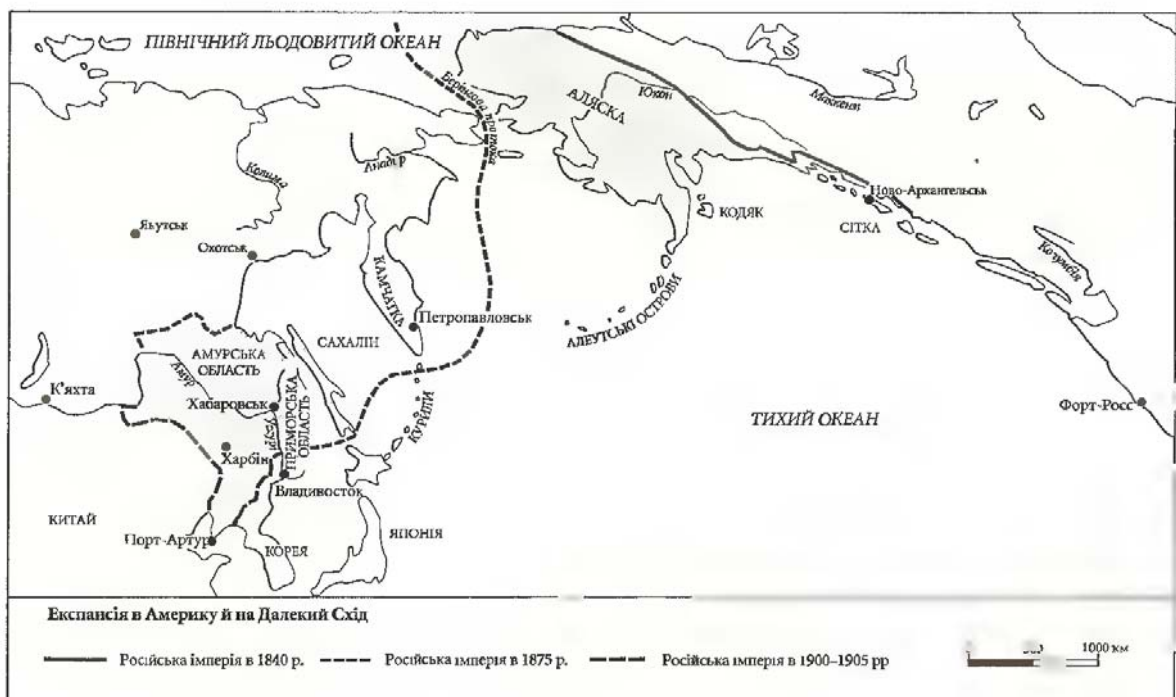
Від ХVІІІ ст. Росія поширила свої кордони в Степ, а в ХІХ ст. — далі на південь, на Кавказ і в Середню Азію. Одночасно з Камчатки та Східного Сибіру продовжувалася також експансія в ліси північного сходу. Оскільки у ХVІІІ ст. Маньчжурія була ще сильним супротивником, спочатку відкритим був лише шлях через море на Аляску.

Почалося все з російської експедиції, очоленої данцем Вітусом Берінгом, яка досягла американського суходолу. А від 1740-х років розгорнулася поступова експансія з Камчатки через Алеутські острови аж до розміщених перед Аляскою островів Кодяк (1784 р.) і Сітка (1799 р.) (див. Карту 7)⁶². Найважливішим рушієм був, як і в Сибіру, пошук нових хутрових ресурсів, причому тут найбажанішим звіром був уже не соболь, а морська видра. Поряд із таперами й шукачами пригод експансію здійснювали російські купці, які рано заснували торговельні компанії. Серед них був Григорій Шеліхов, з ініціативи якого — правда, уже після його смерті (1799), створено Російсько-Американську компанію. Вона була організована на кшталт британської *Hudson Bay Company*, а також *East India Company* і поєднувала приватне підприємництво з урядовою протекцією. Російська держава надала Компанії привілеї і навіть — безпрецедентний феномен у дотогочасній експансії Росії — відступила їй певні компетенції. Компанія отримала монополію на торгівлю хутром протягом 20 років від 55 градуса широти аж до Берінгової протоки, а також завдання споруджувати на Алясці російські форти й розширювати морську торгівлю аж до Японії та Китаю.

Перший директор Російсько-Американської компанії Олександр Баранов перетворив Новоархангельск на Сітці на центр Російської Америки. До 1830 р. на Алясці осіло близько 800 росіян, передусім на островах. Місцеві

⁶¹ R. A. Pierce. *Russian Central Asia*, с. 221–233; U. Halbach. «Heiliger Kriegs» gegen den Zarismus, с. 227–229.

⁶² Про це див.: *To Siberia and Russian America. Three Centuries of Russian Eastward Expansion, 1558–1867*, т. 2: *Russian Penetration of the North Pacific Ocean 1700–1797: A Documentary Record*. Portland 1988, с. XXXI–LXX; т. 3: *The Russian American Colonies 1798–1867: A Documentary Record*. Portland 1988, с. XXVII–LXXX; обидва томи містять багато джерел в англійському перекладі; S. B. Okun. *The Russian-American Company*. New York 1979 (репринт видання 1951 р., переклад із російської); А. И. Алексеев. *Освоение русскими людьми Дальнего Востока и Русской Америки (до конца XIX века)*. Москва 1982, с. 86–132; стислий виклад подано в: A. S. Donnelly. *Russian-American Company // MERSH*, т. 32, с. 38–44.

Карта 7

алеути та ескімоси поводитися вороже й щораз руйнували російські форти. Їх експлуатували, гнобили як заручників або ж заганяли до примусових робіт, і тому кількість їх неужильно падала. Деяких було силоміць навернено в православ'я або віддано до російських шкіл, «десятеро американських хлопчиків привезено до Іркутська й навчено грати на різних інструментах»⁶³. Проблемою було постачання поселенців харчами. Так у росіян виникла ідея просунути далі на південь, де можна було б займатися землеробством. Уже 1806 р. було досягнуто Каліфорнії, тоді ще іспанської, а 1812 р. Компанія спорудила біля Бodega Бей, кілометрів за 100 на північ від Сан-Франциско, форт, назва якого «Росс» повинна була нагадувати про Росію. Звідси скеровувалися експедиції в Мексику та на Гаваї.

Проте досить скоро російська експансія в Америку наштовхнулася на опір англійців та американців, які значно краще орієнтувалися в тих регіонах і становили конкуренцію також як мисливці на хутрового звіра й китолови⁶⁴. У 1841 р. Форт-Росс було продано. Згодом погіршилася позиція росіян на Алясці. Оскільки місця добування хутра швидко вичерпалися і неможливо було вирішити проблему постачання, тут поселялося все менше росіян. А коли посилився тиск західних держав у Кримській війні і Росія приступила до нових завоювань в Амурському регіоні та Середній Азії, уряд дійшов висновку, що йому не вдасться втримати віддалені, малолюдні, економічно нерентабельні області в Америці. Тому 1867 р. Росія за 7,2 млн. доларів, попередньо відкинувши куди вигіднішу пропозицію свого запеклого ворога Британії, продала Аляску разом з Алеутськими островами Сполученим Штатам Америки. Вихід Росії з американських володінь неодноразово дискутували в період радянсько-американського протистояння. Якщо в американських дослідженнях наголошується на тому, що Росія хотіла позбутися Аляски, то деякі радянські історики розпочають над цим продажем, пояснюючи його тиском західних держав. Ось одне з тверджень радянських істориків: «Росіянин ніколи б не поставив питання про продаж Російської Америки, краю, так щедро орошеного кров'ю і потом тих, які його відкрили й освоїли. І Російська Америка залишилася б російською»⁶⁵.

З Камчатки й Аляски російські кораблі брали курс на Китай (пор. Карту 7). У 1849 р. морський офіцер Геннадій Невельської заново відкрив гирло Амуру — через два століття після першого відкриття його Росією, а наступного року наказав підняти там російський прапор і заснував опорний пункт Ніколаєвськ⁶⁶. У Петербурзі чуто було критичні голоси щодо цієї самовільної окупації території, підвладної Китаю, проте цар, іменем якого форт було

⁶³ *Dokumente zur Geschichte der europäischen Expansion*, т. 2, с. 517–521 (цит. із с. 519 — нотатка Н. А. Шеліхової 1798 р.).

⁶⁴ Див.: J. R. Gibson. *Diversification on the Frontier: Russian America in the Middle of the Nineteenth Century* // *Studies in Russian Historical Geography*, т. 1 / ред. J. H. Bate, R. A. French. London etc. 1983, с. 197–238; його ж. *Tsarist Russia in Colonial America: Critical Constraints* // *The History of Siberia: From Russian Conquest to Revolution* / ред. A. Wood. London — New York 1991, с. 92–116

⁶⁵ Цитата: А. И. Алексеев. *Освоение русскими людьми*, с. 132. Пор.: R. J. Jensen *The Alaska Purchase and Russian-American Relations*. Seattle — London 1975.

⁶⁶ Про це див.: О. Hoetzsch. *Rußland in Asien*, с. 50–60; W. Kolarz. *Rußland und seine asiatischen Völker*. Frankfurt/M. 1956; А. И. Алексеев. *Освоение русскими людьми*; D. Landgraf. *Amur, Ussuri, Sachalin 1847–1917*. Neuried 1989.

названо, відповів на це, кажуть, так: «Де російський прапор раз піднято, там його вже не можна опустити»⁶⁷. Цей принцип російської експансії порушив на Алясці та в долині Ілі тільки його наступник.

Отже, ініціатива експансії в Амурську область належала не урядові, як, зрештою, було ще в XVII ст., коли Василь Поярков і Єрофій Хабаров завоювали басейн Амуру, а московська влада санкціонувала цей крок уже *post factum*. Тепер же самовільні завоювницькі походи організовував східносибірський генерал-губернатор Микола Муравйов, якого Петербург спочатку засудив, але врешті вшанував як героя й відзначив почесним титулом Амурський. У 1854 р. М. Муравйов зайняв Амурську область і заснував у місці, де Уссурі впадає в Амур, фортецю, яку назвав на честь свого попередника — Хабаровськ. Нечисленні тунгуські й палеоазійські етноси цього регіону боронилися так само слабо, як і Китай. Втрутитися спробувала лише одна англо-французька ескадра, яку, проте, було переможено.

Усе це вказує на зміну, порівняно з XVII ст., міжнародного контексту. Якщо тоді Китай, знову зміцнений за маньчжурської династії, стримував Росію й відстояв Амурську область Нерчинським договором, то тепер він уже більше не був гідним суперником. Поразка в опіумних війнах з Англією та Францією (1840–1842; 1856–1860) і Тайпінське повстання (1850–1864) засвідчили його слабкість. Росія, як і інші європейські держави, скористалася ситуацією, змусивши Китай за Айгунським договором (1858) і Пекінським трактатом (1860) відступити не лише території на північ від Амуру, але й узбережжя на південь від Амуру, яке тягнеться аж до корейського кордону. За російсько-японським договором 1855 р. острів Сахалін було оголошено володінням Росії та Японії. У 1875 р. його визнано повністю російським. Платою за це було відмова Росії від Курильських островів, які дісталися Японії. У 1860 р. недалеко від корейського кордону було засновано місто, яке невдовзі стало важливим портом і військово-морською базою. За аналогією з Владикавказом його було програмно названо Владивостоком.

Новозавойовану територію поділили на три адміністративні області й включили 1884 р. до новоствореної Амурської губернії⁶⁸. Місцеве населення кількісно незначне, було, як і в Сибіру, зараховано до іногородців, проте яск сплачували не всі. Маньчжурсько-тунгуські племена, названі, поміж іншими, золотими (сьогоднішні нанайці), орочі, орокі, ульчі, удегеї та негідали, а також гіляки, які належать до палеоазійської мовної групи, та айну на Сахаліні, повністю ізольовані мовно й етнічно, жили невеликими родовими общинами як рибалки й мисливці, а частково також як оленярі⁶⁹. Якось частина їх була навернена в православ'я, проте всі — як навернені, так і ненавернені — зберігали вірність своїм анімїстичним релігійним уявленням. Наслідком хижачької експлуатації росіянами природних ресурсів і численних епідемій стала демографічна стагнація етносів Амурської області в XIX ст. Присутність росіян в Амурській області була спрямована на забезпечення захисту

⁶⁷ Цитату взято з: O. Hoetzsch. *Rußland in Asien*, с. 53.

⁶⁸ E. Amburger. *Geschichte der Behördenorganisation*, с. 407 і далі. Про це див. також: K. Spiess *Periphere Sowjetwirtschaft: Das Beispiel Russisch-Fernost 1897–1970*. Zürich — Freiburg/Br. 1980, с. 16–30, 97–114.

⁶⁹ The Peoples of Siberia, с. 685–787; Этническая история народов Севера, с. 223–257; Die Nationalitäten des Russischen Reiches, т. 1, с. 288–297; R. Wixman. *The Peoples of the USSR*.

від зовнішньої загрози. У 1858 р. було створено Амурське козацьке військо, а 1889 р. — Уссурійське військо. Спочатку заселення східнослов'янськими селянами просувалося дуже повільно: воно посилилося щойно на початку ХХ ст., з відкриттям Транссибірської залізничної магістралі. У той же час у цьому регіоні поселялося щораз більше корейських і китайських селян, ремісників і сезонних робітників.

Завоювання й приєднання далекосхідних земель слід розглядати в контексті імперіялістичного суперництва потужних європейських держав у Східній Азії. І тут теж важливу роль зіграла конкуренція між Росією й Англією. Те, що назва «Владивосток» була запорукою російського імперіялізму на сході, стало очевидним у кінці ХІХ ст., коли Далекосхідна область стала трампліном для експансії в Маньчжурію⁷⁰. Найважливішими її моментами були заснування Російсько-Китайського банку (1895), будівництво Китайської Східної залізниці (1896–1903), протекторат Росії в Північній Маньчжурії, а також спорудження в Китаї незамерзаючих гаваней Порт-Артур і Дальній (1898). Водночас вони були останніми відгалуженнями російської експансії на схід, зупиненої в 1905 р. новою потугою — Японією.

6. Підсумки

Якщо російська експансія на захід була припинена в 1815 р., на сході вона тривала протягом цілого ХІХ ст. й поповнила володіння царської держави новими величезними територіями в Азії. Експансія в Азію була частково продовженням «збирання земель Золотої Орди». Результатом завоювання Сибіру стали посягання на Аляску, Амурську область і Маньчжурію. Після того як Росія здобула контроль над степами на північ від Каспійського й Чорного морів, вона просувалася далі на південь, на Кавказ, а також на схід, у казахські степи, а звідти — у пустелі й оази Середньої Азії. Експансія блокувалася там — як це вже було в попередніх століттях, — де вона нащтовхувалася на військово рівносильні потужні держави: Великобританію, Францію, США та Японію.

У ХІХ ст. російська експансія в Азію стала інтернаціоналізованою: театри воєнних дій — Кавказ, Середня Азія, Аляска й Далекий Схід — були пов'язані не тільки між собою, але й з європейською політикою, насамперед — східним питанням; зростаючий антагонізм з Англією став важливим рушієм російської експансії. Як і в попередні століття, політика Росії визначалася переважно міркуваннями стратегії та політики сили: Росія збільшувала територію там, де у владі появлялася тріщина на її користь. Власне у ХІХ ст. були сформульовані й економічні цілі. На азійські колонії покладалися сподівання як на постачальників сировини та ринки збуту. Однак вирішальну роль в експансії економічні мотиви зіграли, напевно, лише в наскоку за хутром на Аляску й пізніше в «мирному проникненні» в Маньчжурію в кінці ХІХ ст. У ході форсованої індустріалізації Росії економічні фактори впливу набрали значення також і в Середній Азії (бавовна), Казахстані (колонізація) і Закавказзі (нафта).

⁷⁰ Див.: D. Geyer, *Der russische Imperialismus*, с. 143–169, В. А. Romanov, *Russia in Manchuria (1892–1906)*. New York 1974 (перинт); R. K. I. Queded, «*Matey*» *Imperialists? The Tsarist Russians in Manchuria 1895–1917*. Hong Kong 1982.

Отже, методи російської експансії не були насамперед економічними. Те, що діяльність Російсько-Американської компанії та проникнення в Маньчжурію провалилися, виразно засвідчило економічну слабкість Росії, її відставання порівняно з промисловими державами Західної Європи. Зате успішними були традиційні методи військової експансії. В експансії в Азію — як у центрі, так і на периферії — чи, врешті, в управлінні новозавойованих областей у ХІХ ст. визначну роль відіграла армія в особі честолюбних генералів. Якщо Закавказзя було анексовано в контексті воєн з Іраном та Османською імперією та при співдії вірмен і грузинів, які симпатизували Росії, то Кавказ, Казахстан і Середню Азію завойовано в колоніальних війнах. Як і в попередні століття, це були організовані в племена мобільні етноси степів, пустель і гір, які особливо відчайдушно бралися за зброю. Повстання кавказьких «горців» було зламане застосуванням жорстокої сили, а в масовому винищенні й вигнанні черкесів російська політика сили досягла сумнозвісної кульмінації.

Приєднання нових азійських територій мало традиційно амбівалентний характер. З одного боку, в Петербурзі й далі діяла прагматична традиція, яку визначили міркування безпеки і яка цілком визнавала статус-кво в суспільно-політичній та економічній структурі й системах вартостей і намагалася досягти соціальної, а в перспективі й культурної інтеграції інших суспільств шляхом співпраці з неросійськими елітами. З іншого боку, європоцентристське почуття вищості росіян стосовно кочовиків, мусульман та азійців загалом, до яких, принаймні на початку, зачисляли також християнських грузинів і вірмен, у ХІХ ст. невпинно посилювалося, виявляючи щораз менше розуміння інших соціальних структур, способів господарювання та систем вартостей. Як і західноєвропейські колоніальні держави, від яких було перейнято такий спосіб мислення, Росія мала здійснювати в Азії цивілізаційну місію несення «примітивним» неросіянам плодів «вищої» європейської культури. У статуті інородців 1822 р. із кола рівноправних громадян було виключено мисливців, збирачів та кочовиків. Початкову мету — захистити в такий спосіб інородців, а пізніше, крок за кроком, інтегрувати їх — щораз більше витісняли сегрегація, дискримінація та расизм, який впливав із поняття «інородці» й був викликаний, зокрема, західними теоріями.

Відповідно до цієї амбівалентності, інкорпорація нових азійських територій відбувалася неоднорідно. Військове командування в Закавказзі виявило спочатку мало розуміння тутешніх еліт та їхніх високорозвинених культур, проте 1840 р. починає торувати собі шлях думка, що значно дійовішими є старі методи співпраці. І знать «горців» — ту, яка залишилася після війни й вигнання, принаймні частково включили до імперського дворянства. Якщо етноси Кавказу до інородців зараховано не було, то кочові казахи, киргизи й туркмени становили ідеальний тип цієї правової категорії, а тому їхні еліти в дворянство не включалися. Хоча середньоазійські оазі і річкових долин не відповідали зазначеній дефініції, їх *de facto* класифікували як інородців. Так уперше було зроблено відмежування осілих представників високорозвинених культур від «природних» жителів Росії. Цей розви»ток відображає зміну російської національної політики в Азії від патерналістсько-прагматичної до колоніальної. Однак стара обережна лінія не щезла цілком і в другій половині ХІХ ст.: це засвідчує документально, зокрема, факт, що, на

противагу Степові, територію Середньої Азії не було анексовано повністю й що окремі її частини отримали статус незалежних протекторатів згідно з міжнародним правом.

Зростаючого значення набуло наприкінці XIX ст. заселення окраїнних областей у степах і передгір'ях східнослов'янськими селянами. Економічні підвалини казахів, киргизів і кавказців були розхитані захопленням їхніх зимових пасовищ. Як це було раніше з ногайцями, башкирами й калмиками, результатом зустрічі осілих землеробів і кочових скотарів ставали гострі конфлікти. Закавказзя ж і Середня Азія, навпаки, майже не заселялися східнослов'янськими селянами, і тут економічні та соціальні структури збереглися фактично незаторкнутими.

У XIX ст. експансія на захід і на схід розгорталася різними темпами. Уряд Олександра I, дії якого на заході можна би вважати вершиною ліберальних експериментів, провадив анексію й жорстоку інтеграцію Закавказзя, а на час скасування Олександром II кріпацтва припадають жорстоке придушення кавказьких «горців» і військова експансія в Середню Азію і на Далекий Схід. Зате за Миколи I, жандарма Європи й могильника польської свободи, стався поворот до прагматичної політики в Закавказзі. Отже, орієнтація на Європу нерідко йшла в парі з експансією й агресією в Азії — як у політиці, так і в ідеології. Це показала ще доба Петра I, і це ж повторилося знову за міністра фінансів Сергія Вітте в кінці XIX ст.

Порівняно з XVII і XVIII ст. колонізаційні елементи в російській експансії в Азію в XIX ст. посилювалися⁷¹. Це видно з поступово зростання значення економічних цілей, а передусім — зі зростаючої дистанції між росіянами та азіятами. Хоча, на відміну від західноєвропейської морської експансії, російська експансія й далі залишалася континентальною, нові піддані в Закавказзі та Середній Азії, відокремлені від Росії високими горами й пустелями, не були вже її безпосередніми сусідами. З ними Росія не підтримувала постійних контактів, не мала спільної історії. Сюди ж додавалась і духовна дистанція, зростаюче європоцентристське почуття вищості росіян щодо всіх азятів. Зрештою, і тепер не всі регіони однаково добре вписувалися в колоніальний зразок. Закавказзя, верхівка якого щораз глибше інтегрувалась в російське дворянство, починаючи від середини XIX ст. можна вважати колонією лише умовно. Окраїнні степові області й гори були колоніальними поселеннями, тоді як Середня Азія була класичним прикладом європейської «підвладної» колонії.

Поняття «імперіялізм» може застосовуватися щодо Росії від кінця XIX ст., коли вона брала активну участь у суперництві європейських держав за азійські ринки⁷².

Сфера особливого зацікавлення Росії перемістилася в XIX ст. на схід, і особливо актуальною стала проблема «Росія — Азія»⁷³. Тепер Росія зараховувалася в Азії до колоніальних європейських держав, та російська політика

⁷¹ Пор. вище Розділ 3, § 5, і Розділ 5, § 5, а також: W. Reinhard. *Geschichte der europäischen Expansion*, т. 1–3; R. von Albertini. *Europäische Kolonialherrschaft*.

⁷² Див.: D. Geyer. *Der russische Imperialismus*.

⁷³ Див.: N. V. Riasanovsky. *Asia Through Russian Eyes // Russia and Asia: Essays on the Influence of Russia on the Asian Peoples* / ред. W. S. Vucinich. Stanford 1972, с. 3–29; O. Hoetzsch. *Russland in Asien*, с. 123–138.

й громадськість далі були зорієнтовані в першу чергу на Європу. У певному сенсі Азія була другорядним театром дій, значення якого посилювалося передусім у контексті європейської політики. Однак, з іншого боку, усвідомлення відсталості Росії порівняно із Західною Європою надіяло «цивілізаційну місію» Росії в Азії компенсаційним завданням: «В Європі ми були нахлібниками й рабами, в Азію ж заявимося панами. В Європі ми були татарами, а в Азії є й європейцями. Наша місія, наша цивілізаторська місія в Азії підніме наш дух і підхопить нас туди, якби тільки розпочався рух» (Федір Достоевський)⁷⁴.

Радянський Союз перейняв азійську спадщину Росії, амбівалентне ставлення до Азії, колоніальну політику з її стратегічними позиціями в Центральній і Східній Азії та ресурсами, але zarazом — і неоднорідність, значно посилену формами господарювання, соціальними структурами й цінностями. У спадок від Російської колоніальної імперії дісталось також питання її деколонізації. Вирішення його відбулось щойно в кінці ХХ ст.

⁷⁴ Ф. М. Достоевский. *Полное собрание сочинений*, т. 27, с. 36 і далі (щоденниковий запис письменника, 1881 р.).

У XIX ст. європейські поліетнічні імперії зазнали потрясіння національними рухами й поступової модифікації. Підвалини Російської імперії — династійні імперські погляди, царське самодержавство й становий порядок — були підміновані новим національним принципом політичної спільноти, що переступає через станові межі, а також ідеєю суверенности народу. Сучасна нація стала первинним об'єктом ідентичности і лояльности, принципом побудови нового світу. Вона вимагала участі в політичному житті, самовизначення й автономії, ставила собі за кінцеву мету національну, як правило, етнічно однорідну державу й становила, таким чином, загрозу понаднаціональним династійним імперіям.

Національні рухи — це продукт, а рівночасно компонент фундаментального економічного, соціального, політичного й культурного трансформаційного процесу, який, починаючи від XVIII ст., котився Європою і світом і за яким закріпилося (європоцентристське) поняття «модернізація». Вимогою модерних суспільств є взаємодоповнювальна комунікація окремих соціальних та регіональних груп, вища однорідність і мобільність населення, участь у політичному житті ширших мас населення¹. Національні рухи були наслідком і причиною соціальної і політичної мобілізації, зростаючої комунікації та вертикальної інтеграції суспільств, відбувалися в обхід установлених старих станових та регіональних кордонів. Їх найважливішою передумовою була соціальна мобілізація суспільства внаслідок розпаду станово-феодалного устрою. До мобілізаційних факторів належали скасування кріпацтва, індустріалізація та урбанізація, шкільництво і преса. Однак співвідношення між національними рухами і соціальною, політичною, економічною та культурною модернізацією суспільства не було механічним. До уваги слід приймати як умови існування панівної системи, наприклад, ступінь централізації або політичного та культурного гноблення, так і зовнішні духовні й політичні впливи.

Чеський історик Мірослав Грох поділив наводноровиж подібний перебіг більшості європейських національних рухів на три фази². У фазі А пробуджувався вчений інтерес невеликої групи освічених осіб до мови, історії та фольклору певної етнічної групи. Після цієї фази культурного пробудження настає фаза національної агітації (фаза Б). Тут метою групи патріотів є несення національної свідомости поміж різні групи населення, їх мобілізація та інтеграція в національне суспільство. У разі успіху фази Б національний

¹ K. W. Deutsch. *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*, 2-е вид. Cambridge, Mass. 1966; E. Gellner. *Nations and Nationalism*. Oxford 1983. Див. також: E. Lemberg. *Nationalismus*, т. 1–2. Reinbek 1964; Nationalismus / ред. H. A. Winkler. Königstein, Ts. 1978; O. Dann. Der moderne Nationalismus als Problem historischer Entwicklungsforschung // *Nationalismus und sozialer Wandel* / ред. O. Dann. Hamburg 1978, с. 9–21.

² M. Hroch. *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas: Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Entwicklung der patriotischen Gruppen*. Praha 1968; Він же. *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge 1985.

рух входить у фазу В — фазу масового руху, коли національною самосвідомістю охоплена велика частина етнічної спільноти й метою її стає політична автономія. Ці три фази, хоча й простежуються майже в усіх європейських національних рухах, відбувалися, проте, не одночасно. Внаслідок відносної соціально-економічної відсталості Росії та самодержавної форми правління в ній, національні рухи охопили її пізніше, ніж решту Європи, причому в межах Російської імперії перехід з однієї фази в наступну відбувався засадничо в напрямку із заходу на схід. Традиційні династійно-імперські принципи мали велику інтегруючу силу, і лише поступово національні ідеї змогли успішно конкурувати з ними.

Принципове значення для визначення характеру окремих національних рухів має розрізнення між т. зв. «великими», або ж «старими», і «малими», або «молодими», націями³. «Старі» нації мали власну еліту й тяглу державну високорозвинену культурну та мовну традицію. У Російській імперії сюди належали в першу чергу росіяни, національний рух яких мав за мету реформу вже існуючої держави, інтеграцію етнічної групи росіян в єдину націю, подолання провалля між елітою і масами, між елітарною і народною культурою. До «старих» націй слід зарахувати також і поляків, грузинів, кримських татар, з деякими обмеженнями — мусульман Азії: вони втратили держави, у яких домінували їхні власні еліти, аж у кінці XVIII або ж у XIX ст. і зберегли свою верхівку та свою високорозвинену культуру. Перед цими національними рухами стояла переважно політична мета, у першу чергу — відновлення своєї держави, а отже, вони спрямовувалися, насамперед, проти російського чужинецького панування. Крім цього, їхні еліти ставили перед собою завдання інтегрувати в націю решту прошарків населення.

«Молоді», або «малі», нації мали «неповну» соціальну структуру, їм бракувало, як правило, власної еліти, а часто також і міських середніх верств. На селян, у разі їх соціального піднесення, чекала асиміляція панівною етнічною групою. «Молоді» нації або ніколи не мали власного політичного утворення, або ж їхні середньовічні державницькі традиції було перервано на зорі нового часу. Зазвичай вони не мали власної літературної мови, ані високорозвиненої культури. «Молоді» нації — це селянські народи, якими керували еліти іншого етносу і які, хоча й виявляли принагідно соціальний протест, дійовими особами політичної історії стали (знову) лише в час національних рухів. Їхні цілі мали первинно соціальну природу й були спочатку спрямовані не так проти держави, як проти чужої верхівки. Завданням їх національних рухів було заповнити вищеназвані лакуни, тобто створити повновартісну соціальну структуру, власну високорозвинену культуру й політичну автономію. У Російській імперії до цієї категорії належала більшість етнічних груп на заході (українці, білоруси, литовці, естонці, латиші, фіни), а також етноси на півночі та сході, які вже довгий час належали до Росії.

Розрізнення між «старими» і «молодими», «великими» і «малими» націями має умоглядний характер. Насправді мав місце ряд мішаних форм, наприклад у тих етносів, які зберегли залишки старої еліти й високорозвиненої культури. Мобільні діаспорні групи євреїв і вірмен, які мали міську еліту й високу культуру, а не мали знаті й політичного об'єднання, є винятками.

³ Тут, крім праць Мірослава Гроха, див.: H. Seton-Watson. *Nations and States*, с. 6–9; J. Chlebowczyk. *On Small and Young Nations in Europe*. Wrocław etc. 1980.

Далі буде зроблено порівняльний аналіз національних рухів у Російській імперії аж до 1905 р. При цьому я, спираючись на М. Гроха, основну увагу приділяю питанню, який саме ширший соціальний прошарок, поряд з інтелігенцією, котра майже завжди була провідною групою, становив опору національного руху у фазі Б. Інтереси цього прошарку і його ментальність мали, згідно з моєю тезою, значний вплив на завдання та програми національного руху, а тим самим — і на політичну культуру націй, що народжувалися. З цієї точки зору можна було б змоделювати відмінності між національними рухами знаті, міщан і селян. Щоправда, можливість достатньо повно характеризувати національні рухи азійських етносів при застосуванні до них перейнятих з європейського досвіду категорій є досить сумнівною.

1. Польська шляхетська нація на передньому плані

Польський національний рух першим і найбільш відчутно похитнув Російську імперію⁴. Він кинув виклик не лише урядові, а й широким верствам російського суспільства й мав вплив на литовців, білорусів та українців, які вже протягом століть залежали від польської шляхти й зазнавали впливу польської культури. Цю роль форпосту Польща ще раз повторить у період кризи радянської імперії наприкінці ХХ ст.

Поляки — це «стара» нація з кількасотлітньою державницькою традицією, перерваною лише поділами 1772, 1793, 1795 і 1815 рр., зі своєю елітою, високорозвиненою культурою та літературною мовою. Шляхта творила політичну націю Речі Посполитої, нівельовану в правовому відношенні, однак сильно диференційовану соціально й економічно. Шляхетська нація, яка кількісно охоплювала щонайбільше 20% етнічно польського населення, була важливим носієм національної самосвідомості. Уже у ХVІІІ ст. шляхетський патріотизм виявляв політичний характер, ще більше посилений шоком від першого поділу. Реформаторський рух, який розпочався згодом і на якому позначився вплив Просвітництва та Французької революції, змобілізував шляхетську націю політично. Обговорювалася також принципова проблема розширення нації нешляхетськими верствами, щоправда — без намагань її вирішення. Польський національний рух не потребував, отже, фази А, а розпочався відразу фазою Б, — фазою політичної агітації. Типові для фази А культурницькі прагнення стосовно літератури, історії та фольклору відбувалися паралельно й у добу романтизму, становлячи підґрунтя для етнічного національного самоусвідомлення. Проте першочергова мета польського національного руху була, поза сумнівом, політичною: відновлення Польської держави, поліетнічної шляхетської республіки в її колишніх кордонах. Нижче

⁴ Щодо польського національного руху див.: Т. Łepkowski. *Polska: Narodziny nowoczesnego narodu, 1764–1870*. Warszawa 1967. Стислий виклад: La formation de la nation polonaise moderne dans les conditions d'un pays démembré // *APH* 19 (1968) 18–36; S. Kieniewicz. Le développement de la conscience nationale polonaise au XIXe siècle // *APH* 19 (1968) 37–48; K. G. Hausmann. Adelsgesellschaft und nationale Bewegung in Polen // *Nationalismus und sozialer Wandel* / ред. O. Dann. Hamburg 1978, с. 23–47; P. Brock. Polish Nationalism // *Nationalism in Eastern Europe* / ред. P. F. Sugar та I. J. Lederer. Seattle — London 1969, с. 310–372; N. Davies. *God's Playground*, т. 2, с. 3–79; A. Walicki. *Philosophy and Romantic Nationalism: The Case of Poland*. Oxford 1982. Загалом пор.: J. K. Hoensch. *Geschichte Polens*; G. Rhode. *Geschichte Polens*; P. S. Wandycz. *The Lands of Partitioned Poland*.

я обмежуся лише польським національним рухом на російській території й омину його взаємозв'язок із польськими рухами в Пруссії та Австрії.

Коли шляхетська нація виявилася неспроможною здійснити свої політичні завдання в рамках автономного Королівства Польського, переміг інсуреcciónізм, кульмінацією якого були великі повстання 1830–1831 і 1863–1864 рр. Вони змобілізували більшість шляхетської нації, а також окремі нешляхетські групи й стали масоними рухами. Коли ж сподівання на іноземну військово-політичну допомогу не справджувались і значно сильніші російські війська придушували ці повстання, національний рух щоразу повертався у фазу Б. Провідників та основних носіїв повстань постачала шляхта, тоді як нешляхетська більшість, насамперед селяни, не бажала підійматися на боротьбу за прагнення шляхетської Польщі. Хоча польські радикали досить скоро усвідомили, що для національної мобілізації селян та інтеграції їх у польську націю необхідна аграрна реформа, їм не вдалося переконати в цьому шляхетську верхівку.

Поразка 1831 р. і репресивні заходи російського уряду прискорили, зрештою, трансформацію шляхти. Тривав соціальний занепад більшості шляхти й зростало значення інтелігенції — вихідців із шляхти. Понад 10 тис. поляків, які належали здебільшого до політичного проводу, емігрували за кордон і продовжили там боротьбу «за нашу і вашу свободу». Захоплення Польщею серед лібералів Європи розбудили не лише політичні радикали, а й патріотична діяльність Фридерика Шопена чи таких поетів, як Адам Міцкевич та Юліуш Словацький, які проголошували польський месіанізм. У «великій еміграції» на одному полюсі національного руху стояло аристократичне крило під проводом Адама Чарториського, на іншому — демократи, які розгортали революційну програму⁵.

Після того як Росія поставила питання про реформи, яке знову розбудило сподівання й розв'язало політичні конфлікти, радикали підняли на початку 1863 р. нове повстання. У Січевому повстанні 1863–1864 рр. брали участь переважно шляхта й інтелектуали, однак до них приєдналася вже частина міського населення та селян⁶. Хоча в 1863 р. селянам обіцяли землю, масово змобілізувати їх на бік повсталих не вдалося. А чимало селян навіть повернулося проти повстанців, як це вже було в 1846 р. у Галичині. Це стосувалося особливо українців та білорусів, меншою мірою також (католицьких) литовців, які частково приєдналися до повстання.

Більшість російської громадськості засудила ще Листопадове повстання, а національні ідеологи типу історика Михайла Погодіна згодом посилювали ці антипольські настрої, так що реакція на повстання 1863 р. була ще різкішою. Отож, розгромивши Січеве повстання, застосувавши до його провідників жорстокі покарання й розпочавши політику репресій щодо поляків, російський уряд міг поклатися на широку підтримку російського суспільства⁷.

⁵ H.-H. Hahn. Die Organisationen der polnischen «Großen Emigration» 1831–1847 // *Nationale Bewegung und soziale Organisation*, т. 1: *Vergleichende Studien zur nationalen Vereinsbewegung des 19. Jahrhunderts in Europa* / ред. O. Dann та T. Schieder. München — Wien 1978, с. 131–279.

⁶ R. E. F. Leslie. *Reform and Insurrection in Russian Poland, 1856–1865*. London 1963; S. Kieniewicz. *Powstanie styczniowe*. Warszawa 1972.

⁷ Див. далі Розділ 7, § 2.

Шок від ще однієї поразки й розчарування відсутністю іноземної підтримки, суворі репресивні заходи, а слідом за цим політика русифікації призвели до переорієнтації польського національного руху. Внаслідок проведеної 1864 р. російською адміністрацією аграрної реформи й прискореної індустріялізації та урбанізації в Королівстві Польському, польська шляхетська нація перетворювалася в сучасну націю. Під впливом поляків у пруській частині колишньої Речі Посполитої на зміну шляхетсько-військовим повстанським традиціям прийшла засада «органічної праці», метою якої була модернізація польського суспільства в економіці й освіті. У «варшавському позитивізмі» можна вбачати деяке обуржуазнення політичних методів національного руху, який, правда, й далі здійснювався під керівництвом шляхти і шляхетської інтелігенції. Поряд із метою відновлення шляхетської республіки тепер посилено виступає етнічна національна самосвідомість, яка, боронячись від русифікації й гонінь на католицьку церкву, використовувала як інтегруючі сили польську мову та католицизм. Суперечности між політичною свідомістю нації, яка хотіла відбудувати поліетнічну Польську державу, та етнічною свідомістю нації не помічали, тому що, як і раніше, українців, білорусів і литовців не вважали самостійними націями.

Інтеграції більшості польських селян можна було досягти, вирішивши аграрне питання. Тут ініціатива вийшла не від національного руху, а від російського уряду. Селян-кріпаків — переважно це були не поляки — у так званих західних провінціях імперії було 1861 р., за російським прикладом, звільнено, проте в листопаді 1863 р. вони одержали кращі умови, ніж російські селяни. Аграрна реформа 1864 р. була в Королівстві Польському ще великодушнішою й давала землю також і колишнім безземельним селянам. Метою уряду було прихилити селян на свій бік та ослабити шляхту. Спочатку ці заходи мали успіх, проте за якийсь час здійснені Росією аграрні перетворення уможливили інтеграцію селян у польську націю. Їх національній мобілізації сприяла політика русифікації, а передовсім гоніння на католицьку церкву. Польськомовні міські середні прошарки ще раніше поступово інтегрувалися в національне суспільство, причому це вело не стільки до їхнього обуржуазнення, як до охоплення шляхетською культурою. Унаслідок індустріялізації Королівства Польського поступово з'являлися пролетаріат і — раніше, ніж у Росії — соціалістичний рух, який становив значну конкуренцію національному рухові.

Отже, через пару десятиліть після Січневого повстання польському національному рухові вдалося поступово перетворити шляхетську націю в сучасну націю, яка мала тенденцію до охоплення всіх соціальних верств. Під кінець XIX ст. було створено — раніше, ніж у Росії, — дві національні політичні партії з протилежними програмами. У Польській соціалістичній партії (ПСП) Юзеф Пілсудський зробив спробу поєднати соціалістичні завдання з національними. При цьому він опирався на шляхетсько-романтичну традицію, яка шляхом військових повстань хотіла відновити Польську державу. Національне гасло «Через незалежність — до соціалізму» зуміло змобілізувати багатьох робітників, що засвідчує, якою значною все ще була інтегруюча сила шляхетської повстанської традиції. Інша частина шляхетської інтелігенції прагнула союзу з буржуазними колами. Націонал-демократи (ендеки), яких очолив Роман Дмовський, стали першою буржуазно-націоналістичною партією в Російській імперії. Вони розробили національно-державну програму

з шовіністичними ознаками, спрямовану проти національних прагнень неполяків і проти євреїв⁸.

Отже, під кінець XIX ст. у важких умовах російського самодержавства польський національний рух створив масову базу з різноманітними організаціями та першими політичними партіями. Обидва основні політичні спрямування мали за мету політичну незалежність, і цій меті підпорядковувалося соціальне реформування польського суспільства. Шляхта фактично втратила своє провідне соціальне становище в Росії, але зберегла політичну керівну роль. Для польського суспільства шляхетська нація залишалася ідеалом, який переймали широкі нешляхетські верстви. Отож шляхта визначала ментальність і політичну культуру поляків і в XX ст.

У Російській імперії польський національний рух відіграв роль першо-прохідця. Від 1815 р., а особливо після обох повстань, він змобілізував громадськість Росії і мав таким чином вплив на перебіг російського національного руху (див. нижче § 4) і на російську національну політику (див. Розділ 7). Водночас він глибоко позначився на національно-визвольних рухах литовців, українців і білорусів, які до кінця XVIII ст. жили переважно під владою польської шляхти Речі Посполитої. До національних рухів селян на заході імперії я звернуся в наступному параграфі.

2. Національне визволення селянських народів

На заході Російської імперії існував ряд «молодих» націй, які жили під владою еліт інших етнічних груп, не мали власної високорозвиненої культури й літературної мови, ані не мали (або більше не мали) державної традиції. Українці, білоруси, литовці, латиші, естонці та фіни — це були майже виключно селяни. Російська держава та верхні верстви суспільства не вважали їх самостійними спільнотами. На початку XIX ст. пророцтво, що через сто років ці етноси матимуть власні еліти, власну літературну мову й високорозвинену культуру та претендуватимуть на політичне самовизначення, видалося б неймовірним.

Крім спільних основних рис «молодих» народів (які дозволяють розглядати їх у цьому параграфі паралельно)⁹, між шістьма етнічними групами простежувалися значні відмінності. Вихідним пунктом для державної традиції українців була козацька Гетьманщина, а для литовців (частково також і білорусів) — Велике князівство Литонське. Цього цілком не мали три інші етноси. Слід мати на увазі, що виникнення Великого князівства Фінляндії у 1809 р. створило політично-адміністративні умови для формування тут політичної нації. Ще важливішими були відмінності в темпах соціальної мобільності окремих етносів, вплив на які мали економічний розвиток, вирішення селянського питання й ліквідація неписьменності. Таким чином, можна згрубша поділити шість етносів на дві групи, підпорядковані різним історичним сферам впливу: лютеранські фіни, естонці й латиші, позначені середньоевропейським (шведсько-німецьким) впливом, та тісно пов'язані

⁸ H. Lemberg. *Polnische Konzeptionen für ein neues Polen in der Zeit vor 1918 // Staatsgründungen und Nationalitätsprinzip* / ред. T. Schieder. München — Wien 1974, с. 85–104.

⁹ Див. методологічні дослідження: M. Hroch. *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung*; Він же. *Social Preconditions of National Revival*, де містяться емпіричні розвідки про фінів, естонців і литовців, на які я нижче покликатимуся.

з Річчю Посполитою литовці, білоруси й українці. Такому підпорядкуванню литовців суперечить їхня мовна спорідненість із латишами й конфесійна відмінність від східних слов'ян, проте воно видається доречнішим, аніж звичне об'єднання трьох балтійських народів, спричинене їхньою спільною долею від часу Першої світової війни.

Спільна лютеранська конфесія є істотною причиною наявності у фінів, естонців і латишів на 1800 р. розлогої системи рідномовних початкових шкіл і найвищого рівня письменності серед усіх етносів Російської імперії¹⁰. Проте якщо фінські — як, до речі, і шведські — селяни завжди були вільними, то більшість естонців і латишів були кріпаками балтонімецьких поміщиків. За Олександра I в еру реформ естонські й латиські селяни одержали в 1816–1819 рр. особисту свободу й стали повноправними особами. Та оскільки поміщики зберегли за собою право на земельну власність, селяни й далі залежали від них. Наступний крок аграрної реформи, який уможливив придбання землі, настав у 1840–1860 рр. Разом із правом успадкування — на противагу російському селу з його неподільними дворами — він призвів до формування естонського й латиського середняка і появи значної кількості безземельних селян і батраків. Естонські та фінські селяни, переважно письменні й забезпечені економічно, були готовими творити соціальний фундамент національних рухів. Виняток становили католицькі латиші Латгалії, яких разом із литовськими селянами було звільнено аж у 1861 р. і які через це були охоплені національним рухом значно пізніше.

Фаза А національного руху, тобто культурне пробудження, у фінів, естонців і латишів розпочалася, після декількох виявів у XVIII ст., у першій половині XIX ст.¹¹ Спочатку його носіями були здебільшого представники шведської та німецької еліт, пастори й університетські вчені Або й Дерпта, які почали цікавитися мовою й багатою народною культурою трьох селянських народів. З цією метою вони організували культурні товариства: Латвійське літературне (1824), Фінське літературне (1831) і Естонське наукове товариство (1838). Для започаткування національної самосвідомості й літературної мови важливою була публікація фінського народного епосу «Калевала» (після 1835 р.) і створеного в романтичній традиції за цим зразком естонського епосу «Калевіпоег» (1857–1862).

Першим ще в середині століття досягнув фази Б фінський національний рух, а черга естонців і латишів прийшла щойно в 60-х роках. Спочатку

¹⁰ Про це загалом див.: E. Jutikkala. *Geschichte Finnlands*; J. H. Wuorinen. *A History of Finland; Russification in the Baltic Provinces and Finland*; R. Wittram. *Baltische Geschichte*; T. U. Raun. *Estonia and the Estonians*, H. Kruus. *Grundriß der Geschichte des estnischen Volkes*. Tartu 1932; A. Spekke. *History of Latvia*.

¹¹ Щодо національних рухів див.: M. Hroch. *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung*; його ж. *National Preconditions of National Revival; National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century* / ред. A. Loit [=Studia Baltica Stockholmensia, 2]. Stockholm 1985 (насамперед щодо естонців); R. Alapuro. *State and Revolution of Finland*. Berkeley etc. 1988; P. Renvall. *Zur Organisations- und Sozialgeschichte der finnisch-nationalen Bewegung im 19. Jahrhundert // Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen* / ред. T. Schieder. München — Wien 1971, с. 155–167; E. Hösch. *Die kleinen Völker und ihre Geschichte* (із поданням нової фінської літератури); T. U. Raun. *The Latvian and Estonian National Movements, 1860–1914* // *TR* 64 (1986) 66–80; J. A. Trapans. *The Emergence of a Modern Latvian Nation. 1764–1914*. Ph. D. Diss. Univ. of California, Berkeley 1979; A. Plakans. *Peasants, Intellectuals, and Nationalism in the Russian Baltic Provinces, 1820–90* // *Journal of Modern History* 46 (1974) 445–475.

національні рухи ставили перед собою переважно культурні завдання, насамперед надання народним мовам статусу урядових і освітніх, чого було поступово досягнуто лише у Фінляндії, чи створення загальноосвітніх шкіл з цими мовами викладання, для чого проводилися збори грошових датків. У латишів та естонців особливо великої мобілізуючої й інтегруючої сили набули співочі товариства та організація масових співочих свят. Газети й часописи фінською, естонською, латиською мовами були важливим інструментом національної агітації, а такі редактори, як фін Юхан Снельман, латиш Криш'ян Валдемарс чи естонець Карл Якобсон, стали вождями національних рухів. Усі три національні рухи розкололись у фазі Б на радикальний і поміркований напрямки, причому частина радикалів, перебуваючи в конфлікті із шведомовною та балтонімецькою верхівкою, шукала шляхів тимчасової співпраці з Росією.

Фіни випередили інших також і в переході до масового руху. До 1880-х років домінувало ще мовне питання, і тут фінські патріоти (старофіни, або феномани) конкурували із шведоманами (свекоманами) — шведським рухом верхніх суспільних прошарків. У 90-х роках російська політика, націлена на обмеження автономії Фінляндії, призвела до потужної політичної мобілізації, і в 1899 р. дуже багато фінів (імовірно, понад 500 тис.) підписало спрямоване проти Лютневого маніфесту «Велике послання» до імператора. Національний рух латишів та естонців, який досягнув під кінець XIX ст. фази В, і далі спрямовувався, як це засвідчить незабаром революція 1905 р., у першу чергу проти балтійських німців. Щораз більше фінів, латишів та естонців поселялося в містах, де вони почали збирати на виборах більшість голосів. Політичні течії поступово переростали в політичні партії, причому швидше й інтенсивніше від інших у Фінляндії й Естонії зарекомендували себе буржуазно-національні угруповання, а в більш індустріялізованій і соціально диференційованій Ліфляндії — соціал-демократичні.

З яких соціальних груп походили активісти трьох національних рухів? В естонців і латишів, поряд із небагатьма (переважно латиськими) випусниками вищих навчальних закладів, брати до уваги як ненімецькомовних інтелектуалів можна лише вчителів і дяків, які мали тісний контакт із селянами й самі були, як правило, селянськими синами. До них долучалися щораз частіше представники селянства та міських ремісників. У фінському русі тон спочатку задавали пастори, котрі, як і вчителі, жили переважно в селі, дрібні службовці, студенти та представники міської інтелігенції, які поповнювалися частково із шведомовної еліти; лише згодом у ньому зросло число вчителів і селян.

Програми національних рухів відповідали верствам їх носіїв. Спочатку завдання повсюдно мали культурницький характер, причому на передньому плані стояло запровадження фінської мови замість шведської, естонської та латиської — замість німецької у школах, адміністрації та суді, тоді як конфесія ледве чи мала мобілізуючий ефект, оскільки селяни та верхи були лютеранами, й свободи віровизнання Росія загалом не зачіпала. Русієм національних рухів був натомість збіг етнічних і соціальних антагонізмів, так що важливим моментом національних програм виступали соціально-революційні та популістські вимоги. Це стосувалося передусім естонців і латишів, які виступили в першу чергу проти привілеїв і великих земельних

володінь балтонімецької знаті; меншою мірою це стосувалося здавна вільних, наділених політичними правами фінських селян, яким не протистояла замкнена верхівка з великих землевласників. До 1905 р. прагнення політичної автономії стояло в естонців і латишів на другому плані, тим часом як у Фінляндії питання конституції від кінця XIX ст. домінувало в національній дискусії й щораз більше об'єднувало шведо- і фінномовне населення проти Росії.

На початок XX ст. фіни, естонці й латиші створили основи сучасних націй. Нова інтелігенція, переважно вихідці з селянства, і середній прошарок кидали виклик традиційним німецьким і шведським елітам і поступово, при співдії національних організацій і розгорненого шкільництва та видавничої справи, інтегрували селянську масу в національне суспільство. Посталі елітарні культури швидко досягли високого рівня, що засвідчують, наприклад, твори латиського поета Яна Райніса або фінського композитора Яна Сібелюса. Питання політичної автономії ставилося спочатку лише в Фінляндії, де в рамках автономного Великого князівства, поряд із етнічною нацією фінів, виникла політична нація фінляндців, яка складалася зі шведів і фінів.

Друга група селянських народів на заході Російської імперії: литовці, білоруси та українці — у своїй історії тривалий час належали до Речі Посполитої, а польська або ж полонізована східнослов'янська й литовська шляхта в XIX ст. залишалася на більшій частині території їх поселення провідною соціальною верствою¹². Це не стосується Східної і Південної України, де переважали зрусифікована українська та російська знать. Поляки й росіяни вважали литовців, білорусів та українців не самостійними спільнотами, а лише складовими власних націй. Тому ці три етноси було втягнуто в польсько-російські конфлікти, і перед їхніми національними рухами стояло важке завдання визволитися водночас від польської верхівки й від Росії.

Українських, литовських і білоруських селян у Російській імперії звільнили від кріпацтва лише 1861 р., тобто пізніше, ніж естонців і латишів. Лише литовців західної Сувалкської губернії звільнили вже в 1807 р. особисто (без землі), одночасно з поляками герцогства Варшавського, а пізніше, у 1864 р., як і всіх селян Конгресової Польщі, досить великодушно наділили землею у власність. Не випадково саме тут витворився тип середняка, звідки пізніше вийшла частина національної інтелігенції. Поміж українцями колишньої Гетьманщини численною була група колишніх козаків, які ніколи не знали кріпацтва. При всіх відмінностях між окремими регіонами скасування кріпацтва спричинило в усіх трьох етносів утворення місцевої однорідної основної верстви малоземельних селян. Народна освіта православних українців і білорусів та католицьких литовців не отримувала таких імпульсів, як у північних етносів від протестантизму, а тому кількість неписьменних була тут значно вищою.

Незважаючи на несприятливі соціальні й культурні передумови, національний рух українців і литовців, а в скромнішому обсязі — навіть у білорусів,

¹² Загальні дані див.: M. Hellmann. *Grundzüge der Geschichte Litauens*. Darmstadt 1966; K. J. Čeginskis. *Die Russifizierung und ihre Folgen in Litauen unter zaristischer Herrschaft* [=Commentationes Balticae, VI/VII, 2]. Bonn 1919; J. Ochmański. *Historia Litwy*. Wrocław etc. 1967; O. Subtelny. *Ukraine*; B. Krupnyckyj. *Geschichte der Ukraine*; N. P. Vakac. *Belorussia: The Making of a Nation: A Case Study*. Cambridge, Mass. 1956; *Гісторыя Беларускай ССР*, т. 1–2; L. Wasilewski. *Die Ostprovinzen des alten Polenreiches: Litauen u. Weißruthenien — die Landschaft Chelm — Ostgalizien — die Ukraina*. Krakau 1916.

розпочався раніше, ніж в естонців і латишів¹³. Після перших його провісників у кінці XVIII ст. у них уже на початок XIX ст. розпочалася фаза А культурного пробудження. Причиною цього було збереження решток знаті з почуттям місцевого патріотизму, котрі зберегли спогад про минуле козацької Гетьманщини і Великого князівства Литовського. Так, поряд із польськими та російськими вченими у, відповідно, Віленському і Харківському (а пізніше й Київському) університетах викладали представники сильно полонізованої литовської та східнослов'янської малопомісної шляхти й частково зрусифікованої української знаті колишньої Гетьманщини, у яких прокинувся інтерес до народної мови та народної культури, а також — що типово для місцевого патріотизму — до історії. Важливим для українського національного руху було й те, що вже в цій фазі громадськість познайомила з близькими до народу патріотичними творами найбільшого українського поета, колишнього кріпака Тараса Шевченка, а для литовського національного руху багато важили десятиліття виступів єпископа М. Валанчюса на захист литовської культури.

На відміну від фінів, естонців і латишів, культурна фаза в литовців, українців і білорусів затягнулася надовго, і фаза Б (політична агітація) розпочалася після тривалого зволікання. Це пояснюється, окрім згаданого вже відставання в модернізації, практикованою репресивною російською політикою, яка посилилася після вибуху Січневого повстання, тобто через два роки після скасування кріпацтва, і яка помітно гальмувала розквіт культури й політичну організацію цих трьох національних рухів (див. Розділ 7). Тому важливе значення мав факт, що поза межами Росії жили українці та литовці (білоруси — ні), які посували національну справу у сприятливіших політичних умовах. Щоправда, у литовців Східної Пруссії йшлося лише про невелику групу, яка відрізнялася своїм лютеранським віросповіданням від католицької більшості литовців у Росії. Усе ж Тільзіт і Мемель стали осідками таких національних організацій, як, наприклад, Литовське літературне товариство; тут з'являлися друком литовські публікації та знаходили притулок

¹³ Загалом про національні рухи див.: М. Hroch. *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung*; його ж. *Social Preconditions of National Revival*; про литовців деякі статті в: *National Movements in the Baltic Countries*; М. Hellmann. *Die litauische Nationalbewegung im 19. und 20. Jahrhundert // ZfO* 2 (1953) 66–106; J. Ochmański. *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku (do 1890 r.)*. Białystok 1965; L. Sabaliuna. *Lithuanian Social Democracy in Perspective 1893–1914*. Durham — London 1990; V. Kaupas. *Die Presse Litauens: Unter Berücksichtigung des nationalen Gedankens und der öffentlichen Meinung*, т. 1. Klaipėda 1934; А. Булат. *Литовцы // Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия. Россия. Германия* / вид. А. И. Кастелянский. Санкт-Петербург 1910, с. 426–444; P. S. Wandycz. *The Lands of Partitioned Poland*, с. 239–259, 303–307; про українців: А. Kappeler. Ein «kleines Volk» von 25 Millionen: Die Ukrainer um 1900 // *Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas: Festschrift für Günther Stökl zum 75. Geburtstag* / ред. М. Alexander, F. Kämpfer та А. Kappeler. Stuttgart 1991, с. 33–42; його ж. *The Ukrainians of the Russian Empire*; I. L. Rudnytsky. *The Role of the Ukraine in Modern History // SR* 22 (1963) 199–216; А. Ivancevich. *The Ukrainians National Movement and Russification*: Ph. D. Diss. Northwestern University 1976; про білорусів: А. Новина. *Белоруссы // Формы национального движения в современных государствах*, с. 382–395; J. Zaprudnik. *National Consciousness of the Byelorussians // Byelorussian Statehood: Reader and Bibliography* / ред. V. Kipel та Z. Kipel. New York 1988, с. 9–31; P. Scheibert. *Der weißrussische politische Gedanke bis 1919 // Jomsburg* 2 (1938) 335–354; про литовців і білорусів: L. Wasilewski. *Litwa i Białoruś: Przeszłość, terażniejszość, tendencje rozwojowe*. Kraków [1925].

утікачі. Ще більше значення мали так звані «русини» в австрійській Східній Галичині для українського національного руху. Уже в 1848 р. й остаточно в 60-х роках тут під проводом греко-католицького духовенства розвинулася фаза Б, з широкою мережею організацій та українською пресою. Взаємодія з Галичиною була важливою для українського національного руху в Російській імперії саме в ці десятиліття політичних репресій, і не один український патріот із Росії, як, наприклад, історик Михайло Грушевський, діяв у Львові.

Українці в Російській державі не раз намагалися перейти до фази Б. Засноване в 1846 р. у Києві Кирило-Мефодіївське товариство вперше розгорнуло українську національну програму, однак уже наступного року нечисленних членів цього товариства та його симпатизків заарештували. Поміж ними були історик Микола Костомаров і поет Тарас Шевченко, якому десятилітнє заслання в Казахстан і рання смерть запевнили образ мученика за національну справу. Провідні члени товариства змогли ще раз поширити свої ідеї в 1861–1862 рр. — через петербурзький часопис «Основа», який видавався частково й по-українськи. Тоді ж групи викладачів і студентів Київського університету, так звані «громади», спробували використати ліберальну фазу російської політики для посилення національного руху, однак російський уряд ужив проти них суворих заходів. Те саме повторилось і в середині 70-х років. Лише в 1890-х роках український національний рух у Росії остаточно досягнув фази Б. Це був час, коли Україну вже охопила індустріалізація¹⁴. Тому першою більшою національною організацією стала політична партія, яка спробувала об'єднати соціал-революційну, соціал-демократичну й національну програми. Наступними після цієї заснованої в 1900 р. Революційної української партії були дві поміркованіші партії, які вийшли з руху «громад». Проте поширення цих організацій було незначним, і тільки революція 1905 р. відкрила ширші можливості для політичної агітації. Якщо український національний рух у Галичині став масовим уже на початок ХХ ст., українцям у Росії це вдалось аж у 1917 р.

Перебіг білоруського національного руху, дослідженого сьогодні цілком недостатньо, подібний до українського. Низка ефемерних спроб політичної агітації (першу з них здійснив Кастусь Каліновський уже під час Січневого повстання 1863 р., наступну — гімназисти Мінська й студенти Петербурга) постійно зазнавали невдачі. І лише із заснуванням народницької Білоруської революційної (пізніше — соціалістичної) партії «Грамада» у 1902 р. розпочинається фаза Б. Слабо мобілізовані соціально і ще недостатньо зміцнені культурно білоруси відставали за інтенсивністю й поширеністю свого національного руху від інших п'яти селянських народів заходу Російської імперії.

Багато часу потребував також і литовський рух, поки досягнув у 1883 р. своєї політичної фази. У цьому році в Тільзіті вперше вийшов виданий лікарем Йонасом Басанавічюсом часопис «Аушра» («Вранішня зоря»). Після нього появився ряд інших національних періодичних видань клерикально-поміркованого, ліберального та радикального спрямування. Першою й найважливішою політичною організацією тут була Соціал-демократична партія, створена 1895 р. Вона поєднувала соціалістичні цілі з національно-сепаратистськими. У 1902 р. виникла ліберальна Демократична партія. Отож,

¹⁴ Тут див.: G. Y. Bosnyk. *The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia, 1900–1907: With Special Reference to Social Democracy*. Ph. D. Diss. Oxford 1981.

пізно стартувавши, литовський національний рух поширився значно швидше, ніж український і білоруський. Ймовірно, як стверджує М. Грох, він уже в 1890-х роках, чи принаймні найпізніше під час революції 1905 р., досягнув фази В.

Швидший, порівняно з українцями та білорусами, розвиток литовського національного руху пояснюється, зокрема, тим, що його підтримувала значна частина нижчого католицького духовенства, яка впливала на селян і мобілізувала їх проти політики русифікації. А православні священники, тісно пов'язані з державною церквою, лише в окремих випадках брали участь в українському русі. Учителі ж — у зв'язку з рудиментарною (і не рідномовною) освітньою системою — не відігравали до 1905 р. якоїсь помітної ролі в жодного з трьох етносів. Щодо значення, яке мала для національних рухів регіональна шляхта, то дослідники не притримуються єдиної думки. Схоже на те, що важливими трансляторами національних вартостей були жемайтійська дрібнопомісна шляхта й нащадки козацької старшини. Зі шляхти ж, а також із православного духовенства та литовського селянства походила більша частина нечисленної світської інтелігенції, студентів, гімназійних учителів і (в Литві) лікарів, з яких виходила більшість провідників радикального національного руху. Кузнями кадрів для національних рухів стали гімназії та університети.

Програми рухів мали сильний культурний ухил, концентрувалися на розвитку народної мови й освітньої системи. В українців і білорусів, яких уряд і більшість російського суспільства сприймали як частину російської нації, це мало особливе значення, тому що вони могли відмежуватися від росіян лише мовно, але не конфесійно. Зате релігійний антагонізм збігався із соціальним щодо польської шляхти і єврейського міського населення. Приналежність до забороненої в 1839 р. уніятської церкви, яка була в Галичині важливим носієм українського національного руху, в Росії служила національною ознакою лише для частини білорусів. А литовці, завдяки мові, виразно відмежувалися від росіян і поляків, зате конфесійно — лише від Росії. Антикатолицька політика російського уряду посилювала, як і в поляків, спрямований проти Росії релігійний компонент литовського національного руху, тоді як світська інтелігенція відмежовувалася від польської шляхти мовно за соціальними гаслами; таким чином, рух литовців був розколений на клерикальний і світський напрямки. Усі три рухи, спрямовані на мобілізацію селян, під впливом відповідно польських, єврейських та російських соціалістів намагалися поєднати національні цілі з аграрно-революційними. Зрештою в українців і білорусів російський революційний рух став успішно конкурувати з національними рухами, і чимало молодих інтелектуалів приєдналося до російських партій, щоб спільно з ними повалити царизм. В українців основний народницький напрямок, який знайшов вираження вже в творчості Т. Шевченка, а пізніше — у працях визначного теоретика Михайла Драгоманова, досить пізно збагатився консервативною тенденцією, зорієнтованою на колишню верхівку та державницьку традицію.

До 1905 р. литовці, українці та білоруси просунулися на шляху до сучасної нації не так далеко, як фіни, естонці й латиші. Вони все ще були переважно селянськими народами, міста й далі були польськими, єврейськими й російськими, а прошарок національно свідомої інтелігенції — нечисленним.

Лише в литовців до національного руху приєдналася частина духовенства, чим посилився вплив національного руху на селян. А ще литовці зуміли, незважаючи на всі заборони, створити свою літературну мову й таємно її викладати, тоді як українцям і білорусам утвердження своїх близько споріднених із російською мов коштувало набагато більше зусиль. Однак, попри вузьку ще базу, українська й литовська культури досягли вже свого першого розквіту, що засвідчують твори поетів Тараса Шевченка, Лесі Українки та Йонаса Майроніса.

Національні рухи шести селянських народів на заході Російської імперії розвивались у XIX ст. різними темпами. Поширеність й інтенсивність рухів залежала від соціально-культурних передумов, як, наприклад, дати й обставин скасування кріпацтва чи рівня освіти, і від політичних умов, передусім помітно репресивної в польському контексті російської політики. Усі шість етносів змагали після російської революції до політичної суверенності і створили конституційні національні держави. Фіни змогли вберегти свою державу по сьогоднішній день, естонці, латиші й литовці втратили державність у 1940 р. внаслідок укладення пакту Ріббентропа — Молотова, українці протрималися кілька років, а білоруси — декілька місяців. Прикметно, що такий розвиток подій відповідає рівневі творення націй у цих трьох етносів перед Першою світовою війною. Нерідко, правда, вирішальну роль, поряд із внутрішніми передумовами, відігравали й зовнішньополітичні фактори. Проте ця «узгодженість» є далеко не випадковою.

Національні рухи естонців, литовців, латишів, українців і білорусів проти радянського центру в кінці XX ст. виявляють численні паралелі зі своїми попередниками в XIX ст. Це проявилось, зокрема, у таких організаційних формах, як «співоча революція» в естонців і латишів, у різних національних програмах, у специфічній взаємодії між українцями Галичини і Східної України та відмежуванні українців і білорусів від росіян.

Типологічно близькими до «молодих» селянських народів заходу Росії були християнізовані етноси Середнього Поволжя, Уралу, Північної Росії та Сибіру. Вони теж жили майже виключно в селах закритими сільськими або родовими общинами, не мали писемної мови й високорозвиненої культури, власної державної традиції, мали лише залишки деградованої верхівки. Селяни тут, на відміну від селян Балтії та Речі Посполитої, ніколи не були в переважній більшості особисто залежними, а належали до категорії державних селян. У багатьох народностей навіть після їх християнізації анімізм відігравав важливу роль в уявленнях про вартості в соціальних відносинах. Отож, їх соціальним і політичним суперником були не так землевласницькі верхи, як російські урядники й попи.

Протонаціональний протест виявлявся вже в першій половині XIX ст. у відході від християнства, наприклад, у черемисів, або в нативістично-месіянських рухах мордві¹⁵. Потім їхнє «національне пробудження» розбуркували російські вчені та перші представники вишколеної в Росії інтелігенції, як наприклад, зирянин Іван Куратов¹⁶. Важливі імпульси постачала також

¹⁵ A. Karpelev. *Rußlands erste Nationaltäten*, с. 386–392.

¹⁶ Див.: E. Sarkisyanz. *Geschichte der orientalischen Völker Rußlands*; *Очерки по истории Коми АССР*, т. 1. Сыктывкар 1955, с. 275–285; *История Чувашской АССР*, т. 1. Чебоксары 1966, с. 217–230; *История Сибири*, т. 3 Ленинград 1969, с. 423–431.

місіонерська програма Миколи Ільмінського, до якої входило створення алфавітів (на основі кирилиці) для численних мов і яка заклала основи рідномовних шкіл (див. Розділ 7, § 3). З цих шкіл вийшли «національні будителі», як-от підтримуваний батьком Леніна чуваш Іван Яковлев, котрі разом із російськими етнографами та мовознавцями започаткували культурну фазу національних рухів, досліджуючи традиції та звичаї окремих етносів і публікуючи народними мовами підручники й перші літературні твори. Ці етноси, не охоплені ще суспільно-економічно і суспільно-культурно модернізацією, також зробили близько 1900 р. перші кроки на шляху до утворення націй. Окремі групи, наприклад якути, вже перед революцією 1905 р. досягли порогу фази Б, а інші, як мордва, вотяки і більшість малих народів Сибіру, майже не були охоплені національними рухами.

3. Національно-революційні рухи грузинів і вірмен

Надзвичайно переміпані етнічні й релігійні групи півдня та сходу Російської імперії можна аналізувати лише осібно, застосовуючи запозичені з європейського контексту моделі «старих» і «молодих» націй та елітарних і селянських національних рухів. І вони, майже без винятку, були охоплені в ХІХ — на початку ХХ ст. національними рухами. Рухи ці, відповідно до особливих соціальних, політичних і культурно-релігійних умов, набирали специфічних форм, що вимагають розширення типології. Найближчими до європейських зразків були християнські етноси Закавказзя.

Поряд із поляками Російської імперії грузини репрезентують тип старої «аристократичної» нації, для якої властиві дуже численний, соціально диференційований стан знаті, живі державні традиції й давня християнська високорозвинена культура¹⁷. Після неодноразових невдач, як і в поляків, повстань грузинську знать було інкорпоровано реформами М. Воронцова в російське дворянство та державу. Наслідком лояльності до царизму було те, що скасування кріпацтва в Грузії 1864–1871 рр. принесло знаті набагато більше користи, ніж у Росії чи навіть у Польщі. Грузинським селянам було надано особисту свободу, проте вони отримали в користування лише частину землі своїх панів. Як наслідок — селянам дісталися невеликі земельні наділи, і при зростаючих податках залежність від поміщиків тривала й далі. Отже, як і в Росії, скасування кріпацтва не принесло селянам справжнього соціального визволення.

Оскільки грузини не мали якогось хоч би більш-менш значущого міського середнього прошарку, їхній національний рух аж до ХХ ст. був справою суто знаті та інтелігентів — вихідців із неї¹⁸. На російське правління та виклик російської культури грузинська аристократія відреагувала в 1830–1850 рр. романтичним патріотизмом, який приніс ренесанс грузинської мови, літератури, фольклору й історії. Після приєднання грузинської церкви до російської грузинська мова як відмежувальний критерій набула особливого значення, тим паче що російська влада невпинно дискримінувала її.

¹⁷ Про це див.: R. G. Suny. *The Making of the Georgian Nation*; D. M. Lang. *The Last Years of the Georgian Monarchy*; K. Salia. *History of the Georgian Nation*.

¹⁸ Щодо грузинського національного руху, окрім: R. G. Suny. *The Making of the Georgian Nation*; див.: З. Авалов. Грузини // *Форми національного движенья в современных государствах*, с. 469–493.

Культурна фаза А змінилася в 60-х роках політичною фазою Б, яку спочатку визначав радше консервативний національний аристократичний рух. Найвизначнішим його діячем протягом десятиліть був князь Ілля Чавчавадзе, видатний письменник і публіцист, голова Товариства поширення письменности серед грузинів, який за свої заслуги здобув титул «некоронованого короля Грузії»¹⁹. Поступовий економічний занепад аристократії, а також економічне й політичне переважання вірменського середнього прошарку, передусім у Тіфлісі, змушували молоде покоління знаті шукати радикальніших вирішень. Вони знаходили їх в університетах у російській інтелігенції. Спочатку це був зорієнтований на західні зразки лібералізм, потім — аграрно-революційний популізм і врешті — марксизм.

На початку 1890-х років у Грузію повернулися з університетських студій декілька молодих марксистів, поміж ними й Ной Жорданія, згодом голова уряду Грузії, і через десяток років грузинські соціал-демократи стали найважливішими носіями національно-визвольного руху. На противагу до створеної в 1903 р. грузинської партії соціал-федералістів, скерованої на національну автономію, вони зуміли не лише зорганізувати нечисленний грузинський пролетаріят, а й згрупувати навколо себе чимало освічених осіб і навіть багатьох грузинських селян. Більшість соціал-демократів приєдналася після 1903 р. до меншовиків, тоді як меншість, а поміж ними й молодий Йосиф Джугашвілі (пізніше — Сталін), долучилася до більшовиків. Дивує той факт, що власне грузинська «аристократична» нація більше схилилася не до національного, а до принципово інтернаціоналістського й революційного руху, який лише побічно сприяв національному визволенню Грузії: адже Жовтнева революція 1917 р. уразить саме аристократію. Очевидно, соціально занепадаючій грузинській аристократії марксизм видався зброєю, придатною в боротьбі проти її ворогів — вірменської буржуазії і російських урядників. У зростанні радикалізації аристократичної інтелігенції також помітні паралелі з Росією: почуття каяття змушувало аристократів, яких відділяло від селянської маси неподоланне соціальне та культурне провалля, згладжувати свою провину служінням народові.

На початку ХХ ст. грузини виявляли інтенсивну національну та соціальну активність, проте все ж залишалися розколеними на вбогу селянську більшість і знать. Очолований меншовіцками національний рух, розшарпуваний у різні боки, мав вирішити складне завдання подолання цього провалля.

Вірмени, другий християнський народ Закавказзя, істотно відрізнялися від грузинів: вони зберегли лише нечисленну верхівку (передусім у Нагірному Карабаху); їхню еліту становили заможні купці й клір, тоді як більшість селян і після аграрної реформи 1870 р. залежала від мусульманських верхів²⁰. До того ж, більшість вірмен жила не в російській Вірменії, а на інших землях Закавказзя, в Османській імперії та розпорошених по Азії й Європі діяльних групах.

Національне відродження розпочалося вже у ХVІІІ ст., про що свідчить різнобічна культурна діяльність діаспори, як, наприклад, мехітаристів у

¹⁹ Поп.: F. von Lilienfeld. Die Heiligsprechung des Ilia Čavčavadze durch die Georgisch-Orthodoxe Kirche am 20. 7. 1987 // *Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas. Festschrift für Günther Stökl zum 75. Geburtstag* / ред. М. Alexander, F. Kämpfer та А. Kappeler. Stuttgart 1991, с. 66–75.

²⁰ Загальні дані див.: *Histoire des Arméniens*; V. Gregorian. The Impact of Russia on the Armenians and Armenia; В. А. Парсамян. *История армянского народа*.

Венеції чи вірменської громади в індійському Мадрасі. Цей проваджений церквою рух було протягом ХІХ ст. секуляризовано; писемна мова й література, преса і шкільництво поступово модернізувалися. Поряд із кліром і міською середньою верствою, носіями цієї фази А національного руху була новостворена світська інтелігенція, яка щораз більше переймала також і російські впливи²¹.

Розчарування, викликане тим, що європейські держави не забезпечили вірменам Османської імперії у 1878 р. обіцяної автономії, призвело до політизації національного руху. Вірменські студенти, на яких мав вплив російський революційний рух, передусім народники, заснували 1887 р. у Женеві соціалістичну організацію «Гнчак» («Дзвін»), а в 1890 р. у Тіфлісі — Революційну вірменську федерацію («Дашнакцутюн»). Основною метою обох цих національно-революційних організацій було визволення вірмен Османської імперії. Їхня соціалістична програма була невиразна й перекривалася революційним акціоналізмом. Взоручись на російських і болгарських терористів, вони вдавалися в Османській імперії до нападів і бунтів, викликаючи такі антивірменські репресії, як розправи 1894–1896 рр.

Лише внаслідок політики русифікації, апогеєм якої стала конфіскація в 1903 р. маєтків вірменської церкви, вірменські революціонери виступили й проти царизму. Натхненні спонтанним національно-релігійним рухом протесту, який підтримував, зокрема, й католикос, вони організовували демонстрації й замаху на російських урядників. Якщо заснований на початку ХХ ст. Союз вірменських соціал-демократів з його інтернаціоналістськими завданнями не мав багато прихильників, то споріднений з російськими соціал-революціонерами національно-революційній партії дашнаків вдалося створити після 1903 р. на Закавказзі масовий рух, метою якого було визволення не лише вірмен Османської імперії, але й вірмен Росії. Тому вірменський національний рух слід зарахувати до поширеного в Османській імперії «повстанського типу» (згідно з М. Грохом)²².

Отож, фази Б в національному русі вірмени теж досягли ще до революції 1905 р. Його рушієм була не основна соціальна верства, а саме лояльна загалом буржуазія з її проросійською національно-консервативною або ж ліберальною орієнтацією, а нечисленна світська інтелігенція, яка успішно мобілізувала ширші маси й поступово перетворила релігійну громаду в сучасну націю. Специфічне терористичне спрямування національного популізму цього руху полягало, як і в болгарських гайдуків, у давніх традиціях партизанської боротьби; окрім цього, вплив на нього мав також і російський тероризм. Це спрямування збереглося досі.

Постає питання: чи репрезентують вірмени як мобільна діаспорна група специфічний тип національного руху? Порівняння з євреями і татарами показує, що в усіх цих трьох етнорелігійних груп були присутні буржуазна середня верства й духовенство як потенційні верстви носіїв руху, проте їхні національні рухи набули відмінного характеру. Тоді як євреї Росії на зростаючу

²¹ Про вірменський національний рух див. також: A. Ter Minassian, *Nationalisme et socialisme dans le mouvement révolutionnaire arménien (1887–1912) // Transcaucasia: Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia* / ред. R. G. Suny. Ann Arbor 1983, с. 141–184.

²² Пор.: М. Грох. *Social Preconditions of National Revival*, с. 28 і далі.

дискримінацію й перші погроми реагували соціалізмом і сіонізмом (див. Розділ 7, § 4), татар слід розглядати спільно з іншими мусульманами Росії.

4. Ісламська національна свідомість

Мусульманські етноси, які жили в Російській імперії в другій половині XIX ст., були неоднорідними за етнічним складом, способом господарювання й політичними та культурними традиціями. Осілим протягом століть поволзьким татарам, азербайджанцям і середньоазіятам протистояли кочові пастухи, як-то казахи чи гірські народи Кавказу. Якщо волзькі татари належали до Росії вже три сотні років, то середньоазіяти потрапили під російське правління щойно після 1860 р. Для етнічної ідентичності мусульман Росії, хоч більшість їх і була тюркомовною, мова не мала такого значення, як уклад життя і релігія. Поставало питання, яку ж роль відіграватиме іслам під час зіткнення цих народів із модернізацією — чи лише роль одного з факторів їхньої національної свідомості, чи роль первинної, інтеграційної ідеології, що перекирватиме інші чинники.

Серед мусульман Росії національний рух перший охопив волзьких татар. Носіями його були купці та духовенство, які перебували в тісному контакті з мусульманами східних регіонів Росії²³. Національне відродження отримувало імпульси також із заснованого в 1804 р. Казанського університету, де було обладнано друкарню для татарських публікацій (арабським письмом), запроваджено викладання татарської мови й розвивалась орієнталістика. Нові хвилі віровідступництва серед вихрещених татар свідчили про незламну динаміку ісламу. Такі національні будителі, як Ш. Мерджані та К. Насірі, започаткували вивчення татарської історії й фольклору, нову волзькотатарську літературну мову й татаромовні публікації, які зарясніли протягом XIX ст. Нечисленна волзькотатарська інтелігенція, переважно вихідці з купців або муллів, відповідала на нові спроби місіонерства, зокрема й на виклик російсько-європейської індустріальної доби загалом, реформаторським ісламським рухом, метою якого було оновлення ісламсько-татарської культури без загрози для її самобутності. Перед ісламом стояло завдання достосуватися до сучасного світу, передусім засобами реформованої татаромовної шкільної освіти.

Згодом у Криму було розроблено «новий метод» навчання (усуль-альджаїд), який дав мусульманському реформаторському рухові в Росії назву

²³ Про наступне див.: A. Bennigsen, Ch. Lemerrier-Quellejey. *Les mouvements nationaux chez les musulmans de Russie: Le «Sultangalievisme» au Tatarstan*. Paris — La Haye 1960; A.-A. Rorlich. *The Volga Tatars*, с. 48–103; підсумування також див.: Eine oder mehrere tatarische Nationen // *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien: Identität, Politik, Widerstand* / ред. A. Kappeler, G. Simon та G. Brunner. Köln 1989, с. 63–79; Д. Валідов. *Очерк истории образованности и литературы татар (до революции 1917 г.)*. Москва 1923; Я. Г. Абдулин. *Татарская просветительская мысль: Социальная природа и основные проблемы*. Казань 1976; загалом в: H. Bräker. *Die muslimische Erneuerungsbewegung in Rußland // Rußlands Aufbruch ins 20. Jahrhundert: Politik — Gesellschaft — Kultur, 1894–1917*. Olten — Freiburg 1970, с. 181–198; S. A. Zenkovsky. *Pan-Turkism and Islam in Russia*. Cambridge, Mass. 1960, с. 8–40; G. v. Mend. *Der nationale Kampf der Rußlandtürken: Ein Beitrag zur nationalen Frage in der Sowjetunion*. Berlin 1936, с. 21–91; A. Bennigsen, Ch. Lemerrier-Quellejey. *Les musulmans cubhés: L'Islam en Union Soviétique*. Paris 1981, с. 30–42.

«джадідизм»²⁴. Побувавши в Москві, Парижі та Стамбулі, Ізмаїл бей Гаспралі (Гаспринський), рід якого виводився із зубожілої кримськотатарської знаті, заснував у 1883 р. у Багчисараї часопис «Терджюман» («Глумач»), який наступні три десятиліття поширював його ідеї по цілій Росії та за її межами. Закостеніла ісламська школа мала перейняти методи Заходу й західний спосіб мислення. Джадідизм добивався синтезу ісламської культури з сучасними природничими науками, технологією й західним прогресивним мисленням. Заняття мали відбуватися вже не виключно арабською мовою. Гаспралі протиставив волзькотатарським реформам — зокрема, у своєму «Терджюмані» — концепцію спільної мови, що ґрунтувалася на модернізованій тюркській, яка мала б полегшити інтеграцію мусульман Росії під гаслом «Єдність мови, мислення і дій».

На початок ХХ ст. джадідизм здобув собі численних прихильників, насамперед серед волзьких і кримських татар, а також башкирів та мусульман Азербайджану, тоді як мусульмани Середньої Азії, які не мали таких інтенсивних контактів із Росією, і далі залишалися вірними консервативному ісламові. Джадідизм, який можна охарактеризувати як фазу А релігійного національного руху, був цілком аполітичним, а Гаспралі та його послідовники — лояльними підданими царя. Проте цей кримськотатарський реформатор уже сформулював обидві концепції, які стануть вагомими для політичної фази мусульманського національного руху, а саме панісламізм і пантюркізм, які в Росії взаємодоповнювалися й посилювалися. З іншого боку, ще перед 1905 р. проявилися зачатки відцентрових етнічних національних рухів.

Волзькі татари були на 1900 р. ідейними провідниками мусульман Росії. Численні джадідистські школи й татарські друкарні перетворили Казань у центр реформованого ісламу, притягальна сила якого сягала за межі Росії²⁵. Татари мали особливо великий вплив на башкирів, які користувалися татарською мовою як літературною і в яких до 1905 р. самостійний національний рух не виявлявся. У Казані татарські інтелектуали від 1885 р. почали створювати перші гуртки з політичним спрямуванням, які вже на початку ХХ ст. поставили собі за мету синтез ісламу й соціалізму. Їм протистояли помірковані ліберальні та панісламістські угруповання, які в 1905 р. об'єдналися в Союз мусульман («Іттіфак»). Живучі були й татарські національні тенденції. Вони намітилися в консервативній формі, починаючи від 1862 р., у суфістській секті ваїзитів, які, поклинаючись на спадщину волзьких болгар, не визнавали авторитету офіційного кліру та Російської держави²⁶. Проте конфлікти між панісламізмом і татарським національним рухом були ще попереду.

Розвиток кримських татар відбувався подібно. Домінуючий напрямок джадідистських прибічників Гаспралі поступово витіснили радикальніші

²⁴ Див.: E. J. Lazzerini. Reform und Modernismus (Djadidismus) unter den Muslimen des Russischen Reiches // *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien: Identität, Politik, Widerstand* / ред. A. Kappeler, G. Simon та G. Brunner. Köln 1989, с. 35–47; його ж. Ismail Bey Gasprinski (Gaspirali): The Discourse of Modernism and the Russians // *Tatars of the Crimea: Their Struggle for Survival* / ред. E. Allworth. Durham — London 1988, с. 149–169; A. W. Fisher. Ismail Gaspirali, Model Leader for Asia // *Там само*, с. 11–26; A. Bennigsen, Ch. Lemerrier-Quellejey. *La presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920*. Paris — La Haye 1964, с. 35–42.

²⁵ A. Bennigsen, Ch. Lemerrier-Quellejey. *Les mouvements nationaux chez les musulmans de Russie*, с. 52–58; *Очерки по истории Башкирской АССР*, т. 1/2, с. 263–277.

²⁶ U. Halbach. «Heiliger Kriegs» gegen den Zarismus, с. 229–231.

«молодотатари». Внаслідок мовних та історичних зв'язків із турками Османської імперії, взаємодія з реформаторським рухом у ній була особливо тісною.

Мусульмани Азербайджану, розірвані між османською орієнтацією (йдеться насамперед про суннітів) і традиційною перською орієнтацією (шиїти), були мовно тісніше споріднені з турками порівняно з іншими тюркомовними народами Росії²⁷. Нечисленна світська інтелігенція, переважно вихідці з верхньої поміщицької або купецької верств, що здобула освіту в російських школах, уже десь у середині XIX ст. розпочала фазу А національного руху. Найвизначніший її представник, письменник Мірза Фаталі Ахундов, допоміг мові народу, так званій «тюркі», пробитися понад перську й класичну асері. Від 1870-х років у Баку стали з'являтися перші періодичні видання цією мовою. І тут джадідизм теж мав своїх прихильників: від 90-х років у Баку утворюються перші політичні групи пантюркистського, панісламістського, ліберального й соціалістичного спрямування, причому лише ісламістські програми мали підтримку широких мас населення. Отже, ще до революції 1905 р. мусульмани Азербайджану, «стара нація» з власною елітою, вступили у фазу Б національного руху. Поставало питання, котрий із конкуруючих напрямків візьме гору, а також — як укладеться його ставлення до іншої сильно мобілізованої мусульманської групи — волзьких татар.

Від XVIII ст. казахи перебували під економічним і духовним впливом волзьких татар, мули яких закріпили іслам серед кочових пастухів, а під кінець XIX ст. почали поширювати також і джадідизм. Проти цього культурного домінування татар виступали з 1860-х років деякі казахські інтелектуали, які пройшли російську школу. Перший їх значний представник Чокан Валіханов, автор радикальної світської програми, зорієнтованої на російсько-європейську культуру, вийшов із родовитої аристократії²⁸. З офіцерської служби він був добре ознайомлений з видатними росіянами, зокрема Ф. Достоєвським, і писав свої сходознавчі праці російською мовою. Його послідовники-просвітники створили згодом казахську літературну мову, яка мала прийти на зміну татарській, та публікували перші літературні твори цією мовою. Водночас проявилися спрямовані проти влади й посиленого поселенського руху тенденції, які дошкукувалися казахської самобутності в поєднанні ісламу з кочовими традиціями.

Усі ці течії поширилися лише в північних степових районах, а казахи півдня далі були під впливом ісламських центрів Середньої Азії. Тут джадідизм та національні ідеї до 1905 р. ще не мали якогось особливого відгуку — у Туркестані, Бухарському еміраті та Хіванському ханстві переважали давні літературні мови (чагатай і перська) і традиційна орієнтація на консервативний іслам та ісламське шкільництво²⁹. Мусульманські гірські народи

²⁷ T. Swietochowski. *Russian Azerbaijan*, с. 25–36; A. Bennigsen, Ch. Lemerrier-Quellejey. *La presse et le mouvement national*, с. 27–31; *История Азербайджана*, т. 2, с. 271–287, 314–405; A. Altstadt-Mirhadi. *The Azerbaijani Bourgeoisie and the Cultural-Enlightenment Movement in Baku: First Steps Toward Nationalism // Transcaucasia. Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia* / ред. R. G. Suny. Ann Arbor 1983, с. 197–207.

²⁸ K. E. McKenzie. *Chokan Valikhanov: Kazakh Princeling and Scholar // CAS 8 (1989/3)* 1–30.

²⁹ H. Carrère d'Encausse. *The Stirring of National Feeling // Central Asia: 120 Years of Russian Rule* / ред. E. Allworth. Durham — London 1989, с. 172–179; B. Hayit. *Turkestan zwischen Rußland und China*, с. 185–189.

Кавказу надалі вирізнялися своїми племінними структурами й суфістськими громадами, а крім того, були зовсім недосяжними для впливів іззовні. Усе ж уже в другій половині XIX ст., поряд із традиційними народними співцями, в окремих етносів появляються під впливом Росії інтелектуальні «будителі», особливо в переважно християнських осетинів³⁰.

Поміж мусульманами Росії в другій половині XIX ст. виявляються численні різновиди національно-релігійного відродження. Імпульси надходили переважно із заходу, насамперед із Росії, частково також з Османської імперії. Відповідні рухи ширилися серед окремих етнічних груп з різною інтенсивністю. Вплив започаткованого мусульманами Росії ісламського реформаторського руху сягав далеко за межі царської імперії — аж до Індії та Єгипту. До самого кінця XIX ст. переважали культурні цілі (мова, школа, література, реформа ісламу), але незабаром на зміну їм прийшла політизація, значно посилена революцією 1905 р. (див. Розділ 9). Уже в десятиліття перед 1905 р. намітився напружений стосунок між панісламізмом та окремими націоналізмами, який залишався актуальним протягом усього XX ст.

Подібну до ісламської «релігійну національну свідомість» розвинули протягом XIX ст. також ламаїстські буряти³¹. На загрозу християнського місіонерства й східнослов'янської колонізації вони відповіли рухом, метою якого були відродження традиційної бурятської культури та її модернізація. Народна поезія, хроніки й художня література видавалися як давньою монгольською літературною мовою, так і створеною на підставі кириличної абетки бурятською писемною мовою. Носіями цього культурного руху були лами й поодинокі, виховані в російських школах інтелектуали, як, наприклад, учитель і етнолог Матвій Хангалов, вплив на якого мали російські народники. На початку XX ст. цей рух посилювався як протест проти колонізаторської політики та адміністративних реформ й охоплював уже значну частину бурятів, передусім ламаїстів Забайкалля.

5. Національне пробудження росіян

Національний рух охопив у XIX ст. не лише неросійські етноси Російської імперії, але й росіян. Росіяни були «старою» нацією з власною знаттю, високорозвиненою культурою й літературною мовою, а також — на відміну від інших народностей імперії — зі своєю державою³². Однак Росія була не національною державою росіян, а династійно-становою легітимною поліетнічною імперією, і хоч імперський патріотизм, що скріплював її, мав деякі спільні з етнічною свідомістю росіян елементи (православ'я, спільна історія й культура), понаднаціональні риси переважали. Ще за Миколи I міністр

³⁰ *История народов Северного Кавказа*, с. 336–380.

³¹ Л. Штернберг. Буряты // *Формы национального движения в современных государствах*, с. 601–624; E. Sarkisyanz. *Geschichte der orientalischen Völker Rußlands*, с. 379–387; H. S. Hundley. *Speransky and the Buriats*, с. 151–175; Н. П. Егунов. *Колониальная политика царизма и первый этап национального движения в Бурятии в эпоху империализма*. Улан-Удэ 1963; *История Бурят-Монгольской АССР*, т. 1. Улан-Удэ 1954, с. 448–462.

³² Див. до цілого параграфу: Н. Rogger. *Nationalism and the State: A Russian Dilemma* // *Comparative Studies in Society and History* 4 (1961/1962) 253–264; A. Kappeler. *Bemerkungen zur Nationsbildung der Russen* // *Die Russen: Ihr Nationalbewußtsein in Geschichte und Gegenwart* / ред. А. Kappeler. Köln 1990, с. 19–35.

фінансів Г. Канкрін запропонував перейменувати Росію за іменем правлячої династії на «Романовію» або за іменем Петра I — на «Петровію», а з-поміж трьох основних принципів Росії, названих міністром народної освіти Сергієм Уваровим, православ'я і самодержавство брали гору над туманною народністю³³. Основною метою уряду залишалось збереження територіального, політичного й соціального статус-кво поліетнічної імперії, для чого використовувалася традиційна понаднаціональна інтеграційна ідеологія. Динамічна національна концепція мобілізації та інтеграції нижчих соціальних верств, яка проголошувала лояльність до нації, а не до правителя, неминуче, отже, сприймалася як спрямована проти самодержавства. І хоча пізніше існувала взаємодія між обома політичними моделями, офіційний імперський патріотизм і громадську російську національну свідомість ставити поруч не можна.

Сучасна російська національна свідомість виникла у XVIII ст., спочатку як реакція на «озахіднення» Росії та наплив сюди чужинців унаслідок реформ Петра I, а пізніше також під впливом просвітництва й романтизму³⁴. Інтелігенція, яка поступово виділялася з дворянства, перестала — як дотепер — шукати російську тожсамість і культуру в державі й релігії, а стала шукати її в російській мові, історії, російському народові. У росіян фаза А національного руху теж виявляла типові елементи: створення стандартизованої літературної мови й російської літератури, публікація народної поезії та історичних праць. За допомогою етнічно обґрунтованої національної самосвідомості дворянська інтелігенція зробила спробу подолати глибоку прірву між традиційною народною культурою та озахідненою елітарною культурою.

У «Вітчизняній війні» з Наполеоном імперський патріотизм та етнічна національна свідомість з'єдналися, охопивши широкі маси населення. З цієї патріотичної злуки з державою розвинулася національно-консервативна течія, найвагомішим речником якої став Микола Карамзін. Він та інші історики почали розглядати Російську імперію як національну державу й критикувати поступки Олександра I полякам. Починаючи від Листопадового повстання 1830 р., польське питання стало каталізатором вірної державі російської національної свідомості, яка шукала шляхів поєднання етнічних і політичних елементів³⁵.

Після 1815 р. щораз більша частина російської інтелігенції відверталася від держави й долучалася до громадського національного руху з його політичними завданнями. Ідейні та політичні рухи наступних десятиліть радянська й західна історіографія аналізувала переважно телеологічно — як революційні або ж реакційні. При цьому не помічали того, що всі вони були й національними рухами, які ставили перед собою мету перебудови Росії на західний кшталт, здобуття й утвердження громадянських прав, мобілізації низів та інтеграції їх у російське національне суспільство³⁶. Цим завданням

³³ Див.: N. V. Riasanovsky. *Nicholas I and Official Nationality* (про вислови Канкріна — с. 139). Щодо трьох принципів Уварова витяг із джерела в німецькому перекладі див. у: *Die Orthodoxe Kirche in Rußland: Dokumente ihrer Geschichte (860–1980)* / ред. P. Hauptmann та G. Stricker. Göttingen 1988, с. 503–505.

³⁴ H. Rogger. *National Consciousness in Eighteenth-Century Russia*. Cambridge, Mass. 1960.

³⁵ Див.: N. V. Riasanovsky. *Nicholas I and Official Nationality*.

³⁶ Цю думку висловлює вже: E. Lemberg. *Nationalismus*, т. 1, с. 228–231.

не відповідали самодержавна політична система, кріпацтво й поширена неписьменність. Таким чином, національний рух поєднував національні вимоги з соціальними й політичними і скеровувався проти держави, яка опиралася переминам.

Уже в програмах декабристів, спроба повстання яких провалилася 1825 р., національні цілі, такі як перетворення Росії на демократичну, централізовану національну державу на французький взірець, відігравали помітну роль³⁷. Наступне покоління інтелігенції відреагувало на вимогу модернізації, поставлену Європою, і на нові ідеї, які випливали звідти, питанням про російську ідентичність³⁸. Слов'янофіли відповіли на нього зверненням до православ'я та ідеалізованої допетрівської Русі, західники — вимогою буржуазно-ліберальних реформ. Слов'янофіли й західники прагнули інтегрувати російських селян у націю й ідеалізували їхній общинний лад; і ті, й інші виступали за буржуазні свободи й проти кріпацтва. Обидва напрямки національного руху набули — як і польська шляхетська національна свідомість — месіянських рис і відводили Росії особливу роль поміж європейськими націями.

Поразка у Кримській війні, скасування кріпацтва й політичні реформи, нова конфронтація з польським національним рухом у Січневому повстанні і прискорена модернізація Росії в цілому вели, починаючи від 1860-х років, до значної інтенсифікації та поляризації російського національного руху³⁹. Радикали знову згадали про необхідність подолання прірви щодо низів, а народники «пішли в народ» з метою мобілізації російських селян. В ідеалізації селян та їхнього натурально-обмінного господарства цей аграрно-соціалістичний рух виявляв виразно національне забарвлення. Те саме було й у лібералів, які й далі ставили собі за мету демократичне реформування Росії, піддаючи при цьому сумнівові традиційні особливі права неросіян заходу.

Як наслідок Січневого повстання 1863 р. сформувався також крайній російський націоналізм, головним речником якого був впливовий журналіст Михайло Катков. З націоналізмом об'єднався зорієнтований на імперську зовнішню політику панславизм, який знайшов красномовний вияв у праці Миколи Данилевського «Росія і Європа»⁴⁰. Носіями цього інтегрального націоналізму були частково еліта дворянства, інтелігенція та міські середні верстви, що перебували в стані формування, але в період польського повстання 1863–1864 рр. і Балканської війни 1877–1878 рр. він зумів мобілізувати також і ширші кола. Крайні націоналісти були, як правило, лояльними до держави, імперіалістичну зовнішню політику й асиміляційну національну політику якої підтримували. І все ж їхні національно-державні завдання були викликом для автократичної держави.

³⁷ H. Lemberg. *Die nationale Gedankenwelt der Dekabristen*. Köln — Graz 1963.

³⁸ N. I. Zimbajew. Zur Entwicklung des russischen Nationalbewußtseins vom Aufstand der Dekabristen bis zur Bauernbefreiung // *Die Russen: Ihr Nationalbewußtsein in Geschichte und Gegenwart* / ред. A. Kappeler. Köln 1990, с. 37–54; N. V. Riasanovsky. *Russia and the West in the Teaching of the Slavophiles: A Study of Romantic Ideology*. Cambridge, Mass. 1952.

³⁹ Про це пор.: D. Geyer. *Der russische Imperialismus*, с. 43–54.

⁴⁰ Див.: E. C. Thaden. *Conservative Nationalism in Nineteenth-Century Russia*. Seattle 1964; M. Katz. *Mikhail N. Katkov: A Political Biography, 1818–1887*. The Hague — Paris 1966; S. Lukashovich. *Ivan Aksakov (1823–1886): A Study in Russian Thought and Politics*. Cambridge, Mass. 1965; U. Picht. *M. P. Pogodin und die Slavische Frage*. Stuttgart 1969; M. B. Petrovich. *The Emergence of Russian Pan Slavism, 1856–1870*. New York 1956.

Уряд виявляв стриманість і недовіру до всіх напрямків російського національного руху, які піддавали сумнівові традиційне узаконення самодержавства і його монополію на владу. Значний вплив мала революція 1848 р. в Європі: вона виразно засвідчила російському урядові демократично-визвольний потенціал національного принципу. Окрім цього, в масі населення все ще був закорінений традиційний династійний імперський патріотизм. Російських селян об'єднувала «віра в царя», лояльність до самодержавства і православ'я, а не етнічна національна свідомість⁴¹. З іншого боку, націоналістичні течії проникли в бюрократичний апарат і в армію, впливаючи на політику. Під подвійним викликом революційного руху і національних прагнень неросіян недалеко було до співпраці з крайнім російським націоналізмом з метою відвернути увагу від соціальних і політичних протиріч у російському суспільстві. І справді — російський уряд неодноразово пробував, починаючи від 1863 й особливо 1881 р., застосовувати націоналізм для стабілізації правління. Це проявилось насамперед у національній політиці (див. Розділ 7). Традиційний імперський патріотизм набирало поступово ознак імперського націоналізму — також і під впливом агресивного націоналізму в інших європейських державах. Проте, незважаючи на всі поступки, ставлення царської держави до російського національного руху залишалося двояким.

Під впливом модернізації, подій на Заході та національних рухів неросіян національні ідеї поширились у ХІХ ст. також і серед росіян. Проте сформувався не цілісний національний рух, а ряд альтернативних його напрямків. У другій половині століття особливого значення, порівняно з національними течіями, набули революційні. Цьому сприяло те, що національні ідеї демократичної інтелігенції поступово дискредитувалися, зокрема тому, що в панівних європейських націй вони щораз більше втрачали свою визвольно-демократичну силу й перетворилися на знаряддя стабілізації системи. Однак у Росії жоден із національних рухів не вступив у постійну коаліцію з державою, яка, в принципі, міцно трималася переднаціонального династійно-станового імперського патріотизму. Занадто кричущі були протиріччя між державою і суспільством, між елітою і основним населенням, щоб національний рух міг виконувати в Росії своє завдання інтеграції окремих соціальних груп у єдину націю.

6. Підсумки

Майже всі етнічні групи Російської імперії були охоплені в ХІХ ст. національними рухами. Від кінця ХVІІІ ст. на її заході, а згодом також на півдні та сході спостерігається фаза А культурного пробудження, тоді як фази Б було досягнуто, як правило, лише в другій половині ХІХ ст., а подекуди навіть під час революції 1905 р. Масовий національний рух існував до 1905 р. лише в поляків, росіян, фінів, естонців, латишів, латвійців, грузинів і вірмен.

Найсильніший ефект мали національні рухи «молодих» селянських народів заходу імперії, які трансформувалися в сучасні нації з власною елітою та високорозвиненою культурою, тоді як християнізовані етноси сходу та

⁴¹ Див.: D. Field, *Rebels in the Name of the Tsar*. Boston 1976; J. Brooks, *When Russia Learned to Read. Literacy and Popular Literature 1861–1917*. Princeton 1985, с. 214–245.

півночі Росії досягли щонайвище фази А. Інтелігенція «старих» націй, переважно вихідці з еліти, мобілізувала нові верстви й інтегрувала їх у єдину сучасну націю. Це вдалося насамперед полякам, частково також вірменам і грузинам, в той час як у росіян поширенню етнічної національної свідомости перешкоджав династійний імперський патріотизм, а формуванню новітньої нації — прірва між елітою і низами. Мусульмани й ламаїсти Азії відповіли на вимогу національного принципу та модернізації релігійно забарвленими реформаторськими рухами, які теж набирали національного характеру.

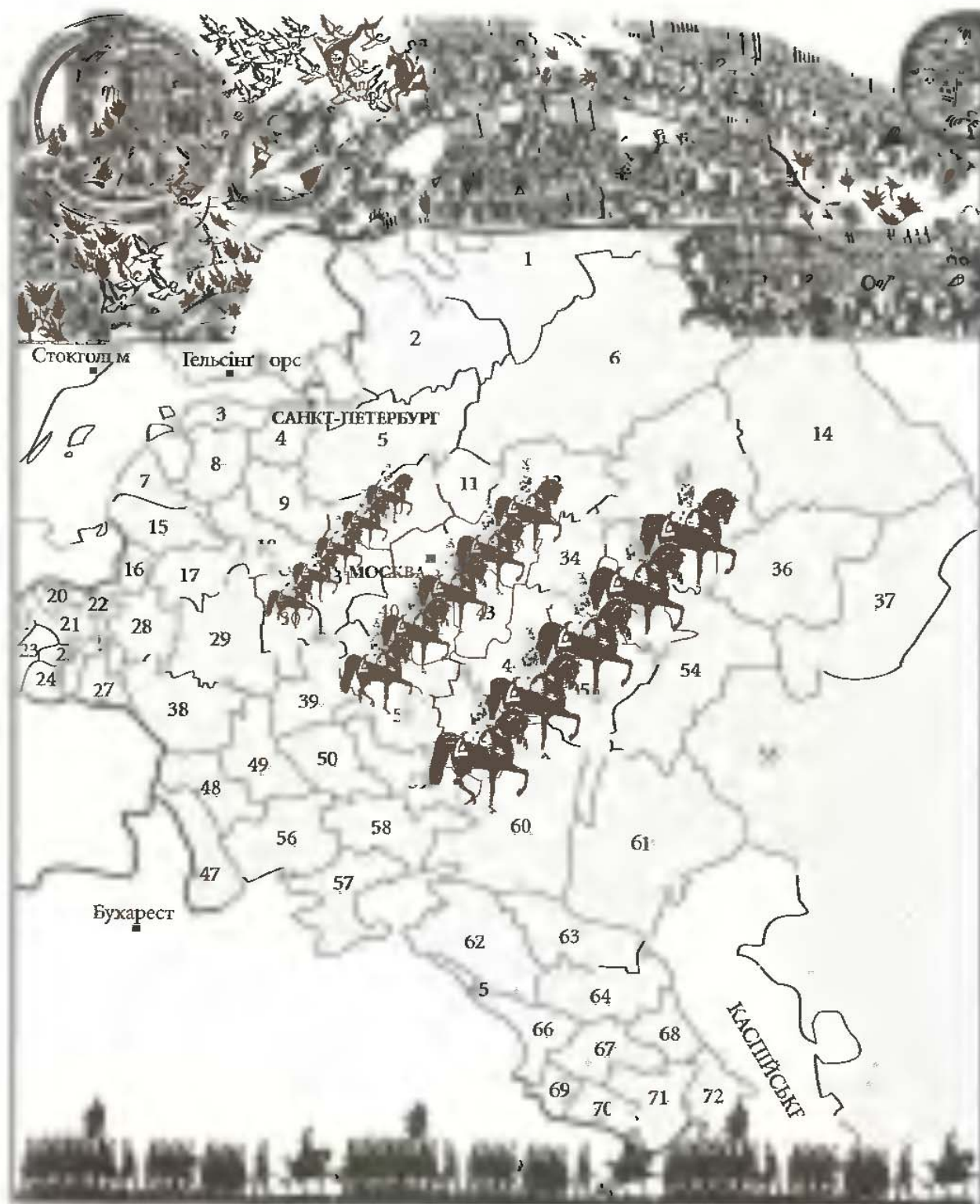
Трифазову схему М. Гроха можна застосувати до всіх випадків, хоч для «старих» націй необхідні деякі модифікації. Типологічно доречним є розрізнення між селянським національним рухом «молодих» народів і аристократичним національним рухом, передусім для заходу Російської імперії. Рухи «старих» націй (поляків, росіян і, в першу чергу, грузинів і вірмен) можна також назвати революційними. У росіян додається щораз агресивніший «імперський націоналізм», який постав із понаднаціонального імперського патріотизму. А мусульман і ламаїстів Росії слід було б зачислити до релігійного національного руху.

У всіх національних рухах була закладена вибухівка політичного самовизначення. Вони мали міцний демократичний визвольний потенціал, який ставив під сумнів підвалини царського самодержавства. Це виразно проявилось у «весні народів», яку Росія пережила в революції 1905 р. (див. Розділ 9, § 1). Проте ще раніше держава мусила дати відповідь на виклик націй — прагнення замінити лояльність до правителя лояльністю до нації. Змістом реакції на нього була відповідна національна політика, яка, своєю чергою, мала зворотний вплив на національні рухи. Ця національна політика становить предмет розгляду наступного розділу.

Реакція держави: національна політика в 1831–1904 роках

7
РОЗДІЛ

Російська політика щодо неросійських народів імперії аж до перших десятиліть XIX ст. притримувалася традиційних зразків. Пріоритет мало зміцнювання влади в країні та за її межами. Якщо ж заколоти загрожували цій меті, то уряд енергійно наводив порядок військовою силою. А якщо неросійські еліти засвідчували свою лояльність цареві й захищали суспільно-політичну стабільність у своїх областях, то їх визнавали партнерами. Уряд співпрацював із ними, гарантував їхні привілеї й притримувався випробуваної практики гнучкого прагматизму й толерантності. За Олександра I цю політику застосовували щодо західних регіонів, які мали служити урядові моделлю для реформування Росії в час, коли європоцентристські уявлення впливали на посилене відмежування від етносів сходу і півдня.

Протягом XIX ст. виник ряд нових факторів, які змінили ці традиційні основні зразки політики. У попередньому розділі я розглянув два найважливіші з них: національні рухи неросіян, передусім польські, і національну свідомість частини російського суспільства; вони поставили під сумнів основи династійно легітимної поліетнічної імперії та її станово-переднаціональної політики. До цього додавалася щораз нагальніша необхідність модернізації імперії, поєднана також з адміністративною, правовою й соціальною систематизацією та досягненням однорідності. Урешті, на Росію мали вплив зміни в Європі, де закріпився тип етнічно однорідної національної держави. Те, що цей тип міг бути застосований також і в поліетнічних імперіях, продемонструвала політика германізації після об'єднання Німеччини та політика мадяризації після австро-угорського компромісу.

Національні сили й національна свідомість мали щораз більший вплив на російську політику, посилювалися тенденції форсованої адміністративної, соціальної та культурної інтеграції, кульмінацією яких стала так звана політика русифікації в кінці XIX ст. Поширену в дослідженнях думку про прямолінійну й одномірну політику русифікації, розпочату щонайпізніше за Миколи I, слід було б надалі диференціювати просторово та хронологічно¹. Так само слід поставити запитання, наскільки взагалі можна говорити про єдину російську національну політику, як могло б впливати з назви цього розділу. Надалі я вживатиму термін «національна політика» стримано, а поняття «русифікація» — не для огульного, як прийнято, позначення

¹ Пор. найважливіші праці: *Russification in the Baltic Provinces and Finland*; E. C. Thaden. *Russia's Western Borderlands*; та критику вживаного ним поняття «русифікація» в: R. Schweitzer Die «Baltische Parallele»: Gemeinsame Konzeption oder zufällige Koinzidenz in der russischen Finnland- und Baltikumpolitik im 19. Jahrhundert? // *ZfO* 33 (1984) 551–576; G. von Pistohlkors. «Russifizierung» in den baltischen Provinzen und in Finnland im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert // *ZfO* 33 (1984) 592–606. Огляд російської національної політики дають також: G. von Rauch. *Rußland*, с. 89–145; H. Seton-Watson. *The Russian Empire 1801–1917*. Oxford 1967, с. 409–418, 485–505; H. Rogger. *Russia in the Age of Modernisation and Revolution, 1881–1917*. London — New York 1983, с. 182–207; V. Conolly Die. «Nationalitätenfrage» im Zarenreich // *Rußlands Aufbruch ins 20. Jahrhundert: Politik — Gesellschaft — Kultur, 1894–1917*. Olten — Freiburg 1970, с. 151–180.

політики інтеграції, а лише для мовно-культурних аспектів цієї політики. Не слід забувати, що царське самодержавство, незважаючи на всі поступки національним течіям і політичний тиск, намагалося вберегти донаціональну династійно-станову основу політики, яка одна лиш могла втримати суспільно-політичну стабільність.

1. Репресії з метою зміцнення влади за Миколи І

Першочерговим завданням уряду Миколи І (1825–1855) було збереження системи, яке не виключало контрольованих реформ². Такі ключові події, як повстання декабристів (1825), революції 1830 р. у Франції та Бельгії і передусім Листопадове повстання в Польщі та революція 1848 р. розпалили страх імператора й державних еліт перед революцією та їхнє намагання відгородити Росію від шкідливих впливів західного лібералізму, націоналізму й соціалізму. На цьому тлі уряд посилив бюрократичний контроль і знову почав тісніше співпрацювати з консервативними силами, наприклад, православною церквою; релігія знову стала критерієм, що відмежовував від неросіян.

Виходячи з цих передумов, логічною була гостра реакція на Листопадове повстання в Польщі. Караючи нелояльну польську еліту, яка відплатила «невдячністю» на виявлену в ліберальній конституції Королівства Польського великодушність російського царя, ця реакція означала продовження традиційної політики й поставила під сумнів закріплений у 1815 р. статус-кво. Інтервенцію в Польщу підтримувала також значна частина освіченого російського суспільства, і навіть О. Пушкін виправдовував втручання мусульманських загонів у 1831 р. тим, що Росія, мовляв, мусить рятувати своє провідне в слов'янському світі становище від поляків: «Кто устоит в неравном споре: / Кичливый лях или верный росс? / Славянские ль ручьи сольются в русском море? / Оно ль иссякнет? Вот вопрос»³.

Спочатку Росія зводила порахунки з повстанцями, які не емігрували в Західну Європу⁴. Конфісковувались і передавалися росіянам численні маєтності, відтепер багато хто зі шляхти мусив відбувати в Росії військову повинність. Згодом російський уряд скасував більшість поступок Олександра І Королівству Польському: призупинив конституцію 1815 р., розпустив сейм і польську армію, закрити Варшавський університет. І хоча в «Органічному статуті» 1832 р. особливе адміністративне становище Королівства й громадянські свободи було підтверджено⁵, на практиці Микола І, його намісник Іван Паскевич та інші російські високі особи надалі користувалися надзвичайним законодавством. У наступні два десятиліття було прискорено

Див. загалом: W. B. Lincoln. *Nicholas I, Emperor and Autocrat of all the Russias*. Bloomington — London 1978; N. V. Riasanovsky. *Nicholas I and Official Nationality* (особливо с. 224–233).

А. С. Пушкин. Клеветникам России // А. С. Пушкин. *Сочинения*, т. 1. Москва 1962, с. 317. Пор.: E. C. Thaden. *Russia's Western Borderlands*; H. Fleischhacker. *Russische Antworten auf die polnische Frage 1795–1917*. München — Berlin 1941; W. Bortnowski. *Powstanie listopadowe w oczach Rosjan*. Warszawa 1964.

² Про політику щодо Польщі див., окрім загального викладу: J. K. Hoensch. *Geschichte Polens*; G. Rhode. *Geschichte Polens*; P. S. Wandycz. *The Lands of Partitioned Poland; Historia państwa i prawa Polski*, т. 3; E. Amburger. *Geschichte der Behördenorganisation*, с. 426–428; а також: B. Winiarski. *Les institutions politiques en Pologne*, с. 112–122, 151–164; E. C. Thaden. *Russia's Western Borderlands*, с. 121–137, 144–153.

³ *Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques*, с. 911–920.

інтеграцію Королівства в Російську імперію: введено губернський порядок, російську грошову одиницю, одиниці міри і ваги, російське карне право, жандармський корпус і російську цензуру, прямий нагляд над школами. У невігідному становищі, порівняно з православною церквою, опинилася польська католицька церква. Контроль гарантувала відчужена військова присутність, що знайшло символічний вияв у спорудженні Варшавської цитаделі.

Якщо в Королівстві Польському було все-таки збережено залишки автономії, переважно польське чиновництво, особливий статус шляхти, польську загалом правову систему, польську урядову мову й уніятську церкву, то інші анексовані в 1772–1795 рр. території Речі Посполитої, де повстання підтримували в першу чергу поляки, стали після 1831 р. міцніше приєднаними до Російської імперії: припинено регіональне самоврядування, скасовано дію Литовського статуту, запроваджено російське право, введено управління, судочинство та шкільництво російською мовою (щоправда, польська мова невдовзі знову повернула собі своє місце), централізовано шкільну освіту, закрито численні католицькі монастирі, Віленський університет, відкрито російський університет у Києві. Польську шляхту, яка не відповідала російському зразкові, передусім у нижніх верствах, було сильніше уподібнено до російського дворянства, а багато не декласованої ще безземельної дрібної шляхти поступово переведено в категорію «одnodвірців»⁶. Соціальний же статус середньопомісної шляхти й лояльних магнатів було збережено. Проте, незважаючи на кількісне скорочення, не лише в Королівстві Польському, а й на значній території «західних губерній» польська шляхта й після 1831 р. залишалася соціально домінантною силою. Те, що, всупереч різким антипольським заходам, шляхетську еліту в цілому не було ні позбавлено влади, ні декласовано, проливає світло на пріоритети, що зміцнювали миколаївську політику.

Поступово в поле зору російського уряду почали потрапляти литовці, білоруси й українці, і робилися спроби стримати вплив католицької церкви та польської культури на ці селянські народи. Цій меті служили згадані вже заходи насаджування російської мови за рахунок польської й остаточно заборона уніятської церкви в «західних провінціях» у 1839 р.⁷ Усіх охоплених унією білорусів та українців «західних губерній» було приєднано до православної церкви. Спроби спонукати католицьких литовських та білоруських селян до зміни віри майже не мали успіху. Соціальне становище українських, білоруських і литовських селян не змінилося: вони й далі переважно були кріпаками в польській шляхти. На землях цих етносів і за Миколи I вплив польської мови й культури далі переважав, незважаючи на всі способи уряду гальмувати його.

Уряд Миколи I тут орієнтувався, отже, в першу чергу не на культурномовну русифікацію, а на збереження статус-кво. Це мало місце і в політиці щодо інших регіонів. Так, у Балтійських провінціях підтримувалися зусилля новоствореної православної Ризької єпархії повернути латишів й естонців, і в 1845–1847 рр. близько 100 тис. латиських та естонських селян перейшли в

⁶ ІСЗ, II, 4869 (т. 6, Роздл 2, с. 134–138); скорочено також у: *Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques*, с. 881–884. Див.: D. Beauvois. *Le noble, le serf et le revizor*, с. 110–153.

⁷ Щодо уніятської церкви див.: J. Pelesz. *Geschichte der Union*; I. Smolitsch. *Geschichte der russischen Kirche*, т. 2, с. 404–415; щодо литовців, білорусів і українців: M. Hellmann. *Grundzüge der Geschichte Litauens*; K. J. Čeginskis. *Die Russifizierung und ihre Folgen*; N. P. Vakar. *Belorussia, O. Subtelny. Ukraine*; A. Ivancevich. *The Ukrainian National Movement*.

православ'я, сподіваючись покращити своє економічне й соціальне становище. Реалізовувалися лише деякі плани підтримки російської мови та російських вчителів у школах, натомість зберігалася панівна позиція німецької культури і балтонімецької еліти в бюрократичному апараті та армії імперії, а завершена у 1845 р. кодифікація провінційного права, яка утверджувала її традиційні привілеї, увиразнила готовність Миколи I продовжувати співпрацю з лояльними консервативними балтійськими німцями⁸. Те саме стосувалося і Фінляндії, внутрішня автономія якої, підкріплена не конституційною гарантією, а консенсусом із лояльною елітою, не зачіпалася⁹. Це стосувалося також і вірмен.

У період правління Миколи I православна Церква і власне православ'я як оплот консервативної державної політики знову повернули собі колишнє значення. Це відбилося на загостренні політики щодо євреїв і на відновленні місіонерства. Повернення вихрещених татар до ісламу й велике анімістичне жертвоне свято черемисів послужили в 1828 р. для Священного Синоду приводом знову розпочати місіонерську діяльність, бо, мовляв, «єдність у вірі» сприяє також «згоді» в державі¹⁰. Держава підтвердила заборону переходу православих християн в іншу віру і православного місіонерства серед нехристиян, проте підтримувала церкву в її місіонерських стараннях серед етносів Середнього Поволжя, Далекої Півночі та Сибіру, щоправда роблячи це врівноважено, через що успіхи в цьому напрямку ледве чи були помітні. Коли серед державних селян Середнього Поволжя мали проводитися деякі реформи, то різко запротестували передусім чуваші й черемиси, зокрема проти введення спеціальним декретом вирощування картоплі¹¹. Безпорядки було придушено силою, але вони виразно засвідчили ризикованість будь-яких змін у статус-кво.

Не відбулося за Миколи I суттєвих змін у політиці щодо кримських татар та іноземних колоністів. У 1828 р. значно обмежено автономію Бессарабії, і, як наслідок, з управління та шкіль було витіснено румунську мову¹². Цей незвичний для 40-х років захід слід, мабуть, приписати зміцненню церкви, якій залежало на тому, щоб православні піддані царя навчалися в російськомовних школах. Відповідна політика асиміляції проводилася також щодо грузинів, хоча саме в 1840-х роках політика щодо Закавказзя перейшла до традиційного гнучкого прагматизму (див. вище Розділ 5, § 1).

Загалом період правління Миколи I не приніс жодних принципових змін у політиці щодо неросіян імперії. Пріоритет і далі мали соціальна та

⁸ Див.: R. Wittram. *Baltische Geschichte*; M. Haltzel. *Der Abbau der deutschen ständischen Selbstverwaltung*, с. 12–23; E. C. Thaden. *Russia's Western Borderlands*, с. 169–191; H. Garve. *Konfession und Nationalität: Ein Beitrag zum Verhältnis von Kirche und Gesellschaft in Livland im 19. Jahrhundert*. Marburg 1978.

⁹ E. C. Thaden. *Russia's Western Borderlands*, с. 201–219.

¹⁰ A. Kappeler. *Rußlands erste Nationalitäten*, с. 387–392 (цитата с. 389); Ch. Lemerrier-Quellejeay. *Les missions orthodoxes*, с. 397–402; J. Glazik. *Die russisch-orthodoxe Heidenmission*; його ж. *Die Islammission der russisch-orthodoxen Kirche: Eine missionsgeschichtliche Untersuchung nach russischen Quellen und Darstellungen*. Münster 1959, с. 120–127; I. Smolitsch. *Geschichte der russischen Kirche*, т. 2, с. 280–312.

¹¹ A. Kappeler. *Rußlands erste Nationalitäten*, с. 393–400.

¹² A. Babel. *La Bessarabie*, с. 136 і далі; В. Ф. Шишмарев. Романские языки Юго-Восточной Европы и национальный язык Молдавской ССР // *Вопросы молдавского языкознания*. Москва 1973, с. 114; В. С. Зеленчук. *Национализм Бессарабии и Галац*, с. 167 і далі.

політична стабільність і кооперація з лояльними неросійськими елітами. Правда, порівняно з першими двома десятиліттями XIX ст., істотно посилювався компонент, спрямований на збереження державної системи. Це видно з підтримки церкви чи принаймні сприяння їй. Уряд дуже рідко обходився з бунтівниками, у реакції на Листопадове повстання 1830–1831 рр. проявилася, крім цього, ще й політика сприяння культурно-мовній інтеграції поляків і залежних від польської шляхти селянських народів. Втілювали в життя російські національні елементи широкі кола бюрократії й освічена громадськість. Однак за Миколи I ці елементи не стали визначальним фактором політики, а підпорядковувалися традиційному династійно-становому обґрунтуванню самодержавної влади й знову послабилися наприкінці його правління.

2. Перехід до форсованої інтеграції на заході після 1863 року

Коли в 1855 р., після смерті Миколи I, трон посів його син Олександр II, на нього поклали багато сподівань. Деякі з цих сподівань молодий імператор справдив і увійшов у російську історію як визволитель селян і реформатор. Однак у національно-історичній традиції деяких неросійських етносів імперії зустрічаємо негативний образ Олександра II. У їхній пам'яті він залишився не визволителем, а тираном.

Вирішальним і надалі було польське питання¹³. Уряд Олександра II зробив полякам, передусім у Королівстві, після 1856 р. ряд поступок: амністовано учасників Листопадового повстання, скасовано військовий стан, дозволено обійняти вакантну католицьку архієпископську посаду у Варшаві, відновлено одну польську вищу школу (Медичну академію у Варшаві). Уряд намагався повернутися до співпраці з лояльною польською елітою і — як і в Росії — обговорити з нею селянське питання. З цією метою було засновано Сільськогосподарське товариство, яке за короткий час розрослося у велику національну організацію з 4 тис. членів. Послаблення тиску й розбуджені надії спричиняли стрімке наростання національно-революційного руху. У 1861 р. у Варшаві дійшло до кривавих зіткнень між демонстрантами і російськими силами правопорядку. Після цього Росія спробувала оволодіти ситуацією за допомогою контрольованих реформ. Призначений головою польського цивільного управління маркіз Александр Вельопольський проголосив програму, яка відновлювала для Королівства Польського зорієнтовану на «Органічний статут» 1832 р. автономію — з польським самоврядуванням і польським шкільництвом. Однак А. Вельопольському не вдалося знайти широкої підтримки польського суспільства, і Січневе повстання 1863 р. завершило спробу польської «реформи зверху».

Російська реакція на Січневе повстання відповідала сценарієві 1831 р. І тепер захист влади і стабілізація системи знову мали абсолютну першість, а методи придушення були за царя-реформатора ще рішучішими, аніж за його консервативного батька. Близько 400 повстанців у Королівстві Польському та «західних провінціях» стратили, до 2500 — засудили до примусових

¹³ Про це див.: P. S. Wandycz. *The Lands of Partitioned Poland; Historia państwa i prawa Polski*, т. 4, E. C. Thaden. *Russia's Western Borderlands*, с. 154–168, 138–143; H. Fleischhacker. *Russische Antworten auf die polnische Frage*; B. Winiarski. *Les institutions politiques en Pologne*, с. 122–132, 153–170; E. Amburger. *Geschichte der Beherrschung Polens*, с. 429–434

робіт і приблизно 20 тис. — депортували в Росію та Сибір або віддали в штрафні батальйони. Близько 3500 маєтків польської шляхти було конфісковано.

У наступні десятиліття російська політика щодо Польщі ставила мету вирішити польське питання раз і назавжди репресіями та примусовою інтеграцією. Як це вже було після 1830 р., більшість російської громадськості, охоплена новою хвилею ворожості до Польщі, підтримувала цю політику. Поодиноким виявам солідарности з боку радикалів, наприклад Олександра Герцена, протистояли набагато численніші антипольські голоси. Якщо слов'янофіли-панславісти, такі, як Іван Аксаков чи Юрій Самарін, представляли польський національний рух і чужу латинську культуру як вияви ворожих росіянам прагнень, але все ж не мали сумнівів в існуванні польської культурної нації, то російські націоналісти, серед них особливо М. Катков, безоглядно закликали до поборення бунтівливих поляків: «Поміж цими двома спорідненими національностями (росіянами і поляками) історія завжди ставила доленосні питання життя і смерті. Обидві держави були не просто звичайними суперниками, а ворогами, які не могли жити поруч, ворогами до скону»¹⁴.

Після 1863 р. потроху було скасовано завлишки автономії Королівства Польського і навіть назву «Польща» викорінено з офіційного вживання — надалі цей регіон називали «Привіслинським краєм». Польські установи було ліквідовано, польських урядовців замінено російськими, а польську урядову мову — російською. Судочинство допасовувалося до російського, але польське приватне право, яке ґрунтувалося на Кодексі Наполеона, було збережено. Російська політика спрямовувалася в першу чергу проти польської шляхти як найважливішого рушія повстань. Соціальне й економічне становище маси маєтної шляхти істотно ослаблювала аграрна реформа 1864 р., котра тут, порівняно з Росією, була вигідною для селян. Керуючись пропагованими лібералами, такими, як Микола Мілютін, засадами, Росія відійшла від випробуваного станового принципу співпраці з чужими елітами й уперше спробувала послідовно зіштовхнути селянські низи зі шляхтою. Ця спроба якийсь час не мала успіху, зокрема через тверду російську політику стосовно католицької церкви, яка у відповідь мобілізувала польських селян проти Росії.

Репресії проти католицького духовенства, яке було другою за вагою силою національного опору, суперечили традиційній політиці толерантності й співпраці з неправославними церковними організаціями, контрольованими Росією¹⁵. Було знято більшість єпископів, церковну землю — секуляризовано, монастирі — закрито, відносини з Римом — паралізовано. Зате надавалася всіляка підтримка православної церкви. У 1875 р. до православної Церкви було приєднано останню уніятську єпархію Росії — Холмську, а віруючих її змусили до переходу в православ'я. До адміністративної інтеграції додалася мета культурної русифікації. Росія вперше послідовно виступила проти однієї з акцептованих дотепер літературних мов: у середній і вищій школі польську мову (за винятком викладання релігії) мала замінити

¹⁴ M. Katz. *Mikhail N. Katkov*, с. 118–131 (цитата на с. 121). Див.: M. B. Petrovich. *Russian Pan-Slavists and The Polish Uprising of 1863* // *Harvard Slavic Studies* 1 (1953) 218–248; S. Lukaszewich. *Ivan Aksakov*, с. 76–89; U. Picht. *M. P. Pogodin*, с. 237–242; H. Fleischhacker. *Russische Antworten auf die polnische Frage*, с. 93–114.

¹⁵ Поп., зокрема: G. Simon. *Konstantin Petrovič Pobedonoscev und die Kirchenpolitik des Heiligen Synod 1880–1905*. Göttingen 1969, с. 203–217.

російська. Від 1879 р. за вживання польської мови в стінах школи (під час перерви теж) накладався штраф. За Олександра III російську мову викладання було введено 1885 р. і в початкових школах. Заснований у 1869 р. Варшавський університет був виключно російськомовним, і поляки повністю бойкотували його. Мовна русифікація, яка не зачепила лише католицької церкви, завдала польській освітній системі великої шкоди.

І в «західних губерніях», які тепер офіційно поділялися на Північно-Західний край (Литва і Білорусь) і Південно-Західний край (Правобережна Україна), російська політика спрямовувалася насамперед проти католицького духовенства й польської шляхти, становище якої ослабилося ще після 1831 р. «Я вирішив, — пише Михайло Муравйов, відповідальний за це генерал-губернатор Вільна, у своїх мемуарах, — розрубати гордіїв вузол, згубний вплив панів на сільське населення»¹⁶. Скореговане тут у 1863 р. на користь селян вирішення земельного питання й заборона на придбання землі поляками або ж католиками служили цій меті, так само як і відмова полякам у запровадженні земського самоврядування. Репресивні заходи проти католицької церкви й вилучення польської мови з управління, освіти й навіть із рахунків і фірмових вивісок мали усунути й незламне дотепер домінування польської культури та мови і їх вплив на литовських, білоруських і польських селян. Польський католицизм, польську мову й культуру мали заступити православ'я і російські мова та культура. А можливе сприяння селянським мовам у Петербурзі навіть не дискутувалося.

Таким було тло русифікаторських заходів щодо литовської, білоруської та української мов. Первинно ці заходи спрямовувалися проти польської шляхти¹⁷. До цього додавалося ще й те, що російський уряд і більшість російської громадськості притримувалися тепер думки, що «західні губернії» є «ісконно» російськими і що «в країні мусять бути відновлені російська національність і православ'я»¹⁸. Білоруси, українці, ба навіть литовці вважалися «західними росіянами» і «малоросами», тобто частиною російського народу, яку належало захистити від поляків. У світлі польського повстання молоді національно-культурні рухи українців, білорусів і литовців, яким до цього російська сторона довгий час симпатизувала, набули раптово політичного значення й називалися в російській пресі «польськими» або «езуїтськими інтригами», справою «фанатичних польських агітаторів»¹⁹.

Реакцією уряду була заборона цих трьох мов. Уже влітку 1863 р. міністр внутрішніх справ Петро Валуєв заборонив таємним циркуляром видання книжок українською мовою, включно з релігійними та педагогічними працями, за винятком художньої літератури, а також заборонив викладання

¹⁶ *Der Dictator von Wilna: Memoiren des Grafen M. N. Murawjew*. Leipzig 1883, с. 59. Див. також С. М. Самбук. *Політика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века*. Минск 1980.

¹⁷ Про це див.: М. Hellmann. *Grundzüge der Geschichte Litauens*; К. J. Čeginskas. *Die Russifizierung und ihre Folgen*; Н. Р. Vakar. *Belorussia*; С. М. Самбук. *Політика царизма в Белоруссии*; О. Subtelny. *Ukraine*; А. Ivancevich. *The Ukrainian National Movement*; R. Solchanyk. *Language Politics in the Ukraine // Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages: Their Past, Present and Future* / ред. I. T. Kreindler. Berlin etc. 1985, с. 58–62; Ф. Савченко. *Заборона українства 1876 р.* Мюнхен 1970 (репринт видання: Київ 1930).

¹⁸ *Der Dictator von Wilna*, с. 13 (див. також с. 85).

¹⁹ М. Лемке. *Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов*. Санкт-Петербург 1904, с. 300; М. Katz *Mikhail N. Katkov*, с. 131–133.

українською мовою. Мотивація циркуляру, яка ставила його появу у зв'язок із «політичними планами поляків», була водночас думкою широких кіл російської громадськості: «Окремої малоросійської мови ніколи не було, нема і не може бути. Діалект, якого вживає простий народ, є російською, лише зіпсованою польським впливом, мовою»²⁰. А незабаром з'явилися заборони на друк білоруських праць і литовськомовних публікацій «латинсько-польськими літерами», а також на ввіз таких праць (зі Східної Пруссії). Дозволялися литовські видання кирилицею, проте для литовців вони символізували православ'я, а тому не знайшли підтримки.

Водночас зазнавала дискримінації католицька церква, близько 60 тис. католиків, переважно білоруських, було навернено в православ'я. Нова хвиля українського руху у зв'язку з певною лібералізацією спонукала уряд до ще більшого загострення мовної заборони Емським указом 1876 р.: тепер заборонявся ввіз україномовних часописів (з Галичини), а також театральні постановки й доповіді українською мовою. Хоча йшлося насамперед про антипольські заходи, заборони публікацій завдали відчутного удару українцям, литовцям і білорусам, оскільки вони на десятиліття значно ускладнили народну освіту й національно-мовну комунікацію, яка має вирішально важливе для національних рухів значення.

За Олександра III (1881–1894), правління якого вирізнялося політичною реакцією і «захисною модернізацією», політика щодо поляків, литовців, білорусів та українців принципово не змінилася. З одного боку, консервативний уряд знову тимчасово йшов на співпрацю з лояльною польською шляхтою й послаблював деякі антипольські й антиукраїнські заходи; наприклад, було проголошено амністію для депортованих у 1864 р. на схід Росії поляків, знову дозволено словники й театральні постановки українською мовою. З іншого боку, російська влада щойно тепер послідовно форсувала інтеграцію (йдеться про звільнення польських службовців), підтримку російського землеволодіння в «західних провінціях» чи запровадження російської мови викладання в польських сільських школах. Поліція жорстоко придушувала кожний вияв опозиції. Вона криваво розправилася з повстанням литовського населення проти розпорядження російських властей зруйнувати монастирську церкву в Кражайї. Не принесли повороту на краще й перших десять років правління Миколи II (1894–1917). Лише в 1904 р. намітилися зміни курсу, коли уряд знову дозволив литовські публікації латинкою А до більш істотних поступок уряд наступного року змусила революція.

Від 1863 р. вперше в історії Росії політика щодо поляків, українців, білорусів і литовців почала відкрито ставити мету культурно-мовної русифікації. За підтримки офіційної думки значною частиною мобілізованої в російському національному дусі громадськості уряд рішуче відмовився від традиційних політичних принципів. Постає питання: чи розпочалася цим принципово нова епоха російської національної політики? Щоб відповісти на нього, доцільно включити в цей аналіз інші етноси Росії.

1860-ті роки принесли зміни також і для Балтійських провінцій²¹. Російська національна публіцистика, породжена Січевим повстанням і піднесенням

²⁰ М. Лемке. *Епоха цензурних реформ*, с. 295–309 (цитата на с. 303).

²¹ Див.: М. Haltzel. *Der Abbau der deutschen ständischen Selbstverwaltung; Russification in the Baltic Provinces and Finland*; E. C. Thaden. *Russia's Western Borderlands*, с. 191–199; R. Wittram. *Baltische Geschichte*; H. Garve. *Konfession und Nationalität*.

войовничої Пруссії, розпочала наступ на особливе становище балтійських німців. Конфлікт досяг кульмінації, коли в 1868 р. слов'янофіл Ю. Самарін опублікував перший випуск своєї праці «Окраїни Росії», на яку дерптський історик Карл Шіррен відреагував наступного року «Лівляндською відповіддю». Самарін різко виступив проти застарілих привілеїв і гаданих сепаратистських схильностей балтійських німців та їхнього германізаторського впливу на естонців та латишів. Він вимагав від російського уряду ліквідації цих особливих прав, сприяння розвитку російської мови і православ'ю та звільнення естонських і латиських селян від утисків німецької знаті. Шіррен так само красномовно захищав історичні права балтійських німців (зауважмо — не латишів та естонців); до його апології давнього станового устрою та переваги німецької західноєвропейської культури домішувалися також національні й русофобні інтонації²².

Уряд був незадоволений наступом на громадський становий устрій у Балтії, який відповідав державним засадам, і на балтонімецьку еліту, з якою віддавна велася тісна співпраця. Ще в 1867 р. Олександр II запевнив балтонімецьку знать, що «йому плювати на цю пресу, яка намагається поставити Вас на один рівень із поляками»²³. На Ю. Самаріна, якого ще в 40-х роках було на декілька днів ув'язнено саме за нападки на балтійських німців і якого тоді приструнчив особисто Микола I, було накладено дисциплінарне стягнення, зокрема за те, що свою нову книжку подібного змісту він опублікував не в Росії, а в Празі. Шіррен втратив свою професуру. Хоча міністр народної освіти Дмитро Толстой виступав на захист культурної русифікації й таки добився сприяння православної церкві та російськомовному викладанню, усе ж рідномовне шкільництво в Балтії, і передусім німецький університет у Дерпті, було залишено. Уряд толерантно сприйняв навіть повернення тисяч навернених у православ'я естонців і латишів до протестантизму. Проте водночас посилювався адміністративний тиск на Балтійські провінції: у 1867 р. було введено російську мову як мову державних установ, а внаслідок перенесення в 1877 р. у ці провінції російського міського устрою, що діяв від 1870 р., було утворено нові міські органи самоврядування, у яких естонці, латиші та росіяни тепер були представлені набагато численніше, аніж раніше. Зате реформи судочинства й земства до 1881 р. у Балтії не проводилися.

Лише за Олександра III, сильний вплив на якого мали такі консервативні радники, як верховний прокурор Синоду Костянтин Победоносцев, можна говорити про систематичну політику уніфікації в Балтійських провінціях. Ще в 1881 р., щойно прийшовши до влади, імператор уперше не підтвердив балтійських привілеїв. А ревізія, яка проходила згодом під керівництвом сенатора Н. Маназеїна, започаткувала ряд заходів, які остаточно припинили особливий статус Балтійських провінцій. Російську урядову мову було перенесено в інші галузі, як, наприклад, у діловодство міського управління; у 1888 р. впроваджено російську поліцейську систему, а в 1889 р. — російську судочинну реформу (з російською мовою в суді). Посилено тиск на лютеранську церкву, передусім на тих православних естонців і латишів, які знову повернулися до лютеранства, і на пасторів, які їх у цьому підтримували. Не

²² *Juri Samarins Anklage gegen die Ostseeprovinzen Russlands* /перекл. з рос. Leipzig, 1869; C. Schirren. *Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin*. Leipzig 1869 (репринт 1971).

²³ Цитата з: M. Haltzel. *Der Abbau der deutschen standischen Selbstverwaltung*, с. 32.

пощадили й високорозвиненого шкільництва: російська стала мовою викладання в школах всіх рівнів, за винятком уроків релігії і двох початкових класів народної школи. Місцеве дворянство відреагувало на це закриттям багатьох шкіл. У 1893 р. німецький університет у Дерпті було перетворено на російський Юр'євський університет, німецькомовним у ньому залишився лише теологічний факультет. Незважаючи на масові протести балтійських німців, також і за Миколи II, до 1905 р. фактично жодний із цих заходів не було відмінено. У 1895 р. період форсованої інтеграції тут завершився.

У 80-х — на початку 90-х років особливий статус Балтійських губерній, встановлений 1710 р., було, таким чином, помітно обмежено. Однак його не змінили надто ґрунтовно: збережено — хоч і зі значно завуженою компетенцією — німецькомовні органи рицарського самоврядування; залишилася також і лютеранська церква; не змінилося провідне соціальне та економічне становище балтійських німців. Розпочата пізніше й проведена менш жорстко уніфікація не мала тут таких глибоких наслідків, як у поляків, українців та литовців. Усе ж вона розбудила спротив балтонімецької еліти, сконцентрований на захисті своїх привілеїв. Німецькі національні та антиросійські тенденції, які появилися серед освічених кіл, посилили російські побоювання німецького іредентизму в Балтії.

Багато латишів та естонців убачали в Росії союзника в боротьбі проти балтонімецької еліти, владу якої повинні були зламати адміністративні реформи. Учасники латиського та естонського національних рухів шукали підтримки Петербурга, і десятки тисяч селян вимагали у своїх петиціях проведення реформ, скасування балтонімецьких привілеїв і розподілу поміщицької землі. Реформи дещо послабили балтонімецьку верхівку, а естонцям і латишам принесли деякі покращення. Згодом мовна русифікація, яка зачепила й естономовні та латиськомовні народні школи, викликала й негативну реакцію. Проте на той період національній ідентичності естонців та латишів русифікація вже не могла серйозно загрожувати.

Російська політика щодо Балтійських провінцій була суперечливою за суттю. З одного боку, проводилися реформи щодо консервативних балтійських німців, що сприяло звільненню естонців та латишів, з іншого — якраз у період модернізації суспільно-політична дестабілізація була небажаною і її подолання уможлиблювала лише допомога балтонімецької еліти. У 80-х роках значний вплив на уряд мали російські національні сили, спрямовані, зокрема внаслідок погіршення відносин Росії з Німецькою імперією, проти привілейованого становища балтійських німців коштом росіян, естонців та латишів. Національний принцип, до якого більшість балтонімецької верхівки здавна була лояльною, поставив під сумнів династійно-станові засади самодержавства. Російський уряд усвідомлював небезпеку, яку несла відмова від традиційного пріоритету укріплення влади з допомогою чужих еліт, проте тільки революція 1905 р. привела російську правлячу еліту і балтонімецьку верхівку до переконання, що вони залежать одна від одної.

Значно пізніше, ніж Польща та Балтійські провінції, об'єктом російської політики уніфікації стала Фінляндія²⁴. Не тільки Олександр II, а й Олександр III

²⁴ Про це див.: R. Schweitzer. *Autonomie und Autokratie; Russification in the Baltic Provinces and Finland*; E. Jutikkala. *Geschichte Finnlands*; E. Hösch. *Die kleinen Völker und ihre Geschichte* (з новою фіномовною літературою).

продовжував випробувати, засновану на взаємній згоді співпрацю з лояльною фінляндською елітою. Правда, обидва ці монархи не давали жодної конституційної гарантії особливого статусу Фінляндії, проте вони здійснили ряд нових поступок. У 1863 р., коли відбулося польське повстання, уперше після 1809 р. було скликано фінський сейм, а видані ним у 1869 р. статuti створили основу для розгортання жвавої законодавчої діяльності. У 1865 р. Фінляндія вперше отримала власну грошову одиницю, відокремлену в 1877 р. від рубля переведенням на золоту базу. Велике князівство одержало в 1878 р. цілком самостійну армію. І навіть у 80-х роках, коли форсувалась адміністративна й культурна інтеграція Балтійських провінцій, нові поступки фінам не припинялися.

У кінці XIX ст. фінляндці далеко просунулися не лише на шляху до сучасної нації; Фінляндія мала й деякі атрибути власної державности, її верхівка, як правило, інтерпретувала поблажливість царя як конституційні гарантії. Однак, починаючи від 1889 р., унікальне особливе становище Фінляндії зазнавало нападок з боку російської національної публіцистики; у 90-х роках російський уряд почав наполегливіше дбати у Фінляндії про загальнодержавні інтереси. У 1890 р. відмінено власну пошту Фінляндії. Зате планів злиття з Росією двох інших очевидних символів її державности: митниці і монетної справи — реалізовано не було. У 1894 р. Микола II, як і його попередники, склав присягу на основні права Фінляндії, але в наступні роки тиск на Фінляндію посилювався. Вимога військового міністерства інтегрувати фінляндську армію призвела в 1899 р. до Лютневого маніфесту Миколи II, яким із компетенції сейму вилучено було всі закони, що зачіпали інтереси Російської імперії, і поставлено цим під сумнів автономію Фінляндії²⁵. У наступні роки було розпущено фінляндську армію, введено російську мову у вищих сферах управління й сенаті, а 1903 р. призначений у 1898 р. генерал-губернатором М. Бобриков одержав диктаторські повноваження. Нова російська політика, яка через дев'ять десятиліть відійшла від принципів прагматичного консенсусу, сприймалась у Фінляндії як порушення конституції; вона викликала бурхливий спротив, який увінчався в 1904 р. убивством Бобрикова. Росія намагалася впроваджувати програму Лютневого маніфесту й після 1905 р., так що тріщина між національно й політично змобілізованими фінляндцями і Росією дедалі поглиблювалася.

Таким чином, усі західні області, заселені неросіянами, стали протягом XIX ст. об'єктом форсованої інтеграційної політики. Проте порівняльний аналіз виявляє значні зміщення її фаз у часі, адже політика уніфікації щодо Фінляндії розпочалась майже на 70 років пізніше, ніж у Польщі. Істотні відмінності були також у мотивації та методах, обсязі та інтенсивності допасування до Росії. Перед тим, як перейти до детального огляду «політики русифікації», я хотів би залучити до порівняння ще етноси півдня і сходу, а також євреїв.

3. Традиційні й нові елементи в політиці щодо етносів сходу та півдня

Етнічні групи півдня і сходу Російської імперії були надзвичайно різноманітними в мові, релігії, способі життя й господарювання та соціальної структури. Якщо волзькі татари вже в XVI ст. були підданими царя, то туркмени потрапили в

²⁵ В англійському перекладі в: *Finland and Russia*, с. 80 і далі.

Російську імперію лише в 1880-х роках. Тому очевидно, що й російська політика щодо цих етносів не могла бути в другій половині XIX ст. однаковою. Слід поставити запитання, наскільки й тут проявилися тенденції централізації, посиленої інтеграції та культурної русифікації. Оскільки політику щодо казахів і мусульман Середньої Азії в цей період я вже розглянув у Розділі 5, тут я більше не заторкуватиму цього питання.

Нові хвилі віровідступництва вихрещених і заворушення серед волзьких татар під час Кримської війни викликали контрзаходи уряду: скасовано орган самоврядування татар у Казані (татарську ратушу) і викладання татарською мовою в гімназії, сходознавчий центр Казанського університету перенесено до Петербурга, проводилися примусові переселення й насильні вихрещення²⁶. Коли довелось визнати, що ні місіонерство, ні насильство не принесуть успіху й цього разу, політичний курс знову переминівся: тепер інтеграція чужих еліт мала вестися гнучкими методами. Новим у цьому було те, що вперше від часів Стефана Пермського було здійснено спробу переманити нехристиян у православ'я рідномовним навчанням або, що було ще актуальніше, укріпити вихрещених неросіян у їхній вірі й відгородити від впливу ісламу.

Найважливішим подвижником цього нового методу інтеграції був М. Ільмінський, орієнталіст, який діяв у Казані від 1846 р., спочатку в духовній академії, а потім в університеті²⁷. Подорожуючи, він зіткнувся з мовою й побутом волзьких татар, башкирів, казахів і туркменів, а також з ісламськими центрами Сходу. У 1863 р. заснував у Казані показову школу для вихрещених татар з їхньою рідною мовою викладання й переважно християнською за змістом навчальною програмою, а через чотири роки, у відповідь на нову хвилю віровідступництва вихрещених татар, — назване йменням першого казанського архієпископа місіонерське товариство «Братство святого Гурія», першочерговою метою якого так само було укріплення вихрещених неросіян у православній вірі через рідномовні заняття. У 1870 р. система Ільмінського одержала схвалення міністра народної освіти Д. Толстого, який виразно заявив, що «кінцевою метою освіти всіх інородців [...] мають бути їх обрусіння та їх неподільність із російським народом»²⁸.

Ільмінський та його сподвижники, часто вихідці з неросіян, створили кириличні алфавіти для багатьох неписемних мов, як-от чуваська, черемиська, вотяцька, казахська, якутська, чи для мов сьгоднішніх хакасів та алтайців, а також для татарської, бурятської й калмицької мов — як альтернативні

²⁶ A. Karpelev. *Rußlands erste Nationalitäten*, с. 403–406. Див. загалом також: *Материалы по истории Татарии второй половины XIX века*, част. 1: *Аграрный вопрос и крестьянское движение 50–70-х годов XIX в.* Москва — Ленинград 1936.; E. T. McCarthy. *The Kazan Missionary Congress* // *CMRS* 14 (1973) 308–332.

²⁷ I. Kreindler. *Il'minskii and Language Planning in Nineteenth-Century Russia* // *International Journal of the Sociology of Language* 22 (1979) 5–26; S. J. Blank. *National Education, Church and State in Tsarist Nationality Policy: The Il'minskii System* // *Canadian-American Slavic Studies* 17 (1983) 466–486; J. Saussay. *Il'minskij et la politique de russification des Tatars 1856–1891* // *CMRS* 8 (1967) 404–426; G. Simon. *Konstantin Petrovič Pobedonoscev*, с. 237–248; A. Bennigsen, Ch. Lemerrier-Quellejey. *Les mouvements nationaux chez les musulmans*, с. 33–36; S. A. Zenkovsky. *Pan-Turkism and Islam*, с. 28–30; A.-A. Rorlich. *The Volga Tatars*, с. 44–47; J. Glazik. *Die Islammission der russisch-orthodoxen Kirche*, с. 131–143.

²⁸ А. Х. Махмутова. *Становление светского образования у татар: Борьба вокруг школьного вопроса, 1861–1917*. Казань 1972, с. 23.

арабському та монгольському алфавітам. Цими мовами перекладалася й публікувалася християнська література; окрім цього, видавалися також словники, граматики й шкільні підручники. Для формування нових еліт, на які могла б опертися Росія, у Волзько-Уральському регіоні, Сибіру й Казахстані створювали багато рідномовних шкіл. У 1872 р. у Казані було започатковано вчительський семінар для неросіян під керівництвом Ільмінського, де 1904 р. навчалася 26 мордвинів, 23 чуваші, 22 татари, 17 черемисів, 15 вотяків, 7 корейців, 6 казахів, по 3 башкирів і зирян, 2 якутів і по одному калмиків та вогулові²⁹. До цього додавалися спеціальні та центральні школи для татарських, чуваських, вотяцьких і черемиських учителів і священників. Система Ільмінського діяла і в Сибіру, і на Далекому Сході, а через його учня Михайла Остроумова — і в Середній Азії, однак там вона мало чого могла досягти, неспроможна конкурувати з традиційною мусульманською школою. Під кінець XIX ст. методи Ільмінського щораз частіше потрапляли під критичний обстріл російських національних кіл, які вважали вирішальним інтеграційним елементом уже не православну віру, а російську мову й побоювалися, що разом із рідними мовами в неросіян Сходу пробудяться також національні поривання.

Такі побоювання були, зрештою, цілком виправданими. Хоча місіонерська політика Ільмінського й була успішною, бо вдалося міцніше прив'язати до православ'я вихрещених анімистів, наново християнізувати десятки тисяч татар і відвернути казахів від панісламістського руху, якийсь час важливішим було те, що створення писемних мов, рідномовних шкіл і невеликого прошарку інтелігенції заклало в багатьох етносів основу для національних рухів, а ефективні місіонерські методи спричинили появу татарського ісламістського реформаторського руху³⁰. Система Ільмінського, яку можна було б окреслити як «національну за формою і православну за змістом», діяла ще й після Жовтневої революції, бо схоже на те, що Ленін, батько якого брав активну участь в організації чуваських шкіл, черпав із неї ідеї для своєї національної політики, гасло якої звучало — «національна за формою, комуністична за змістом»³¹.

Російська політика щодо етносів Волзько-Уральського регіону не вичерпувалася питаннями місіонерства й освіти. Однак у більшості інших галузей вона істотно не змінювалася. Правда, у другій половині XIX ст. і тут посилюлись асиміляційні тенденції та європоцентристські упередження. Це видно з вимоги «повного злиття» вихрещених етносів Середнього Поволжя з «домінуючою народністю» на благо «християнської церкви і цивілізації»³² чи зі справи десяти вотяків, яких у 1892 р. було звинувачено в тому, що вони здійснили поганський обряд принесення людської жертви. Сімох із них було в 1894 р. визнано винними в здійсненні обрядового вбивства й засуджено до каторжних робіт, а виправдано лише в 1896 р., після того, як письменник Володимир Короленко розгорнув у російській пресі кампанію на їх захист³³.

²⁹ *Материалы по истории Чувашской АССР*, вип. 2. Чебоксары 1958, с. 263.

³⁰ Див. вище Розділ 6, §§ 2 і 4.

³¹ I. Kreindler. A Neglected Source of Lenin's Nationality Policy // *SR* 36 (1977) 86–100

³² *Сборник документов и статей по вопросу об образовании инородцев*. Санкт-Петербург, 1869, с. 5 (цитата).

³³ В. Г. Короленко. Мульганское жертвоприношение // В. Г. Короленко. *Собрание сочинений*, т. 9. Москва 1955, с. 337–392; *Очерки истории Удмуртской АССР*, т. 1. Ижевск 1958, с. 179–182.

Російську політику щодо неросіян Азії я вже охарактеризував у Розділі 5. Принципово важливим залишалося правове розрізнення між «природними» підданими Росії і особливою категорією іногородців. Етноси Середнього Поволжя й Приуралля вважалися інтегрованими, оскільки в них було проведено всі реформи. При цьому башкири також втратили свій особливий статус. Вони підлягали загальному військовому обов'язку, а їхню верхівку було кооптовано в російське дворянство³⁴. Зате щодо іногородців Росія проводила політику невтручання; найбільш виразно це виявлялося в Середній Азії, менш послідовно — стосовно етносів Сибіру та кочовиків, на яких поступово чинився російський культурний вплив гнучкими методами³⁵. У випадку етносів Сибіру збереглося загалом традиційне розходження між стриманим прагматизмом центру в тому вигляді, як він був визначений у чинному надалі Статуті про управління іногородцями 1822 р., і свавіллям регіонального управління. У 1898–1901 рр. адміністративними реформами було урізано автономію іногородців у деяких сибірських губерніях. Зокрема, бурятське управління було де в чому уподібнене до управління російських селянських общин³⁶. Тепер уряд частково підтримував місіонерство серед бурятів, проте тривалих успіхів, передумім серед ламаїстів, видно не було. Для кочових казахів, киргизів, бурятів і калмиків заохочування урядом заселення їхніх пасовищних територій східнослов'янськими селянами означало виклик, який ставив під загрозу саме їх існування.

Більшість реформ 60–70-х років поширювалася також на Бессарабію та Крим, посилюючи інтеграцію цих областей у Російську імперію. Після того, як вже за Миколи I румунську мову в Бессарабії витіснила російська, у 60-х роках її скасували як шкільний предмет, а пізніше навіть і як літургійну мову³⁷. І хоча на практиці російська мова так і не змогла повністю прижитись ані в школі, ані в церкві, усе ж мовна політика щодо румунів Бессарабії була вкрай русифікаторською. Це могло мотивуватися стремлінням православ'я до уніфікації; до того ж, були й побоювання іредентистських рухів унаслідок створення Румунської національної держави.

У ході реформ було скасовано також особливе юридичне становище іноземних (переважно німецьких) колоністів, які населяли південь Росії та України³⁸. У 1871 р. розпущено їх органи самоврядування, запроваджено російську урядову мову, а колоністів зараховано до стану селян. Усе ж *de facto* в німецьких колоніях збереглися численні елементи особливого адміністративного, правового й

³⁴ R. F. Baumann. Subject Nationalities in the Military Service; *Очерки по истории Башкирской АССР*, т. 1/2, с. 140–164.

³⁵ Пор.: М. Batunsky. Imperial Pragmatism.

³⁶ Див. до цього: N. Jadrinzew. *Sibirien*; Л. М. Дамешек. *Внутренняя политика царизма*; J. Glazik. *Die russisch-orthodoxe Heidenmission*, с. 134–144; E. Sarkisyanz. *Geschichte der orientalischen Völker Russlands*, с. 381 і далі; Н. П. Егунов. *Колониальная политика царизма*

³⁷ A. Babel. *La Bessarabie*, с. 187 і далі; В. С. Зеленчук. *Население Бессарабии и Поднестровья*, с. 168; *История Молдавской ССР*, с. 219. Див. також: G. Weigand. *Die Dialekte der Bukowina und Bessarabiens*. Leipzig 1904, с. 24; R. W. Seton-Watson. *A History of the Roumanians*, с. 563.

³⁸ I. Fleischhauer. *Die Deutschen im Zarenreich*, с. 278–316; J. W. Long. *From Privileged to Dispossessed: The Volga Germans, 1860–1917*. Lincoln — London 1988, с. 16–40; D. Neutatz. *Die «deutsche Frage» in Süd- und Südwestrußland: Kolonisten im Spannungsfeld russischer und deutscher Politik 1861–1914*. Diss. (masch.). Salzburg 1990, розд. С. І. Про меннонітів див: А. Ehrt. *Das Mennonitentum in Rußland*; P. M. Friesen. *Die Alt-Evangelische Mennonitische Brüderschaft in Rußland (1789–1910) im Rahmen der mennonitischen Gesamtgeschichte*. Halbstadt 1911.

соціального статусу. У 1874 р. вони втратили ще й привілей звільнення від військової служби, і їх було підпорядковано загальному військовому обов'язку. Меннонітам, які іммігрували колись у Південну Україну, щоб уникнути військової служби у своїх рідних краях, належала заміна служба. Після створення Німецької імперії, особливо від 90-х років, коли російсько-німецькі відносини погіршилися, німецьких колоністів, як і балтійських німців, таврували в російській національній пресі як націоналістичних конспіраторів, визискувачів росіян і вістря німецького «дранг нах остен»³⁹. Уряд потурав до певної міри громадській думці, обмеживши в 1887 та 1892 рр. німцям, які поселялися на Волині, право на придбання землі і впровадивши в 1890-х роках російську мову викладання в німецьких народних школах. Однак у цілому уряд був послідовним у своїй традиційній ролі протектора лояльних колоністів.

Від 1860-х років XIX ст. тривало адміністративне інтегрування Закавказзя, було запроваджено правову реформу (але без введення суду присяжних) і, поступово, — міську реформу, а 1883 р. скасовано посаду намісника, який мав значні повноваження⁴⁰. Грузинську й мусульманську знать та вірменських купців було включено до російської станової системи, і, як наслідок, обидва християнські народи, але, зауважмо, не мусульмани, стали об'єктом культурної русифікації.

Вихідне становище православних грузинів було гіршим, аніж становище лояльних вірмен-григоріян. Грузинська церква була частиною російської православної церкви, і вже за Миколи I, який призначав грузинськими екзархами лише росіян, її літургія поступово уподібнилася до російської церковнослов'янської, та й грузиномовне шкільництво теж було фактично замінено російськомовним. Після певного ренесансу в середині століття грузинську мову в 70-х роках і насамперед на початку 80-х роках систематично витісняли зі шкіл⁴¹. У 1872 р. її було замінено російською мовою викладання також і в богословській семінарії в Тіфлісі. Ректора семінарії, який виступав за повернення грузинської мови й назвав російську мову «собачою», було 1886 р. вбито, а в 1882 р. заборонили навіть уживання слова «Грузія» в друкованих творах. Цій репресивній політиці, яка не визнавала рівноправності православних грузинів з їхньою стародавньою високорозвиненою культурою і писемною мовою, успішно протидіяв національний рух, який піднявся на захист грузинської мови, літератури та культури.

І навпаки — самостійну вірменську григоріянську церкву, клір якої брав активну участь у російському завоюванні Закавказзя, було визнано за Миколи I

³⁹ D. Neutatz. *Die «deutsche Frage» in Süd- und Sudwestrußland*, розд. С. II, III, D. III. 2; I. Fleischhauer. *Zur Entstehung der deutschen Frage im Zarenreich // Die Deutschen im Russischen Reich und im Sowjetstaat* / ред. А. Карпелер, В. Меісснер, G. Simon. Köln 1987, с. 39–47; його ж. *Die Deutschen im Zarenreich*, с. 329–357

⁴⁰ E. Amburger. *Geschichte der Behördenorganisation*, с. 418–420; А. Ш. Мильман. *Политический строй Азербайджана*, с. 181–195, 204–234; J. P. LeDonne. *La réforme de 1883 au Caucase // CMRS* 8 (1967) 21–35.

⁴¹ D. M. Lang. *A Modern History of Georgia*, с. 108 і далі; G. B. Hewitt. *Georgian: A Noble Past. A Secure Future // Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages: Their Past, Present and Future* / ред. I. T. Kreindler. Berlin etc. 1985, с. 168 і далі; А. М. Амманн, S. J. *Abriß der ostslawischen Kirchengeschichte*, с. 477 і далі; R. Janin. *Géorgie // Dictionnaire de théologie catholique*, т. 6. Paris 1920, кол. 1264–1270.

провідною культурною інституцією вірмен. Лише у 1880-х роках, після закінчення російсько-турецької війни, у якій вірмени підтримували російські війська, розпочалася кампанія проти їхнього успішного церковного шкільництва. Спочатку було введено російський контроль і російську мову викладання, а після 1895 р. закрито церковні початкові школи, добродійні організації та бібліотеки⁴². У російській націоналістичній пресі розгорілася полеміка, у якій вірмен, як і євреїв, було затавровано як паразитів-визискувачів та нелояльних зрадників. А 1903 р. об'єктом інтеграційної політики стала сама ж вірменська церква, коли було конфісковано її майно. Цей захід спрямовувався проти церкви як найважливішого носія ознаки належності до вірменської нації, яка, внаслідок національно-революційного руху в Османській імперії, не здавалася більше урядові лояльним союзником, а видавалася нібито небезпечною. Оскільки 1905 р. ці дискримінаційні заходи відмінили, їхня асиміляційна дія була незначною. Зате помітним був їх політичний вплив: завдано важкого удару по традиційному русофільству вірмен, а масові протести проти указу 1903 р. істотно прискорили політизацію вірменського національного руху.

Мусульманське населення Закавказзя не менше, ніж християни, було охоплене загальними інтеграційними заходами, такими, як запровадження правової реформи з російською мовою судочинства. Усе ж його оминули безпосередні заходи проти релігійних та освітніх інституцій. Цей перепад в інтенсивності прямих русифікаторських заходів дає уявлення про цілі російської політики. Мова та культура православних грузинів, подібно як і румунів Бессарабії, лише умовно визнавалися самостійними, а тому їх досить рано було піддано сильному асиміляційному тискові. Вірмени ж стали об'єктом наступальної культурної інтеграції значно пізніше; тут, очевидно, вирішальну роль зіграли політичні мотиви. Зате віри й культури мусульман Закавказзя та Кавказу уряд, подібно як і в Середній Азії, не зачіпав. Ці відмінності відповідають ступеневі розвитку національних рухів, на які реагувала російська політика. Проте вони відображають також зацікавленість у сильнішій інтеграції тих етносів, які релігійно й культурно стояли ближче до росіян, аніж азійські мусульмани або ж «горці», яких уважали розбійниками-дикунами, а тому вони були під постійним контролем репресивного колоніального управління; серед «горців» широку мережу російськомовних шкіл було створено лише в християнських осетинів.

4. Від інтеграції та асиміляції до відмежування й дискримінації: євреї в ролі «офірного цапа»

Досі, представляючи російську національну політику, я не торкався євреїв. Це пояснюється тим, що як етнічно-релігійна мобільна діаспорна група євреї становлять особливий випадок. Єврейське питання було в центрі дискусій від кінця XIX ст.: євреї стали основним об'єктом крайнього російського націоналізму, а тим самим — також і національної політики. Тоді ж єврейський національний рух став масовим.

⁴² V. Gregorian. *The Impact of Russia on the Armenians and Armenia*, с. 194–204; R. G. Suny. *Images of the Armenians in the Russian Empire // The Armenian Image in History and Literature /* ред. R. G. Hovannisian. Malibu 1981, с. 105–137.

Зіткнувшись уперше в останній третині XVIII ст. з єврейським питанням, Росія спочатку спробувала інтегрувати євреїв, подібно як інші етноси, однак уряд досить скоро почав видавати дискримінаційні закони, а за Миколи I спрямовані проти євреїв державні заходи почастишали⁴³. З лібералізацією та реформами за Олександра II, подібно як і в інших європейських країнах, постало питання емансипації євреїв⁴⁴. Знову розпочалася дискусія, чи для інтеграції та асиміляції євреїв справді необхідна їх рівність з іншими етносами, чи навпаки — їхня асиміляція повинна передувати рівноправності. Тимчасом як у Королівстві Польському в 1862 р. було проголошено рівноправність євреїв, в інших областях Росії прийняли компромісне рішення про поступову їх емансипацію та полегшення їхнього становища, але не відмінили дискримінації. Збережено єврейську межу осілості, яка охоплювала 15 західних губерній і 10 — у Королівстві Польському, але в період реформ купці першої гільдії, особи з науковим ступенем, цехові майстри, а від 1879 р. також усі випускники вищих навчальних закладів дістали право оселятися в центральних регіонах Росії. Послаблено було також обмеження для євреїв, що проживали в сільській місцевості: їм повернули право на земельну оренду й торгівлю алкоголем. Усі важливі реформи поширювались також і на євреїв, і лише до міської реформи 1870 р. було додано дискримінаційні уточнення, згідно з якими євреям дозволялося займати не більше третини місць у міських органах самоврядування; окрім того, вони не повинні були очолювати міське управління. Отож, хоча російська політика мала компромісний характер, вона вела до соціальної мобілізації євреїв. Багато їх вступило до державних шкіл, у вільних професіях та невеликому прошарку заможних банкірів і підприємців формувалася своя еліта. Деяких було асимільовано їхнім російським оточенням, а ще якась частина приєдналася до російського революційного руху.

Участь терористики єврейського походження в конспіративній змові, внаслідок якої 1 березня 1881 р. було вбито Олександра II, стала приводом до антиєврейських погромів⁴⁵. За 10 років до цього в Одесі вже відбувся з ініціативи міських греків єврейський погром, проте поворотним пунктом у російській політиці щодо євреїв стали саме антиєврейські випадки 1881 р. Погроми сконцентрувалися в містах України, де до 40 єврейських жінок і чоловіків було вбито, набагато більше — поранено чи згвалтовано, а сотні єврейських крамниць і будинків — пограбовано та зруйновано. У грудні єврейський погром стався також у Варшаві. До сьогодні не з'ясовано, чи ці погроми організовано російськими властями, чи це були спонтанні акції. У новіших дослідженнях переважає думка, що петербурзький уряд був тут ні

⁴³ Пор. вище Розділ 3, § 3.

⁴⁴ Див. загалом: Н. Rogger. *Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia*. Basingstoke — London 1986; Н.-D. Löwe. *Antisemitismus und reaktionäre Utopie: Russischer Konservatismus im Kampf gegen den Wandel von Staat und Gesellschaft, 1890–1917*. Hamburg 1978. Підсумування: Н.-D. Löwe. *Die Juden als Minderheit in der Geschichte* / ред. В. Martin та E. Schulz. München 1981, с. 184–208, М. Hildermeier. *Die jüdische Frage im Zarenreich*; S. W. Baron. *The Russian Jew*, с. 46–69; S. M. Dubnow. *History of the Jews*, т. 2–3.

⁴⁵ I. M. Aronson. *Troubled Waters: The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia*. Pittsburgh 1990; O. Pritsak. *The Pogroms of 1881 // HUS* 11 (1987) 8–43; M. Goldberg. *Die Jahre 1881–1882 in der Geschichte der russischen Juden*: Diss. Berlin 1934; S. M. Berk. *Year of Crisis, Year of Hope. Russian Jewry and the Pogroms of 1881–1882*. Westport — London 1985.

при чому, а навіть що він був неприємно вражений вибухом масових безпорядків, а також що місцева влада не організувала погромів безпосередньо, проте, терплячи безчинства, сприяла їм. Погроми 1881 р. ініціювали насамперед міські низи, російськи робітники-залізничники та чорнороби. Вони в Україні стикалися з масою євреїв, у чиїх руках було ремісництво й дрібна торгівля і які надавалися для ролі «офірного цапа», віддушину для вибуху соціального незадоволення. Чи смікали за нитки погромів московські купці, як натякають окремі джерела, сьогодні встановити вже неможливо. З переважно російських міст погроми перекидалися в села, де в них брали участь українські селяни. Така схема розгортання подій спростовує поширену думку, що погроми 1881 р. слід розглядати як продовження антиєврейських розправ XVII–XVIII ст. і пояснювати їх «вічною традицією» українського антисемітизму.

Для уряду погроми 1881 р. стали приводом до загострення політики щодо євреїв. Знову посилилися давні упередження про євреїв як визискувачів східнослов'янських низів, які треба було захистити. Політика поступової емансипації євреїв вийшла з ужитку. Тепер основною лінією політики були вже не інтеграція, рівноправність та асиміляція, а відмежування та дискримінація євреїв. На притивагу всім іншим неросійським етносам заходу, щодо євреїв Росія не проводила культурної русифікації. Навпаки, заборонялося вести заняття російською мовою в релігійних єврейських школах. Не можна також сказати, щоб православна церква виступала за місіонерство серед євреїв: вихрещення припиняло формальну дискримінацію, проте не перетворювало єврея на росіянина. Зростаюче відмежування євреїв, яке поступово набирало расистського забарвлення, відображено в здійсненому за Миколи I віднесенні їх до правової категорії іногородців. Тобто євреї, як і кочовики та мусульмани Азії, були громадянами другого сорту, причому їх було позбавлено привілеїв, дозволених для цього статусу, таких, як самоврядування чи звільнення від військової служби⁴⁶.

Щоб захистити східнослов'янських селян від євреїв, у травні 1882 р. євреям заборонили поселятися в сільській місцевості. Цей припис перенесено також і в Королівство Польське, чим було обмежено досягнену двома десятиліттями раніше рівноправність євреїв у ньому. Під кінець 80-х років не забарилися наступні дискримінаційні заходи. У 1887 р. для євреїв запроваджено *numerus clausus* у гімназіях і вищих навчальних закладах: надалі євреї могли становити максимум 10% студентів та учнів гімназій у межі осілості, на решті ж території Росії — щонайбільше 5%, а в Петербурзі й Москві — максимум 3%. Ці закони пояснювали тим, що євреї, мовляв, вносили до шкіл небезпечний революційний дух. Отже, поряд із стереотипом визискувача появилася, подібно як у випадку вірмен, стереотип революціонера. Ці та інші дискримінаційні заходи істотно гальмували соціальне зростання євреїв. На початку 90-х років у рамках контрреформ у них було відібрано надані за Олександра II права стосовно участі в земському та міському самоврядуванні. Відмінено також інші права, чому свідченням — виселення в 1891 р. з Москви понад 10 тис. єврейських ремісників. Вигнання євреїв з Росії як екстремальна форма відмежування мало принагідну підтримку. Після 1881 р., як правило, не було заперечень проти їх еміграції.

⁴⁶ Пор.: J. D. Klier. The Concept of «Jewish Emancipation» in a Russian Context // *Civil Rights in Imperial Russia* / ред. O. Crisp та L. Edmondson. Oxford 1989, с. 121–144.

У 1881–1914 рр. близько 2 млн. євреїв емігрувало з Російської імперії, переважна більшість — у Північну Америку.

Після 1881 р. у російській політиці відбувся поворот до дискримінації і сегрегації євреїв. Щоправда, у панівній еліті були сили, які й далі виступали за обережну емансипацію євреїв. Проти підтримуваної Міністерством внутрішніх справ антиєврейської політики неодноразово виступали міністри фінансів, вказуючи на важливу роль, яку євреї могли відігравати в індустріалізації. Те, що ці голоси не знаходили підтримки, пояснюється, зокрема, значним посиленням у кінці XIX ст. у російському суспільстві юдофобних настроїв — вони поступово згустились у войовничий антисемітизм, що проникав у найвищі урядові сфери.

Після реакційного повороту 1881 р. російська політика намагалася захистити самодержавство, становий порядок і панування знаті «захисною модернізацією»⁴⁷. Паралельно до форсованої індустріалізації 90-х років у Росії поширився реакційний антикапіталізм із помітним антисемітським забарвленням. Для реакціонерів євреї уособлювали капіталістичного визискувача, який разом з індустріалізацією міг перейняти також і політичну владу. Той факт, що багато євреїв приєдналося до соціалістичного руху, став приводом до звинувачення їх у закулісному маніпулюванні фігурами на шахівниці революції. З крайнім російським націоналізмом перегукувались уявлення про космополітичне інтернаціональне біржове єврейство та польсько-єврейську змову, згідно з якою Росію хотіли вивести на шлях лібералізму й капіталізму. Антисемітські легенди про змову євреїв з метою отримання влади над світом увійшли до сфабрикованих у 1895 р. агентами царської таємної поліції «Протоколів сіонських мудреців». Майже всі елементи цієї «реакційної утопії» були бездоказовими, та все одно мали певний вплив на міські низи Росії й могли бути використані як аргументи. Євреїв охоче сприймали як «офірного цапа» для вирішення соціальних та економічних проблем, які виникали внаслідок прискореної модернізації.

Погроми 1881 р. та антиєврейські заходи уряду означали вирішальний поворот і в цілях самих євреїв⁴⁸. Невдача схвалюваних Олександром II емансипації та асиміляції євреїв призвела до того, що соціально активні євреї звернулися до національного та революційного рухів. Як і в інших етносах імперії, єврейський національний рух був підготований культурним відродженням, просвітницьким рухом (гаскалах) та інтересом до єврейської культури, мов — ідишу та івриту. Унаслідок реформ єврейська інтелігенція, позначена російським впливом, склала широку верству, відкриту для національних і соціалістичних гасел. Характерним для євреїв Росії було те, що визвольний рух ішов не суцільним потоком, а був розколений на групи, які конкурували між собою. До цього додавалося ще й те, що традиційні опозиційні сили зберегли свій вплив на маси — чи то у формі рабинства, яке намагалася відгородити релігійну ідентичність євреїв від російських впливів, просвітництва й реформ, чи то у формі містичного, далекого від реалій хасидизму.

⁴⁷ Тут я опираюся на: H.-D. Löwe. *Antisemitismus und reaktionäre Utopie*.

⁴⁸ Про це див.: S. W. Baron. *The Russian Jew*, с. 135–186; S. M. Dubnow. *History of the Jews*, т. 2–3; J. Frankel. *Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism, and the Russian Jews, 1862–1917*. Cambridge 1981.

Національний у вулчому значенні рух євреїв вилився в сіонізм, який у Росії почав творитись у 80-х роках⁴⁹. Поряд з основним напрямком політичного сіонізму, метою якого було встановлення єврейської національної держави в Палестині, існувало інше його відгалуження, скероване на національно-культурну консолідацію євреїв у діаспорі, а ще один напрямок намагався поєднати сіонізм із соціалізмом. Багато євреїв Росії брало участь у світових сіоністських конгресах, які відбувалися регулярно від 1897 р., а в 1902 р. сотні організацій делегували своїх учасників у Мінськ на конференцію сіоністів Росії. Важливим для поширення сіонізму було те, що уряд, який схвалював єврейську еміграцію, толерував його до 1903 р., на відміну від інших національних рухів.

У конкуренції із сіонізмом серед євреїв Російської імперії народився робітничий рух, який уже в 90-х роках організував страйкові акції⁵⁰. Найважливішою єврейською організацією став Загальний єврейський союз робітників Литви, Польщі і Росії (Бунд), який спрямовувався проти буржуазного сіонізму і в 1903 р. налічував уже близько 25 тис. членів. Бунд, заснований російською соціал-демократичною партією, вважався частиною російської соціал-демократії. Незважаючи на це засадничо інтернаціоналістське спрямування, він перебрав специфічно єврейські завдання, як наприклад, боротьбу з дискримінацією євреїв, і почав творити організації єврейського самозахисту. Бунд проголошував євреїв нацією і ставив вимогу окремої культурної автономії для євреїв, зі своїми школами, з мовою викладання їдиш. Ці завдання російська соціал-демократія відхилила, що призвело 1903 р. до тимчасового виходу Бунду з Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП).

На початку ХХ ст. єврейське питання в Росії було ще далі від вирішення, ніж будь-коли. Політика уряду посилювала дискримінацію й відмежування євреїв, у російському суспільстві ширився антисемітизм, а євреї розпочали національний і соціалістичний рух. Наскільки вибухонебезпечною була ця ситуація, засвідчив новий погром 1903 р. у бессарабському місті Кишиневі, де було вбито більше євреїв, аніж у всіх погромах 1881 р. Уряд, схоже, не був задіяний безпосередньо й цього разу, проте кишинівський погром — це не спонтанна акція; його було заплановано місцевими антисемітськими організаціями, яких підтримувала влада. Цей сценарій повториться в революції 1905 р.

5. Підсумки

Російська політика щодо етносів Російської імперії від 1831 р. виявляла тенденцію до зростання репресій і посилення уніфікації та щораз далі відходила від традиційних зразків визнання статус-кво, співпраці з лояльними елітами

⁴⁹ D. Vital. *The Origin of Zionism*. Oxford 1975; G. Swet. Russian Jews in Zionism and in the Building of Palestine // *Russian Jewry (1860–1917)* / ред. J. Frumkin, G. Aronson, A. Goldenweiser. New York — London 1966, с. 172–208; J. Goldstein. The Attitude of the Jewish and the Russian Intelligentsia to Zionism in the Initial Period (1897–1904) // *SEER* 64 (1986) 546–556.

⁵⁰ E. Mendelsohn. *Class Struggle in the Pale: The Formative Years of the Jewish Workers' Movement in Tsarist Russia*. Cambridge — New York 1970; H. J. Tobias. *The Jewish Bund in Russia from its Origins to 1905*. Stanford 1972; K. Heller. *Revolutionärer Sozialismus und nationale Frage: Das Problem des Nationalismus bei russischen und jüdischen Sozialdemokraten und Sozialrevolutionären im Russischen Reich bis zur Revolution 1905–1907*. Frankfurt/M. etc. 1977.

їй толерантності. При цьому вона твердо дотримувалася пріоритету зміцнення влади та державної єдності: «To maintain the empire was an end in itself, the chief objective of Russian political life»⁵¹. Якщо за Миколи I політику визначав саме цей принцип, то в 60-х роках на передній план висувуються адміністративна уніфікація і мовно-культурна русифікація. Виселення кримських татар і черкесів, гостра реакція на польське повстання 1863 р., відновлення православного місіонерства, проведення уніфікативних реформ за Олександра II, відповідні щодо загального реакційного повороту заходи проти балтійських німців, німецьких колоністів і євреїв за Олександра III і врешті — нападки на традиційно лояльних фінляндців і вірмен за Миколи II — усе це дає цілісну картину неухильного зростання систематичної русифікації. Уявлення про послідовну політику русифікації з проведенням повної адміністративної, соціальної й культурної уніфікації Російської імперії та перетворенням її на етнічно однорідну національну державу поширене в західних дослідженнях і частково стосується навіть доби Катерини II. Однак таке огульне пояснення аж ніяк не відповідає складності російської політики, і в останні роки його неодноразово піддавали сумнівові⁵².

Концепції русифікації суперечить уже те, що політика щодо численних етносів була спрямована зовсім не на інтеграцію, а на їх сегрегацію та дискримінацію. Це стосується передусім правової категорії «іногородців», яких принципово не зараховували до «природних» жителів імперії. Ще виразніше, ніж стосовно віднесених від самого початку до іногородців кочовиків, мисливців і збирачів, це відмежування проявилось щодо осілих мусульман Середньої Азії та від 80-х років — щодо євреїв. Крайньою формою сегрегації було виселення (або, принаймні, заохочення до еміграції), як це було з кримськими татарами та ногайцями, черкесами й іншими мешканцями Кавказу, і — меншою мірою — з євреями. Інші етноси, такі, як мусульмани Закавказзя, підлягали адміністративній інтеграції, проте це не була русифікація.

У жодному разі не була однорідною також і культурна інтеграційна політика. Тоді як на заході й півдні робилися спроби поступового запровадження російської мови в управління, судочинство й освіту, російська політика щодо етносів Середнього Поволжя, Уралу, Степу і Сибіру підтримувала їх рідні мови з метою закріпити серед них православ'я. Врешті, мовно-культурну русифікацію проводили з різною інтенсивністю. Лояльних балтійських німців, німецьких колоністів і вірмен вона зачепила пізно, а фінів — лише побіжно. Якщо в 60–70-х роках поляки, а разом із ними, відповідно, українці, білоруси й литовці, зазнавали русифікації, то уряд далі співпрацював із лояльними елітами Балтії та вірменським духовенством. Коли за Олександра II чинився тиск на балтійських німців, русифікаційні заходи не зачіпали

⁵¹ S. F. Starr. *Tsarist Government*, с. 31: «Зберігати імперію було самоціллю, основною метою російського політичного життя».

⁵² Пор. інтерпретації: R. Schweitzer. *Die «Baltische Parallele»; Russification in the Baltic Province and Finland*; S. F. Starr. *Tsarist Government*; H. Rogger. *Nationalism and the State*; R. Pearsor. *Privileges, Rights, and Russification // Civil Rights in Imperial Russia* / ред. O. Crisp, L. Edmondson. Oxford 1989, с. 85–102; J. D. Klier. *The Polish Revolt of 1863 and the Birth of Russification: Bad for the Jews? // Polin: A Journal of Polish-Jewish Studies* 1 (1986) 96–110. Єдину національну політику обстоює: H.-D. Löwe. *Nationalismus und Nationalitätenpolitik als Integrationsstrategie im zarischen Rußland // Die Russen: Ihr Nationalbewußtsein in Geschichte und Gegenwart* / ред. A. Kappeler. Köln 1990, с. 55–79. Див. також вище прим. 1.

ще фінляндців, а коли близько 1900 р. політика загострилась і щодо них, уряд і далі дотримувався традиційної співпраці з мусульманськими елітами. Ледь чи коли-небудь серйозно ставилося питання про повну русифікацію в значенні асиміляції росіянами колишніх правлячих націй, навіть і немилосердно гноблених поляків. Отже, загальник «русифікація» не в змозі повнозначно пояснити тодішню складну реальність, що також знайшло підтвердження у спостереженнях сучасника: «Імперська політика така ж барвиста й багатолика в національному питанні, як барвистим і багатоликим є населення імперії. Неможливо звести цю багатоманітність до якоїсь послідовної системи або єдності, оскільки цього насправді ніколи не існувало»⁵³.

Усе ж цей погляд не звільняє від завдання знайти пояснення тенденціям форсованої інтеграції, передусім мовно-культурної політики русифікації, які проявлялися від 60-х років. Таке пояснення не може обмежитися тільки однією причиною, а саме — сталою і незмінною метою російського уряду, а мусить враховувати чотири взаємозумовлені історичні сили, що вийшли на історичну арену.

Однією з цих сил була невідворотна після поразки в Кримській війні необхідність модернізації, яка — ще за Петра I та Катерини II — поєднувалася з адміністративною систематизацією та уніфікацією. Модернізація спрямовувалася, зокрема, проти усталених особливих прав і привілеїв неросійських етносів, особливо якщо вони не правили більше, як це було у XVIII — на початку XIX ст., за зразок і не вважалися більше прогресивними, а сприймалися радше як перешкоди. Уніфікація означала також запровадження російської мови в управління й освіту, чим неросіян було поставлено в невігідне порівняно з державним народом становище. Наскільки послідовно ця модернізаційна уніфікація проводилася в окремих регіонах імперії, мав би в загальних рисах показати приклад реформ 60–70-х років.

Селянська реформа відбувалася скрізь майже одночасно, причому різні її форми, як це видно на прикладах Польщі і Грузії, сильно залежали від політичних міркувань. Реформи не мали на меті створення єдиного селянського стану, отож не дивно, що в Російській імперії аж до революції існувало розмаїття різних аграрних законів. Правову реформу 1864 р., яка модернізувала судочинство на західний зразок, було перенесено на більшість окраїн і впроваджено стосовно євреїв, щоправда, подекуди зі значними зволіканнями та істотними обмеженнями⁵⁴. З політичних причин у Польщі, на Закавказзі та в Балтійських провінціях не було запроваджено суду присяжних. Упровадження міської реформи 1870 р., яка принесла новий порядок самоврядування, в окраїнних областях із неросійським населенням також відбувалося із запізненням та уточнюючими обмеженнями. Запровадження загального зйськового обов'язку як важливого знаряддя інтеграції було на Кавказі дещо відкладено, а серед азійських іногородців та у Фінляндії його не запроваджували зовсім⁵⁵.

⁵³ М. Славинский. Национальная структура России и великороссы // *Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия, Россия, Германия* / вид. А. И. Кастелянский. Санкт-Петербург 1910, с. 284.

⁵⁴ F. V. Kaiser. *Die russische Justizreform von 1864: Zur Geschichte der russischen Justiz von Katharina II. bis 1917*. Leiden 1972, с. 465–467.

⁵⁵ R. F. Baumann. Universal Service Reform and Russia's Imperial Dilemma // *War & Society* 4 (1986/2) 31–49.

Наскільки сильно міркування безпеки стояли на заваді імперській політиці уніфікації, найвиразніше видно на прикладі земської реформи 1864 р., метою якої було зміцнення місцевого самоврядування, очоленого місцевою знаттю. Спочатку ця реформа, крім земель, заселених переважно росіянами, була проведена лише в Середньому Поволжі, на Північному Уралі, у Східній і Південній Україні, у Криму й Бессарабії, причому на початку нею були повністю охоплені і євреї. І лише напередодні Першої світової війни настала черга Правобережної України й губерній на північ від Каспійського моря. Земств не було впроваджено в Королівстві Польському, Білорусі та Литві, Балтійських провінціях, Фінляндії і всьому Кавказькому регіоні, тобто скрізь, де переважала неросійська знать, а також у Середній Азії та Сибіру, де не було достатньо знаті, визнаної рівноправною⁵⁶. Отже, хоча реформами 60–70-х років було досягнуто певної адміністративної інтеграції окраїнних регіонів, а рівночасно — ряду прогресивних для неросійських низів новацій, вони не переносилися відразу на всі заселені неросіянами області, а спочатку запроваджувались у внутрішньому колі, яке вважалося вже інтегрованим (Середнє Поволжя, Урал, Східна і Південна Україна, Бессарабія), пізніше — поетапно на землях, де домінувала чужа еліта («західні губернії», Закавказзя, Балтійські провінції та Королівство Польське), оминаючи автономну Фінляндію та іногородців Азії.

Другою новою силою, яка впливала на російську політику, були неросійські національні рухи. У них, як і в революційному русі, вбачали загрозу стабільності та єдності імперії. Ці рухи поборювали репресіями та заходами уніфікації й русифікації. Російська національна політика щодо поляків, а частково також вірмен і фінляндців, була насамперед реакцією на національно-визвольні рухи, які трактували як нелояльні. Оскільки спочатку в Петербурзі небезпечними вважали лише рухи, очолювані старими елітами, було тимчасове сприяння національним рухам селянських народів. Ескаляцію конфліктів посилювало те, що охоплені національним рухом неросіяни нерідко вельми гостро реагували на інтеграційні заходи уряду.

Як противага національним рухам неросіян у російському суспільстві розростався націоналізм, який від 60-х років впливав на політику уряду. З одного боку, частина бюрократії та армії була охоплена національними ідеями, з іншого — посилювався тиск націоналістичної преси, яка була в стані змобілізувати помітну частину освіченої громадськості. Хоч уряд і далі скептично ставився й до російського національного руху, визрівала все ж думка задіяти інтегруючу силу російського націоналізму та антисемітизму, щоб нейтралізувати дедалі більші проблеми, які супроводжували процеси модернізації та індустріалізації, наростаюче соціальне напруження та опозиційні рухи. Російський націоналізм зміцнював не лише зусилля мовної русифікації, а й привілеював православну віру на шкоду вірі іновірівців. Цю коаліцію держави, церкви й російського націоналізму уособлювали верховні оберпрокурори Священного Синоду Д. Толстой і К. Победоносцев. Проте ані церква, ані крайні націоналісти не могли повністю утвердитися, і в принципі держава міцно трималася на династійно легітимізованому самодержавстві.

⁵⁶ K. E. McKenzie. *Zemstvo Organization and Role within the Administrative Structure // The zemstvo in Russia: An Experiment in local self-government* / ред. T. Emmons та W. S. Vucinich. Cambridge 1982. с. 33 і далі.

Четвертим фактором впливу на російську політику були зовнішньо-політичні міркування, наприклад: стосовно вірмен і кримських татар — відносини з Османською імперією, стосовно румунів Бессарабії — погляд на румунську національну державу, стосовно українців — їхні зв'язки з «українським Г'ємонтом» в австрійській Східній Галичині.

Інтенсивність, з якою окремі етноси Російської імперії охоплювались інтеграцією, можна відобразити як приблизну шкалу. Під найсильнішим тиском перебували українці та білоруси, еліта яких була інтегрована майже повністю і яких офіційно вважали росіянами, тому їхні національні прагнення розглядали як відступництво від російської нації. На наступній сходинці стояли православні неросіяни, які належали через спільну конфесію також до широко тлумаченого поняття «російськості»: це були румуни Бессарабії, грецькі та болгарські колоністи, грузини й вихрещені анімісти та мусульмани. Зате поляки вже цілком очевидно росіянами не були, та й перетворити їх на росіян було б неможливо; однак їх уважали ворогами й зрадниками, яких слід було оперіщити жорстокими репресіями й форсованою інтеграцією. Довгий час в одному казані з поляками розглядали також литовців. Від кінця XIX ст. російська політика реагувала й на вірменський національно-революційний рух подібно до того, як на польський.

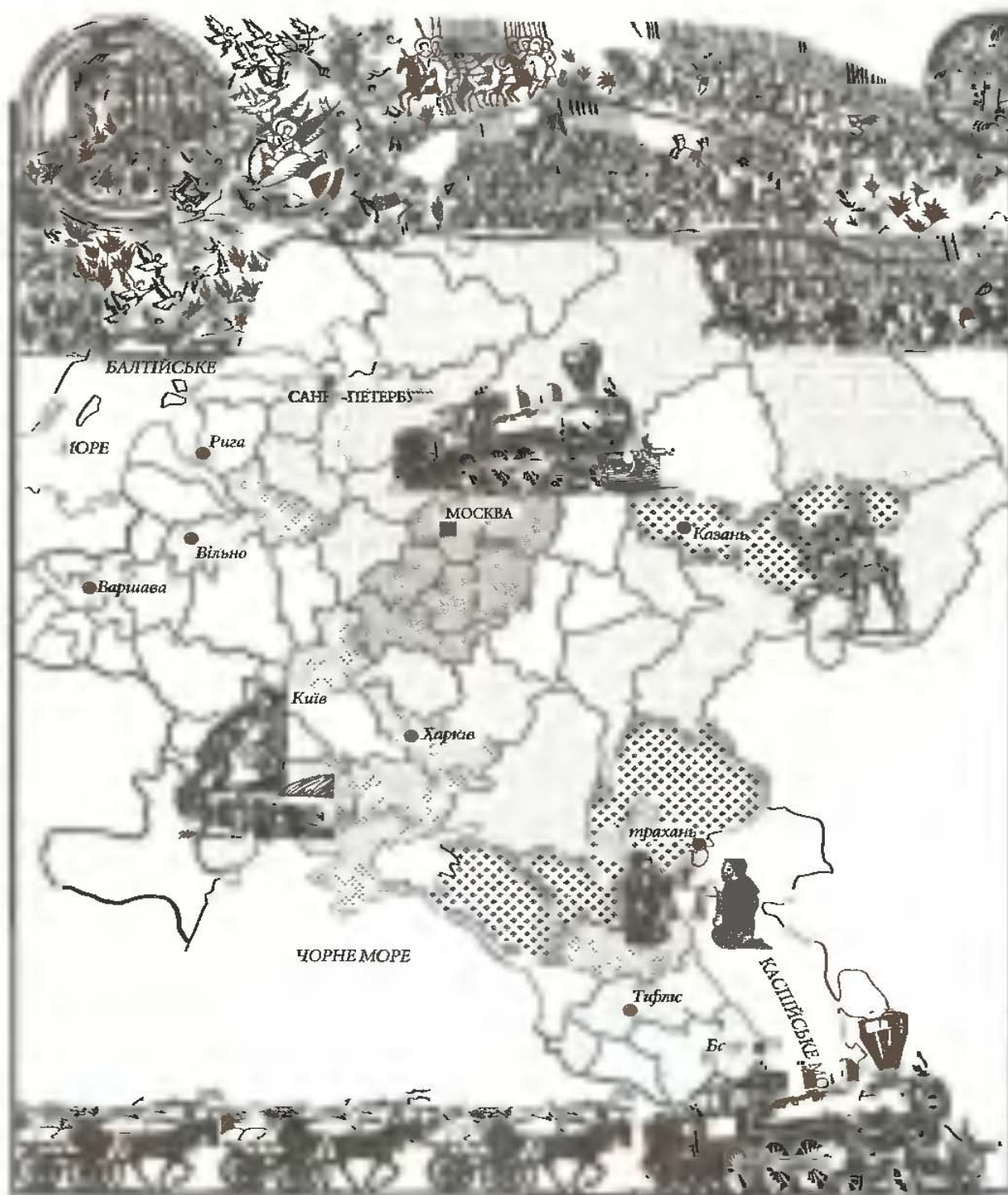
Якщо стосовно названих етнічних груп Росія проводила політику форсованої, зокрема мовно-культурної, інтеграції, то тиск на інші групи був слабшим. Сюди слід зарахувати балтійських німців (від 1885 р.) і — набагато пізніше — фінляндців (від 1899 р.), а також естонців і латишів, німецьких колоністів і мусульман Азербайджану. Кочовиків, мислисців та збирачів Азії, з одного боку, було цілком відмежовано як інородців, з іншого ж — піддано зростаючому тискові через місіонерські школи Ільмінського та східнослов'янську колонізацію. На нижньому кінці шкали слід би помістити політику невторчання щодо осілих мусульман Сердньої Азії. Особливий випадок становили євреї, яких від 1881 р. було відмежовано і яких піддавали дискримінації.

Результати нової, спрямованої на сильнішу інтеграцію неросіян російської політики були неоднозначними. Було досягнуто її найважливішої мети: у Російській імперії не схитнулися спокій і порядок, у 1864–1905 рр. не відзначено якихось досить значних неросійських повстань. Досягнуто також успіхів в адміністративній уніфікації і централізації Росії, навіть якщо на периферії й збереглися деякі особливі умови. Культурна русифікація спричинила значну затримку національних рухів східних слов'ян і литовців, а народній освіті рідними мовами численних етносів чинилися великі перешкоди.

З іншого боку, саме культурна русифікація та дискримінація неправославних етносів дали змогу визріти контрпродуктивним результатам, бо змобілізували проти Росії не лише освічені еліти, але й широкі кола поляків, литовців, вірмен та фінляндців. Політика уніфікації ослабила старі еліти, проте більшість аристократії змогла зберегти свій соціальний статус і культурну ідентичність. Це стосується шведомовної верхівки у Фінляндії, балтійських німців, польських магнатів, грузинської аристократії та мусульманських беїв в Азербайджані. У наступному розділі розглядається змінена національними рухами та модернізацією структура поліетнічної імперії, яка становить важливу передумову соціальних і національних конфліктів у революційний період.

Поліетнічна імперія періоду пізнього самодержавства: між модернізацією і традицією

8
РОЗДІЛ

Прискорена модернізація, яка проходила в Російській імперії від середини XIX ст., змінила, зокрема, характер поліетнічної імперії. Реформи, насамперед скасування кріпацтва, й індустріялізація змобілізували нові соціальні верстви й етнічні групи. Тісно пов'язані з модернізацією національні рухи поступово переформували структуровані горизонтально, на стани, суспільства в інтегровані вертикально, культурно свідомі нації, які ставили вже політичні вимоги.

Процеси соціального й національного піднесення, які до кінця XIX ст. з неоднаковою інтенсивністю охопили різні регіони Російської імперії, посилювали її неоднорідність. Поглиблення етнічної, конфесійної, соціальної й економічної багатолікості Росії протягом XIX ст. було спричинене, поміж іншим, експансією на Кавказ і в Середню Азію. Заразом об'єднувальну дію мали модернізація та індустріялізація. Від 60-х років російська політика намагалась адміністративно систематизувати неоднорідну імперію й реагувала на національні рухи частковою культурною русифікацією. Цим тенденціям досягнення національної однорідності протистояли непоступливі сили, які робили спроби й далі інтегрувати імперію в династійно-станових рамках.

Об'єктом розгляду цього розділу є структура Російської імперії кінця XIX ст., зміни й тяглість порівняно з доіндустріальною поліетнічною імперією (див. Карти 8 і 9). Як і в Розділі 4, нас цікавлять насамперед соціоетнічна структура, економічний поділ праці та культура. Джерельна й літературна база Російської імперії періоду пізнього самодержавства незрівнянно краща, ніж та, що стосується періоду XVIII і XIX ст., тому деякі аспекти структури поліетнічної імперії можна досліджувати на підставі статистичних даних лише для цього періоду. Правда, детальних досліджень поліетнічної імперії періоду пізнього самодержавства немає¹, і велика кількість джерел і описів окремих регіонів не може бути тут опрацьована достатньо повно. Тому я зосереджуся на оцінці поза сумнівами найважливішого джерела — матеріалів першого і єдиного загального перепису населення Російської імперії, проведеного в 1897 р.

Опубліковані у 89 томах відомості перепису становлять єдине джерело, яке дає можливість порівняти все населення Російської імперії (без урахування Фінляндії та незалежних за міжнародним правом протекторатів Бухари й Хіви) і зіставити етнічні та соціальні фактори². Для поставлених питань особливо важливим є детальне охоплення переписом етнічних категорій (рідна мова, релігія) і супровід їх такими соціальними категоріями, як тип населення: міське чи сільське, стан, професія і рівень освіти. Отже, матеріали перепису

¹ Чималі загальні виклади історії Росії лише маргінально зачіпають поліетнічні аспекти. Приклад загального огляду від сучасника див.: О. Hoetzsch. *Rußland: Eine Einführung auf Grund seiner Geschichte vom Japanischen bis zum Weltkrieg*, 2-е вид. Berlin 1917; інтерпретацію з сильним економічним ухилом див.: Е. Драбкіна. *Национальный и колониальный вопрос*.

² Щодо перепису населення 1897 р. та його категорій ширше див.: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, т. 1.

Карта 8

населення дозволяють з'ясувати істотні соціальні, економічні та культурні аспекти поліетнічної Російської імперії на широкій емпіричній базі.

І хоча вже сучасники неодноразово піддавали сумнівові достовірність перепису населення 1897 р., новіші дослідження все ж засвідчують, що загалом його відомості можна вважати надійними. Деякі застереження слід зробити для окремих окраїнних областей Азії та заходу. Не надто переконливими є свідчення про окремі категорії населення, дані щодо станової приналежності дозволяють робити лише приблизні висновки про соціальну структуру, а критерієм для віднесення до виділених у переписі 65 професійних груп є лише рід діяльності, а не соціальне становище. Це означає, що, наприклад, особа, належна до селянського стану, могла бути міським робітником чи ремісником або що категорія «обробка металу» охоплювала ремісників, робітників, службовців і підприємців.

Понад 130 мовних категорій перепису населення загалом відповідають сучасній номенклатурі. І лише стосовно тюркських мов постають проблеми, пов'язані з їх класифікацією: по-перше, етнонім «татари» охоплює не лише волзьких, кримських і сибірських татар, а й мусульман Закавказзя (азербайджанців) та деякі інші менші групи; по-друге, не було зроблено єдиної класифікації тюркомовних мусульман Середньої Азії, так що неможливим є їх етнічне розрізнення в декількох адміністративних одиницях; по-третє, кількість башкирів явно завищено за рахунок татар³. Зазначення рідної мови не завжди могло вірогідно означати етнічну приналежність, тим паче що деякі групи населення, як, наприклад, міське населення Середньої Азії або дрібна шляхта заходу імперії, були двомовними. У цілому, однак, відомості перепису про рідну мову населення дають досить добрий, як на можливість того часу, огляд етнічної структури Росії.

1. Зміни в соціоетнічній структурі

Протягом ХІХ ст. етнічний склад Російської імперії змінився не на користь росіян та східних слов'ян загалом. Унаслідок експансії на захід, південь та схід частка росіян у загальному населенні імперії (не враховуючи Фінляндії) знизилася від приблизно 53% у 1795 р. до 44,3% у 1897 р. (а згідно із спеціальними дослідженнями — навіть до 40–43%), а частка східних слов'ян — від 83% до 66,8% (пор. Таблиця 3)⁴. Отже, неросіяни чисельно становили далеко

³ Д. И. Исхаков. О некоторых аспектах проблемы места приуральских татар в этнической структуре татарской нации // *Приуральские татары*. Казань 1990, с. 4–12. Загалом щодо мовної категорії в переписі населення див.: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, т. 1, с. 137–284.

⁴ Дані перепису населення 1897 р. тут і далі за: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, т. 1. Щодо питомої ваги росіян і східних слов'ян пор.: там само, с. 147 і далі, 167–171. Серед опертих у першу чергу на перепис населення 1897 р. досліджень, зосереджених на окремих етнічних групах чи регіонах, слід назвати: В. Krawchenko. *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*. Basingstoke — London 1985; S. L. Guthier. *The Belorussians: National Identification and Assimilation, 1897–1970* // *Soviet Studies* 29 (1977) 37–61, 170–283; Б. Д. Бруцкус. *Профессиональный состав еврейского населения России по материалам первой всеобщей переписи населения 1897 года*. Санкт-Петербург 1908; його ж. *Статистика еврейского населения: Распределение по территории, демографические и культурные признаки еврейского населения по данным переписи 1897 г.* Санкт-Петербург 1907; *Die sozialen Verhältnisse der Juden in Rußland: Auf Grund des Amtlichen statistischen Materials bearbeitet*. Berlin 1906; Z. Lukawski. *Ludność polska w Rosji 1863–1914*. Wrocław etc. 1978; В. С. Зеленчук. *Население Бессарабии и Поднестровья*; Национальный состав населения По-

поза половину загального населення, яке налічувало понад 125 млн. Офіційно ж царська імперія вважалася державою, на дві третини заселеною росіянами, бо ж «малороси» (українці) та білоруси не визнавалися окремими націями.

Майже половину несхіднослов'янської третини населення імперії становили групи на заході. Найбільший відсоток тут належить полякам (7,9 млн., 6,3%; цифри занижені⁵), далі йшли євреї (5,1 млн., 4%), естонці, латиші й литовці (разом 4,1 млн., 3,3%). Сюди ж слід було б зачислити й близько 2,2 млн. фінів і 300 тис. шведів Великого князівства Фінляндії, яких у переписі не враховано⁶. Всього 7,2 млн. (5,8%) становила на 1897 р. кількість мусульман Середньої Азії (нагадуємо — не враховуючи Бухарського емірату й Хіванського ханства). Кавказькі етноси налічували 5,7 млн. (4,6%), групи Волзько-Уральського регіону — 5,9 млн. (4,7%). 1,8 млн. німців (1,4%) слід віднести до соціально неоднорідних груп колоністів, балтійських німців, німців Польщі та німецькомовного міського населення Росії⁷. Зовсім незначну частку становили етноси Півночі, Сибіру й ті кримські татари й степові кочовики європейської Росії, які залишилися після масової еміграції. Пізньосамодержавна поліетнічна імперія справді відзначалась етнічною багатолікістю; росіяни таки були поза сумнівом найчисленнішою етнічною групою, а східні слов'яни — виразно домінуючою групою. Неслов'яни були поділені на багато неоднорідних етнічних груп. Незважаючи на просування в Азію, Російська імперія була за своєю етнічною структурою переважно європейською.

До православ'я, яке й далі було об'єднувальною силою, належало (враховуючи й старовірів) 71% населення. Православ'я співіснувало з іншими конфесіями (див. Таблицю 2), і хоч до них ставилися поблажливо, православна державна церква втримувала привілейоване становище й дедалі частіше виступала як російська національна сила⁸. Другою за численністю релігійною громадою Російської імперії були вже не римо-католики, як до середини століття, а мусульмани, які становили 11% від загального населення (Бухара та Хіва не враховуються). Після них ішли католики — 9%, євреї — 4,3%, лютерани — 2,7% (без Фінляндії), вірні вірменської григоріанської церкви — 0,9%, ламаїсти — 0,4%, а також невеликі групи, поміж якими й анімісти.

Мовно-етнічна й конфесійна ідентичності все ще були в тісному взаємозв'язку і, як правило, посилювали одна одну. Найвиразніше це проявлялось у вірмен і євреїв, етнічна ідентичність яких збігалася з релігійною. В осілих мусульман релігійна ідентичність усе ще була важливішою, ніж мовно-етнічна. Більшість етносів були конфесійно однорідними: понад 98% росіян,

волжья в конце XIX века // *Национальный вопрос в Татари дооктябрьского периода*. Казань 1990, с. 97–106; В. Ischchanian. *Nationaler Bestand, berufsmäßige Gruppierung und soziale Gliederung der kaukasischen Völker*. Berlin 1914; Н. Е. Бекмаханова. *Многонациональное население Казахстана и Киргизии*; Д. Д. Нимаев. *Этнодемографические процессы в Бурятии в XIX — начале XX в.* // *Бурятия XVII — начала XX в.* Новосибирск 1989, с. 69–84.

⁵ *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, т. 1, с. 172 і далі.

⁶ *Формы национального движения в современных государствах*, с. 627 і далі.

⁷ Оскільки мова вважалася критерієм збору даних, серед німців і швейцарців охоплено й німецькомовних австрійців.

⁸ Дані щодо конфесійної структури населення знову ж таки за: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, т. 2; щодо критики джерел: там само, т. 1, с. 285–323. Додаткові дані перепису населення одержано з Кельнського банку даних (пор.: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, т. 1, с. 89–134).

українців, румунів, греків, зирян, мордви, чувашів і якутів були православними, майже всі казахи, узбеки, киргизи, сарти, таджики, чеченці й дагестанці — мусульманами, понад 98% поляків і литовців — католиками, майже всі фіни та шведи й більшість латишів та естонців — протестантами, понад 96% калмиків — ламаїстами.

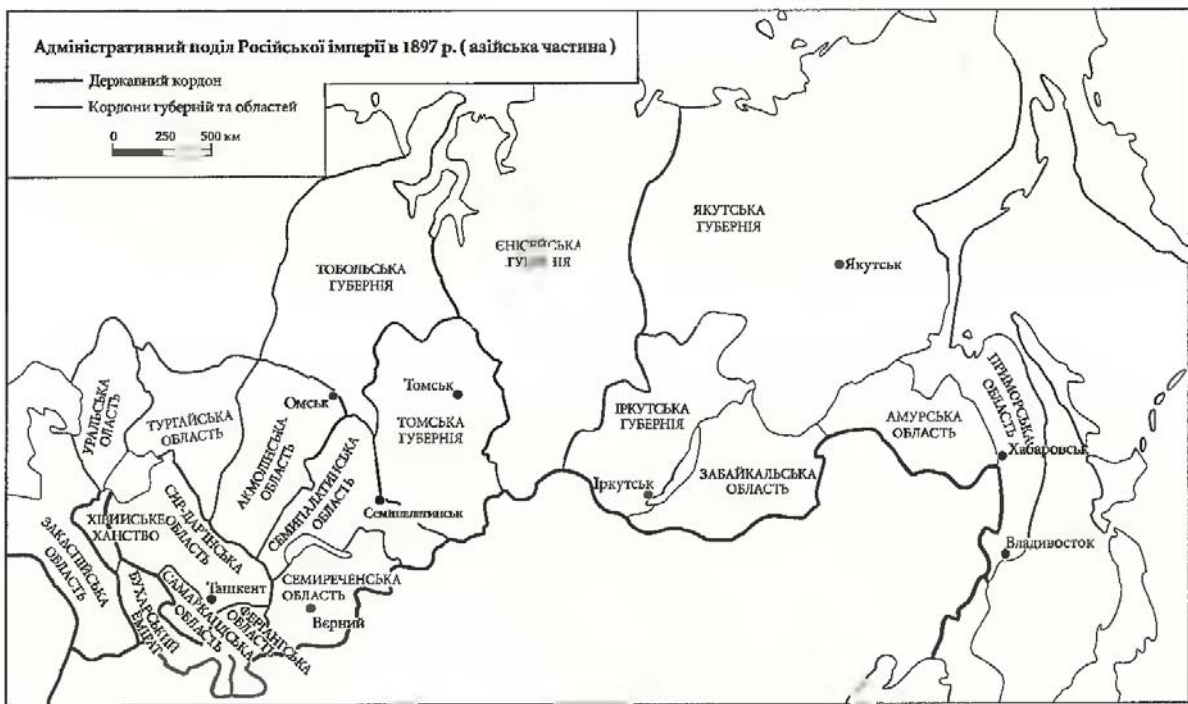
Німці ділилися на різні конфесійні групи: серед них були 13,5% католиків і численні прибічники невеликих протестантських груп (серед яких і менноніти). Серед білорусів було майже 18% католиків (враховуючи колишніх уніятів, а також деяку кількість поляків), у латишів — 18% католиків і 4,5% православних, в осетинів (здебільшого православних) — близько 11,7% мусульман. Невеликі частини деяких етносів перейшли в православ'я, як, наприклад, 13,2% лютеранських естонців, близько 6–7 й 24,6%, відповідно, мусульманських волзьких татар і черкесів, 34,3% і 6,6% анімїстських коряків і чукчів. Кілька етносів лише частково зберегли вірність анімїстській вірі; таких серед черемисів було 27,6%, вотяків — 7,5%, остяків — 5,3%. Анімїстичні традиції були живучі й після хрещення, значно визначаючи етнічну свідомість.

Вагомі відмінності виявляються в соціальних характеристиках окремих етнічних груп Росії. Так, за переписом, кількість євреїв серед міського населення становила майже 50% (а якщо віднести сюди й малі містечка (штетли), то далеко більше), тоді як у місті не жив ні один юкагір (пор. дані Таблиці 4)⁹. Ступінь урбанізації тих етносів, які здавна виконували в Російській імперії функцію мобільної діаспори¹⁰, набагато перевищував середньостатистичне число 13,4%; після євреїв це німці (23,4%), вірмени (23,3%) і греки (18%). меншою мірою татари, бо багато їхніх торговців мешкало в сільській місцевості¹¹. Традиційно високу кількість міських жителів мали осілі мусульмани Середньої Азії. Споконвіку жили в містах також поляки й росіяни, а в процесі урбанізації XIX ст. відповідна їх частка помітно зростає. За ступенем урбанізації росіяни займали поміж етносами імперії аж дев'яте місце. Подібно виглядала урбанізація в грузинів та мусульман Закавказзя. Зате важливо відмітити вищий від середнього ступінь урбанізації мобільних соціально й національно селянських народів — латишів та естонців, які масово перебиралися в останній третині XIX ст. до міст і на 1897 р. випередили німців у Ризі, Дерпті й Ревелі. Усі інші, традиційно аграрні, етноси Російської імперії навіть і в кінці XIX ст. міст ще фактично не населяли. Так, на заході литовці й білоруси виявляли ступінь урбанізації всього лиш близько 3%. У більшості азійських етносів ці показники ще нижчі, у кочовиків — від 0,04% (каракалпаки) до 1,17% (казахи), у християнізованих етносів Середнього Поволжя та сибірських етносів, за винятком якутів, — нижчий за 1%. А оскільки найважливіші процеси економічної й культурної модернізації відбувалися в містах, велику частину етнічних груп Росії вони заторкнули тільки поверхово. З іншого боку, окремі неросійські етноси й у кінці XIX ст. населяли міста набагато чисельніше, ніж росіяни.

⁹ Питома вага міського населення за: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, т. 2, с. 69–72. Щодо того, що розумється під поняттям «місто», див.: там само, т. 1, с. 513–525.

¹⁰ Про це поняття див. Розділ 4, § 2.

¹¹ Пор.: Д. М. Исхаков. Татары в крупных городах Поволжья и Приуралья в конце XIX — начале XX в.: Этнотатистический очерк // *Этностатистические очерки // Этнические группы в городах европейской части СССР: Формирование, расселение, динамика культуры*. Москва 1987, с. 82–90.

Карта 9

Склад населення 19 великих міст Російської імперії, які налічували понад 100 тис. мешканців, показує Таблиця 5. У десяти містах західної, південної та східної периферії росіяни становили менше половини населення, у Варшаві, Лодзі й Ташкенті — менше 10%, Ризі — 15,8%, Вільні — 20%. Понад 90% росіян мешкало лише в Москві й Тулі. Більшість євреїв і далі проживала в обмежених районах осілости, і все ж невеликі групи вони творили в усіх великих містах. У Кишиневі та Вільні євреї були найчисленнішою групою, у Варшаві, Лодзі й Катеринославі — кількісно другою. Поляки домінували у Варшаві та Лодзі й становили другу групу у Вільні. Досить численні групи німців жили в Лодзі й Ризі (у Ризі — як друга після латишів етнічна група). У всіх зазначених 19 великих містах жили поляки й німці. Вірмени були найпомітнішою етнічною групою в Тіфлісі (за ними тут ішли росіяни й грузини), а третьою — в Баку (після мусульман і росіян), тимчасом як у решті великих міст, за винятком Астрахані, їх частка залишалася незначною. Татари лише в Казані й Астрахані становили понад 10% населення. Українці, навіть у великих містах України, відставали від росіян, а подекуди й від євреїв. Мусульмани переважали в Ташкенті, становлячи понад 85%, і в Баку (понад 40%)¹².

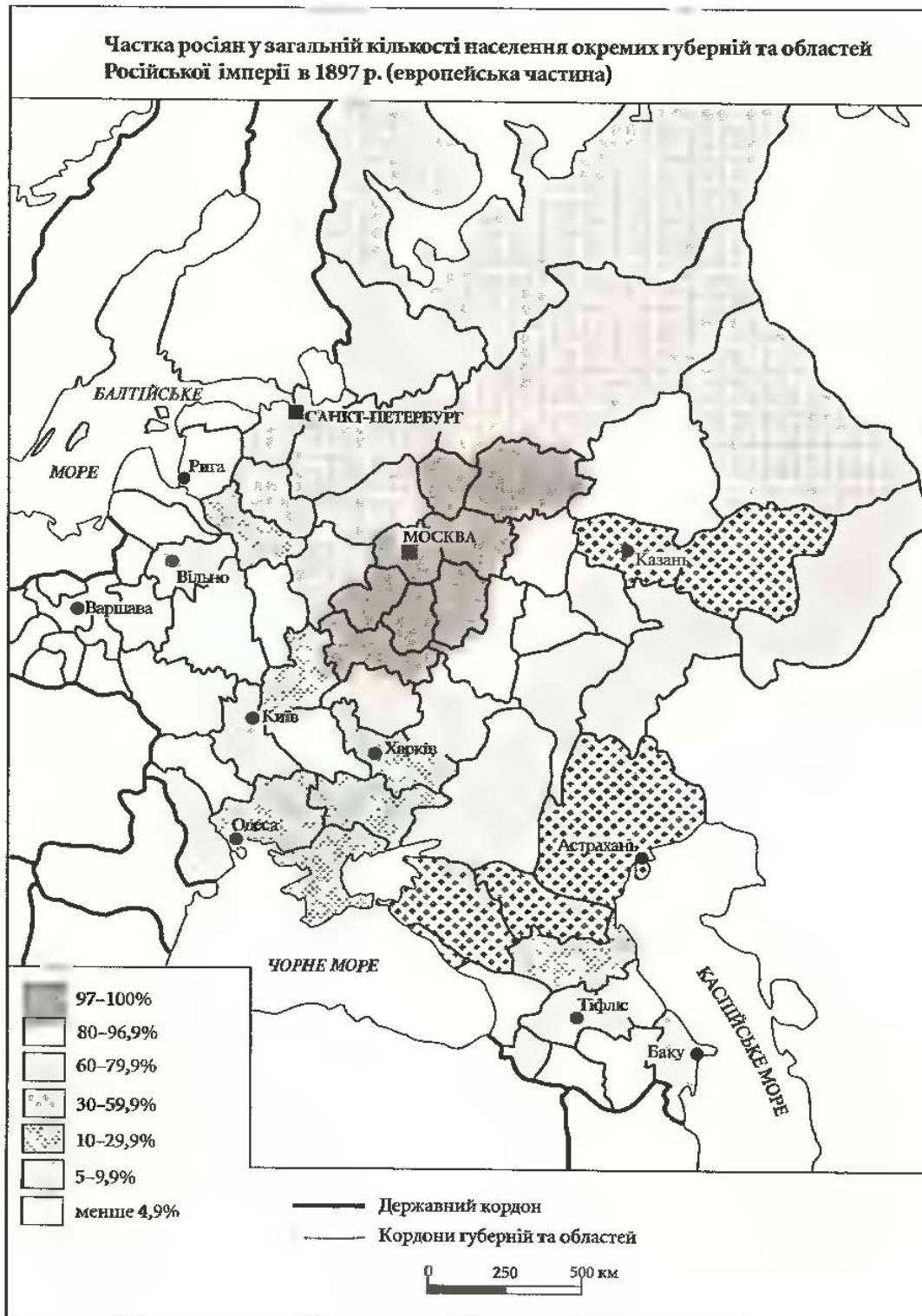
Значні відмінності виявляє на 1897 р. і становий поділ етнічних груп (Таблиця 6). Тут слід ще раз наголосити, що стани були правовою категорією і що відомості про них дають змогу робити лише приблизні висновки про соціальну структуру¹³. Етноси Середньої Азії й Сибіру, майже повністю відмежовані як інородці, а також євреї, які в більшості належали до міських станів, були винятками.

Особливо велику кількість родовой знаті (потомственого дворянства) — близько 5% — зберегли на 1897 р. грузини та поляки, причому більшість тієї її частини, яку записано як литовців і білорусів, теж слід зарахувати до поляків. Помітно вищий відсоток родовой знаті, ніж росіяни, виявляли також мусульмани Азербайджану (3%)¹⁴ і німці (1,4%, у Балтії — 7%). Звідси видно, що включені до потомственого дворянства неросійські еліти змогли, незважаючи на нівеляцію та русифікаторську політику в кінці XIX ст., зберегти свою етнічну ідентичність. Зате серед особистого дворянства, якого досягали через службову кар'єру, лише грузини й німці виявляли вищий відсоток, ніж росіяни. Поряд з інородцями та євреями, практично не мали знаті також латиші, естонці, етноси Середнього Поволжя й Уралу. Найвищий відсоток міської верхівки купців і почесних громадян мали вірмени, євреї та німці. Не повинно дивувати й те, що понад 90% традиційно аграрних етнічних груп населення належало до селянського стану. Уже сам поділ на стани вказує на те, що окремі етнічні групи в еліті, міському та сільському населенні все ще виконували специфічні функції.

¹² Вісім великих міст (Москва, Петербург, Київ, Варшава, Рига, Одеса, Тіфліс і Баку) розглянено в: *The City in Late Imperial Russia* / ред. М. F. Hamm. Bloomington 1986.

¹³ Щоправда, у новіших дослідженнях знову сильніше наголошується значення станових категорій: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, т. 1, с. 377–429; G. L. Freeze. The Soslovie (Estate) Paradigm in Russian Social History // *American Historical Review* 91 (1986) 19–34. Див також: *Handbuch der Geschichte Rußlands*, т. 1, с. 1104–1119. Дати за: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, т. 2.

¹⁴ Не повністю урівняний у правах «найвищий мусульманський стан» беків зачислявся до родového дворянства (пор. дані в: *Свод статистических данных о населении Закавказского края*).

Карта 10

Отже, незважаючи на соціальну мобільність і національний рух, численні «молоді народи» Російської імперії й у кінці ХІХ ст. мали «неповну» соціальну структуру¹⁵. Більшість малих, ще недостатньо змобілізованих національно та соціально етносів, а також українці, білоруси, литовці й румуни на 90 і більше відсотків були селянами. Міська дрібна буржуазія сформувалася лише в естонців, латишів і фінів. «Старими націями» зі знатною верхівкою, власною інтелігенцією, економічно активним міським населенням, кількісно переважаючою, як і колись, верствою селян і нечисленним промисловим пролетаріатом, який щойно зароджувався, були тільки росіяни й поляки. З деякими обмеженнями до цього ідеального типу належали також грузини й мусульмани Закавказзя (зі слабо розвиненим міським населенням) та осілі мусульмани Середньої Азії (без юридично визнаної знаті). Третій тип, з міською торговельною елітою, репрезентували євреї, вірмени, греки та волзькі татари.

На рівні цілої імперії подана картина залишається загалом розмитою, а тому варто представити, як уже було зроблено в Розділі 4, соціоетнічну структуру найважливіших окраїнних регіонів¹⁶. Критерієм поділу знову буде відсоток російського населення, який постійно змінювався внаслідок міграцій (пор. Карти 8–11).

1. Насамперед ідеться про великі регіони, у яких росіяни, як і раніше були представлені слабо. Найменше їх (0,2%) було у Великому князівстві Фінляндії. Тут переважна більшість населення (понад 86%) користувалася фінською мовою, близько 13% — шведською¹⁷. І хоча шведомовні фінляндці все ще становили більшість сільської й міської еліти, усе ж у 1890-х роках унаслідок урбанізації фіни склали понад 70% міського населення. Етнічно-соціальні антагонізми далі існували, тим більше що значна частина сільського населення не мала землі, але, внаслідок зростаючої опозиції до російського центру, їх частково нейтралізувало національно-політичне зімкнення фінських рядів.

Найнижчий після Фінляндії відсоток росіян (2,8%) мало на 1897 р. колишнє *Королівство Польське*. Регіон, який офіційно називався Привіслинським краєм, утратив свою автономію, і 267 тис. росіян у ньому виконували роль окупаційної влади, причому 78% зайнятих росіян служили в армії. Російські офіцери й чиновники становили тут шосту частину родової і 30% від особистої знаті. Іншу знать, як і раніше, становили поляки, однак лише 1,6% поляків колишнього Королівства належали до родової знаті. Поляки

¹⁵ Щодо цих понять див. Розділ 6.

¹⁶ Я знову покликаюся на: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, т. 2; де наведено дані перепису населення 1897 р. по 15 великих регіонах. В окремих випадках я для розрізнення користуюся також банком даних «Національне питання в пізньоцаристській Росії» семінару зі східноєвропейської історії Кельнського університету (номер дослідження 8054). Пор.: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, т. 1, розд. 2. Щодо питання про міське населення європейської частини Росії див. статтю, яка покликається на те ж джерело: Н. В. Юхнева. Матеріали к етническому районуванню городского населения Европейской России: По данным переписи 1897 г. // *Этнические группы в городах европейской части СССР: Формирование, расселение, динамика культуры*. Москва 1987. с. 112–126. Для одержання ширшої інформації я відсилаю до літератури про окремі регіони, поданої в попередніх розділах.

¹⁷ Оскільки Велике князівство Фінляндія не було охоплене переписом населення 1897 р., дані подаються за: *Формы национального движения в современных государствах*, с. 627 і далі: T. U. Raun. The Revolution of 1905 in the Baltic Provinces and Finland // *SR 43* (1984) 454–456.

які становили 72% усього місцевого населення, виразно переважали й серед селянства, тоді як у містах вони творили відносно найчисленнішу групу (48,8%); євреїв у цих містах було 35,4%, причому вони складали понад половину невеликого стану привілейованих купців. Німців у тих же містах було 5,3%. Якщо проводити порівняння з початком XIX ст., то до найважливіших змін належать: соціальний занепад польської шляхти, інтенсивний приріст міського населення й непропорційне зростання кількості євреїв (з 8,6% до 13,5% від загального населення).

Протягом XIX ст. не змінилась істотно, незважаючи на антипольську політику, складна соціоетнічна структура Білоруси й Литви, а також Правобережної України — регіонів, які дісталися Росії в процесі поділів Речі Посполитої. Щоправда, частка росіян зросла тут, відповідно, на 5,6 та 4,3%, а євреїв — на 14 та 12,5%, тоді як поляків значно поменшало. Хоча в армії й управлінні домінували росіяни, які після 1863 р. заволоділи, зокрема, великою частиною польських земельних маєтків, немало польських магнатів і середньопомісної шляхти змогли все ж утвердитись як сільська еліта. Поруч із численною польською зuboжілою шляхтою стояла менш численна литовська й українська дрібна шляхта. Селянську масу все ще творили українці, білоруси й литовці. Найбільшою групою міського населення були євреї, які в Білорусі та Литві становили 52%, а на Правобережній Україні — 40%; тут ще виразнішим було їх надмірне переважання в купецькому стані. Отже, зберігся традиційний поділ: польська еліта, міське населення з великою кількістю євреїв, широка маса українських, білоруських і литовських селян; у поєднанні з численними невирішеними соціальними проблемами він становив поживу для міжетнічних конфліктів, лише другорядно спрямованих проти росіян та російського уряду.

Зберігся соціоетнічний антагонізм і в Балтії — між латиськими й естонськими низами і німецькими верхами. Німці й далі складали всього 6,9% населення, далі задавали тон як у місті, так і на селі — факт збільшення кількості російської знаті й купецтва в другій половині XIX ст. цього не змінив. Росіяни, а серед них багато промислових робітників, становили на 1897 р. 4,8% від загального населення. Латиські й естонці складали понад половину міського населення, однак серед привілейованого купецького стану їх було тільки 11%. Разом із зростаючою соціальною та національною мобілізацією під кінець XIX ст. посилювався тиск латиських та естонських сільських робітників, надомників і міських низів на німецьку еліту. І тут соціальний протест теж спрямовувався в першу чергу не проти росіян.

У населенні завойованого на початку XIX ст. Закавказзя частка росіян на 1897 р. становила 4,5%. Вони представлені в армії, управлінні й серед промислових робітників (насамперед у Баку). Однак і в цьому регіоні фактично збереглася традиційна соціоетнічна структура. У сільській еліті переважала грузинська й мусульманська знать. Вірмени, хоча відносна кількість їх у міському населенні й скоротилася на 30%, залишалися найсильнішою економічною групою в містах, зокрема в Тіфлісі, найважливішому центрі, і становили 53,8% купецького стану. Конкуренція загрожувала їм не так із боку грузинів і мусульман, яких щораз більше напливало в міста, як із боку російських та іноземних підприємців. Основну масу грузинів, мусульман, а також вірмен становили селяни. Як і в регіонах, описаних вище, основні конфлікти

в Закавказзі виникали не між неросіянами і росіянами, а між місцевими етносами, особливо мусульманами, і вірменами.

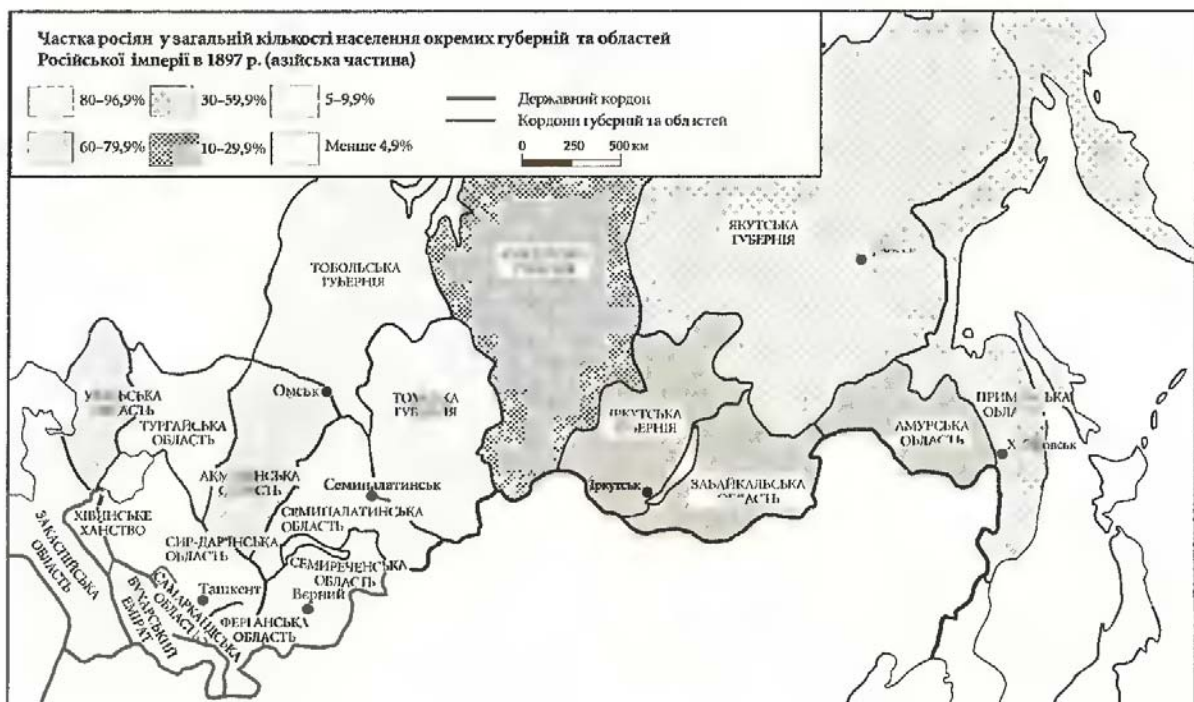
Переважно мусульманське населення *гірських районів Кавказу* було тільки частково інтегроване в станову систему Росії, і його традиційна, заснована на племінних і релігійних елементах соціальна структура (як і потенційний опір російським поселенцям та урядовцям) залишилася незмінною. У Дагестані росіяни становили лише 2,3% населення, а родоу знать представляли на три чверті кавказомовні й тюркомовні етноси. Щоправда, на 1897 р. землі над Терекком у Центральному Кавказі населяло вже 29% росіян; вони ж і становили тут понад 70% родової знаті.

За російської влади південна частина *Середньої Азії* (включно з південними землями степового регіону) також залишалася замкненим у собі світом. Її населення зараховували до інородців, а його соціоетнічна структура істотно не змінилася. Узбецьку політичну еліту було позбавлено влади, місце її зайняли росіяни, які становили тут у 1897 р. 3% населення й жили переважно в північно-східних степових і гірських районах Семиріччя та в Закаспійщині. У південних землеробських областях росіян іще фактично не було: у Фергані вони становили всього 0,5% населення. Хоча старійшин родів кочовиків і «горців» не було, на відміну від мусульманської верхівки Кавказу, кооптовано в знать, за ними все ж збереглися певні привілеї. Міське населення Середньої Азії становили майже тільки іраномовні та тюркомовні мусульмани. Розвиток виробництва бавовни призвів до значної соціальної диференціації селян, особливо у Ферганській долині.

Більшість відмежованих уже давніше як інородці невеликих етнічних груп віддалених областей *Північного та Східного Сибіру*, куди добиралися лише нечисленні російські поселенці, також зберегли свою традиційну соціальну структуру. Проте деякі малі, розпорошені етноси потрапили, внаслідок кількохсотлітніх контактів з європейськими поселенцями й значного скорочення своїх господарських ресурсів, у важку культурну та соціальну кризу, яка вела до алкоголізму й епідемій та кількісного скорочення¹⁸. Краще утвердилися численніші, розселені замкненими групами якути, які на 1897 р. становили в Якутії виразну більшість — 82,1%; протистояло їм лише 11,4% росіян.

У всіх регіонах цього першого типу росіяни були присутні лише як військова та адміністративна еліта, а подекуди — як промислові робітники. Хоча протягом XIX ст. було значно обмежено адміністративну автономію окраїнних земель, особливо в Польщі, Бессарабії, Закавказзі й Криму, а децю слабше — у Фінляндії та Балтійських провінціях, Росія й далі залежала від регіональних еліт, які, незважаючи на політику уніфікації й русифікації, змогли до певної міри втримати свої соціальні привілеї. Відносно слабка присутність росіян у землевласницькій знаті й міській економічній еліті мала наслідком спрямування соціального протесту в першу чергу не проти росіян, особливо там, де регіональні еліти й економічно активне міське населення належали до іншої етнічної групи, ніж селянські низи. Тому можливими стали коаліції нижчих і середніх верств із російським центром проти регіональних еліт. Під час соціальної мобілізації селян посилювався їх тиск на

¹⁸ С. Патканов. *О приросте инородческаго населения Сибири: Статистические материалы для освещения вопроса о вымцении первобытных племен*. Санкт-Петербург 1911.

Карта 11

міське населення. Особливо вибухонебезпечні ситуації виникали, коли в торгівлі й ремісництві домінували представники чужої етнорелігійної групи (євреї, вірмени), паралізуючи цим соціальне піднесення верств основного народу.

2. Особливий випадок становила *Лівобережна Україна*. Тут 13% російського населення в 1897 р. складала значно вищий відсоток, ніж у згаданих у п. 1 регіонах. Та росіяни зосереджувалися в північних і східних окраїнах. Набагато важливіше те, що в кінці XVIII — у XIX ст. українська верхівка Гетьманщини втратила своє панівне становище. Тепер серед землевласницької знаті переважали росіяни, вони ж — поряд із євреями — домінували в міській економічній верхівці. Це пояснюється, окрім репресивної політики уряду щодо України, тим, що протягом інтеграції Гетьманщини в Російську імперію значна частина української козацької еліти розчинилася в російській верхівці. І все ж на 1897 р. українці колишньої Гетьманщини (Полтавська й Чернігівська губернії) становили ще більшість знаті (переважно малопомісної) і міського населення, за винятком купецького стану. У великих містах Харкові й Києві, який теж належав до Гетьманщини, вони, порівняно з росіянами, були виразною меншістю.

Подібне ж становище було в *Бессарабії*, де росіяни становили тільки 8% від загального населення, зате 55,8% — родової знаті. Давня верхівка румунських бояр частково розчинилася в російському дворянстві, так що в родовій знаті Румунії залишилося всього 22% румунів. Румуни (молдавани), переважно селяни, становили 47,6% від загального населення¹⁹, тоді як найчисленнішу групу в містах творили євреї. Українці, а це 20% тамтешнього населення, були переважно селянами, які переселилися сюди із сусідніх областей.

3. У тих же регіонах, які вже протягом століть належали до Росії і вже здавна були заселені росіянами, відбулися лише незначні зміни. Тут відсоток російського населення був високим, і, як правило, російськими були міська й сільська верхівки, а також багато селян. Ці області були здавна інтегровані в Російську імперію адміністративно, економічно та соціально.

У *Північній Росії*, поряд із виразно російською більшістю, жили невеликі групи фіномовних етносів (карели, зиряни, вепси, іжорці) — селяни, рибалки, мисливці. Більшість білоруських селян на заході *Смоленської губернії* розчинилися протягом XIX ст. серед росіян, решта — протистояли російському дворянству та російському міському населенню.

У *Середньому Поволжі* та на *Північному Уралі* росіяни становили 73%. Якщо більшість чувашів, вотяків і черемисів проживали компактно у своїх споконвічних районах поселення, то татари й мордва були розсіяні по всьому Поволжі та Приураллі. Татари-мусульмани були етнічно стабільними, мордва ж піддавалася сильній русифікації. У *Казанській губернії*, центрі колишнього *Казанського ханства*, колонізацію якої росіяни вже давно фактично припинили, неросіяни творили виразну більшість — понад 60% (31,1% татар, 23,1% чувашів і 5,7% черемисів). Однак у цілому регіоні росіяни переважали серед знаті та міського населення. Переважну більшість неросіян становили селяни, і лише татари мали нечисленну, переважно зубожілу знать, а також верству ремісників, купців, підприємців і робітників. На *Нижній Волзі* специфічні сільські групи творили німецькі колоністи, а в степу — кочові калміки, значно занепалі кількісно.

¹⁹ За В. С. Зеленчуком, який виправляє дані перепису населення на користь молдаван, — 52,1% (В. С. Зеленчук, *Население Бессарабии и Поднестровья*, с. 153–158).

У Південно-Західному Сибіру росіяни в кінці XIX ст. становили абсолютну більшість населення. Так, у Тобольській губернії їх було майже 90%, порівняно з 4% татар та 1,3% остяків. Нечисленні тюркомовні й угромовні етноси поселенці витіснили у віддаленіші області. Частково утвердитися змогли лише диференційовані соціально сибірські татари.

4. До четвертого основного типу слід віднести регіони, заселені росіянами, українцями та іншими групами щойно протягом XIX ст; соціоетнічна структура їх ще перебувала в стадії постійних змін²⁰.

Новоросія — степові області на північ від Чорного моря — була в першій половині XIX ст. найбільш привабливою для українських, російських, єврейських та німецьких поселенців територією. У другій половині століття на зміну їм з'явилися робітники. У 1897 р. населення Новоросії складало 42,9% українців, 29,8% росіян, 10% румунів, 6,7% євреїв, 3,5% німців, 2,1% татар, 1,6% болгар; налічувалося також багато інших етнічних груп. Родову знать, а отже й сільську еліту, визначали росіяни, які становили в ній 71,6%. Росіяни були найчисленнішими й у міському населенні (48%), випереджаючи євреїв (23%) та українців (15,5%); у купецькому стані домінували євреї та росіяни; серед промислових робітників, число яких під кінець століття швидко зросло, — росіяни. Важливу роль заможної сільської середньої верстви відігравали німецькі колоністи, які в останні десятиліття XIX ст., скуповуючи дворянські землі, розширили свої й без того вже чималі земельні володіння. Таким чином, до кінця XIX ст. степ на північ від Чорного моря, ще до другої половини XVIII ст. населений зовсім негусто, став життєвим простором східних слов'ян, причому серед еліти виразно домінували росіяни. Більші міста були поліетнічними, що засвідчує склад 404 тис. жителів Одеси (див. Таблицю 5). Східні слов'яни продовжували поселятися і в Криму. Після декількох великих еміграційних потоків кримські татари становили на 1897 р. всього лиш 13% від усього населення в Таврійській губернії, а на цілому півострові — ще 34%; вага ж кримськотатарської знаті впала. Всупереч сильним російським впливам, Новоросія виявляла досить складну соціоетнічну структуру. І в цьому сильно віддаленому від центру, економічно динамічному українському регіоні зароджувалися поважні соціальні та міжетнічні конфлікти.

Рівнини й передгір'я Північного Кавказу аж до XVIII ст. були життєвим простором кочовиків і кавказьких «горців». Поступово сюди насувалися російські й українські козаки. Від часу підкорення кавказців у середині XIX ст. цей регіон став найважливішим європейським регіоном, куди прямували російські та українські поселенці, які займали території, звільнені внаслідок винищення, виселення й еміграції мусульманських етносів. У 1897 р. східнослов'янське населення, яке складалося майже порівну з росіян та українців і значну частину якого складало козаки, становило в Ставропольській губернії та на Кубані вже понад 90%. По інший бік стояли тільки набагато менші групи ногайців, черкесів, карачаївців і кабардинців. Жорстоке завоювання зломило тут — на відміну від Центрального та Східного Кавказу — опір автохтонних етносів.

²⁰ Про міграції див.: С. И. Брук, В. М. Кабузан. Миграция населения в России; Б. В. Тихонов. Переселения в России во второй половине XIX в. Москва, 1978; G. J. Demko. *The Russian Colonization of Kazakhstan*; Н. Е. Бекмаханова. Многонациональное население Казахстана и Киргизии.

Наплив росіян на *Південний Урал*, який розпочався ще у XVIII ст., інтенсивно тривав, передусім у першій половині XIX ст., і вже від 50-х років росіяни становили тут більшість населення. Їм протистояли давні володарі цього регіону башкири, а ще татари (до яких я зараховую тептярів і мішарів), які теж переселилися сюди, мордва і черемиси — як меншини. Якщо в Оренбурзькій губернії росіяни становили вже понад 70% населення, то в Уфимській їх було лише 38% і тут башкири разом із татарами ще були більшістю. У родовій знаті найчисленнішою групою були татари. Татарські купці продовжували відігравати важливу роль посередників у торгівлі з Азією через Оренбург. Посилювалися конфлікти через пасовища башкирів, нехай і не такі гострі, як у XVIII ст.

У кінці XIX ст. *північні степи Казахстану* стали тереном, де відбувалися найбурхливіші конфлікти між східнослов'янськими поселенцями і мусульманськими степовими кочовиками. Росіяни й українці, які, починаючи від 60-х років, пробивалися у великий регіон степів Середньої Азії, склали на 1897 р. вже 20%, а в родючих північних окраїнних областях, як-от в Акмолінській області, — уже третину населення. Кочові казахи, які все ще становили три чверті населення, вбачали в захопленні їхніх літніх пасовищ загрозу своєму господарському існуванню. Оскільки в кінці XIX ст. — на початку XX ст. заселення Північного Казахстану продовжувалося зростаючими темпами, внаслідок чого кількість східних слов'ян до 1911 р. подвоїлася, а земельні володіння казахів істотно скоротилися, дедалі зростала небезпека соціоетнічного вибуху.

У другій половині XIX ст. — на початку XX ст. найважливішою територією поселення російських поселенців став *Сибір*. Основна маса колоністів і далі осідала в Західному Сибіру, посилюючи цим ще дужче і так уже встановлену російську перевагу. Проте і Східний Сибір, і анексовані нещодавно Амурський регіон та територія, прилегла до Тихого океану, приваблювали поселенців, хоч справді масову колонізацію викликало тут щойно будівництво Транссибірської залізниці (1891–1903). На 1897 р. у Забайкаллі росіяни становили вже третину населення. Загострилися конфлікти за землі кочових бурятів, яких було близько однієї четвертої населення. На Далекому Сході тунгуські й палеоазійські автохтонні етноси творили лише невеликі групи, які внаслідок епідемій ще поменшали. Тут українській і російській більшості, що складала 63%, протистояли як найбільші етнічні меншини китаїці та корейці — робітники-емігранти, які разом склали на побережжі в районі Владивостока до однієї четвертої населення.

Посилена колонізація росіянами й українцями новозавойованих, негусто заселених земель півдня та сходу створила протягом століть широку зону поселенських колоній, яка тяглася від Чорного моря аж до Тихого океану. Переважно кочове населення цього регіону або було винищене чи виселене (як на Західному Кавказі), або його витіснили на загімки сільськогосподарські поселенці, яких підтримував уряд. У конфронтації між землеробами і степовими кочовиками (а частково також мисливцями й гірськими пастухами) протистояли вже не еліти, що було характерно для першого типу, — конфлікт за землі відбувався між основними верствами населення, і саме цей факт надавав міжетнічним конфліктам особливої гостроти. Ситуація нагадує конфлікт між європейськими поселенцями та індіанцями Північної Америки.

Для росіян та українців колонізацію окраїнних регіонів південного сходу і сходу цілком можна вважати ерзацом заокеанської еміграції мешканців Центральної та Західної Європи. Лише окремі етнічні групи заходу імперії: євреї, поляки, литовці й фінляндці — масово включилися в еміграцію за океан. Проте рівночасно понад 2 млн. іноземців (насамперед німці, поляки, вірмени, мусульмани, корейці і китайці) іммігрували в 1860–1890 рр. із сусідніх держав у Росію, що ще збільшило частку неросіян в імперії²¹.

Процес інтенсивного заселення нових окраїнних областей, який привів до того, що більшістю населення в них стали східні слов'яни і що контроль тут здійснювала російська еліта, становить одну з найважливіших змін у соціоетнічній структурі Російської імперії протягом ХІХ ст. Однак російський тиск посилювався і в тих регіонах, які не були об'єктом колонізації. Скасовувалась або обмежувалась політична й адміністративна автономія, нехай і не однаковою мірою, як це демонструють приклади Фінляндії та Польщі. Це поліпшувало політичне й соціальне становище російської еліти на периферії. Типовим для зміненої ситуації було те, що знать новозавойованих областей Середньої Азії не кооптувалася більше в російське дворянство. І все ж у багатьох окраїнних землях заходу й півдня неросійська знать зуміла втримати своє становище провідної соціальної верстви.

Характерно, що росіяни на 1897 р. становили рівно 40% родової знаті імперії, тобто все ще менше половини²². Найбільше в ній, беручи по низхідній, було поляків — не менше за 29% (а разом із принаймні частково спольщеними білорусами й литовцями — усі 39%), далі йшли грузини (5,9%), «татари» (передусім азербайджанці, 4,8%) і німці (2%). Щоправда, правовий статус не відображав фактичного соціального становища. Загалом польська, грузинська й азербайджанська знать була незаможною — мала небагато землі або й зовсім не мала. Соціально декласована, вона, проте, зберегла провідне суспільне становище серед відповідних етносів. Поясненням факту, що велика кількість неросіян змогла на кінець ХІХ ст. зберегти принаймні приналежність до привілейованого аристократичного стану, є складові російської політики, спрямовані на збереження соціального устрою.

Внаслідок урбанізації росіяни змогли зміцнити своє становище й серед міського населення. Однак тон у західних і південних містах продовжували задавати мобільні діяльні групи: євреї, німці й вірмени, а в Середній Азії — мусульмани. Переважно російським був новий клас промислових робітників, не врахований переписом населення 1897 р. Шляхом реформ було усунено значні правові відмінності в становищі сільського населення, проте не зникли відмінності в аграрному законодавстві, земельному володінні й соціальному становищі селян. А це означало, що основна маса російських селян і далі перебувала в натурально-розподільчій общині, яка їх соціально нівелювала та сковувала, і що над ними тяжіла спадщина кріпацтва, інакшими словами, становище цих селян, як і в доіндустріальній поліетнічній імперії, було гіршим, ніж становище багатьох неросійських селян на заході та сході.

²¹ *Handbuch der Geschichte Russlands*, т. 3, с. 1038–1055. Пор. цюрихські дослідження про еміграцію швайцарців до Росії, узагальнені в праці: *Schweizer im Zarenreich: Zur Geschichte der Auswanderung nach Russland*. Zürich, 1985.

²² Пор.: А. П. Корелин. *Дворянство в пореформенной России*, с. 48 і далі. Зрештою, цей автор зараховує до росіян усіх східних слов'ян.

Росіяни сильніше домінували в *політичній і військовій еліті* центру Російської імперії, який став космополітичним ще в першій половині XIX ст. З одного боку, розбудова освіти й соціальна мобільність росіян зменшили нестачу кадрів («малолюдство»), з іншого боку — у національну епоху почала виявлятися недовіра російського уряду й російського суспільства до неросійських чиновників та офіцерів. Враховуючи цю тенденцію розвитку, неможливо не дивуватися, що відсоток неросіян в еліті центру залишався наскільки високим.

За Миколи II (1894–1914) серед 215 членів Державної ради, до якої входили високі посадові особи й окремі військові чини та академіки, принаймні 26 (12,1%) були неправославними, насамперед лютеранами; а з 568 найвищих посад у центральному та регіональному управлінні на в 1903 р. 10% займали неправославні (лютерани — 6,9%, католики — 3,2%)²³. Найчисленнішу групу далі творили німці, вихідці з Балтії та Німеччини; особливо багато їх було в міністерствах фінансів і зовнішніх справ, а також у дипломатії та серед губернаторів. Зокрема, дипломатичне представництво в Лондоні очолювали від 1882 р. балтійські німці. Ще до Першої світової війни від 10 до 15% з понад 6 тис. найвищих міністерських працівників були неправославними, переважно лютеранами. Типовий шлях кар'єри високих посадових осіб німецького походження свідчить, зрештою, що переважна їх більшість здобувала освіту в російських навчальних закладах, тобто принаймні частково русифікувалася. До цієї ж групи належали численні високі урядники з німецькими прізвищами — православні і, як правило, повністю русифіковані. Таких осіб, як міністри фінансів Михайло фон Ройтерн (1862–1878; у 1882–1886 рр. був також головою Комітету міністрів) і Микола фон Бунге (1881–1887; у 1887–1895 рр. — голова Комітету міністрів) або ж міністри зовнішніх справ Микола Гірс (1882–1895) і граф Володимир Ламбздорф (1900–1906), можна назвати німцями лише з добрячим застереженням. І все ж у російському бюрократичному апараті вони репрезентували тривалу традицію німців. Поряд із німцями, в окремих чиновницьких галузях, як, наприклад, у міністерстві сільського господарства, було чимало й поляків, яких мали за неблагонадійних. Православні неросіяни, як, наприклад, грузини або ж українці, у статистиці зазвичай не фігурують. В окремих випадках на високі пости потрапляли також представники інших етносів, як-от вірменин Михайло Лоріс-Меліков — міністр внутрішніх справ у 1880–1881 рр.

Між офіцерами російської армії традиційно добре представлені були німці, фінляндці й поляки, а в XIX ст. до них долучилися мешканці Кавказу. У 1867–1868 рр. серед офіцерів 77% становили православні, 14% — католики (переважно поляки), 7% — протестанти (балтійські німці, німці й фінляндці), по 1% — вірмени та мусульмани (очевидно, у першу чергу азербайджанці; крім них, були нечисленні вихідці з Північного Кавказу)²⁴. У генералітеті протестанти становили щонайменше 27%. У 1903 р. частка східнослов'янських

²³ П. А. Зайончковский. *Правительственный аппарат самодержавной России*, с. 200–219; D. C. B. Lieven. *The Russian Civil Service under Nicholas II: Some Variations on the Bureaucratic Theme // JbbGO 19 (1981) 366–403*. Див. також зауваги: J. A. Armstrong. *Mobilized Diaspora in Tsarist Russia*; E. Amburger. *Geschichte der Behördenorganisation*.

²⁴ П. А. Зайончковский. *Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий, 1881–1903*. Москва 1973; Н.-Р. Stein. *Der Offizier des russischen Heeres*, с. 458 і далі; J. E. O. Screeer. *The Entry of Finnish Officers*.

офіцерів досягла приблизно 80% (сюди ж віднесено й численних зрусифікованих німців). Із понад 4000 капітанів 12,9% все ще становили католики, 4,2% — лютерани (фінляндці — близько 1%), було 63 грузини (1,5%), 48 вірмен (1,1%), 38 мусульман (0,9%). У вищому офіцерстві частка неросіян була приблизно такою самою, але істотно змінилася їх етнічна структура: що вищий чин, то частка лютеран була більша, а поляків, вірмен і мусульман, кар'єри яких не давали ходу, навпаки, менша. Лютерани з-поміж 2679 полковників становили вже 7,3%, з-поміж 1468 генералів — 10,3%, із 132 вищих генералів — 14,7%; тоді як католиків на цих постах було, відповідно, 5,9, 3,8 та 3,6%²⁵; 9 генералів були мусульманами, 6 — вірменами і 5 — грузинами. Отож на 1900 р. офіцерський корпус був поліетнічним; у нижчих рангах були широко представлені поляки, і навіть мусульман продовжували приймати на службу, на відміну від євреїв, які фактично отримували офіцерські посади лише як військові лікарі. У вищих чинах важливе місце й далі займали балтійські німці, німці та фінляндці (ці особливо у військово-морському флоті).

Отже, хоча в другій половині XIX ст. національна ідеологія почала за-тьмарювати відносини між росіянами і неросіянами, у військовій і цивільній еліті імперії далі були присутні німці, фінляндці, а частково й поляки та кавказці. Царський уряд аж до Першої світової війни твердо притримувався традиційних засад, вище цінуючи лояльність, професійну компетентність і благородне походження, аніж конфесію чи етнічну приналежність.

Самодержавному режимові протистояла інтелігенція, яка спочатку охоплювала насамперед вихідців із російського дворянства. Від 1860-х років із неї склалися опозиційні та революційні угруповання. Починаючи від 70-х років, до цієї *антиеліти* долучається щораз більше неросіян. Як наслідок, зокрема, лише половина народників терористичної орієнтації у 1878–1887 рр. була російського походження. Особливо широко серед народників були представлені в 70-х роках українці, а 80-х — євреї, а ще поляки та німці. Цю космополітичну традицію продовжили російські революційні партії, найбільш виразно — меншовики, у керівництві яких росіяни становили порівняно з неросіянами (передусім грузинами та євреями) виразну меншість. Багато євреїв та українців було також у лавах соціал-революціонерів, багато євреїв — серед більшовиків. Проте в цих партіях росіяни становили все ж очевидну більшість²⁶.

У загальноросійському революційному русі неросіяни були, як правило, сильно зрусифіковані. Інакше виглядала справа в самостійних національних революційних партіях, заснованих, скажімо, поляками, євреями чи вірменами, і в національних рухах, які частково переймали соціалістичні завдання. Загалом же окремі неросійські етноси: євреї, поляки, грузини й вірмени — відігравали в антиеліті, яку складала революційна інтелігенція, важливу роль.

²⁵ Цю картину підтверджують дані за 1912 р.; правда, тепер питома вага православних серед офіцерів зросла до 89%, а серед генералів — майже до 86% (P. Kenez. A Profile of the Prerevolutionary Officer Corps // *California Slavic Studies* 7 (1973) 137 і далі).

²⁶ A. Kappeler. Zur Charakteristik russischer Terroristen (1878–1887) // *JbbGO* 27 (1979) 520–547, тут с. 528–531; L. Shapiro. The Role of the Jews in the Russian Revolutionary Movement // *SEER* 40 (1961) 148–167; Z. Lukawski. *Ludność polska w Rosji*, с. 193–212; D. Lane. *The Roots of Russian Communism: A Social and Historical Study of Russian Social-Democracy 1898–1907*. Assen 1969, с. 39–51 (особливо с. 44); M. Perrie. The Social Composition and Structure of the Socialist-Revolutionary Party before 1917 // *Soviet Studies* 24 (1972/1973) 236–238.

Хоча в національну добу щораз важливішими ставали етнічні критерії, внаслідок загальної модернізації, зростала географічна та соціальна мобільність населення, усе ж соціоетнічні структури поліетнічної Російської імперії змінювалися повільно. На значних територіях збереглися традиційні станові елементи, горизонтальний поділ суспільства. Напруга між доіндустріальним, донаціональним устроєм і новими соціальними та національними рушійними силами помітно сприяла посиленню нестабільності імперії в епоху пізнього самодержавства.

2. Економічний поділ праці та конкуренція в добу індустріалізації

Суспільно-економічна структура Російської імперії зазнавала в XIX ст., насамперед в останній його третині, поважних змін²⁷. Розвиток промисловості набув у 60-х роках нової динаміки, у 90-х роках було здійснено якісний стрибок із найвищими в Європі темпами росту. Русіями енергійно веденої Російською державою індустріалізації служили будівництво залізниць, ґрунтовне знання банківської та кредитної справ, а також іноземні інвестиції та протекціоністська зовнішня торгівля. Центральними секторами розвитку були гірничо-видобувна й важка промисловість. І далі прискорено розвивалися текстильна та цукроварна промисловість. Сільське господарство у розвитку дещо відставало, однак виробництво й експорт зерна в другій половині XIX ст. послідовно зростали. Бурхливий економічний розвиток Російської імперії відбувався нерівномірно по різних галузях і регіонах. Тому, досліджуючи поліетнічну імперію, необхідно відповісти на питання, яку частку в економіці займали периферійні області й неросійські етноси.

Від початку XIX ст. Королівство Польське сильно випереджало інші регіони Російської імперії. Тут промислова революція завершилась уже в 70–80-х роках, а рівнем механізації, організацією та продуктивністю праці текстильна промисловість Лодзі й околиць та важка промисловість Домбровського басейну далеко випереджували російську промисловість. Неухильно зростав експорт в інші регіони Російської імперії, що сприяло економічній взаємозалежності Польщі і Росії й викликало протест російських промисловців. Підприємцями та промисловими робітниками в Королівстві були поляки, євреї й німці (іноземці теж), зате росіян майже не було.

Давній центр російської важкої промисловості Урал аж до кінця 80-х років далі залишався провідним, незважаючи на застарілі технології й віджилу організацію виробництва чавуну та сталі. У 90-х роках його обігнала розбудована за допомогою іноземних інвестицій та за участю іноземних підприємців і фахівців важка промисловість Південно-Східної України, основою якої були родовища кам'яного вугілля в Донецькому басейні та залізної руди в Кривому Розі. На зламі століть цей регіон забезпечував уже половину виробництва чавуну та сталі імперії, тоді як Урал давав близько 20% (індустріалізація Уралу відбувалася майже без участі його корінного населення —

²⁷ Загальні дані до цього параграфа див. у: *Handbuch der Geschichte Rußlands*, т. 3, с. 102–149, 213–243; А. Кahan. *Wirtschafts- und Sozialgeschichte Rußlands und Kongreßpolens // Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, т. 5. Stuttgart 1980; R. Portal. *The Industrialization of Russia // The Cambridge Economic History of Europe*, т. 6. Cambridge 1966, с. 801–872. Стосовно окремих регіонів та етносів я опираюся на цитовану в попередніх розділах спеціальну літературу.

башкирів), а Королівство Польське — 15%. Участь українців у бурхливому розвитку цих регіонів була мінімальною, виразно домінували іноземні підприємці та російські робітники²⁸. На Правобережній Україні розвивалася в першу чергу цукроварна промисловість за участі єврейських купців і польської шляхти та переважно українських сезонних робітників.

Окрім Південно-Східної України й Польщі, до найважливіших промислових центрів імперії належали Москва та Петербург (з деякими прилеглими до них губерніями). Щодо інших окраїнних регіонів, то відзначалися швидкими темпами розвитку металургія й текстильна промисловість у Балтії, особливо в Ризі, за участю переважно німецьких підприємців і латиських, естонських та російських робітників, а також деревообробна промисловість у Фінляндії. Врешті слід назвати нафтодобувну промисловість на Кавказі, центром якої був Грозний, а передусім — Бакинський район, який під кінець століття став найпотужнішим виробником нафти у світі. І тут теж був вагомо задіяний Захід, зокрема, наприклад, фірми Нобеля й Ротшильда; активність виявляли також російські та вірменські підприємці й кваліфіковані робітники, тоді як азербайджанці Закавказзя та Персії працювали переважно як підсобна сила.

Загалом же індустріалізація Російської імперії відбувалася як у регіонах російського центру, так і на периферії. Проте більшість підприємців було росіянами або іноземцями, а більшість робітників — росіянами. Численні ж неросійські етноси периферії брали в цьому процесі незначну участь. Виняток, окрім поляків, латишів та естонців, становили мобільні діаспорні групи євреїв, німців і вірмен, які були активними учасниками індустріалізації своїх регіонів. Поява промислових галузей в окраїнних регіонах імперії посилювала інтенсифікацію економічних взаємозв'язків і розбудову залізничного сполучення з центром та (за винятком Польщі) імміграцію російських робітників. Так окраїнні промислові регіони міцніше інтегрувалися в Російську імперію.

Незважаючи на стрімкий розвиток промисловости, аграрний сектор залишався в Російській імперії, поза всяким сумнівом, провідним. Ще більше посилювався традиційний розподіл праці між чорноземною, традиційно зерновою зоною та іншими областями, які віддавна були зорієнтовані не лише на сільське господарство. Завдяки розширенню посівних площ і підвищенню їх продуктивності в останні десятиріччя століття змогло зрости ринкове виробництво зернових, особливо в освоєних родючих степах Новоросії, у передгір'ї Кавказу та на Південному Уралі. Надлишок пшениці експортувався тепер переважно через причорноморські порти, і це значно стимулювало швидке зростання вивозу зерна з Росії. У комерціалізації сільського господарства цього регіону брали участь насамперед російська та польська знать і німецькі колоністи, набагато менше — українські та російські селяни. Слід зауважити, що окраїнні землі, населені переважно неросіянами, принаймні у вирощуванні пшениці в європейській частині Росії, досягали майже повсюди вищої продуктивності, ніж власне російські регіони: у 90-х роках найкращі показники мала Балтія, далі йшли Україна, Новоросія, Південний

²⁸ Див.: В. Krawchenko. *Social Change and National Consciousness*, с. 17 і далі, 39–44; Т. Н. Friedgut. *Iuzovka and Revolution*, т. 1: *Life and Work in Russia's Donbass. 1869–1924* Princeton 1989.

Урал, Білорусь і Литва²⁹. Найвагомшими причинами високої продуктивності давніх сільськогосподарських регіонів заходу, до яких слід було б віднести також і Фінляндію та Королівство Польське, були існування там поміщицьких господарств, які зазнавали модернізації, переважання самостійних селянських господарств тощо.

У сільськогосподарському поділі праці деякі населені переважно неросіянами регіони виконували специфічні завдання. Вирощування цукрового буряку концентрувалося в Західній Україні та Польщі, тютюнові плантації — на Лівобережній Україні, Новоросія ж стала найважливішим експортером зерна. Кочовики степових областей і гірське населення Кавказу та Середньої Азії далі займалися переважно скотарством. У всіх південних областях розвивалося вирощування винограду, рису та фруктів. У Середній Азії щораз більшого значення набувало виробництво бавовни, однак до 1917 р. не могло бути й мови про досягнення мети забезпечити нею Російську імперію. Невеликі етноси півночі та сходу займалися своїми традиційними лісовими промислами. Розширення поділу праці та інтенсифікація товарообігу в аграрній сфері сприяли інтеграції неросійської периферії. В особливу колоніальну залежність від центру потрапила Середня Азія, економіка якої була спрямована на потреби метрополії.

Підсумовуючи, зазначимо: у ХІХ ст. переважно російський центр і частину росіян уже охопив швидкий економічний розвиток. В окремих західних регіонах імперії одночасно з індустріалізацією розвивалось і товарне сільське господарство. У дещо меншому обсязі, ніж раніше, збереглася традиційна відмінність між сходом і заходом. До традиційно провідних регіонів на північному заході імперії (Королівство Польське, Балтія, Фінляндія) додалися степові області на південному заході, у розвитку яких помітну роль відігравали, зокрема, росіяни. Зате східні області, заселені неросіянами, майже не брали участі в промисловому та аграрно-капіталістичному розвитку. Тут зберігалися традиційні способи господарювання: кочове скотарство в степах і гірських районах, зрошувальне рільництво в Середній Азії, мисливство, оленярство й рибальство на Крайній Півночі та Далекому Сході, а відносини з російським центром мали ознаки колоніальної економіки.

На питання щодо міжетнічного поділу праці в Російській імперії відомості перепису населення 1897 р. про зайнятих в окремих галузях економіки можуть дати лише загальну відповідь³⁰. Цифри, наведені нижче, стосуються, як правило, професійних груп, з урахуванням членів родин (Таблиця 7); для порівняння наведено також відомості про кількість зайнятих осіб, без урахування членів сім'ї (Таблиця 8). Для всіх груп, окрім євреїв і невеликих груп іноземних поселенців, найважливішим родом занять було сільське

²⁹ А. С. Нифонтов. *Зерновое производство России во второй половине XIX века: По материалам ежегодной статистики урожаев Европейской России*. Москва 1974, с. 276. Див. також: А. Moritsch. *Landwirtschaft und Agrarpolitik in Rußland vor der Revolution*. Wien etc. 1986, с. 119–157 і таблиці.

³⁰ Дані за: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, т. 2; з доповненнями з Кельнського банку даних. Щодо аналізу джерел стосовно професійних категорій: там само, т. 1, с. 480–488 Дані стосовно євреїв див.: *Recueil de matériaux sur la situation économique des Israélites de Russie d'après l'enquête de la Jewish Colonization Association*, т. 1. Paris 1906; Б. Д. Бруцкис. *Профессиональный состав еврейского населения*. Див. також: В. D. Weinryb. *Neueste Wirtschaftsgeschichte der Juden* (для періоду перед 1881 р.).

господарство (маємо на увазі рільництво, скотарство, лісові промисли й рибальство). Понад 96% населення етносів Середнього Поволжя (татари до уваги не беруться) і Сибіру були зайняті в цьому секторі. На заході імперії найвищі відповідні показники були в румунів (92,9%), білорусів (90,9%), українців (87,2%) і литовців (85,8%), тоді як у грузинів та азербайджанців — дещо нижчі. Далі йшли греки, росіяни, вірмени, латиші й естонці (у кожного з цих етносів — близько 70%), поляки (63%) і німці (57,7%), тимчасом як євреїв на 1897 р. у сільському господарстві було зайнято лише 3,8%.

Що стосується німців, то загальні дані слід було диференціювати, оскільки серед них існувало щонайменше чотири відмінні суспільно-економічні групи. Німецькі колоністи Нижнього Поволжя, Новоросії та Волині були зайняті в сільському господарстві приблизно на три четвертих, німці Польщі — лише наполовину, німці Балтії і Центральної та Північної Росії — менше як на 5%. Процент зайнятих у сільському господарстві вірмен в основних областях їх поселення був набагато вищим, аніж в інших регіонах Закавказзя та в діаспорі.

Обернено пропорційними до вищезазначених даних є цифри зайнятих у промислово-ремісничих і торговельно-кредитних галузях. У *ремісництві* та *промисловості* на 1897 р. було зайнято не менше ніж 34,5% (без членів родин 35,4%) євреїв. У Білорусі й Литві вони становили, відповідно, 60% осіб, зайнятих у цих галузях господарства, а в Польщі й Україні — близько 30%. Левова частка припадала на дрібних єврейських ремісників у містах і селах, із них 45% було задіяно у виробництві одягу й взуття (кравці, шевці тощо). У зв'язку з великою густотою населення єврейським ремісникам нелегко було знаходити засоби для існування. Конкуренцію їм складали інші євреї, неєвреї та зростаюче промислове виробництво.

Друге місце за зайнятістю в ремісництві та промисловості займали німці — 20,9% (без членів родин — 25%). Виразно вищими були показники по Балтії (37,3%), Польщі й Центральній та Північній Росії (близько 30%). Отже, з-поміж інших етносів чітко виділяються дві типові мобільні діаспорні групи³¹.

Наступні чотири етнічні групи мають частку осіб, зайнятих у промисловості й ремісництві, від 11 до 14% (без членів родин — від 15 до 18%), що засвідчує досить високий рівень їхнього соціального розвитку в межах Російської імперії. Слід зауважити, що селянські колись народи — естонці й латиші — стояли майже на одному рівні з поляками й росіянами, про що знову ж таки свідчать темпи зростання їхньої соціальної мобільності та диференційованості. Росіяни становили 51,6% (без членів родин — навіть 57,6%) осіб, зайнятих у промисловості й ремісництві імперії, тобто були в цьому секторі добре представлені. Відповідали середнім по імперії даним частки вірмен і греків, тоді як етноси Середньої Азії «очолювали» азійські народи. Однак середніх показників недостатньо, бо ж, наприклад, серед традиційно міського населення таджиків і сартів частка ремісників значно перевищувала частку ремісників-росіян, становлячи 21,8% (без членів родин — близько 28%) проти 17,1%.

Ще виразнішим було провідне становище євреїв серед зайнятих у *торгівлі* й *кредиторстві* — 36,7% (без членів родин — 29,7%). Вони становили

³¹ Щодо поняття «мобільних діаспорних груп» див. вище Розділ 4, § 2.

не менше ніж 44,8% (36%) від загальної кількості осіб, зайнятих у цьому секторі, а в Білорусі й Литві — навіть 92,9%, у Польщі — 82,6%, в Україні — 80,8%. Найважливішим підсектором була для євреїв торгівля сільськогосподарською продукцією (збіжжя, худоба тощо). У дрібній торгівлі та лихварстві, у традиційній посередницькій функції між містом і селом вони займали в межі осілості майже монопольне становище. Тут теж слід уточнити, що більшість цих євреїв були дрібними гендлярями й крамарями, які з великими труднощами могли утримувати родини жалюгідними прибутками від свого заняття. І лише невелика група євреїв спромоглася зібрати собі статки, хоч у межі осілості євреї становили більшість купців гільдії. Купці й банкіри: Йоган Гінзбург, Самуїл Поляков, Г. Епштайн, Й. Блох чи Ізраїль Бродський — нажили капітал, який пізніше інвестували частково в підприємства текстильної, цукрової та олійної промисловости, а також у будівництво залізниць³².

Наступними, сильно відстаючи, були греки (відповідно, 6,7%, 11,7%) та вірмени (6,4%, 9,6%) — посередники на півдні Російської імперії. Вищі за середні показники виявляли також татари, які від XVIII ст. відігравали важливу роль на сході імперії, хоча частка їх уже дещо знизилася, а також азербайджанці. Невисокі середні показники щодо німецького населення є не надто виразними, оскільки відсотки в Балтії (13,2%) та в Центральній і Північній Росії (15,9% та 8,9%) були значно вищими. Таким чином, частка зайнятих у торгівлі й кредиторстві відображає роль посередника, яку відігравали мобільні діаспорні групи Російської імперії, ще виразніше, аніж частка зайнятих у ремісництві та промисловості. У XIX ст. ще більше посилилася спеціалізація роду діяльності у євреїв, для яких доступ до заняття сільським господарством, управлінням та багатьма іншими професіями був заборонений або принаймні помітно ускладнений.

Зате відсоток росіян, зайнятих у торгівлі й кредитуванні, — 2,5% (без членів родин — 3,2%) був набагато нижчим за середні показники. Росіяни становили всього третину населення Російської імперії, зайнятого в цьому секторі. І знову ж таки високими були показники в таджиків і сартів Середньої Азії. А процент зайнятих у торгівлі й кредитуванні серед інших етносів, у тому числі поляків, латишів, естонців і грузинів, був помітно нижчий. Отже, міжетнічний поділ праці був тут виражений набагато яскравіше, аніж у секторі ремісництва та промисловости. Щоправда, у кінці XIX ст. мобільні діаспорні групи почали втрачати своє економічне значення. Соціальна мобілізація інших етносів призвела до того, що вони почали сприймати домінування мобільних діаспорних груп в окремих галузях як перешкоду власному соціальному зростанню, а уряд більше не залежав від послуг діаспорних груп і перестав підтримувати їхні традиційні привілеї. Соціальний та економічний антагонізм між етнічними групами, які творили передусім міські й сільські низи, і мобільними діаспорними групами євреїв, вірмен, німців і греків, що домінували в торгівлі, кредиторстві й ремісництві, породив не один міжетнічний конфлікт.

3. Посилена ліквідація неписьменности й поява національної інтелігенції

Поряд з урбанізацією, індустріалізацією, розширенням комунікацій і мобільности, важливий елемент процесу модернізації становить ліквідація

³² Див.: А. Kahan. Notes on Jewish Entrepreneurship.

неписьменности. І в цій галузі відомості перепису населення 1897 р. дали можливість уперше подати порівняльний аналіз усіх етнічних груп Російської імперії (окрім Фінляндії). Враховувалося лише вміння читати — для осіб віком понад 10 років (див. Таблицю 9)³³; урахування здатних читати й писати дало б значно нижчі результати. Зниження відомостей про вміння читати серед нехристиянських етносів очевидне, хоча прямих доказів цього не маємо. Слід мати на увазі, що здобуття освіти в мусульманських, єврейських і буддистських школах полягало, зокрема, у механічному завчанні напам'ять, а також те, що деякі російські переписувачі (рахівники) у 1897 р. не реєстрували вміння читати по-арабськи, татарськи, гебрейськи, монгольськи чи на їдиш. Слід урахувати також і те, що помітне піднесення освітньої системи в Російській імперії припадає саме на кінець ХІХ ст. і ще майже не відображене цим переписом населення.

За рівнем письменности переважали естонці — 94%, після них ішли латиші (85%) і німці (78,5%). До високо письменних належали також не охоплені переписом фіни та шведи Великого князівства Фінляндії, де на 1900 р. читати вміло понад 98% населення³⁴. Отже, етнічні групи переважно лютеранської конфесії утримували свою досягнену ще у ХVІІІ ст. перевагу в освіті. Ще виразніша картина письменности вимальовується за даними відомостей щодо Балтійських провінцій: тут читало 96,1% естонців, 95,2% німців та 92,1% латишів. Це підтверджує виняткове становище Балтії та Фінляндії з їхніми середньоевропейськими традиціями й структурами. З іншого боку, ці показники підкреслюють значення лютеранської церкви для рівня освіти, адже з-поміж латишів-католиків, які проживали в Латгалії (Вітебська губернія), читати могло лише 57,7%. Нижчим, ніж у балтійських німців, був ступінь письменности в німців (частково католицького віросповідання), які проживали в інших регіонах Росії. Це стосується не так колишніх колоністів (до 87%), як німців Волині та Польщі (близько 60%). Цікаво, що в естонців і латишів читало більше жінок, аніж чоловіків, а міське і сільське населення фактично не різнилося за ступенем письменности. Щоправда, грамотність значної частини естонців, латишів і фінів була неповною. Наприклад, хоч у 1881 р. вже майже всі естонці вміли читати, писати вміли менше ніж половина³⁵.

Сильно відставали від переважно протестантських етносів євреї, ступінь письменности яких становив 50,1%. Оскільки релігійне виховання в хедері було розраховане в першу чергу на мужчин, вони виявляли значно вищий відсоток здатних читати (64,6), аніж жінки (36,6). Сучасники припускали, що частка письменних євреїв була вищою³⁶.

У наступній групі — два найвагомніші римо-католицькі етноси Російської імперії — литовці (48,4%) і поляки (41,8%). В обох групах жінки фактично

³³ Дані за: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, т. 2. Аналіз джерел по категоріях: там само, т. 1, с. 324–376.

³⁴ Подано в: А. Kemiläinen. *Initiation of the Finnish People into Nationalist Thinking // Nationality and Nationalism in Italy and Finland from the Mid-19th Century to 1918*. Helsinki 1984, с. 112. Див. також: Т. U. Raun. *The Revolution of 1905*, с. 455.

³⁵ Т. U. Raun. *The Development of Estonian Literacy*.

³⁶ Б. Д. Бруцкус. *Статистика єврейського населення*, с. 47 і далі; *Die sozialen Verhältnisse der Juden*, с. 41–52. Однак пор. також: *Recueil de matériaux sur la situation économique*, т. 2. Paris 1908.

не відставали від чоловіків. Прикметно, що литовці як селянський народ виявили за переписом вищий процент осіб, які вміють читати, аніж давня польська нація з високорозвиненою культурою та значним відсотком шляхти й міщан. Ступінь письменности був вищим лише в польського міського населення (62,6%). Можна, зрештою, припустити, що відомості про поляків дещо занижені. Проте основною причиною зазначеного вражаючого факту є, очевидно, те, що польську народну освіту було сильніше піддано репресивній мовній і церковній політиці російського уряду, ніж литовську, яка навіть в епоху репресій зуміла не зупинитися в розвитку завдяки густій мережі таємних шкіл і підримці національно свідомого духовенства. Порівняно високий процент литовців, що вміли читати, був одночасно і результатом, і важливим чинником національного руху, який стрімко поширювався в кінці XIX ст. У поляків же, рідномовна система освіти яких веде початок із кінця XVIII — початку XIX ст., рівень письменности чоловічого населення був такий самий низький, як і в росіян.

Серед православних етносів греки та болгари виявили вищий відсоток письменних, ніж росіяни, показник яких — 29,3% — майже дорівнював середньому показникові по імперії. Слід, однак, зазначити, що динаміка зростання кількості письменних у росіян, які ще в середині століття відставали від етносів заходу, а частково — і сходу, була в кінці XIX — на початку XX ст. особливо високою. Так, на 1897 р. уже майже 70% чоловічого російського міського населення вміло читати. Після росіян, помітно відстаючи, стояли білоруси (20,3%) та українці (18,9%), які не мали власних рідномовних шкіл. Ще у XVIII ст. рівень освіти українців був вищим від рівня росіян, однак у XIX ст. розвиток освіти було загальмовано репресивною мовною політикою й асиміляційними тенденціями. Значно вищим був ступінь письменности порівняно малочисленного українського й білоруського міського населення: серед чоловіків, відповідно, 52 і 60%. У православних етносів, за винятком грузинів, різниця між чоловіками і жінками в умінні читати була величезною: рівень письменности росіянок був утричі, українок — ушесте ро нижчий, ніж мужчин. Неймовірно низькою була письменність конфесійно самостійних вірмен (18,3%), причиною чого, очевидно, була, зокрема, розпочата в 1880-х роках кампанія проти вірменських шкіл. Попри це 46% економічно активного вірменського міського населення читало. Поза сумнівом, найнижчий ступінь письменности серед християнських етносів мали румуни Бессарабії (8,8%): їхня мова та культура в XIX ст. постійно зазнавала утисків

Вищу від румунів частку тих, хто вмів читати, виявляла більшість християнізованих селянських етносів європейської частини Росії: найвищий процент — у вже міцно інтегрованих карелів (20,8) та зирян (17,9), виразно гірше на цьому фоні виглядають мордва (11,6%), чуваші (9,5%), черемиси (8,9%), вотяки (6,8%). Оскільки майже всі жінки волзьких етносів були неписьменні, процент здатних читати чоловіків був майже вдвічі вищий, ніж наведені щойно показники. У той же час набагато нижчий відсоток письменних мали формально християнізовані сибірські етноси. У якутів їх було 0,9%, а з 8812 чукчів у 1897 р. лише двоє стверджували, що вміють читати. Незрівнянно вищою, може й понад указані в переписі 9,1%, була кількість осіб, які вміли читати, серед переважно ламаїстських бурятів.

Мусульманські етноси можна поділити за ступенем їх письменности на дві групи. З одного боку, це волзькі й кримські татари, а також помітно татаризовані башкири: маючи 24–27% здатних читати осіб, вони фактично наздоганяли росіян. Зрештою, що стосується чоловіків, тут росіяни були виразно попереду, зате набагато більше, порівняно з росіянками, читало татарських і башкирських жінок — факт, не такий уже й частий у мусульман. Досить високий рівень освіти в татар не повинен дивувати, адже вони вже здавна мали розвинене релігійне шкільництво й порівняно високий ступінь письменности. Одиак схоже на те, що в другій половині XIX ст., незважаючи на поширення реформаторського джадідизму, татари, порівняно з росіянами, почали відставати. У мусульман азійських областей частка письменних, згідно з переписом, була нижча за 5%. Щодо інших народів ці показники такі: у кочових казахів — 4,0%, у туркмен — 2,1%, у киргизів — 0,8%, у кавказьких гірських народів — 7,1% (10,8% у дагестанців та 3,1% у чеченців). Затє стосовно осілих мусульман Закавказзя (3,3%) та Середньої Азії (від 2,1 до 4,8%), які століттями мали густу мережу релігійних шкіл, відомості перепису безперечно занижені, навіть якщо врахувати далеко не найкращу якість консервативних шкіл Корану.

Загалом, неможливо не помітити, що релігійна приналежність була основним чинником у класифікації етнічних груп за рівнем освіти. Протестанти випереджали євреїв, католиків, православних, мусульман, буддистів та анімістів. Такий порядок відповідає рангові та якості шкільництва в окремих релігійних спільнот, оскільки воно все ще було сильно зорієнтоване релігійно. У той же час рівень урбанізації мав лише другорядне значення, про що свідчить, зокрема, литовський приклад: рівень письменности литовців був надзвичайно високим, а за рівнем урбанізації вони посідали одне з останніх місць серед етносів європейської частини Російської імперії.

Відомості перепису 1897 р. про осіб, які вміють читати по-російськи, вказують до певної міри на наслідки русифікації для шкільництва. Етноси, які не мали рідномовних початкових шкіл, такі, як українці, білоруси, румуни чи, наприклад, чуваші, уміли читати, як правило, тільки по-російськи. У євреїв, греків та серед німецького й вірменського міського населення кількість осіб, що читали по-російськи, була без порівняння вищою, аніж осіб, які вміли читати якоюсь іншою, переважно своєю рідною, мовою. Це не означає, що ці представники мобільних діаспорних груп не вміли читати своєю рідною мовою, проте для посередницької діяльності знання російської було їм значно потрібніше, ніж іншим етносам. Те, що майже половина письменних поляків могла читати й по-російськи, свідчить про певні успіхи репресивної щодо них шкільної політики. Серед литовців, естонців і грузинів читати по-російськи вміло менше третини письменних, а серед латишів — менше половини. Правда, значно вищою була кількість тих, хто вмів читати по-російськи, серед міського населення, що пояснюється культурним впливом міського середовища. Дуже невеликою була частка здатних читати по-російськи серед татар та інших мусульман, шкільництво яких майже не піддавалося тискові з боку влади. Таким чином, русифікація шкіл етнічних груп заходу імперії зробила своє, знання російської мови поширилося насамперед серед міського населення. Однак це не означає, що ці особи не вміли читати своєю рідною мовою чи взагалі відмовилися від рідної

мови. Оскільки ми не маємо надійних даних щодо тих, хто міг читати рідною мовою, а також не маємо відомостей щодо усного мовлення, якісь переконливі кількісні висновки щодо процесів асиміляції є, на жаль, неможливими.

Перепис населення 1897 р. містить також відомості про кількість осіб, які навчалися (не конче завершивши курс навчання) в середніх і вищих школах (Таблиця 9). Правда, охоплено лише заклади, визнані державою, тобто не враховувалися нехристиянські конфесійні школи. Дані про частку цих осіб (віком понад 10 років), яких я надалі для спрощення називатиму «освіченими», дозволяють зробити деякі висновки про потенціал національної інтелігенції. Ці дані містять також додаткову інформацію про деякі специфічні професійні групи, насамперед — про «вільні професії» (Таблиці 7 і 8). Це поняття охоплює такі види занять, як викладання й виховання, науку та мистецтво, діяльність у приватній адвокатурі й добродійних установах³⁷. Оскільки ці категорії охоплювали й обслуговуючий персонал відповідних установ: служників, писарів чи сторожів, відповідні відсоткові показники стосуються не самих лишень освічених. Ще однією професійною категорією, яка абсорбувала певну частину інтелігенції, була категорія «управління, суд, поліція» (де процент неосвічених був вищий, ніж у попередній категорії). Категорія «церква» охоплювала духовну інтелігенцію.

З усіх етнічних груп імперії до найосвіченіших (6,4%) належали німці. Набагато більшою була частка освічених серед балтійських німців (19,1%) і німецького міського населення Центральної Росії, у якому було дуже багато фахівців (47,1%). Німці передували також у групі вільних професій та в адміністрації. Починаючи від XVIII ст., німецькі фахівці відігравали визначну роль у модернізації Росії. Хоч у XIX ст. лави інтелігенції поповнювали щораз більше росіяни, усе ж і на 1897 р. у медицині, науці та мистецтві у німців, враховуючи також балтійських і численних новоприбулих фахівців, відсоток освічених був найвищим серед усіх етнічних груп.

Друге і третє місця за часткою освічених займали «старі нації»: поляки (2,8%) і росіяни (2,3%), тобто ті етноси, які мали традиційно освічену аристократичну верхівку. У росіян, знать яких кількісно помітно поступалася перед польською, соціальними групами, з яких поповнювалася інтелігенція, були духовенство й міське населення. Кількість росіян і поляків, які займалися вільними професіями, теж дещо перевищувала середньостатистичні дані. Оскільки в Російській імперії вже не існувало жодного польського університету, багато поляків навчалася в російських університетах і вищих професійних навчальних закладах. Польські медики, правники, інженери й науковці (серед яких, наприклад, відомий мовознавець Ян Бодуен де Куртене) працювали і в самій Росії, передусім, звичайно ж, у Петербурзі³⁸. Зовсім не дивує факт, що росіяни мали найвищий відсоток осіб, зайнятих в адміністрації, адже вони були добре кількісно представлені й серед чиновників більшості окраїнних областей. А те, що на другому за чисельністю місці тут були поляки, свідчить, що Російська держава все ще залежала від підтримки польської освіченої еліти. Духовна еліта священиків була в поляків через репресивну політику уряду нечисленною, зате в росіян — вельми

³⁷ Детальний опис професійних категорій пор. у: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches*, т. 1, с. 466–488.

³⁸ Тут див.: Z. Lukawski. *Ludność polska w Rosji*; L. Bazyłow. *Polacy w Petersburgu*.

значною, адже російські або ж зрусифіковані попи діяли і серед неросіян, зокрема серед українців чи етносів Середнього Поволжя

Євреї сильно відставали, і відповідні показники стосовно них були нижчі за середні по імперії, причому особливо низькі вони щодо чоловічого населення. Це можа пояснити, зокрема, обмеженим правом вступу євреїв до вищих навчальних закладів, що стосувалося насамперед хлопців³⁹. Цим показникам суперечать досить високий, незважаючи на квотування, процент євреїв серед учнів середніх шкіл і студентів вищих навчальних закладів, а також відомості про вільні професії. Справа в тому, що в галузі шкільництва й виховання відсоток євреїв однозначно найвищий, у медицині та науці й мистецтві вони займали наступне після німців місце, у правництві стояли після поляків — у кожному разі, всюди виразно випереджували росіян. Частка зайнятих у названих галузях вірмен і греків, серед яких, до речі, відсоток освічених був загалом приблизно такий самий, як у росіян, була нижчою від середньої; у них освічені присвячували себе переважно економічній, а вірмени — ще й адміністративній діяльності, тоді як для євреїв кар'єра в управлінні була практично неможливою.

Середній по імперії відсоток освічених людей мали грузини з їх численною знаттю, яка, щоправда, не надто охоче займалася вільними професіями чи працювала в управлінні. Усі інші етноси мали невисокий процент осіб, які чи навчались у визначених державою середніх і вищих навчальних закладах, чи займалися вільними професіями або працювали в управлінні. Це стосується й латишів та естонців, які, хоч і мали найвищий відсоток письменних і міське населення, що швидко зростало, до 1900 р. зрідка обирали шлях навчання у вищих школах. У вільних професіях, управлінні й церкві неподоланну конкуренцію їм створювали добре освічені балтійські німці. Єдину значну групу освічених естонців і латишів творили вчителі. Ще нижчий відсоток освічених і представників вільних професій мали українці, білоруси, литовці та румуни, які жили переважно в сільській місцевості й у випадку підйому по соціальній драбині підлягали асиміляції. Однак поступово і в цих традиційно селянських етносів формувалася нечисленна національна інтелігенція: у всякому разі, на 1897 р. у вищих навчальних закладах уже навчалось понад 50 тис. українців, 20 тис. білорусів, понад 3 тис. литовців і стільки ж румунів. Нечисленну національну інтелігенцію мали навіть окремі групи з-поміж етносів Середнього Поволжя, Півночі і Сибіру, де процент освічених був кричуще низьким (ідеться, наприклад, про зирян і якутів).

Оскільки в переписі залишалися поза увагою релігійні нехристиянські середні й вищі навчальні заклади, із виведеного за результатами перепису надзвичайно низького відсотка освічених не можна робити висновків про відсутність інтелектуальної еліти в мусульман і ламаїстів. За винятком окремих представників світської інтелігенції (передусім у татарській діаспорі), інтелектуальну еліту мусульман і ламаїстів Росії все ще складало духовенство.

У XIX ст. повсюдно відбувався процес культурно-освітньої секуляризації, проте високорозвинені культури Російської імперії і станом на 1900 р. надалі перебували під сильним релігійним впливом. Це насамперед стосується ісламських культур півдня Середньої Азії та Кавказу, а також невеликих

³⁹ Пор.: *Die sozialen Verhältnisse der Juden*, с. 52–57; *Recueil de matériaux sur la situation économique*, т. 2, с. 340–354.

ламаїстських анклавів бурятів і калмиків, дещо меншою мірою — також татарської, вірменської та єврейської культур. Усі ці етнічні групи міцно трималися власних писемности й сакральної мови (арабської, монгольської, іврити), але водночас посилено розвивали свої світські літературні мови (татарську, азербайджанську, ідиш).

Російська культура, яка досягла в XIX ст. вершини розквіту в літературі, музиці й живописі, та російська наука, яка чимраз активніше включалася в розвиток загальноєвропейської науки, надзвичайно приваблювали представників світської неросійської інтелігенції. Навчаючись у державних середніх і вищих школах, а згодом діючи в інших сферах життя, вони тією чи іншою мірою піддавалися русифікації. Особливо помітним був вплив росіян на українців і білорусів та, зрештою, усі інші православні етноси. Цей процес зачепив також протестантів-німців і католиків-поляків після того, як їхні рідномовні університети було перетворено на російськомовні, а службова кар'єра ще більшою мірою, ніж раніше, почала залежати від знання російської мови. Етноси «переплавлялися» не тільки в навчальних закладах, але й у російській армії, у якій, за винятком інородців, мусили служити всі царські піддані, і то переважно поза межами території розселення етнічної групи, до якої вони належали.

Давні християнські високорозвинені культури поляків, грузинів та вірмен продовжували розвиватись і в умовах імперії пізнього самодержавства. Усупереч дискримінаційним перепонам, польська культура й далі впливала на литовців, білорусів і правобережних українців, а німецька культура — на латишів та естонців. А у Фінляндії повним ходом ішла заміна давньої шведської елітарної мови фінською. Практично рівноправне співіснування різних літературних мов і високорозвинених культур, характерне для доіндустріальної поліетнічної імперії, було наприкінці XIX ст. припинене в європейській частині імперії насадженням усього російського. Протилежним цьому процесом було виникнення разом із національними рухами «молодих народів» нових літературних мов і закладення основ високорозвинених культур. Отож, співіснування тротягом якогось часу поряд із російською таких мов і культур, як німецька, польська, єврейська, вірменська, грузинська, татарська й арабська, не призвело до їх витіснення російською мовою та культурою, а сприяло ще більшому розмаїттю літературних мов і високорозвинених культур.

4. Характер поліетнічної імперії періоду пізнього самодержавства

Для Російської імперії значна неоднорідність способів господарювання, соціальних устроїв та культур була властива ще й у кінці XIX ст. Після того, як у кінці XVIII — на початку XIX ст. вона просунулася в Європу так далеко, як ще ніколи досі, основне коло її інтересів, унаслідок експансії на схід протягом XIX ст., знову сильно змістилося в бік Азії. Відсоток російського населення зменшився, а мусульман та кочовиків, навпаки, зріс. Окремі мислителі, як, наприклад, панславист Микола Данилевський, наголошували на особливому євразійському положенні Російської імперії: у сприйнятті власних уряду й еліти вона залишалась європейською державою⁴⁰. Подолання відносної,

⁴⁰ Див. нещодавню працю: M. Bassin. Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geography // SR 50 (1991) 1–17 (з 6 ілюстраціями).

порівняно з рештою Європи, відсталості Росії, а отже — принаймні часткового наближення до прогресивних західних держав, тобто здійснення наступного етапу європеїзації, держава мала досягти, зокрема, в процесі започаткованої в другій половині століття модернізації.

Скасування кріпацтва, індустріялізація, урбанізація, комерціалізація сільського господарства й розбудова освітньої системи надали поліетнічній Російській імперії динаміки й змінили її характер. Соціальна мобільність охопила нові верстви населення, модернізація сприяла економічній інтеграції окраїнних областей та встановленню однотипності адміністративних і соціальних структур. Міграція росіян підвищила їх відсоток серед населення передусім степових областей, тобто земель, що раніше служили кочовим пастухам як пасовища, та деяких промислових центрів периферії. Російська військова та управлінська еліта займала тепер провідні позиції в усіх окраїнних областях, крім Фінляндії. Російська мова й культура, а також православ'я набували щораз більшого значення як інструменти досягнення однорідності. Проте одночасно з росіянами соціальна та національна мобільність охоплювала численні неросійські етноси, які поступово перетворювалися на сучасні нації зі своїми новими елітами, літературними мовами й високорозвиненими культурами. Ці різнобіжні тенденції, тобто досягнення однорідності й посилення різноманітності, нарощували політичне й соціальне напруження в поліетнічній імперії

Слід, проте, зауважити, що Російська імперія була охоплена модернізацією дуже нерівномірно за регіонами й напрямками господарства. Незмінною за суттю залишалася не лише її політична система, але й суспільно-економічна база: імперія далі була переважно сільськогосподарською державою; значна більшість населення далі жила в сільській місцевості, дотримуючись традиційного способу господарювання, і була неписьменною. Династійно узаконене самодержавство і традиційний становий устрій залишалися неабиякими лещатами; релігія, незважаючи на процес секуляризації, не втрачала свого значення для культури та етнічної ідентичності.

Структуру поліетнічної імперії доби пізнього самодержавства визначала суміш нових і традиційних елементів. Це видно, зокрема, на прикладі становища неросійських еліт, кооптованих протягом експансії в імперське дворянство. Польська, грузинська, азербайджанська й балтонімецька еліти втратили, правда, своє особливе політичне становище (за винятком Фінляндії), дехто зазнав після скасування кріпацтва соціальної деградації. Однак, незважаючи на скорочення кількості, еліта змогла цілковито зберегти своє провідне соціальне й економічне становище в усіх регіонах. Щоправда, унаслідок зростання чисельності освіченої російської верхівки Російська держава перестала настільки залежати від співпраці з елітою, як у попередні століття. Проте балтійські та інші німці, фінляндці, поляки й кавказці далі виконували важливі функції не лише в місцевому, а й у центральному управлінні та військовій еліті. А декласована польська шляхта, особливо численна, переходила в сферу науки, техніки й культури.

Соціальна та національна мобільність посилила також тиск на мобільні діяльні групи, які в доіндустріальній поліетнічній імперії виконували доповнювальні функції в економіці, управлінні, науці й культурі і які, завдяки своїм специфічним здібностям, а особливо — завдяки знанню мов і

мережам зв'язків, були незамінними для держави, хоча водночас і залежали від неї⁴¹. Проти мобільних діаспорних груп євреїв, німців і вірмен посилено виступали низи та націоналісти, а під кінець XIX ст. російський уряд відмовився від своєї традиційної щодо цих груп політики протекторату, однак вони все ж повністю зберегли свої специфічні функції. Євреї, німці та вірмени, а менш виразно греки й татари і далі творили особливо міцні урбанізовані групи, що кількісно переважали в торгівлі, кредиторстві й ремісництві. Чимало їх було й серед промисловців, хоч, звичайно, не стільки, як іноземців. Зоною діяльності євреїв далі був захід імперії, німців — північний захід, вірмен і греків — південь, а татар — схід. У центрі модернізацію імперії прискорювали на посадах науковців, медиків та інженерів німці, поміж ними — багато нових емігрантів, а в банківській справі відігравали важливу роль євреї, незважаючи на прикріплення їх до «межі осілості». При цьому однак, нік значимости мобільних діаспорних груп уже був позаду. Щораз частіше російські кадри переймали їхні завдання; вони потрапляли під щораз сильніший тиск соціально змобілізованого населення, особливо — росіян, а поширення серед них націоналізму, зокрема в зовнішній політиці, руйнувало довіру уряду та російської громадкості до їхньої лояльності й посилювало упередження до етнічно й релігійно чужих груп. У Росії періоду модернізації їм припала роль офірного цапа, про що свідчить зростання антисемітизму, вірмено- та германофобії.

Дзеркалом поліетнічної імперії залишалася столиця Петербург, Москва ж була більш російською. У другій половині XIX ст. частка неросійського населення Петербурга була більш-менш сталою, однак сильно зросла його кількість: у 1869 р. неросіян було 16,8% із 667 тис. жителів Петербурга, у 1900 р. — 17,8% із 1,4 млн. Помітно зменшилася частка другої за чисельністю етнічної групи — німців (з 6,8 до 4,0%) і фіннів (з 2,7 до 1,4%), зате зросла кількість поляків (від 2,2 до 3,5%), білорусів (від 0,4 до 2,9%), естонців (від 0,6 до 1,3% та євреїв (від 1,0 до 1,4%)⁴². Неросійські жителі Петербурга, у тому числі й багато жінок, були, слід зазначити, широко представлені в багатьох сферах діяльності. Особливо багато німців діяло в окремих галузях ремісництва (слюсарі, пекарі та годинникарі), а також — як підприємці, купці, медики, вчителі й інженери. Чимало фіннів працювало ремісниками (особливо золотарями), фабричними робітниками й розсильними; більшість естонців і білорусів бачимо серед робітників та обслуговуючого персоналу. Поляки Петербурга були традиційно офіцерами, чиновниками та студентами; на кінець століття вони поповнювали також лави інтелігенції та робітників. Євреї були спочатку купцями й ремісниками, а згодом — щораз частіше фельдшерами, лікарями й адвокатами. У цілому ж неросіяни були незрівнянно ширше за росіян представлені в професіях, які потребували кваліфікації. Отже, специфічні здібності неросійських етносів використовувались і для модернізації Петербурга. Як і по цілій імперії, у столиці зростали значення й

⁴¹ J. A. Armstrong. *Mobilized and Proletarian Diasporas*. Пор. вище Розділ 4, § 2.

⁴² Н. В. Юхнева. *Этнический состав*; L. Bazyłow. *Polacy w Petersburgu*. Стосовно Петербурга визначення етнічної номенклатури є особливо важким, по-перше, тому що всі неросіяни зазначали постійної русифікації, по-друге, тому що обидві найважливіші етнічні групи були неоднорідні: до числа німців входили також німецькомовні швайцарці, фінляндці, євреї тощо, а до фіннів — частково також фінномовні іжорці, які проживали в Петербурзькій губернії. Крім того, категорії міського перепису і перепису населення 1897 р. не були ідентичними

магнетична сила російської мови та культури, проте окремі громади столиці зберегли все ж свої релігійні й культурні анклавні.

Загалом структура поліетнічної Російської імперії залишалася складною й неоднорідною. Разом із модернізацією посилювався її колоніальний характер⁴³. Економічний розвиток деяких регіонів було з новою силою спрямовано на потреби центру та його промисловости. У деяких дослідженнях роблять розрізнення між класичним заокеанським колоніалізмом і «європейським», або ж «внутрішнім», колоніалізмом⁴⁴. Середня Азія, де держава цілеспрямовано підтримувала вирощування бавовни, стала показовим прикладом класичної колонії. З посиленням міграції російських селян розросталися колонії поселенців, що вело до дальшого витіснення кочових пастухів, гірського населення й мисливців та до посилення їхньої залежності від центру. Тому азійські області Росії можна без застережень окреслити як колонії, не тільки враховуючи їх роль у постачанні сировини і як ринків збуту, а й з огляду на їх низький рівень суспільно-економічного та соціально-культурного розвитку і правове відмежування їхнього населення. Щойно розпочалося форсоване видобування нафти — в економічну колоніальну залежність від центру потрапило й Закавказзя, однак цей регіон з його знаттю, включеною в імперське дворянство, з його економічно впливовим середнім прошарком вірмен і порівняно високим рівнем освіти християнських етносів аж ніяк не вписується в класичну колоніальну модель.

Від 20-х років ХХ ст. до «внутрішньої колонії» українські дослідники зараховують також Україну⁴⁵. Створення комплексу важкої промисловости на південному сході України справді мало колоніальні ознаки, оскільки було спрямоване суто на експлуатацію сировини й керувалося ззовні. Проте я назвав би ставлення Росії до України колоніальним лише умовно, адже модернізація зазначеного регіону була сприятливою для нього, рівень суспільно-економічного розвитку в ньому був вищий, ніж у Росії, хоча, зрештою, більшість українського населення ставала дедалі відсталішою. Дискусія про російський колоніалізм ускладнюється ще й тим, що в кінці ХІХ ст. і сама Росія потрапила в залежність від іноземного капіталу та іноземних підприємців, оскільки була економічно відсталою державою.

Не залежала колоніально від Росії й північно-західна периферія імперії. Хоча російський центр, особливо ж обидві столиці, і перебували в стадії бурхливого економічного, соціального й культурного розвитку, Королівство Польське, Фінляндія та Балтійські провінції усе ж надалі випереджували їх за рівнем суспільно-економічного і соціально-культурного розвитку. Ці регіони теж були, безперечно, міцно прив'язані до центру, проте їхня економіка тільки виграла завдяки російському ринкові збуту та імпортові сировини з Росії. Більшість західних і південних регіонів вигідно відрізнялися від російського центру та сходу також рівнем розвитку сільського господарства.

⁴³ Щодо питання колоніального характеру Росії див. Розділ 2, § 5, Розділ 4, § 5 і Розділ 5, § 6 (з бібліографією); окрім цього: P. G. Galuzo. Das Kolonialsystem des russischen Imperialismus am Vorabend der Oktoberrevolution // *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 15 (1967) 997–1013.

⁴⁴ Стосовно Західної Європи пор.: M. Hechter. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536–1966*. London 1975.

⁴⁵ Про дискусію навколо України як «європейської», чи «внутрішньої», колонії Росії, яка велася вже в Українській радянській республіці в 1920-х роках, див.: К. Koponenko. *Ukraine and Russia*; В. Krawchenko. *Social Change and National Consciousness*, с. 6–8, 39 і далі.

Отже, якщо брати за точку відліку не регіони, а етнічні групи, то виявиться, що росіян усе ще аж ніяк не можна назвати привілейованим «правлячим народом». Правда, порівняно з доіндустріальною добою, вони підтягнулись у своєму розвитку, проте за ступенем урбанізації й писемності ще відставали від ряду інших етносів. Міцна російська інтелігенція вже, зрештою, існувала, однак німці, поляки та євреї і в цьому аспекті були представлені далеко краще. Основна маса російських селян далі жила гірше, ніж більшість селян в інших регіонах імперії, хоча прошарок сільського немайнового пролетаріату й був у деяких етносів заходу відсотково численнішим. Якщо прийняти за фактор рівня життя певного етносу ймовірну середню тривалість життя, то росіяни відставали тут, як свідчить радянська статистика 1920-х років, не лише від латишів, естонців, литовців і євреїв, а й від українців, білорусів, татар і башкирів⁴⁶. Таким чином, модернізація Росії і росіян відбувалася регіонально й соціально ще нерівномірніше, ніж модернізація більшості інших регіонів та етносів. Царський уряд підтримував, щоправда, російський центр та російську панівну еліту, проте маса росіян у провінції залишалася на становищі нехтуваної більшості.

Отож навіть у кінці XIX — на початку XX ст. у поліетнічній імперії при політичній та військовій перевазі російського центру рівень її суспільно-економічного і соціально-культурного розвитку був неоднаковий і знижувався з північного заходу через усю Росію на схід, а основна маса росіян далеко відставала від низки інших етносів економічно, за ступенем освіти та життєвим рівнем. Ці основні структурні ознаки успадкує Радянський Союз.

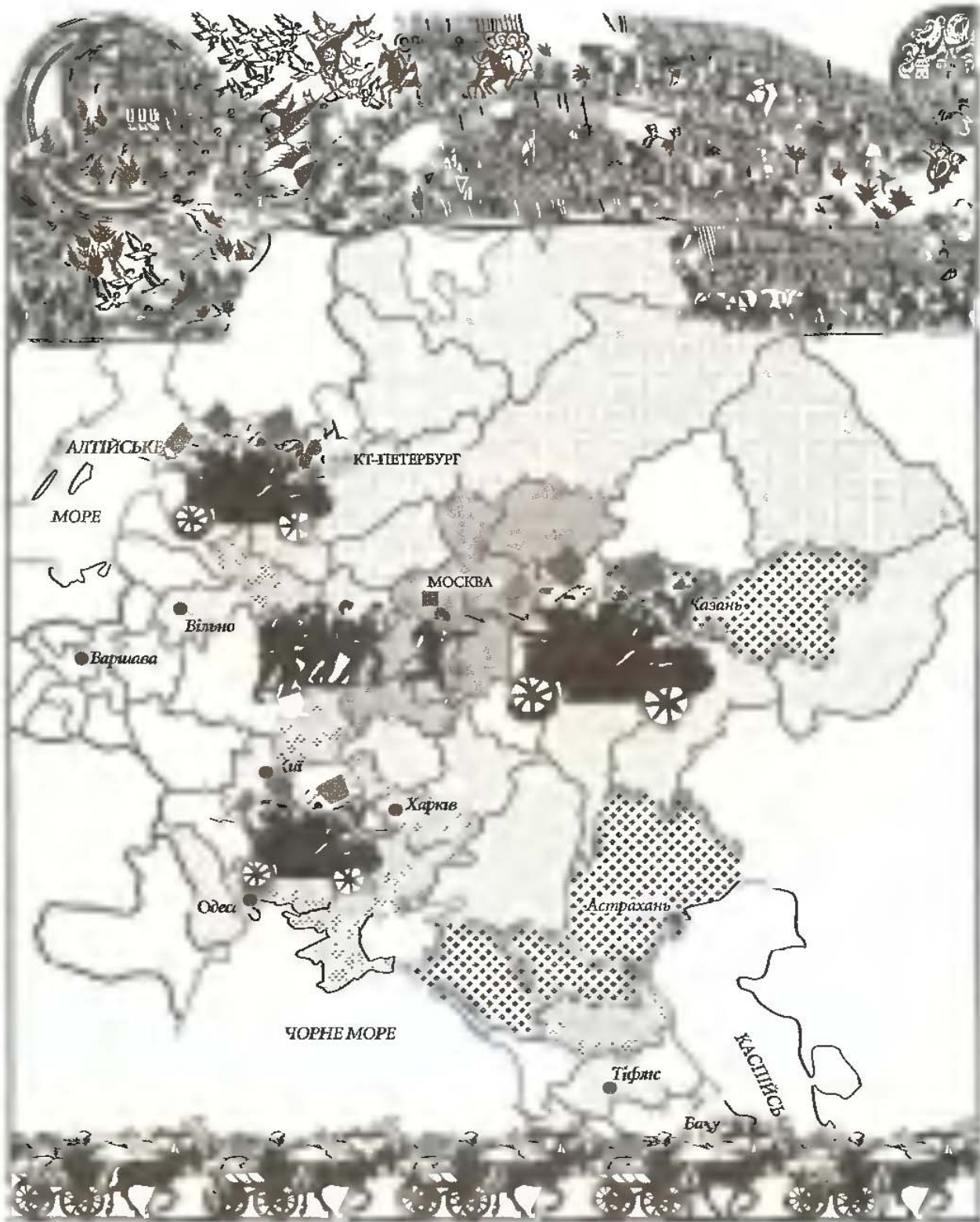
Така ситуація знову наводять на запитання: кому ж була вигідна імперська експансія Росії? Більшість неросіян і багато росіян нарікали й продовжують нарікати на те, що центр їх гнобив і визискував. Як сьогодні, так і тоді влада в імперії могла бути вигідною лише для держави та панівних (переважно російських) еліт у бюрократичному апараті та армії. Кількочотлітня політика експансії і постійне завдання зміцнювати владу вимагали, поза всяким сумнівом, колосальних людських і матеріальних ресурсів, відволікаючи від соціального, економічного й політичного розвитку в глибині Росії, підганяючи екстенсивний процес зростання коштом інтенсивного і спричиняючи відсталість Росії. Пригадаймо, як прокоментував російські апетити щодо Польщі Руссо. Його заувага виявилася пророчою: ані царська імперія, ані згодом Радянський Союз не спроможні були перетравити численні, похапцем заковтнуті шматки.

⁴⁶ М. Птуха. *Смертність у Росії і на Україні*. Харків — Київ 1928, с. 63–93.

Національне питання і революція

9
РОЗДІЛ

На початок ХХ ст. перед Російською імперією постали одночасно три завдання із тих, які на різних фазах розвитку стояли перед європейськими державами, що вже пішли далеко вперед порівняно з нею в соціальному, економічному й політичному аспекті. По-перше, в Росії не відбулася ще буржуазна революція й не існувало конституції, не було жодних гарантій основних громадянських прав, широкі верстви населення не брали жодної участі в політичному житті, не існувало буржуазії, яка виражала б інтереси держави. Влада царського самодержавства й далі була, принаймні теоретично, необмеженою, помісне дворянство зберегло важливе становище, а селянське питання не було остаточно вирішеним. Із завданням ліберально-демократичного перевороту поєднувалося, як це було в революції 1848 р., друге завдання — національного визволення неросійських етносів, які становили майже 60% населення. По-третє, як наслідок форсованої індустріалізації від 1890-х років на порядку денному стояло завдання соціалістичної революції, поставлене опозиційною інтелігенцією та робітничим рухом.

Збіг цих трьох завдань призвів до накопичення соціальних і політичних конфліктів. Держава, традиціоналістська політична система феодального устрою (*ancien régime*) і доіндустріальні суспільно-економічні структури (передусім сільськогосподарські) переживали кризу; посилювалася напруженість відносин із вивільненими внаслідок індустріалізації й модернізаційними силами; ставали напруженішими й відносини із Заходом та посилювалися національні напруження всередині поліетнічної імперії. Слабкість держави, самодержавної системи з її ще доіндустріальною легітимацією та лише обмеженою можливістю реформ повністю виявилась у Російсько-японській війні 1904–1905 рр. і в Першій світовій війні.

Тут не місце аналізувати російську революцію в складному переплетенні історичних сил¹. Обмежуся коротким представленням її національного чинника. При цьому виникають два запитання: 1. Яке значення мало для революції національне питання, яким був внесок неросійських етносів у переломи 1905–1906 і 1917 рр.? 2. Яке значення мала революція для неросіян та їхніх національних рухів?

Обидва питання вивчені все ще недостатньо². Причина криється, зокрема у тому, що як у Радянському Союзі, так і за його межами пріоритет надавався соціальним та політичним факторам революції, підпорядковуючи їм національні чинники. Такий підхід можна виправдати: національні конфлікти відбуваються не у вакуумі, вони завжди пов'язані із соціальними, політичним

¹ Ширше проблему представлено в: D. Geyer. *Die Russische Revolution: Probleme und Perspektive* 5-е вид. Göttingen 1985; M. Hildermeier *Die Russische Revolution 1905–1921*. Frankfurt/M. 198; V. Bonwetsch. *Die Russische Revolution 1917: Eine Sozialgeschichte von der Bauernbefreiung bis zum Oktoberumsturz*. Darmstadt 1991.

² Єдиним узагальнюючим викладом, що зосереджується на 1917–1922 рр., і далі залишається R. Pipes. *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism 1917–1923*, 2-е вид. Cambridge, Mass. 1964 (перше видання 1954 р.).

й економічними протиріччями. Безперечно, національні рухи виявляють власну динаміку, якої не можна недооцінювати. Наскільки великою може бути вибухова сила етнічно релевантних соціальних, політичних та економічних конфліктів між зацікавленими сторонами, ще раз продемонстрував перебіг подій у Радянському Союзі від кінця 1980-х років. Він де в чому нагадує 1905 і 1917 рр.

1. Революція 1905 року як весна народів

Через 57 років після революції 1848 р. завдання буржуазної революції й національного визволення постали і в Росії. В епоху індустріалізації ліберально-демократичні вимоги конкурували із соціалістичними цілями; обидва елементи були присутні в різному співвідношенні як у революційних, так і в національних рухах. Революція 1905 р. була революцією одночасно інтелігенції, робітників, селян, солдатів і національностей. Той факт, що окремі зусилля не об'єднувалися в єдиний революційний рух, а, як правило, набували власного автономного розвитку, можна вважати однією з основних причин поразки революції³.

Революція розпочалася в столиці, в її передісторії важливу роль відіграли, зокрема, рухи ліберальних поміщиків та радикальної інтелігенції. Революції також передували події на периферії Російської імперії, які, до речі, у дослідженнях нерідко оминають увагою. З 59 вуличних демонстрацій, зареєстрованих в імперії у 1895–1900 рр., тільки три відбулися в російських областях, тоді як 25 — у Королівстві Польському, по 9 — у Балтійських провінціях та Україні, 7 — у Білорусі, 6 — у Фінляндії⁴. З новою силою, після відносно спокійних десятиліть, спалахнув у 1902–1904 рр. селянський рух на Лівобережній Україні, а в соціально й етнічно однорідній грузинській Гурії він вилився у встановлення революційного саморядування. Міські заворушення 1903 і 1904 рр. розпочалися в Баку, поширившись згодом на ціле Закавказзя, а також в Україні та Королівстві Польському, де, до того ж, в останні декілька місяців 1904 р. відбулися численні маніфестації, спрямовані проти призову запасників⁵.

І все ж поштовхом до революції стали саме петербурзькі події — масові страйки й розстріл великої робітничої демонстрації 9 січня 1905 р. Більш політизована неросійська периферія відреагувала на Криваву неділю значно швидше й бурхливіше, ніж російські області⁶. Уже через декілька днів після 9 січня у Королівстві Польському вибухнули страйки, а у Варшаві дійшло

³ До питання революції 1905 р. див.: А. Ascher. *The Revolution of 1905: Russia in Disarray*. Stanford 1988; Т. Shanin. *Russia, 1905–1907: Revolution as a Moment of Truth* [=The Roots of Otherness: Russia's Turn of Century, 2]. Basingstoke — London 1986; *Die Revolution von 1905–1907 in Rußland* / перекл. з російської. Berlin (Ost) 1980; *Handbuch der Geschichte Rußlands*, т. 3, с. 338–378.

⁴ Ю. И. Кирьянов. Уличные демонстрации рабочих в России в 1895–1900 гг. // *Рабочий класс Урала в период капитализма (1861–1917)*: Сборник научных трудов. Свердловск 1988, с. 45–62.

⁵ Щодо подій у різних регіонах я відсилаю до поданих у попередніх розділах викладів з історії етносів і регіонів Росії. Пор. також: *Формы национального движения в современных государствах; Революция 1905–1907 гг. в национальных районах России*: Сборник статей. Москва 1955; *Национальные движения в период первой революции в России: Сборник документов из архива быв. Департамента полиции* / ред. И. Д. Кузнецов. Чебоксары 1935.

⁶ Узагальнення див. у: А. Ascher. *The Revolution of 1905*, с. 152–162; Н. Seton-Watson. *The Russian Empire*, с. 607–612.

до збройних сутичок, які забрали принаймні 90 людських життів⁷. Врешті загальний страйк охопив також міста «західноросійських» губерній, змобілізував сотні тисяч польських та єврейських робітників і тривав близько місяця. Його супроводжували національні маніфестації, насамперед бойкотування державних російськомовних середніх навчальних закладів. Ранньою весною загальний страйк і демонстрації відбулись у Варшаві, у червні мали місце черговий загальний страйк і кровопролитні барикадні бої в Лодзі (де було близько 500 жертв, у тому числі багато євреїв) та в інших містах Польщі. Численні терористичні акти, організовані ППС — Польською соціалістичною партією Ю. Пілсудського, загострювали ситуацію. Російський уряд, незважаючи на війну з Японією, яка ще тривала, не бачив іншого виходу, як посилити в Королівстві Польському військовий контингент, який уже й так налічував 250 тис. осіб.

Постійні від 1902 р. соціальні та етнічні конфлікти з новою силою прокотилися Закавказзям⁸. Страйковий рух перекинувся з Баку в Тіфліс, Батумі та інші міста. У серпні за допомогою військ було жорстоко розігнано збори в тіфліській мерії; убито декілька десятків осіб. Грузинські селяни так званої «Гурійської республіки» тримали під контролем значну частину території Кутаїської губернії і під впливом меншовиків висували радикальні соціальні й політичні вимоги. Щоправда, у Східному Закавказзі соціальний протест щораз сильніше перекривали міжетнічні антагонізми. Найвиразніше це проявилось в кривавих сутичках між мусульманами й вірменами Азербайджану, які розпочалися в Баку; від лютого 1905 р. до весни 1906 р. вони стрясали Закавказзям і призвели до тисяч жертв⁹. Революційний рух на Закавказзі, який тривав від 1903 р., — перша революція на Сході — мав вплив на сусідні держави: Іран та Османську імперію, які пережили революційні потрясіння 1906 і 1908 рр.

Окраїнною областю, рано охопленою революцією, були й Балтійські провінції. Міські робітники тут відреагували на петербурзьку Криваву неділю страйками й масовими демонстраціями. У Ризі, де впливовою була латиська соціал-демократія, уже в січні дійшло до збройних сутичок, унаслідок яких загинуло 73 особи¹⁰. Балтійські губернії, особливо Ліфляндська, протягом

⁷ S. Kalabinski, F. Tych. *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja: Lata 1905–1907 na ziemiach polskich*. Warszawa 1969; A. Żarnowska, J. Żarnowski. La classe ouvrière du Royaume de Pologne dans la révolution de 1905–1907 // 1905: *La première révolution russe* / ред. F.-X. Coquin, C. Gervais-Francelle. Paris 1986, с. 229–240; M. K. Dziewanowski. The Polish Revolutionary Movement and Russia, 1904–1907 // *Russian Thought and Politics* [=Harvard Slavic Studies, 4]. 's-Gravenhage 1957, с. 375–394.

⁸ A. Ter Minassian. Particularités de la révolution de 1905 en Transcaucasie // 1905: *La première révolution russe*, с. 315–337; S. F. Jones. Marxism and Peasant Revolt in the Russian Empire: The Case of the Gurian Republic // *SEER* 67 (1989) 403–434; L. Der Megrian. *Tiflis during the Russian Revolution of 1905*: Ph. D. Diss. University of California, Berkeley 1968; E. L. Keenan. Remarques sur l'histoire du mouvement révolutionnaire à Bakou (1904–1905) // *Sur 1905*. Paris 1974, с. 49–97; J. Ваунас. Aspects caucasiens // Там само, с. 99–153. Щодо селянського руху в Гурії пор. також мемуари Григорія Уратадзе: Г. Уратадзе. *Воспоминания грузинского социал-демократа*. Стэнфорд 1968.

⁹ Пор. свідчення сучасника: L. Villari. *Fire and Sword in the Caucasus*. London 1906.

¹⁰ T. U. Raun. The Revolution of 1905; J. A. Trapans. *The Emergence of a Modern Latvian Nation*, с. 876–1153; *Die Lettische Revolution*, част. 2. Berlin 1907 (тенденційно пронимецька та антилатиська).

цілого року революції були регіонами з найвищою інтенсивністю страйків. Навесні та влітку рух протесту поширився й у селах: до страйку долучилися латиські та естонські сільські робітники, селяни відмовлялися платити податки й створили — передусім у Курляндії та Південній Ліфляндії — революційне самоврядування. Як наслідок — радикалізувався спрямований проти балтонімецької знаті аграрний рух: зруйновано 563 поміщицькі маєтки (більшість — у кінці 1905 р.), що становило 38% усіх маєтків у південних (переважно латиських) і 19% у північних (переважно естонських) областях. Було прогнано багатьох поміщиків і вбито 82 німців, серед них і декількох пасторів. Уряд уже в серпні 1905 р. оголосив у Курляндії воєнний стан, черга на Ліфляндію та Естонію прийшла, відповідно, у листопаді та грудні.

Від січня 1905 р., коли Бунд організовував численні страйки, посилилась і політизувалася діяльність єврейських робітників, яку вони часто вели спільно з поляками, росіянами або латишами¹¹. Єврейські робітники брали участь, зокрема, в Одеському повстанні, яке спалахнуло в червні 1905 р. у зв'язку із заколотом на броненосці «Потьомкін» і коштувало життя понад тисячі людей. Особливо інтенсивні аграрні заворушення, які супроводжувалися великими страйками сільських робітників, відбувалися, починаючи від червня, на Правобережній Україні¹². Підсумовуючи, слід сказати, що улітку 1905 р., коли в Росії все ще було відносно спокійно, західну периферію і південь стрясали заворушення, а ситуація, подібна до громадянської війни, панувала принаймні в Королівстві Польському, на Закавказзі та в Балтії.

Восени 1905 р. Росія знову перейняла ініціативу, і саме загальний страйк, проведений переважно росіянами, змусив уряд до значних поступок. Жовтневий маніфест цього ж року обіцяв громадянські права і свободи, а також виборний парламент із законодавчими компетенціями. В останні три місяці 1905 р. Росія сягла найвищої точки революції: йдеться про масове поширення селянських акцій протесту й солдатських повстань, і діяльність Петербурзької ради робітничих депутатів, і збройне повстання в Москві. Однак революційний рух у неросійській периферії теж набрав нового розмаху. Аграрні бунти охопили Україну та Королівство Польське, досягли піку в Балтії, поширилися в Гурії та всій Західній Грузії. У кінці 1905 р. і на початку 1906 р. їх було жорстоко придушено. Восени 1905 р. і в 1906 р. страйковий рух досяг найбільшої інтенсивності не в Росії, а в Королівстві Польському. У грудні ППС зробила спробу захопити владу у Варшаві, а після поразки повстання продовжувала свої терористичні акції.

Утім, ряд неросійських етносів, передусім на сході імперії, участі в революції фактично не брав. Насамперед це стосується більшості мусульман, які використали дані їм свободи для поміркованого ісламського руху. Нечисленні, здебільшого на верненні в православ'я етнічні групи Поволжя й Приуралля та Сибіру теж по суті не приєднувалися до розпочатої росіянами революції. Спокійно було й у німецьких поселеннях. У Фінляндії робітники приєдналися восени 1905 р. до масових страйків, проте невдовзі по тому, як цар пообіцяв підтвердити автономію Фінляндії, припинили ці акції.

¹¹ J. Frankel. *Prophecy and Politics*, с. 134–149.

¹² R. Edelman. *Proletarian Peasants: The Revolution of 1905 in Russia's Southwest*. Ithaca — London 1987.

У цілому ж роль неросійських етносів у революції 1905 р. була значнішою, аніж припускають радянська й західна історіографія. Найважливіші рішення приймалися в центрі, однак рухи протесту на периферії немало спричинилися до дестабілізації соціальної та політичної системи й паралізували значну частину військових сил. У 1905 р. на переважно неросійській периферії заходу було мобілізовано значно вищий процент робітників, аніж у російському центрі; єдиний виняток становив Петербург, який, зрештою, відставав від Варшави, Лодзі та Риги¹³. Найактивнішою була участь у революції тих етносів, територія яких уже була охоплена індустріалізацією та модернізацією і національні рухи яких уже набрали масового характеру. Однак це твердження справедливе лише в тому разі, якщо збігалися всі чотири найважливіші компоненти революції: аграрний рух, робітничий рух, демократичний рух інтелігенції та національний рух, якого, наприклад, не було у випадку фінляндців. «Небезпека цього нестримно розгорнутого національного руху полягала не лише в тому, що ці інші національності, за винятком балтійських німців, усі були демократичними й безпосередньо посилювали революційний рух, але насамперед у тому, що такого роду націоналізм [...] був загрозою для цілісності держави», — констатував ще сучасник Отто Гецш¹⁴. Важко визначити специфічне місце національного чинника; у всякому разі, він посилював соціальні та політичні конфлікти, найвиразніше — у поляків, метою яких було відвоювання незалежності й масовий рух яких досяг у 1905 р. дуже високого рівня мобілізації. У селянських рухах національні завдання не були настільки вагомими.

На те, що периферійні рухи протесту були особливо небезпечними також і в очах уряду, вказує безпощадне зведення ним поррахунків після поразки цих рухів, незрівнянно жорстокіше, аніж щодо російських повстанців. Під час каральних експедицій у Балтійських провінціях, проведених спільно росіянами й тамтешніми німцями, було вбито понад 2000 осіб, понад 600 — засуджено згодом до кари смерті. Чверть із усіх смертних вироків, які потягла за собою революція, припала на Королівство Польське, понад 15% — на Балтію і понад 5% — на невеличку Гурію¹⁵. Водночас російському урядові вдалося використати етнічні антагонізми для своїх цілей. Потужне повстання латишів та естонців призвело до злуки самодержавства з балтонімецькою елітою. Успішно застосовувалися методи *divide et impera* у Східному Закавказзі, де місцева влада розпалювала міжетнічні конфлікти між мусульманами й вірменами. Врешті, від революційної діяльності могла відволікати нова хвиля єврейських погромів, на які влада щонайменше заплющувала очі.

Революція 1905 р. надала всім національним рухам Російської імперії важливих імпульсів. Революційна ситуація в усій країні та приклад масових рухів окремих етносів мали таку саму мобілізаційну дію, як і слабкість режиму, що виявилася, зокрема, в поразці у війні з Японією. Вирішальне значення мали поступки, до яких уряд був змушений під тиском революції. Отож, після періоду репресивної асиміляційної політики Росія знову повернулася

¹³ А. С. Амальрик. К вопросу о численности и географическом размещении стачечников в Европейской России в 1905 году // *ИЗ* 52 (1955) 142–185.

¹⁴ О. Hoetzsch. *Rußland in Asien*, с. 337.

¹⁵ Див.: S. Kalabinski, F. Tych. *Czwarde powstanie czy pierwsza rewolucja*, с. 413; S. F. Jones. *Marxism and Peasant Revolt*, с. 430.

до традиційної політики гнучкого прагматизму. Ще в 1904 р. було скасовано деякі русифікаторські заходи, як, наприклад, заборону публікацій латинкою для литовської мови. У квітні 1905 р. було видано едикт про віротерпимість, який, попри підтвердження панівної позиції православної церкви, усунув дискримінацію неправославних конфесій і дозволив православним приєднуватися до інших християнських спільнот¹⁶. Після цього відновились у своїй давній вірі 200 тисяч сплюмців наvernених у православ'я білорусів і десятки тисяч вихречених татар. По тому мали місце ряд поступок у галузі мовної політики (наприклад, щодо польської, литовської, української, вірменської, німецької, естонської й латиської мов) і відміна нещодавніх указів, спрямованих проти Фінляндії та Вірменії. Найважливішим став згодом Жовтневий маніфест, який, гарантуючи громадянські права і свободи, дозволяв також утворювати національні організації, вести національне спілкування й агітацію та створив цим передумови для розвитку національних рухів. Політизацію національних суспільств посилили вибори до Думи — першого в історії Росії виборного парламенту.

Тепер національні рухи мали куди кращі можливості для поширення політичних програм серед мас і побудови національних суспільств. Було засновано безліч нових організацій і партій, бурхливо розвинулася національно-мовна преса, почастішали національні маніфестації. У Королівстві Польському особливо високу мобілізаційну дію мали шкільні страйки. Учні середніх навчальних закладів — дівчата і хлопці — бойкотували державні російські школи сім місяців, аж поки в серпні 1905 р. уряд дав дозвіл на створення польських приватних шкіл¹⁷. Незабаром, з допомогою шкільного об'єднання (*Polska Macierz Szkolna*), паралельно до державної шкільної системи було відновлено польську. Революція 1905 р., яку часом називають четвертим після повстань 1794, 1830–1831 і 1863–1864 рр. польським повстанням, помітно посилила політизацію польських мас. Щойно тепер політичні партії стали масовими. Попереду всіх стояла ППС, чисельність якої протягом 1906 р. досягла понад 50 тис. осіб. Після Жовтневого маніфесту посилилися конфлікти між різними політичними напрямками, а між соціалістичними групами і прихильниками націонал-демократів доходило навіть до збройних сутичок. Разом із тим поляризувались інтернаціоналістський і національний напрямки соціалістів, активізувалася діяльність СДКПІЛ (Соціал-демократії Королівства Польського і Литви), одним із керівників якої була Роза Люксембург. Ця партія співпрацювала з російськими соціал-демократами.

Нові національні партії виникали в естонців, латишів і литовців; вони переважно вимагали демократичних реформ і культурної та політичної автономії. Масові заходи, як наприклад, з'їзд учителів народних шкіл, чи конференція, що зібрала близько 900 делегатів від сіл у литовців, або ж Загальні естонські збори, де зібралося до 800 делегатів, знаменували в листопаді 1905 р. пік національно-політичної мобілізації. Революція посилила політичну мобілізацію також у Фінляндії й призвела тут, зокрема, до розмежування соціал-демократів і конституціоналістів, мети яких було повністю

¹⁶ Німецький переклад у: *Die Orthodoxe Kirche in Russland*, с. 588–592.

¹⁷ C. Gervais-Francelle. La grève scolaire dans le royaume de Pologne // 1905: La première révolution russe, с. 261–298.

досягнуто внаслідок поступок уряду. На початку грудня литовці скликали у Вільні з'їзд, 2000 учасників якого висловилися за національну автономію, литовську урядову мову та законодавчі збори. Литовці також намагалися замінити польську церковну мову литовською, однак цьому опирався польський клір.

У єврейському русі поєдналися соціальні й національні елементи. Від березня 1905 р. заснований на заході імперії сіоністами та лібералами Бунд (союз) за рівноправність євреїв агітував за «повну реалізацію громадянських, політичних і національних прав єврейського народу в Росії»¹⁸. Уряд пішов на деякі поступки євреям, наприклад, у питанні допуску їх до вищих навчальних закладів, проте емансипації Жовтневий маніфест їм не дарував. Якраз навпаки — «дні волі» восени 1905 р. принесли євреям погроми, гірших за які до того часу ще не було¹⁹. Уже в попередні місяці відбулося багато жорстоких нападів, які коштували життя десяткам євреїв Києва, Житомира та Білостока. Масові погроми в жовтні й листопаді, які відбувалися здебільшого в Україні, зачепили до 600 єврейських общин і призвели до страхотливих руйнацій і вбивства щонайменше тисячі євреїв. Спрямованість погромів була антиреволюційною, оскільки після вбивства царя 1881 р. євреїв ототожнювали з революціонерами. Це видно, зокрема, з того, що монархістські процесії переростали в погроми. Носіями погромів були знову ж таки міські низи й середні верстви, а частково — й селяни. Групи самооборони євреїв чинили подекуди відчайдушний опір. Можна з упевненістю стверджувати, що місцева влада сприяла учасникам погромів, натомість причетність до них царського уряду достовірно не відома.

Висновки, які зробили для себе євреї з цієї, поза сумнівом найстрашнішої, хвилі погромів у Російській імперії, були, як і після 1881 р., різні: з одного боку, посилилася єврейська еміграція за океан, з іншого ж — зміцніло спрямоване на національну консолідацію євреїв у Російській імперії відгалуження сіоністського руху²⁰. Хоча погроми ослабили інтернаціоналістську спрямованість єврейського руху, революційний рух серед євреїв, який прагнув повалення царизму і ставив собі соціалістичні цілі, одержав нові стимули й сильніше національне забарвлення. Бунд дістав змогу стати масовим, було засновано нові єврейські соціалістичні партії. Таким чином, для єврейського руху була характерною розпорошеність; збереглася вона й після 1905 р.

В антиєврейській агітації та випадках проти євреїв у 1905 р. уперше явно проступив також крайній російський націоналізм²¹. Союз російського народу і «чорні сотні» в протофашистський спосіб поєднували лояльність до самодержавства та православ'я з визнанням панівної позиції російської

¹⁸ Цит. у: С. Дубнов. Евреи // *Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия. Россия. Германия* / вид. А. И. Кастелянский. Санкт-Петербург 1910, с. 406.

¹⁹ *Die Judenpogrome in Russland*, т. 1–2. Köln 1910. Пор. різні інтерпретації в: H. Rogger. *Jewish Policies and Right-Wing Politics*; H.-D. Löwe. *Antisemitismus und reaktionäre Utopie*; S. W. Baron. *The Russian Jew*; A. Ascher. *The Revolution of 1905*, с. 129–131, 253–262.

²⁰ Пор.: J. Frankel. *Prophecy and Politics*.

²¹ Пор.: H.-D. Löwe. *Nationalismus und Nationalitätenpolitik*; H. Rogger. *Was There a Russian Fascism? The Union of Russian People* // H. Rogger. *Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia*. Basingstoke — London 1986, с. 212–232; C. Ferenczi. *Nationalismus und Neosjivismus in Russland vor dem Ersten Weltkrieg* // FOG 34 (1984) 7–128.

нації, антикапіталізмом, ненавистю до чужинців, антиполонізмом та антисемітизмом. У 1905 р. нові можливості проявити себе одержали й інші види російського національного руху. Скажімо, конституційний варіант представляли частково партія народної свободи (конституційні демократи — кадети) і партія октябристів. Отже, у 1905 р. весна народів охопила й російське суспільство, що не могло не мати впливу на політику уряду.

На Закавказзі запеклі конфлікти вели до дальшої політизації національних рухів. Вірмени добилися скасування розпорядження від 1903 р. про конфіскацію майна вірменської церкви та віднови вірменських шкіл. Ці поступки по суті примирили клір і вірменських купців із царизмом, але, з іншого боку, наслідком мусульмансько-вірменської громадянської війни було зміцнення національно-революційної партії дашнаків, яка організувала групи самооборони і, маючи десятки тисяч членів, остаточно перейняла політичне керівництво вірменським національним рухом. Під час революції зміцнили свою позицію політично вирішальної сили грузинські меншовики, що сприяло їхній еволюції від інтернаціоналістського до національного грузинського спрямування. Щойно революція 1905 р. принесла широким верствам мусульман Закавказзя фазу політичної мобілізації. Їхній протест спрямовувався не так проти Росії, як проти вірменської верхівки в Баку та інших містах. А ліберальні мусульманські еліти приєднувалися до панісламістського руху.

Поступки, здійснені під тиском революції, дали мусульманам Росії можливість започаткувати свій політичний рух²². Представники мусульманської інтелігенції, усупереч урядовій забороні, зустрілися в серпні 1905 р. на кораблі на Оці, біля Нижнього Новгорода, і створили організацію, яка на своєму другому з'їзді в Петербурзі в січні 1906 р. одержала назву Союз мусульман Росії (Іттіфак). У політично поміркованій його платформі було висунуто вимогу демократії і громадянської та релігійної рівноправності мусульман, а за мету було поставлено культурно-релігійне відновлення в дусі джадідизму. На третьому з'їзді мусульман у серпні 1906 р. викристалізувалися два напрямки. Впливовіший із них — поміркований рух під проводом татар А. Ібрагімова, І. Гаспралі та Ю. Акчура — ще 1904 р. підготував проект пантюркістської програми, а другий напрямок — під керівництвом азербайджанця А. Топчібашева — був близьким до ліберальних російських кадетів. Група ж, яку представляв волзький татарин А. Ішакі, мала радикальнішу соціал-революційну програму. Панісламістський рух був майже повністю в руках татарських інтелектуалів, інші мусульмани, передусім середньоазіяти, та консервативне ісламське духовенство були в ньому представлені слабо. Після 1905 р. в окремих регіонах національні рухи продовжували розвиватися, насамперед у азербайджанців, татар і казахів. При цьому переважали ліберально-реформістські тенденції, а соціал-демократичні гуртки, як-от «Гіммет» в Азербайджані, далі були нечисленими.

Політичне пробудження мусульман супроводжувалося культурним рухом. Особливого розмаху набрали преса та книговидавництво²³. У 1905–1907 рр.

²² Див.: G. v. Mende. *Der nationale Kampf der Rußlandtürken*; S. A. Zenkovsky. *Pan-Turkism and Islam*; А. Аршаруни, X. Габидуллин. *Очерки панисламизма и пантюркизма в России*. Москва 1931; А.-А. Rorhch. *The Volga Tatars*; T. Swietochowski. *Russian Azerbaijan; Die russischen politischen Parteien von 1905 bis 1917: Ein Dokumentationsband* / ред. P. Scheibert. Darmstadt 1972, с. 91 і далі.

²³ A. Bennigsen, Ch. Lemerrier-Quellejey. *La presse et le mouvement national*.

у Росії виходило понад 50 газет і часописів арабським письмом, із них: 31 — татарською мовою (у Казані, Оренбурзі, Астрахані, Уральську, Уфі й Петербурзі); 13 — азербайджанською та 2 — перською (усі в Баку); 3 — кримсько-татарською (серед них і гідний поваги «Терджюман» Гаспралі); ще одна — казахською мовою. З'явилися перші джадідистські періодичні видання тюркською мовою в Туркестані. У мусульманській пресі дискутувалися культурні й політичні питання, причому переважала поміркована реформістська тенденція. Паралельно з цим татари й азербайджанці засновували численні національні організації з переважно культурницькими цілями.

У національний рух втягнулося й багато інших етносів Російської імперії. Це стосується насамперед українців і білорусів, національний культурний розвиток яких щоразу придушували ще в зародку жорстокою політикою русифікації. Нечисленна національно свідомо українська інтелігенція заснувала, нерідко наслідуючи українців Східної Галичини, ряд нових організацій, таких, як товариство «Просвіта», яке на 1906 р. мало вже 150 місцевих осередків, Українське наукове товариство, численні, але недовговічні часописи та першу щоденну газету українською мовою «Рада», а також селянські кооперативи. Тепер українські партії мали змогу діяти вільніше, проте навіть в Україні вони відставали від усіх російських партій. Це, зокрема, стосується найважливіших політичних партій — заснованої в 1900 р. Революційної української партії, перейменованої 1905 р. на Українську соціал-демократичну робітничу партію, і відбрунькованої від неї Української соціал-демократичної Спілки, яка приєдналася до російської соціал-демократії²⁴. Хоча широкі маси українців, як промовисто засвідчують селянські заворушення під час революції, і були мобілізовані соціально, проте вони ще майже не були охоплені національним рухом. Урядові поступки українському рухові були дуже обмежені. Репресивні закони про мову було справді скасовано, а Академія наук навіть підтвердила (більшістю в один голос) існування української мови як самостійної, проте й після 1905 р. у Російській імперії не дійшло до створення україномовного шкільництва.

Білоруський національний рух не був у 1905 р. спроможний навіть на такий крок до масовості, який зробив український рух. Проте й у Білорусі після проголошення Жовтневого маніфесту виникли нові національні організації, які змагали до автономії Білоруси та створення рідномовних шкіл. Найважливішими для формування білоруської свідомості стали перші легальні періодичні видання білоруською мовою, які змогли виходити, починаючи від 1906 р. Щотижнева газета «Наша ніва» досягла за якийсь час накладу 3000 примірників і публікувала твори молодих поетів, вихідців із білоруського селянства, зокрема Янки Купали та Якуба Коласа. У білоруських містах і далі домінували російська, польська, а також єврейська культури.

Революція і Жовтневий маніфест підштовхнули політичне пробудження німецьких поселенців, які заснували численні періодичні видання та спілки й виступили з вимогою регерманізації частково русифікованого шкільництва. Нечисленна національна інтелігенція румунів Бессарабії заснувала культурне товариство та Демократичну партію, виступила на захист рідномовного навчання у школах і видавала газети румунською мовою.

²⁴ G. Y. Boshyk. *The Rise of Ukrainian Political Parties*; A. Kappeler. *The Ukrainians in the Russian Empire*

Революція 1905–1906 рр. дала імпульси для національного пробудження також не одного з малих етносів сходу європейської Росії та Сибіру. Нечисленні освітні верстви творили національні організації й ставили переважно культурні вимоги, які, зрештою, нерідко поєднувалися із соціальними та загальнополітичними цілями. У 1905 р. особливо активними серед немусульманських етносів Середнього Поволжя були чуваші; тут виділялася чуваська спілка вчителів, члени якої проводили агітацію і між селянами. У січні 1906 р. побачив світ перший тижневик чуваською мовою «Хіпар» («Новини»)²⁵. Представники осетинської інтелігенції видавали у Владикавказі два національно зорієнтовані часописи²⁶. У Сибіру продовжували розвиватися започатковані раніше національні рухи, насамперед серед якутів і бурятів. Окремі інтелектуали публікували твори якутською мовою й заснували Союз якутів. На початку 1906 р. близько 400 якутських делегатів зібралося, щоб висунути радикальні політичні й соціальні вимоги, однак через арешти провідних членів Союзу дуже скоро його діяльність припинилася²⁷. Буряти, а також тунгуси цього регіону заперотестували проти найновіших адміністративних реформ, які обмежували їхнє самоврядування, і проти постійного урізання їхніх земельних володінь. У 1905 р. ламаїстське духовенство й бурятська верхівка організували збори в Читі та Іркутську²⁸. На них було вирішено запровадити національне самоврядування й рідномовне шкільництво та провести земельну реформу. Організована в 1906 р. група «бурятських прогресистів» розвинула національний рух, який намагався поєднати народництво і ламаїзм.

Революція 1905 р. зазнала поразки, а нова політична реакція після 1907 р. частково звела її досягнення нанівець. Це стосується й національного елементу революції, про що йтиметься в наступному параграфі. Однак, як і Кривава неділя, загальний страйк і Жовтневий маніфест викликали соціальну й політичну мобілізацію російського суспільства, яку можна було хіба приглушити, але не повернути навспак; таку ж довготривалу дію мала й національна мобілізація численних етносів імперії. Суміш соціального, політичного та національного «динаміту», яка «здетонувала» в деяких окраїнних областях у 1905 і 1906 рр., виразно засвідчила вибухову силу національних рухів. Ця революція, щоправда, не була «генеральною репетицією» 1917 р. у тому значенні, яке проголосив Ленін, але все ж була важливим провісником національних сепаратистських рухів 1917 р. Із сьогоденської перспективи видно, що в національному русі 1905 р. перед вели майже ті самі етнічні групи, що й у новому національному русі епохи «перебудови»: поляки, яким належали найсильніші імпульси, жителі Закавказзя (вірмени, азербайджанці, грузини), у яких міжконфесійні конфлікти змішувалися з рухами за звільнення від центру, а також естонці й латиші з їхньою «центральноєвропейськістю». Мусульмани ж і на початку, і в кінці ХХ ст. відреагували на перелом із запізненням і не так радикально в політичному сенсі.

²⁵ *История Чувашской АССР*, т. 1, с. 189, 194 і далі, 201, 227–229.

²⁶ A. Bennigsen, Ch. Lemerrier-Quellejeay. *La presse et le mouvement national*, с. 136 і далі.

²⁷ Пор.: Л. Штернберг. *Иногородцы // Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия. Россия. Германия* / вид. А. И. Кастелянский. Санкт-Петербург 1910, с. 534–563; *История Сибири*, т. 3, с. 291–298.

²⁸ Н. П. Егунов. *Первая русская революция и второй этап национального движения в Бурятии*. Улан-Удэ 1970.

2. Політичне життя і поворот до реакції в думський період

Після того, як Микола II 8 липня 1906 р. розпустив перший виборний парламент Росії — Першу державну думу, знову дійшло до значних повстань в армії, а дещо пізніше — серед селянства. Їх придушення означало кінець революції. Однак на перших порах поступок уряду — в тому вигляді, у якому їх було закріплено ще в квітні 1906 р. основним законодавством, не відміняли. До них, окрім гарантування громадянських прав і свобод, належала дума²⁹. Вибори до Першої думи не були, щоправда, загальними, рівними і прямими. В їх основі лежала багатоступенева куріяльна система, за якою виборче право мали тільки чоловіки і яка надавала перевагу майновитим верствам. Тому деякі ліві партії ці вибори бойкотували. Більшість обраних депутатів, які зібралися на перше засідання думи 27 квітня 1906 р., стали в опозицію до уряду. Двома найважливішими партіями були конституційні демократи (кадети), які мали близько 40% місць, і селянсько-народницькі трудовики, яким належало понад 20% місць. Деякі групи неросіян частково приєдналися до хисткої групи автономістів, яка налічувала 60–70 депутатів. У Другій думі, яка розпочала роботу 20 лютого 1907 р., опозиція посилилася ще більше. Кількість кадетів, правда, зменшилася, зате від соціалістичних партій, значна кількість яких цього разу взяла участь у виборах, депутатів було незрівнянно більше.

Неможливо точно встановити етнічний склад російського парламенту, оскільки етнічна приналежність деяких депутатів є сумнівною. Загалом до Першої думи було обрано близько 220 неросіян³⁰. Приблизно 270 росіян становили більшість — до 55%; таке представництво, враховуючи частку росіян у загальній кількості населення імперії (44%), було надмірним. На практиці вони переважали ще більше, оскільки депутати з периферії прибули в Петербург із запізненням або й узагалі не з'явилися. Найчисленнішими після росіян були українці (63 депутати) і поляки (50–60 осіб, що, порівняно з їх часткою в загальному населенні, теж виразно диспропорційно), далі йшли із заходу імперії 12 євреїв, 12 білорусів, 7 литовців, 6 латишів, 5 естонців, 4–6 німців; з Кавказу 8 азербайджанців, 7 грузинів, 4 вірмен, 1 чеченець; з Поволжя і Приуралля 8 волзьких татар, 4 башкири, 2 мордвини, 2 вотяки, 1 чуваш; зі Середньої Азії за встановленими квотами — 4 казахи і теоретично

²⁹ Пор. загальні дані в: *Handbuch der Geschichte Rußlands*, т. 3, с. 378–437; Н. Seton-Watson. *The Russian Empire*, с. 621–676; Ф. Дан. *Общая политика правительства и изменения в государственной организации в период 1905–1907 гг. // Общественное движение в России в начале XX-го века*, т. 4, част. 1. Санкт-Петербург 1912, с. 365–392; т. 4, част. 2, с. 1–148; С. М. Сидельников. *Образование и деятельность первой Государственной думы*. Москва 1962; А. Levin. *The Second Duma: A Study of the Social-Democratic Party and the Russian Constitutional Experiment*, 2-е вид. Hamden, Conn. 1966. Найважливіші документи в: *Государственная дума в России в документах и материалах* / ред. Ф. И. Калининчев. Москва 1957.

³⁰ М. Бойович. *Члены Государственной Думы: Портреты и биографии (Первый созыв 1906–1911 г.)*. Москва 1906; *Члены 2-ой Государственной Думы*. Санкт-Петербург 1907. Кількісні дані в: О. Hoetzsch. *Rußland in Asien*, с. 112 і далі; які частково ввійшли в це дослідження, є неповними і не враховують депутатів із периферії, які надїхали пізніше. Щодо представництва неросіян у Думі пор. подані вище і в попередніх розділах загальні праці, а також такі спеціальні розвідки: О. W. Gerus. *The Ukrainian Question in the Russian Duma, 1906–1917: An Overview // Studia Ucrainica 2* (Ottawa 1984) 157–173; Z. Łukawski. *Koło polskie w Rosyjskiej Dumie Państwowej w latach 1906–1909*. Wrocław etc. 1967; E. Chmielewski. *The Polish Question in the Russian State Duma*. Knox 1970.

6 мусульман із Туркестану, з яких, однак, до розпуску Першої думи могли вибрати тільки одного; а також по одному румуну (молдаванину), болгарину й калмику. У Другій думі процент неросіян дещо знизився, бо українці та поляки мали вже тільки по 47 депутатів, а євреї — усього 4–6; зате на цей раз було 6 мусульман із Туркестану й 1 бурят.

Незважаючи на те, що більшість неросіян була представлена в обох думах без належного врахування їхньої частки в населенні імперії, обидві вони все ж досить добре відображали етнічний склад держави. Слід відмітити, що виборче право отримали всі етнічні групи, зокрема — юридично відмежовані іногородці та євреї. Щоправда, політична вага неросіян не відповідала їх кількісному представництву, оскільки вони не творили єдиної сили. Власні фракції мали: українські, переважно селянські, депутати думської Громади, ідейно близької до росіян-трудовиків; поляки, до фракції яких входили тільки буржуазні націонал-демократи й польський клуб (коло); мусульманська більшість, яка належала до Іттіфаку й тісно співпрацювала з кадетами. Водночас невелика група мусульман (5 татар й один азербайджанець) була близькою до трудовиків. Депутати решти етнічних груп приєдналися до великих російських партій; зокрема, усі грузини — до соціал-демократів, головою фракції яких був Іраклій Церетелі, а вірмени, литовці, євреї, естонці й латиші розсіялися по різних партіях. Радикалізація Другої думи виявилася, скажімо, в тому, що між соціал-демократами було тепер 5 із 7 литовців, а більшість вірменських депутатів були вихідцями з дашнаків і приєдналися до соціал-революціонерів.

Перші дві думи практично не були спроможні впливати на політику уряду, оскільки Рада міністрів була підзвітна лише правителеві, а законодавчу компетенцію блокували консервативна Державна рада та право *veto* імператора, а також особливе законодавство. І все ж вони були важливим форумом політичної дискусії. У дебатах переважало аграрне питання, специфічні проблеми національностей ставилися на обговорення лише спорадично. Дискутувалося, наприклад, питання рівноправності євреїв і колективної відповідальності влади за погроми. Українська думська група поєднувала вимогу надання селянам більших земельних наділів із вимогою створення рідномовних шкіл, а також із вимогою розширення автономії України. Мусульманські депутати боронили свою релігію та культуру, а казах Каратаєв ставив вимогу обмежити заселення степових областей росіянами. Польські націонал-демократи під керівництвом Р. Дмовського вважали Німецьку імперію основним супротивником Польщі, а тому робили ставку на співпрацю з російським урядом, однак їхні вимоги щодо відновлення автономії Королівства Польського було відхилено, як і чимало пропозицій інших неросійських груп.

Нечувані — в очах уряду, зорієнтованого тепер сильніше в російському національному дусі, на чолі з прем'єр-міністром Петром Столипіним — вимоги неросіян істотно спричинилися, поряд із неподоланим різнобоям думок з аграрного питання, до того, що 3 червня 1907 р. Другу думу було розпущено й видано новий виборчий закон, який гарантував лояльний склад думи. Цей мотив відкрито висловлено в маніфесті від 3 червня: «Державна дума, створена для зміцнення Російської держави, повинна бути російською і за своїм духом. Інші народності, які належать до нашої імперії,

повинні мати в Державній думі виразників своїх потреб, проте вони не повинні появлятися і не появлятимуться в кількості, яка давала б їм можливість мати вирішальний голос у суто російських питаннях. А в окраїнних областях імперії, у яких населення ще не досягло достатнього державно-громадського розвитку, вибори до Державної думи слід тимчасово припинити»³¹.

Таким чином, наслідком нового виборчого закону було не лише те, що нова куріяльна система виборів давала знаті й буржуазній верхівці можливість здобувати перевагу, а й непомірне зниження через особливі положення кількості неросіян; мусульман же степового регіону й Туркестану взагалі не брали до уваги. У Третій думі депутатів-неросіян було всього лише трохи більше як 100 (24%), а в Четвертій (1912–1917) — 76 (19%)³². Тільки німці, передусім балтонімецька еліта, користали з нового виборчого права й зуміли збільшити своє представництво в Третій думі на 13 депутатів. Значно скорочений кількісно польський клуб виступав і далі за співпрацю з Росією і з допомогою октябристів ще раз зробив спробу добитися відміни культурних та адміністративних обмежень у Королівстві Польському. Проте спроба не вдалась і на цей раз. Лідер ендеків Р. Дмовський склав після цього в 1909 р. свої депутатські повноваження. Фракція мусульман, яка нараховувала тепер лише 9 депутатів замість 33, знову піднявши в думі питання релігійних прав і земельних володінь кочовиків, теж нічого не добила. 20 українців, серед яких переважали вже не селяни, а священики, перестали творити окрему фракцію; їхні домагання, спрямовані на часткове запровадження української мови в школах і суді, знову наштотувалися на російську більшість у думі. У рамках дискусій навколо реформи шкільництва майже всі неросійські депутати думи виступали за навчання рідною мовою, але й цій зосередженій на одному питанні акції не судилося зазнати успіху.

У Третій і Четвертій думі щораз більшої ваги серед російських депутатів набирали течії, представлені націоналістами та Союзом російського народу. Вони спрямовувалися проти залишків особливих прав окраїнних областей, проти євреїв, поляків, німців, фінів і всіх чужинців загалом і були налаштовані на зміцнення російської нації, домінування російської мови й православної церкви³³. «Чи може Росія віддати інородцям (тут цю зневажливу назву вжито стосовно всіх неросіян) свої окраїни?» — запитували ще 1907 р. в одній брошурі, і однозначна відповідь на це питання звучала: «Росія для росіян!»³⁴. Націоналістичні тенденції посилювались і в поміркованих партіях октябристів і кадетів; «конституційний націоналізм» Петра Струве теж стояв за Велику Росію, у якій переважна більшість національностей повинна

³¹ *Государственная дума в России*, с. 273, німецькою мовою в: O. Hoetzsch. *Rußland in Asien*, с. 120.

³² O. Hoetzsch. *Rußland in Asien*, с. 120–123, 130 і далі; K. Tiander. *Das Erwachen Osteuropas: Die Nationalitätenbewegung in Rußland und der Weltkrieg. Erinnerungen und Ausblicke*. Wien — Leipzig 1934, с. 40–49; M. Hagen. *Die Entfaltung politischer Öffentlichkeit in Rußland 1906–1914*. Wiesbaden 1982, с. 84, 307–318; R. W. Coonrod. *The Duma's Attitude toward War-Time Problems of Minority Groups // ASEER 13(1954) 29* і далі.

³³ Пор. тут: H.-D. Löwe. *Nationalismus und Nationalitätenpolitik*; C. Ferenczi. *Nationalismus und Neoslavismus*; А. Я. Аврех. *Столыпин и третья Дума*. Москва 1968; G. A. Hosking. *The Russian Constitutional Experiment: Government and Duma, 1907–1914*. Cambridge 1973. Пор. дві програми партії 1906 р. у: *Die russischen politischen Parteien*, с. 81–82.

³⁴ А. С. Будилович. *Может-ли Россия отдать инородцам свои окраины?* Санкт-Петербург 1907.

асимілюватися. Уряд теж щораз частіше послуговувався російським націоналізмом як інструментом стабілізації влади: «На цьому міцному ґрунті урядові інституції покликані непохитно захищати [...] освячену єдність і неподільність імперії, переважання в ній російської національності й право славної віри», — заявив у 1912 р. перед думою новий прем'єр-міністр Володимир Коковцов³⁵. Ця націоналістична тенденція мала вплив і на національну політику, що знівелювала поступки, на які царат змушений був піти під час революції.

Уже в перших трьох статтях нової редакції «Основних державних законів», виданої 23 квітня 1906 р., було проголошено:

«1. Російська держава — єдина і неподільна.

2. Велике князівство Фінляндії, яке є невіддільною частиною Російської держави, управлятиметься у своїх внутрішніх справах особливими положеннями на підставі особливих законів.

3. Російська мова є мовою державною і обов'язкова в армії, на флоті та в усіх державних і громадських установах. Уживання місцевих мов і діалектів у державних установах визначатиметься особливими законами»³⁶.

Після державного перевороту 1907 р. національна політика зосередилася на тих самих комплексах проблем, що й перед революцією³⁷. Цілком скасовано було особливий статус Фінляндії, повністю відновлений у 1905 р. і гарантований згаданою редакцією «Основних державних законів». У 1907 р., згідно з реформою, тут було обрано новий сейм, причому за участю жінок, наділених активним і пасивним виборчим правом (у жодній іншій країні до того часу жінки цього права не мали). Його радикальний склад, найвагомішою силою якого була соціал-демократія, послужив приводом для розпуску сейму. У 1910 р. Фінляндію було підпорядковано в усіх важливих сферах законодавству імперії. Сейм, компетенції якого були тим істотно обмежені, зволікав, удаючись до обструкції, з проведенням тих чи інших радикальних заходів, які російський уряд недостатньо енергійно впроваджував у життя³⁸. Новий наступ на традиційну автономію все ж суттєво посилив відчуження фінів від Росії.

Невдовзі було знову скасовано поступки щодо Королівства Польського, значно, зрештою, скромніші порівняно з Фінляндією. Уже в грудні 1907 р. закрито згадане польське шкільне об'єднання, яке на той час налічувало 781 відділення й сотні тисяч членів. Не забарився новий наступ на становище поляків: у 1912 р. створено нову губернію — Холмську (з українською більшістю населення), вилучену з території Королівства Польського; у 1913 р. націоналізовано Варшавсько-Віденську залізницю, яка до цього часу була власністю польських компаній. Обговорення в думі 1911 р. питання про впровадження земського самоврядування в шести західних губерніях посилало позиції росіян стосовно поляків. Очевидно, що така політика не тільки

³⁵ Цит. за: О. Hoetzsch. *Rußland in Asien*, с. 132.

³⁶ *Государственная дума в России*, с. 141.

³⁷ Про політику щодо національностей після 1906 р. пор.: О. Hoetzsch. *Rußland in Asien*; А. Я. Аврех. *Столыпин и третья Дума*; а також вказані вище праці з історії окремих регіонів.

³⁸ Пор.: А. Я. Аврех. *Столыпин и третья Дума*, с. 44–91; М. Hansen. *Edinienie und obnovenie: Traditionale und modernistische Züge in Stolypins Staatsnationalismus gegenüber Finnland* // *JBS* 15 (1984) 148–170.

не ослаблювала польського національного руху, а навпаки — посилювала його опір Росії.

Особливо дражливим для російських націоналістів був український рух, адже українців трактували як росіян. Несміливі зародки національної системи комунікаційних засобів, які виникли після 1905 р., було ліквідовано. Аж до 1910 р. забороняли місцеві осередки товариства «Просвіта» й більшість українських періодичних видань. Так само заборонено було святкування в березні 1914 р. столітнього ювілею від дня народження національного поета Тараса Шевченка. Те, що десятки тисяч українців все одно зібралися в Києві, свідчить, що знищити український рух не вдалося. З наближенням Першої світової війни українське питання стало відігравати ще більшу роль у відносинах з Австро-Угорщиною, де український національний рух розвивався значно вільніше. Вважалося, що Австрія з-за лаштунків керує українським національним рухом, а українців Росії російські націоналісти звинувачували в сепаратизмі (мазепинстві). Погіршення відносин Росії з Німецькою імперією щораз частіше зачіпало тепер російських німців, які стали мішенню для націоналістичних нападок. Від 1909 р. питання обмеження земельних володінь німців у Росії було постійною темою обговорень у думі, хоч так і не завершилося, зрештою, якимось законом.

Важливим складником крайнього російського націоналізму далі був антисемізм. Революція тільки незначно поліпшила становище євреїв; збережено було дискримінаційні заходи, такі, як межа осілості, *numerus clausus* для євреїв у середніх і вищих навчальних закладах, обмеження в придбанні землі та професійній мобільності. Правда, після 1907 р. жодних великих єврейських погромів не сталося, однак розпочатий у Києві в 1911 р. процес Манахема Бейліса став вершинним виявом російського антисемізму. Єврея Бейліса було звинувачено в скоєнні ритуального вбивства християнського хлопчика. Очевидно сфабриковане місцевими правими радикалами за підтримки міністерств юстиції та внутрішніх справ звинувачення мало змобілізувати релігійні й національні почуття і нейтралізувати революційні тенденції. Громадська думка Росії теж була помітним чинником у процесі — він завершився у вересні 1913 р. виправданням Бейліса судом присяжних засідателів³⁹.

Однак було би неприпустимим спрощенням зводити російську національну політику 1906–1914 рр. до націоналізму та репресій. Ця політика навіть у той час залишалася непослідовною й нерівною⁴⁰. Наприклад, міністр фінансів, керуючись міркуваннями модернізації імперії, неодноразово висловився за співпрацю з неросіянами, зокрема з євреями. Державна верхівка, не довіряючи крайнім російським націоналістам, продовжувала в деяких сферах традиційну прагматичну політику й щоразу вдавалася до понаднаціонального династійного імперського патріотизму, який мав би об'єднувати неросіян під опікою царя. Деякі з прийнятих під тиском російської національної громадськості та думської більшості радикальних заходів щодо інтеграції бюрократичний апарат реалізовував із певним зволіканням, а ще інші проекти так і залишалися на папері. Робилися спроби відновити часткову співпрацю з лояльними неросійськими елітами, скажімо, з балтійськими

³⁹ H. Rogger. The Beilis Case: Anti-Semitism and Politics in the Reign of Nicholas II // H. Rogger. *Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia*. Basingstoke — London 1986, с. 40–55.

⁴⁰ Пор.: *Russification in the Baltic Provinces and Finland*; M. Hagen. Edinienie und obnovenie.

німцями або мусульманським кліром. На Закавказзі намісник Іларіон Воронцов-Дашков повернувся до співпраці з вірменами, яких мали намір використати в зовнішній політиці проти Османської імперії. Тривало принципове толерування ісламських шкіл і духовенства, причому, як і раніше, підтримували консерваторів в обхід реформаторів. Щоправда, значно глибші наслідки для ставлення до етносів Середньої Азії мала цілеспрямована підтримка східнослов'янської колонізації в ході столипінських реформ. Постійне обмеження земельної власності кочовиків і приплив російських та українських поселенців посилювали небезпеку вибуху в північних степових областях.

Отже, перед початком Першої світової війни російська національна політика й далі була повною протиріччю. Царська держава часто шукала відповідей на актуальні питання в старих рецептах, однак не могла проводити одновимірну політику, не руйнуючи підвалин свого існування. Виходу із ситуації не принесла б ані російська національна держава, ані вільна федерація. Хоч повернення до реакційної національної політики після 1907 р. і боляче вдарило по національних рухах, стрілки годинника неможливо вже було перевести на час перед 1905 р. Збереглися, дещо обмежено, певні здобутки революції, як, наприклад, свобода преси та право створювати асоціації, які уможливили національну комунікацію й агітацію через спілки та рідномовні періодичні видання. У ці роки продовжувалися національні рухи деяких із етносів, політичне пробудження яких припадає щойно на 1905 р. Серед українських селян стрімко розвивається кооперація, інтелігенція ж організовується під керівництвом історика М. Грушевського в Товариство українських прогресистів. Далі розквітали преса й книговидання в мусульман, а джздідизм поступово проникав і в Середню Азію, і навіть у Бухарський емірат. Азербайджанці, які перебували тепер під сильним впливом молодого турецької революції, заснували в 1912 р. нову партію «Мусават» («Рівність»), у якій поєднувались ісламські й світські пантюркістські ідеї і яка незабаром перейняла керівництво національним рухом.

3. Територіальні зміни та дестабілізація в ході Першої світової війни

Затяжна війна, яка розгорілася в липні 1914 р., стала для Російської імперії випробуванням понад її сили⁴¹. Поразки в боях із німецькими військами призвели до перших за три століття значних територіальних втрат, а тягар війни загострив політичні й соціальні конфлікти всередині країни, які вибухнули згодом, у лютому 1917 р.

Однак спершу, коли війна щойно починалася, яскраво проявилася патріотична «вірність імператорові», яка згуртувала населення навколо нього й виразно продемонструвала наявність у Російській імперії сил, що вступали за інтеграцію⁴². І лише соціал-демократи виступили на засіданні думи 26 липня проти війни. Про свою лояльність цареві заявили, зокрема, неросійські делегати. Як наслідок, сотні тисяч неросійських царських солдатів та офіцерів подалися на війну. І навіть поляки зобов'язали свій клуб у думі

⁴¹ Загальні дані в: *Handbuch der Geschichte Russlands*, т. 3, с. 489–538.

⁴² Пор. із загальними працями з історії окремих регіонів і народ. R. W. Coonrod. The Duma's Attitude; G. von Rauch. *Russland*, с. 176–189.

оголосити про їхню лояльність. 15 серпня головнокомандувач російської армії обіцяв полякам возз'єднання їх під владою царя зі збереженням віри, мови й самоврядування, а заснований ендеками Р. Дмовського Польський національний комітет висловився в листопаді 1914 р. за співпрацю з урядом. Своєю лояльністю у війні з Німецькою імперією оголосили також балтійські німці та німецькі колоністи.

І все ж німців Російської імперії піддавали дискримінаційним заходам: закривали німецькі школи й спілки, далі прийшла черга на заборону відкрито розмовляти по-німецьки⁴³. У 1915 р. знову дискутувалося питання про ліквідацію німецьких помість у Росії; стосовно ж тих німецьких підданих держави, які іммігрували після 1871 р., і німців, які проживали в західній прикордонній області (насамперед на Волині), рішення про ліквідацію помість було прийнято, хоч його, щоправда, реалізували тільки частково. Підозра в шпіонажі на користь Центральних держав упала на євреїв, і в 1915 р. сотні тисяч їх було виселено з прикордонної зони — поряд із німцями й поляками⁴⁴. З метою розселити всіх цих людей і надати російській економіці свіжих імпульсів у серпні 1915 р. було розширено єврейську «межу осілості»: тепер їм дозволялося поселятись у містах Росії.

Безжально поводитися з євреями і на зайнятих російськими військами восени 1914 р. австрійських землях Східної Галичини та Буковини. Тутешні українці, які сподівалися повороту в національній політиці, були розчаровані. Царський уряд розглядав Галичину, яка ніколи до Росії не належала, як «давню російську землю»; тут закривали українські школи й часописи, переслідували уніятське духовенство, арештували й депортували в Росію численних політично активних українців і поляків. Зокрема, ця доля спіткала митрополита греко-католицької церкви Галичини Андрея Шептицького.

Німецько-австрійський наступ навесні та влітку 1915 р. не лише відшкодував ці територіяльні втрати Австрії, а й відірвав від Росії всю Конгресову Польщу та значні частини литовсько-білоруських «західних губерній» і Курляндії. Через те майже всі поляки й литовці та численні латиші, білоруси, українці й балтійські німці фактично перестали бути підданими російського імператора. Нові російські обіцянки полякам надійшли цього разу із запізненням, ініціативу вже перехопили Центральні держави. Ю. Пілсудський, який від самого початку війни вів у Галичині військову й політичну боротьбу проти Росії, поширив тепер свою спрямовану на відновлення незалежної Польщі діяльність на Королівство Польське. 5 листопада 1916 р. було проголошено Королівство Польське, союзне Центральним державам. Неясним залишався статус колишніх «західних губерній», «верхньосхідного краю», які опинилися під німецьким правлінням. Створена литовцями й білорусами Конфедерація Великого князівства Литовського ставила за мету відновлення Литовсько-Білоруської держави, складаючи конкуренцію домаганням поляків і цілям тих із литовців, хто бажав створення власної національної держави. Німецька окупація Курляндії та підпорядкування її німецькому управлінню призвели до масової втечі близько пів мільйона латишів у Російську імперію, де, зокрема, було сформовано національну військову частину «Латиські стрільці» з латиською мовою командування.

⁴³ I. Fleischhauer. *Die Deutschen im Zarenreich*, с. 440–523.

⁴⁴ H.-D. Löwe. *Antisemitismus und reaktionäre Utopie*, с. 146–191.

Пов'язаним із національною проблемою був також і військовий конфлікт Росії з Османською імперією. З одного боку, тюркомовних мусульман Росії почали підозрювати в причетності до якоїсь панісламської чи пантюркської агентури. Немало татарських та азербайджанських емігрантів, зокрема Ю. Акчура, вели політичну діяльність у Стамбулі, заснувавши в 1915 р. Комітет захисту прав мусульманських тюрко-татарських народів Росії. Османська імперія розраховувала на повстання кавказьких мусульман. Ці очікування частково підтвердило повстання аджарців, придушене російськими військами.

З іншого боку, Росія використала у своїх цілях вірменське питання. Ще до війни вона, за підтримки вірменської церкви, почала відігравати роль протектора вірмен в Османській імперії. На момент війни було сформовано частини вірменських добровольців з Османської імперії та Росії⁴⁵. Османський контрнаступ під проводом Енвера-паші у відповідь на російський наступ завершився в січні 1915 р. поразкою, і під час відступу турків дійшло до перших масових розправ над вірменами. Так конфлікт із Росією став приводом для масової депортації та геноциду понад мільйона вірмен у 1915 р., а звинувачення в колабораціонізмі з Росією — виправданням цих акцій. Однак причиною була криза занепакої Османської імперії, панівна еліта якої хотіла мобілізувати населення національними гаслами й використати вірмен як офірних цапів. Близько 300 тис. вірмен змогли порятуватися втечею на Закавказзя під прикриттям російських військ. Коли на початку 1916 р. Росія, після тимчасових невдач, зайняла значні території османської Вірменії, там вірмен практично вже не було. Вчинені турками масові розправи досі є центральним історичним визначником ворожості вірмен до Туреччини та до тюркомовних азербайджанців.

Перша світова війна поставила перед низкою національностей Російської імперії питання, чи не слід їм об'єднатися в боротьбі проти Росії з Центральними державами. Окрім етнічних груп, які жили під німецькою окупацією, скерували погляди на Німецьку імперію також фінські активісти. Численні добровольці Фінляндії згуртувалися в Прусьському егерському 27-му батальйоні, який було кинуто на Балтійський фронт. На Центральні держави опирався також створений емігрантами з Наддніпрянської України на початку війни у Львові Союз визволення України. Німеччина підтримувала також Лігу чужоземних народів Росії, яка в травні 1916 р. надіслала зі Стокгольма американському президентові Вудро Вільсонові відозву, підписану представниками фінляндців, поляків, балтійських німців, євреїв, українців, литовців, латишів, білорусів, грузинів і мусульман, у якій розвінчувалося національне поневолення в Російській імперії. На конференції національностей у Лозанні численна делегація з Росії привернула увагу до своїх проблем. Від вересня 1916 р. до лютого 1917 р. у Берні видавався «Бюлетень національностей Росії» (*Bulletin des Nationalites de Russie*)⁴⁶.

⁴⁵ R. G. Hovannisian. *Armenia on the Road to Independence*. Berkeley — Los Angeles 1967, с. 30–68.

⁴⁶ Про різноманітні вияви діяльності національностей Росії під час Першої світової війни пор.: K. Tiander. *Das Erwachen Osteuropas*, с. 52–69; *Kennen Sie Rußland? Verfaßt von zwölf russischen Untertanen*. Berlin 1916; S. Zetterberg. *Die Tätigkeit der Liga der Fremdvölker Rußlands in Stockholm während der Jahre 1916–1918* // *Acta Baltica* 10 (1970) 211–257; M. Ferro. *La politique des nationalités du gouvernement provisoire (fevrier–octobre 1917)* // *CMRS* 2 (1961) 132–138; O. Fedushyn. *The Germans and the Union for the Liberation of the Ukraine, 1914–1917* // *The Ukraine 1917–1921: A Study in Revolution* / ред. T. Hunczak. Cambridge, Mass. 1977, с. 305–322.

Поразки у війні та пов'язані з нею економічні проблеми, передусім погано організоване постачання міст, посилювали політичну й соціальну напругу в Росії. Провалля між організованим «суспільством» і державними верхами стало ще глибшим, коли уряд «поправив» у відповідь на створення у вересні 1915 р. помірковано реформаторського Прогресивного блоку в думі. Водночас посилилася поляризація між «суспільством» і низами. Від літа 1915 р. знову збільшилася кількість страйків промислових робітників, причому, крім Петрограда та центральноросійської промислової області, вони охопили також Південну Україну та Баку. Усе ж хибно було би стверджувати, що найважливіші соціальні вогнища безпорядків знаходилися, як це було перед революцію 1905 р., на неросійській периферії. Не були задіяні три основні регіони національно-соціального опору: Польща була в руках німців, через Балтійські провінції та Закавказзя проходила лінія фронту.

Однак найсильніший, поза всяким сумнівом, повстанський рух у Російській імперії між революціями 1905 і 1917 рр. виходив не від росіян, а від неросіян. Тлом для повстання, яке в 1916 р. охопило великі частини Середньої Азії, була російська колоніальна влада в цілому. Особливо гострі конфлікти між кочовими пастухами і європейськими поселенцями, яких підтримував уряд, починаючи від кінця ХІХ ст., відбувалися за родючі північні степові області, які служили кочовикам літніми пасовищами. Приводом для повстання став урядовий указ від 25 червня 1916 р. про набір на військову службу 390 тис. іногородців. І хоча вони не мали брати участі у війні як бойові частини, а мали виконувати лише допоміжні функції в тилу, все одно нове розпорядження було порушенням традиційного звільнення азійських іногородців від військової служби⁴⁷.

Улітку 1916 р. першими розпочалися повстання осілого населення різних міст і селян півдня Середньої Азії, спрямовані насамперед проти російського чиновництва та залізниці. Далі повстання поширилися майже на всю Середню Азію, від гір Киргизстану аж до Західного Казахстану й закаспійських поселень туркменів. Повстанські угруповання, які налічували тисячі осіб, атакували міста й російські війська. Повстання частково набрало рис «священної війни» проти «невірних» росіян, а також ознак антиколоніальної боротьби за незалежність. У північно-східних степовому та гірському районах Семиріччя, де східнослов'янська колонізація була особливо інтенсивною, дійшло до найбільш запеклих збройних сутичок між киргизами й казахами з одного боку і російськими поселенцями, місцевою адміністрацією, поліцією та солдатами — з іншого. При цьому загинуло понад 3000 росіян, число ж неросійських жертв невідоме, однак у всякому разі воно набагато вище; було розграбовано й спалено близько 10 тис. російських дворів. В окремих областях регіону киргизи зруйнували практично всі європейські поселення. Наслідки для киргизів і казахів регіону були катастрофічними: загинуло десь, мабуть, понад 100 тис. казахів і киргизів, понад 200 тис. втекли в гори та китайський Східний Туркестан. Величезне скорочення чисельності кочового населення та його стад відкрило європейським землеробам простір для нових поселень. Отже, мешканці Середньої Азії ще більше втрачали

⁴⁷ Про повстання 1916 р.: E. D. Sokol. *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*. Baltimore 1954. *Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане: Сборник документов*. Москва 1960. Х. Турсунов. *Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане*. Ташкент 1962; R. A. Pierce. *Russian Central Asia*, с. 271–296; M. B. Olcott. *The Kazakhs*, с. 118–127.

опору у віковому протистоянні між осілими і кочовиками. Однак щойно Сталін завдасть кочовикам остаточного удару.

4. Революція 1917 року і розпад Російської імперії

Доля царського правління в Росії вирішувалася в столиці. «Не буде перебільшенням сказати, що Петроград здійснив Лютневу революцію. Решта країни приєдналася до нього», — писав згодом Лев Троцький⁴⁸. Старий режим повалили робітники, солдати й жінки Петрограда разом із демократичною інтелігенцією; населені неросіянами окраїни у підготовці нової революції відігравали меншу роль, ніж це було в 1905 р. Швидку й практично безперешкодну перемогу революції по всій країні можна пояснити, зокрема, тим, що царське самодержавство дискредитувало себе не лише перед росіянами, але й в очах неросіян. І все ж революційну динаміку 1917 р. більшою мірою, ніж у 1905 р., визначали російські робітники, солдати й селяни. Менша питома вага заселених неросіянами окраїн була спричинена перш за все тим, що Польща та Курляндія — регіони, особливо активні в першій революції, — були окуповані військами Центральних держав.

У 1917 р. робітничий рух сконцентрувався в обох столицях та російських промислових областях. Робітничі ради рано виникли також і в периферійних містах, таких, як Гельсінкі, Ревель, Рига, Мінськ, Київ, Одеса, Уфа, Тіфліс, Баку чи Ташкент. У більшості регіонів дійшло до страйків. На периферії ініціатива проведення акцій протесту і створення революційних організацій теж нерідко виходила від російських робітників і селян. У цих випадках часом доходило до конфронтації між революційними російськими робітниками і поміркованими національними силами. Коли ж ініціатива належала неросійським робітникам, як це було у Фінляндії та Балтійських провінціях, то неминучим був їх конфлікт із національним рухом.

Протягом року селяни Російської імперії, як це вже було під час першої революції, конфіскували щораз більші площі поміщицької землі. Регіональний розподіл аграрних заворушень показує сконцентрованість їх там, де селяни жили майже тільки з рільництва й де особливо багато землі належало неселянам. Це, окрім російських чорноземних губерній, також регіони, заселені переважно неросіянами, насамперед захід України та Білорусь⁴⁹. Поміщиками в цих губерніях були поляки й росіяни, тобто представники інших, ніж білоруські та українські селяни, етнічних груп, так що соціальні антагонізми посилювалися ще й етнічними. Тут, поблизу фронту, селяни радикалізували, зокрема, солдати — третя основна верства революції. Неросійські селяни, як-от українці, естонці й латиші, формували військові частини за етнічною ознакою. Латиські стрільці, які вступили у війну з Німеччиною ще до 1917 р., радикалізувалися протягом року й стали найважливішим військовим знаряддям більшовиків⁵⁰.

⁴⁸ L. Trotzki. *Geschichte der Russischen Revolution: Februarrevolution*. Berlin 1931, с. 144. Про революцію 1917 р. пор. загальні дані: D. Geyer. *Die Russische Revolution*; M. Hildermeier. *Die Russische Revolution; Handbuch der Geschichte Rußlands*, т. 3, с. 538–622.

⁴⁹ G. J. Gill. *Peasants and Government in the Russian Revolution*. London 1979, с. 157–169; S. M. Dubrowski. *Die Bauernbewegung in der russischen Revolution*. Berlin 1929, с. 90.

⁵⁰ A. K. Wildman. *The End of the Russian Imperial Army*, т. 1–2. Princeton 1980–1987; U. Germanis. *Oberst Vacietis und die lettischen Schützen im Weltkrieg und in der Oktoberrevolution*. Stockholm 1974.

Початі 1917 р. були соціальною революцією. Вивільнені в лютому національні рухи поєднували національні вимоги з соціальними. Як і серед росіян, селяни становили безперечно найчисленнішу групу більшості неросійських народів, а тому питання землі мало першочергове значення. Особливо вибухонебезпечною комбінація соціальних і національних факторів була там, де низи певної етнічної групи претендували на земельні володіння іншої етнічної групи. Рухи селянських народів заходу часто спрямовувалися не проти російської, а проти балтонемицької або польської еліти, тоді як кошові ки сходу мали суттєві переважки з російськими поселенцями. Національні антагонізми посилювали соціальну вибухонебезпечність і серед поліетнічного міського населення в окрайних областях. Соціально мобілізовані селяни напивали в міста, де наптовхувалися на чужі ім'єтнічні групи, які перешкоджали їхньому соціальному зростанню. Класичною моделлю були західні та південні міста, у яких основну масу середнього економічного пропарку складали етнорелігійні диспори групи євреїв і вірмен. І тут конфлікти часто розпрувалися не між неросіянами і росіянами, так що цілком можливо була співпраця певної етносоціальної групи з російським населенням проти іншої етнічної групи. Зате в східних областях російської імперії правилом був конфлікт між неросійським сільським населенням і російським містом. Незважаючи на те, що внаслідок етносоціальної мішанини в окрайних областях російської імперії переважали міжетнічні конфлікти, лідиючі соціальні антагонізми існували і всередині окремих етнічних груп, особливо коли вони, як на Закавказзі та у Фінляндії, були сильніше диференційовані соціально.

Таким чином, у революції 1917 р. проявилася складна сплетіння соціальних і національних антагонізмів, що відображало суцільно-етнічну стуркутуру держави. Щодо стевідношення обох чинників, то історіографічні погляди розбігаються. Де пояснюється, зокрема, тим, що в більшості дотеперішніх дослідницьких праць усереднені й за межами Радянського Союзу цікавилися або лише соціальною, або національною революцією, залишаючи інші аспекти поза увагою. Цьому поляризованому поглядові треба протиставити об'єднаний, який наголошує на співі соціальних і національних факторів, на одночасності соціальних і національних рухів⁵¹.

Деякі опозиційні сили спотівалися, що з поваленням царизму національне питання в російській імперії вирішиться автоматично. Однак сталося інакше: Лютнева революція вивільнила національні рухи непередбачуваних розмірів. Виникло питання, чи спроможний буде Тимчасовий уряд, на якому лежали проблеми війни й завдання внутрішнього перевалттування Росії, задовільняти вимоги окрайних народів, не піддаючи ризикові існування російської держави. А вже незабаром виявилосся, що й Тимчасовий уряд міцно дотримувався ідеалу «єдиної і неподільної Росії», а своє основне завдання вбачав у захисті російських кордонів у війні з Центральними державами⁵². Утім, Лютнева революція принесла лібералізацію національної політики, яка перевинтила відтовлітні завуювання 1905 р.: усім громадянам Росії надавалися

⁵¹ Topik, R. R. *Sony, Nationalism and Class as Factors in the Revolution of 1917* [=Center for Research on Social Organization Working Paper, 365]. Ann Arbor 1988.

⁵² Див.: M. Ferro. *La politique des nationalités du gouvernement provisoire*. Найважливіші документи з національного питання за 1917 р. М.: М.: *The Russian Provisional Government Documents / упоряд. і пер. R. P. Browder, A. F. Kerenisky, r. I. Stanford* 1961, с. 317–472.

громадянські й особисті національно-культурні права та свободи. Було скасовано дискримінаційне особливе законодавство, яке зачіпало насамперед євреїв та іногородців. Відновлено автономію Фінляндії та Королівства Польського (хоча й окупованого німецькими військами). Проте за іншими націями Російської імперії автономії не визнавали. Тимчасовий уряд (так само, як і друга сила періоду двовладдя – Петроградська рада) недооцінював вибухонебезпечність національної проблеми. Він був зайнятий веденням війни, збереженням спокою й порядку та постачанням населення. Вимоги автономії відхилялися, їх вирішення відкладалося до скликання Установчих зборів, які мали б разом з основними соціальними й політичними проблемами вирішити демократичним шляхом і національне питання. Однак це могло стримати вивільнені в лютому національні сили настільки ж мало, як і російську соціальну революцію. Політика стримування вела до постійного зростання радикалізації соціальних і національних рухів на периферії. У кінці вересня Тимчасовий уряд зважився-таки на поступку й визнав за народами імперії – усе ще за умови згоди на це Установчих зборів – право на самовизначення, однак на той час він уже повністю втратив їхню довіру.

Ще сильніше, ніж революція в Росії, позначилася на національній революції на периферії війна. Недостатнє постачання й загальна втома від війни посилювали недовіру до центру. Сформувався ряд національних військових частин. До того ж, західні та південні окраїни стали безпосередніми театрами воєнних дій. У 1917 р. лінії фронту залишалися до певної міри незмінними. Під владою Центральних держав і далі перебували поляки й литовці, а також частина білорусів, українців, латишів і балтійських німців; окупація Риги німецькими військами в кінці серпня ще збільшила процент неросійських етносів, які жили в умовах німецької окупації.

У 1917 р. національні рухи в Російській імперії розвивалися з неоднаковою інтенсивністю, залежно від історичних передумов, соціальних та політичних антагонізмів і впливу воєнних подій⁵³. Хоча в кожному окремому випадку ситуація дуже різнилася, доходило й до спроб спільних акцій. Наприкінці травня в Петрограді зустрілися представники національних соціалістичних партій, а у вересні в Києві відбувся з'їзд народів Росії. 93 представники всіх більших груп (крім поляків і фінляндців), які там зібралися, сходилися на думці, що Росію слід перетворити на демократичну федеративну республіку. Однак ці зусилля не мали якихось далекосяжних результатів: національні інтереси виявилися сильнішими, ніж спільні прагнення.

Не випадково цей з'їзд відбувся в Києві, адже український рух переживав у 1917 р. надивовиж швидкий розвиток і досяг фази масового руху. У зв'язку з великою кількістю українців і стратегічним та економічним значенням території їх поселення українське питання стало центральною проблемою Тимчасового уряду, а згодом – більшовиків.

Уже наступного тижня після Лютневої революції представники різних суспільних груп створили в Києві українську Центральну Раду, головою якої став історик М. Грушевський; це був попередній парламент, затверджений через декілька тижнів Національними зборами. Центральна Рада висловила

⁵³ По окремих регіонах пор. наведені в попередніх розділах загальні праці, а також загалом: R. Pipes. *The Formation of the Soviet Union*. Далі я наводжу лише вузькоспеціалізовану літературу до періоду революції.

свою лояльність до Тимчасового уряду⁵⁴. Спочатку політичне керівництво належало українським прогресистам, але невдовзі на зміну їм прийшла Українська соціал-демократична робітничка партія, яка ставила перед собою національні та помірковані соціальні цілі. У червні від цієї партії було обрано першого голову Генерального секретаріату Ради (першого українського уряду) — письменника Володимира Винниченка. Однак динаміку українського національного руху визначала не Рада й не партії, які репрезентували тільки незначну верству інтелігенції, а селянські й солдатські рухи. Вирішальним було те, що після Лютневої революції селяни, які становили близько 90% українців Російської держави, мобілізувалися соціально, а частково й національно. Вони організувалися в селянську спілку й селянські ради, у червні понад 2000 їхніх делегатів з'їхалося на Український селянський з'їзд. Найважливішими вимогами з'їзду було вирішення земельного питання в Україні, облаштування українського земельного фонду та політична автономія.

Під тиском масових заворушень радикалізувала свої вимоги й Центральна рада. 10 червня вона проголосила автономію України. Постанова дістала назву Першого універсалу; цим Рада проводила паралелі з постановами гетьманів XVII ст., а отже — із «золотою добою» української державности⁵⁵. Поставлений перед доконаним фактом, Тимчасовий уряд зробив поступку й визнав *de facto* Раду та її Генеральний секретаріат як представництво української нації. Цим уряд уперше відступив якусь частину своєї влади національному утворенню й визнав національний принцип підставою адміністративного поділу. Для кадетів ця поступка була настільки неприйнятною, що вони навіть відкликали своїх членів з уряду. Проте вже влітку 1917 р. ці поступки зовсім не задовольняли змобілізовані українські маси. Вони прагнули негайного вирішення своїх соціальних проблем, а Рада, яка йшла на угодовство з Тимчасовим урядом, дискредитувала себе в їхніх очах. Спалахнули конфлікти всередині українського національного руху, блискавично зростав вплив радикально народницької Української соціал-революційної партії, яка поєднувала аграрно-революційні і національні вимоги й восени стала провідною політичною силою. Крім того, загострилося напруження між нечисленною інтелектуальною елітою політиків і селянами та робітниками, а також між українцями і росіянами в Україні, партії яких усе ще визначали політичне життя міст.

Не так драматично відбувався розвиток у білорусів, частина яких перебувала під німецькою владою. Єдина національна партія — Білоруська соціалістична громада — мала небагато прихильників серед селян, які становили понад 90% білорусів. Натхненні українським рухом, інтелектуали й солдати заснували в липні Білоруську раду, яка, проте, не мала значної підтримки. А тому в політичних подіях у Білорусі й надалі визначальною силою були соціалістичні партії, до яких належало переважно російське та єврейське міське населення.

Частина Балтійських провінцій була окупована німецькими військами. У тій частині Ліфляндії, яка залишилася в Росії, і в Естляндії латиші й естонці

⁵⁴ Про це пор.: *The Ukraine 1917–1921*; J. Reshetar. *The Ukrainian Revolution 1917–1920: A Study in Nationalism*. Princeton 1952; D. Geyer. *Die Ukraine im Jahre 1917: Russische Revolution und nationale Bewegung // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 8 (1957) 670–687; S. L. Guthrie. *The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917 // SR* 38 (1979) 30–47.

⁵⁵ Англійською мовою в: *The Ukraine 1917–1921*, с. 382–385; німецькою в: *Die russische Revolution 1917* / ред. M. Hellmann. München 1964, с. 237–240.

під впливом Лютневої революції розгорнули політичну діяльність: проводилися з'їзди і створювалися нові партії, які вимагали в першу чергу культурного самоврядування й політичної автономії⁵⁶. Інтернаціоналістично зорієнтовані більшовики змогли зміцнити свою позицію серед латиських міських і сільських робітників та солдатів (Латиських стрільців) і стали тут найвпливовішою політичною силою. Восени вони зміцнили свою позицію і в Естляндії.

У липні у Фінляндії проголосив себе «верховною владою» сейм, який знову мав усі повноваження й був переважно соціал-демократичним. Він передав у відання російського центру лише зовнішню політику та армію. Тимчасовий уряд не визнав цього помітного розширення автономії Фінляндії й розпустив сейм. Нові вибори в жовтні принесли перемогу буржуазним силам, які співпрацювали з Тимчасовим урядом. Отож стрілки колії, якою рухався локомотив історії, було переставлено на громадянську війну⁵⁷.

У 1916 р. у воєнні події було втягнуто також румунів Бессарабії. Після Лютневої революції було засновано Молдавську національну партію, яка висувала вимогу автономії. Восени серед румунів посилілися іредентистські настрої.

Німецькі колоністи залишалися лояльними підданими й за Тимчасового уряду, тим більше що вже в березні 1917 р. було відмінено антинімецькі закони. Вони використали нові свободи для створення численних культурних і політичних організацій, як правило, з поміркованими завданнями.

Євреї Російської імперії вітали Лютневу революцію і Тимчасовий уряд, які нарешті принесли їм рівноправність⁵⁸. Знову похвалювалося їхнє культурне й політичне життя. При цьому збереглася політична диференційованість. Проекту скликання Всеросійського з'їзду євреїв так і не було реалізовано. Поміж численними партіями, які — майже всі — вимагали для євреїв позатериторіальної культурної автономії, найвагомішими й далі були сіоністи та соціал-демократичний, близький до меншовиків Бунд. Єврейських погромів у тому обсязі, у якому їх інсценували 1905 р. реакційні сили, не було зовсім. Лише під кінець року, коли вже й мови не було про громадський порядок, в Україні подекуди дійшло до антиєврейських випадів, дуже незначних порівняно з тими, які принесе згодом громадянська війна.

Порівняно спокійним був 1917 рік для Закавказзя, недалеко від якого теж проходила лінія фронту (з Османською імперією)⁵⁹. Як і в Росії, тут утворилося двовладдя: з одного боку, існував Надзвичайний комітет у справах Закавказзя, який складався значною мірою з грузинів та росіян, був призна-

⁵⁶ *Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten: Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1917–1918.* Marburg — Lahn 1971; A. Ezergailis. *The 1917 Revolution in Latvia.* Boulder 1974; його ж. *The Latvian Impact on the Bolshevik Revolution: The First Phase (September 1917 to April 1918).* Boulder 1983.

⁵⁷ A. F. Upton. *The Finnish Revolution 1917–1918.* Minneapolis 1980; R. Alapuro. *State and Revolution of Finland.*

⁵⁸ Z. Y. Gitelman. *Jewish Nationality and Soviet Politics: The Jewish Sections of the CPSU, 1917–1930.* Princeton 1972, с. 69–101.

⁵⁹ F. Kazemzadeh. *The Struggle for Transcaucasia (1917–1921).* New York — Oxford 1951; R. G. Hovannisian. *Armenia on the Road to Independence;* T. Swietochowski. *Russian Azerbaijan;* R. G. Suny. *The Baku Commune 1917–1918: Class and Nationality in the Russian Revolution.* Princeton 1972; його ж. *Nationality and Social Class in the Russian Revolution: The Cases of Baku and Tiflis // Transcaucasia. Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerian, and Georgia /* ред. R. G. Suny. Ann Arbor 1983, с. 239–258.

чений Тимчасовим урядом і не спромігся знайти вирішення очевидних соціальних і політичних проблем. З іншого боку, в Тіфлісі й Баку почали діяти робітничі ради. Тіфліська рада була зорієнтована по-меншовицьки, у Бакинській співпрацювали меншовики, більшовики, соціал-революціонери, вірменські дашнаки й азербайджанські мусаватисти. Орієнтація грузинських меншовиків залишалася позанаціональною, вони були лояльними до Тимчасового уряду. З їхніх рядів вийшов не один міністр, а Ніко Чхеїдзе та Іраклій Церетелі були визначними особами в Петроградській раді. Вірність Тимчасовому урядові зберігали також антитурецькі дашнаки, уже хоча б за те, що він продовжував війну з Османською імперією. Партія мусаватистів, у якій переважали інтелігенція та середній буржуазний прошарок, стояла за федеративний поділ Росії і завоювала в 1917 р. масову прихильність. Аж до жовтня більшовики скрізь становили меншість, проте в Бакинській раді їх вплив зростав.

Серед мусульман Росії продовжувався поміркований рух, розпочатий у 1905 р.⁶⁰ Спочатку найвпливовішою силою залишався Ліберальний союз мусульман Росії (Іттіфак) з панісламістською орієнтацією. Йому протистояли консервативно-релігійний напрямок, прихильники якого були серед кліру й старої еліти, та радикальна група лівої інтелігенції, яка симпатизувала соціал-революціонерам. У травні 1917 р. близько тисячі обраних депутатів, серед яких — 200 жінок, зібралися в Москві на Перший Всеросійський конгрес мусульман, де більшістю голосів ухвалили рішення (вперше в ісламському світі) про рівність статей і висловилися за федеральну програму, представлену азербайджанськими делегатами. Другий конгрес, який відбувся в липні в Казані, приніс перемогу більш радикальним волзьким татарам, які на передній план висунули соціальні проблеми й висловилися на підтримку створення Національних зборів мусульман. Таким чином, поступова радикалізація політичного життя, яка охопила протягом літа Росію, знайшла відображення і в мусульманському русі. Водночас посилювалися партикулярні тенденції в окремих національних рухах.

У 1917 р. мобілізувалися політично й мусульмани Туркестану. Найважливішою серед організацій різного політичного спрямування була керована джаддистами-реформаторами Мусульманська центральна рада Туркестану. Однак найрадикальніший рух розпочало восени 1917 р. російське населення, яке організувалося в Ташкентську раду. Значно сильніше мобілізованими були степові кочовики, традиційні конфлікти яких із східнослов'янськими поселенцями вибухнули з новою силою. Казахи вже в квітні 1917 р. зібралися в Оренбурзі на свій з'їзд і створили влітку політичну партію — Аляшську орду. Вони вимагали автономії, припинення колонізації і навіть виселення нових поселенців. Жорстокі конфлікти за північні степові області досягли влітку 1917 р. нового загострення внаслідок повернення багатьох киргизів і казахів, які в 1916 р. втекли до Китаю, а тепер вимагали повернути їм їхні колишні пасовища. Конфлікти відбувалися також між башкирами і російськими й татарськими поселенцями. Башкири теж висунули вимогу автономії, яка не узгоджувалася з програмою татар.

⁶⁰ G. v. Mend. *Der nationale Kampf der Rußlandtürken*, с. 120–149; A. Bennigsen, Ch. Lemerrier-Quellejeay. *Les mouvements nationaux chez les musulmans de Russie*, с. 63–92; S. A. Zenkovsky. *Pan-Turkism and Islam*, с. 139–178; B. Hayit. *Turkestan zwischen Rußland und China*, с. 206–252.

Як і 1905 р., численні менші неросійські етноси в 1917 р. мобілізувалися політично й соціально. Кримські татари утворили національну партію (Мілі фірка), яка вимагала автономности й зіштовхувалася незабаром із росіянами й українцями, які кількісно переважали татар у Криму. Поміркований рух північнокавказьких «горців» шукав співпраці з консервативними російськими козаками в боротьбі з переважно соціал-революційно настроєними російськими колоністами. Нечисленна інтелігенція етнічно дуже строкатої групи гірських народів заснувала національні ради та Союз об'єднаних горців і провела два з'їзди, на яких висунула вимогу надання автономії. А влітку посилювалось ісламсько-консервативне спрямування, яке, продовжуючи діяльність Шаміля, готувало «священну війну» проти росіян.

На Середньому Поволжі в травні було скликано з'їзд малих народів, у якому взяло участь понад 500 представників від чувашів, черемисів, вотяків, мордві, зирян, калмиків і вихрещених татар. Делегати заявили про свою солідарність із Тимчасовим урядом, а основний наголос зробили на культурно-мовних вимогах. Далі був ряд зустрічей окремих етносів, декотрі з яких уперше піднімали національно-культурні вимоги. У Сибіру буряти і якути використовували досвід, набутий у 1905 р. Національна дума бурятів і Якутський комітет добивалися запровадження рідних мов у школах та установах і соціальних реформ. Російські регіоналісти Сибіру робили спробу спільними з неросійськими етносами зусиллями розпочати боротьбу проти колоніальної залежності від центру, проте соціальний антагонізм між східнослов'янськими поселенцями і місцевими етносами перешкоджав тісній співпраці.

Таким чином, 1917-й рік приніс майже всім неросіянам Російської імперії дослівно «вибух» національних рухів. Їхні форми й цілі відображали ступінь соціальної та політичної мобілізації окремих етносів і соціальні антагонізми кожного з регіонів. І в робітничих, і в солдатських, і в селянських рухах протягом літа відбулася виразна радикалізація. Вона позначилася не так на політичних цілях, які ні в кого, за винятком поляків і фінляндців, не виходили поза вимогу автономії, як на соціальній компоненті. Селянські маси щораз частіше змушували національні рухи під проводом інтелектуалів враховувати аграрно-соціалістичні цілі. Тому ряд національних партій, які навесні ще симпатизували ліберальним кадетам, восени вже були близькими до російських соціал-революціонерів. Бажаними спільниками російські соціал-революціонери були, зокрема, ще й тому, що, на відміну від централістських лібералів, вони вже здавна сповідували принцип федералізму. Російські соціал-демократи мали у своїй програмі питання права народів на самовизначення ще від 1903 р., проте для інтернаціоналістично зорієнтованої робітничої партії національне питання мало все ж другорядне значення. Меншовики, у яких важлива роль належала грузинам і євреям, висловилися в 1917 р. за позатериторіальну автономію, більшовики ж хотіли використати національний потенціал і висловлювалися за право на самовизначення аж до відокремлення. І хоча через те програма більшовиків була найрадикальнішою з усіх програм російських партій, їм доводилося докласти великих зусиль, щоби знайти собі прихильників на переважно селянській неросійській периферії. Успіх вони мали лише серед латишів, фінів та естонців.

Розстановку політичних сил на контрольованих російськими військами територіях (без урахування Фінляндії) відразу після революції відзеркалюють результати виборів до Установчих зборів у листопаді 1917 р. Обставини, за яких вони проводились: війна, революція, організаційні проблеми — негативно позначалися на вірогідності й повноті цих результатів, проте в реконструйованому Олівером Редкі вигляді їх слід визнати досить промовистими⁶¹. Найвпливовішими силами у виборах були російські соціал-революціонери, які набрали 40% голосів, і більшовики, які мали 23,8%. Російські соціал-революціонери переважали в чорноземних областях, волзьких губерніях і Сибіру, але встановити абсолютно точно відсоток голосів за них неможливо, оскільки вони входили до декількох виборчих блоків із національними партіями, а більшовики — у центрі, промислових областях і серед солдатів. Інші російські партії: меншовики, кадети й праві націоналісти — набрали всі разом менше ніж 10% голосів.

Більшість неросіян вибирали не котрусь із російських партій, а свою національну. Утім, на північному заході більшовики мали значні успіхи: за них було подано в Естонії 40% голосів (за естонські партії — 59%), у тій частині Ліфляндії, яка не була окупована німецькими військами (тепер уже без Риги), — навіть 72% (це був найвищий для них по всій імперії результат), а в населених переважно білорусами Мінській і Вітебській губерніях — відповідно, 63 і 51%. Слід зазначити, що більшість латиських і білоруських, а також багато естонських селян віддали свої голоси більшовицькій робітничій партії.

Частка національних партій становила близько 22% від загальної кількості відомих нам голосів. Оскільки результатів по деяких неросійських регіонах, наприклад майже всіх середньоазійських губерніях, Північному Кавказу і Якутії, не зафіксовано, а подекуди формувалися виборчі блоки з російськими партіями, відсоток потенційних виборців національних партій слід підняти щонайменше на 6 одиниць. Ці партії мали переважно соціал-революційну спрямованість. У першу чергу це стосується українських партій, обраних більшою частиною українських селян; ці партії отримали в чотирьох губерніях понад 70% усіх голосів, причому лівова частка дісталась українським соціал-революціонерам. Незважаючи на те, що переважно неукраїнські жителі міст та промислових областей півдня проголосували за російські партії, вибори до Установчих зборів документально засвідчили, що українці переживали в 1917 р. надзвичайно великий здвиг політичної та соціальної мобілізації. Різким контрастом до цього була ситуація в білорусів, партії яких одержали в Білорусі менше за 1% голосів. Зате етнічні меншини євреїв, поляків і німців вибрали національні партії майже одноголосно, причому сіоністи виразно переважали бундівців.

На Закавказзі три великі етнічні групи віддали голоси за свої традиційні партії: грузини — за меншовиків, вірмени — за дашнаків, азербайджанці — за мусаватистів та інші мусульманські угруповання, тоді як за соціал-революціонерів і більшовиків тут голосувало лише приблизно по 5%. Мусульмани інших регіонів Росії також віддали перевагу своїм партіям, причому в Поволжі та Приураллі татари й башкири голосували за окремими списками

⁶¹ O. H. Radkey. *Russia Goes to the Polls: The Election to the All-Russian Constituent Assembly, 1917* Ithaca — London 1990 (див. передусім таблиці, с. 148–160).

й разом набрали в Уфимській губернії понад 55% голосів. У Казахстані та Середній Азії теж обирали свої партії. Наприклад, в Уральській губернії казахські партії зібрали три чверті голосів. Факт мобілізації протягом року й окремих малих етнічних груп засвідчують результати виборів у чувашів, які в Казанській губернії всі як один віддавали голоси за національний блок, а також у бурятів, партії яких отримали по двох губерніях близько 18% голосів.

Отже, вибори до Установчих зборів показали, що в листопаді 1917 р. більшість неросіян імперії висловилося за національні партії. Це не конче повинно означати, що тоді національні фактори всюди набрали більшого значення, ніж соціальні; радше це увиразнює, що в 1917 р. національні і соціальні рухи відбувались одночасно й у тісній взаємодії. Програми більшості національних партій великого значення надавали соціальним завданням. Без наголошення соціальних чинників їх, як це виявиться в ході громадянської війни, підстерігала небезпека втратити масову підтримку селян. Деякі, як-от провідні партії українців, вірмен і чувашів, були близькими до соціал-революціонерів, які разом із ними становили виразну більшість депутатів. Більшість мусульман далі схилилися до ліберально-поміркового табору, а казахи й киргизи Семиреченської губернії утворили спільно з російськими козаками виборчий блок, спрямований проти східнослов'янських поселенців, настроєних переважно соціал-революційно. Вирішальним було те, що в усіх населених переважно неросіянами регіонах, за винятком Балтійських провінцій і Білоруси, більшовики мали слабку виборчу базу.

Значення національних рухів — а беручи загальніше, невіршеного національного питання — як передумови Жовтневої революції є спірним. Оскільки в більшості національних рухів соціальні й національні чинники поєднувались, виокремити національний елемент ледве чи можливо. Однак цілком певним є те, що національні рухи за автономію ослаблювали позицію Тимчасового уряду, який визначив собі роль захисника єдності Росії. Його непоступливість щодо національних і соціальних вимог та припинення війни були добрим ґрунтом для проростання більшовицьких гасел про землю, мир і право народів на самовизначення й серед багатьох неросіян, а тому були можливими принаймні тимчасові альянси між ними і більшовиками.

Отож на взяття більшовиками влади в Петрограді та великих російських містах у кінці жовтня — на початку листопада 1917 р. більшість національних сил неросійської периферії відреагували попервах вичікувально. Декрети про землю і про мир, а також проголошена 2 листопада Декларація прав народів Росії, у якій підтверджувалася формула про їх право на самовизначення аж до відокремлення, ще раз розворушили сподівання. Проте співпраця з партією Леніна, яка змагала до централізації і неподільної влади й підпорядковувала право націй на самовизначення принципів класової боротьби, виявилась неможливою. Першим виразним сигналом став розпуск більшовиками Установчих зборів 5–6 січня 1918 р. Перемогу більшовиків багато неросіян трактувало як перемогу міста над селом, робітників над селянами, росіян над неросіянами⁶². Тому від кінця 1917 р. посилюлися відцентрові рухи, і до лютого 1918 р. Фінляндія, Естонія, Литва, Україна та Молдавська республіка (Бессарабія) проголосили незалежність. У березні прийшла черга Білоруси — з короткочасним успіхом. У квітні сказала своє

⁶² Так формулює: R. Pipes. *The Formation of the Soviet Union*, с. 53.

слово Закавказька федерація (крім переважно більшовицького тепер Баку), а в кінці 1917 р. тимчасовий мусульманський уряд у Туркестані, Аляшська орда в Казахстані, Центральна рада в Башкирії, коаліція гірських народів і козаків на Закавказзі проголосили територіяльну автономію.

Окрім політики більшовиків, до дезінтеграції Росії значно спричинилися також воєнні події. Німеччина й Османська імперія використали труднощі Росії для нових наступів. Зокрема, німецький наступ призвів до окупації України та залишків Балтійських провінцій і змусив радянське керівництво погодитися 3 березня 1918 р. на Брест-Литовський мир із Центральними державами. Унаслідок цього Російська держава втратила третину свого населення й значну частину свого сировинного та промислового потенціалу.

Отже, карколомний розпад імперії спричинили як внутрішні, так і зовнішні чинники. До літа 1918 р. від Росії від'єдналися такі території: Польща, Литва й Україна — як нові національні держави під німецьким протекторатом; Естонія, Латвія й більша частина Білоруси — також окуповані німцями; Фінляндія — під німецьким захистом; Бессарабія — тепер у рамках Румунії; Грузія, Вірменія та Азербайджан — після розпуску Закавказької федерації. Неясною була ситуація на Північному Кавказі, у Середній Азії та Сибіру, де протистояли навзаєм національні автономістські рухи, більшовики і російські контрреволюційні сили.

Це означає, що через пів року після Жовтневої революції більшовицька Росія втратила майже всі окраїнні області Російської імперії на заході та півдні. Щоправда, більшість рухів за відокремлення значно посилювалися воєнними подіями. Після закінчення Першої світової війни більшовики спробували шляхом повстань і збройною силою відвоювати владу над окраїнами, що відокремилися. І все ж становище більшовиків дедалі погіршувалося аж до кінця літа 1919 р. Під контролем національних урядів, контрреволюційних «білих» та іноземних держав-інтервентів, а разом із союзниками ще й поляків і румунів опинялося все більше земель колишньої імперії. Радянська Росія втратила майже всі території, завойовані від XVII ст.: Сибір, Балтійські провінції, Україну, значні частини Білоруси, Литву, Польщу, Фінляндію, Бессарабію, майже весь Степ, Кавказький регіон і Середню Азію. Російській поліетнічній імперії, схоже, надійшов кінець.

Огляд

Зміни і тяглість у радянській поліетнічній імперії

Від потрясінь Першої світової війни і революції Російська імперія розкололася, її територія звузилася загалом до великоросійської центральної області¹. Паралелі з розпадом радянської поліетнічної імперії на початку 90-х років ХХ ст. очевидні, навіть якщо сьогодні й нема чинника зовнішньої війни. Території, які, поряд із Польщею та Фінляндією, відділилися від Росії в 1918–1919 рр. — три балтійські держави, Україна, Бессарабія та Закавказзя належали до провідних сепаратистських сил і через 70 років. Тимчасом автономістські рухи в Білорусі, Середній Азії, на Північному Кавказі, у Поволжі й Приураллі та в Сибіру як тоді, так і тепер ставили перед собою, принаймні на початку, не такі радикальні цілі. Отже, історія підхопила ситуацію 1918–1919 рр. і надолужила відкладений на добрих сім десятиліть розпад Російської імперії.

1. Реорганізація поліетнічної імперії

1919-й рік не означав кінця російської поліетнічної імперії. Правда, нова радянська держава вимушено відмовилася від важливих територій на заході — після невдалих спроб здійснити там більшовицький переворот. Однак втраченими надовго були лише Польща й Фінляндія, тоді як Балтійські держави, Західну Білорусь і Бессарабію знову було приєднано під час Другої світової війни. Інші відокремлені окраїни царської імперії більшовики відвоювали вже в 1919–1921 рр., а 1924 р. вони розширили межі імперії на сході, долучивши до неї території Бухарського емірату й Хіванського ханства².

Те, що молодій радянській державі вдалося перебороти здавалось би надпотужну ворожу коаліцію й наново консолидувати багатонаціональну імперію, має безліч причин. До них належать: недостатня згуртованість і переважно проросійські національно та реакційні соціально-політично програми «білих» та іноземних інтервентів, які мало що могли протиставити більшовикам, які обіцяли соціальну справедливість, а також були щораз гнучкішими в національних питаннях; пов'язана з цим підтримка більшовиків більшістю промислового пролетаріату, значною мірою російського, і примирення з більшовиками як із «меншим злом» широких селянських мас; беззастережне застосування як важелів влади організаційно міцної Комуністичної партії і потужної Червоної армії; слабкість національних

¹ Програмна праця з питання національностей у радянський період до 1985 р., на яку я опираюся в цьому розділі, це: G. Simon. *Nationalismus und Nationalitätenpolitik*. Пор., окрім цього: В. Nahaylo, V. Swoboda. *Soviet Disunion*; W. Kolarz. *Die Nationalitätenpolitik der Sowjetunion*. Frankfurt/M. 1956.

² Для періоду громадянської війни, як і раніше, визначальною залишається: R. Pipes. *The Formation of the Soviet Union*; для періоду до 1930 р. пор.: H. Carrere d'Encausse. *Le grand défi: Bolcheviks et Nations 1917–1930*. Paris 1987.

рухів в Україні, Білорусі та на Сході, які мали лише часткову підтримку широких мас.

«Збирання земель царської імперії» більшовики здійснювали випробуваними методами батога й медяника та *divide et impera* (з використанням соціальних та етнічних антагонізмів). Їхні дії визначалися в першу чергу жадобою влади й світовим революційним експансіонізмом, а не гаслами про соціальне визволення пролетаріату і право народів на самовизначення, що особливо виразно проявилось в насильницькому завоюванні в 1921 р. демократично узаконеної та міжнародно визнаної — і радянською Росією теж — меншовицької Грузинської республіки. Цього факту не змінює й те, що наступного року Ленін піддав критиці дії більшовиків у Грузії, особливо Сталіна, й застерігав перед «великоросом, шовіністом, та й, урешті, негідником і насильником, яким є типовий російський бюрократ», «успадкований від царизму й лише злегка помазаний радянським миром»³.

На початку 20-х років нова радянська держава консолідувалася як поліетнічна імперія, і постало питання, на яких засадах вона має бути організована. Національне питання завжди відігравало в марксистському мисленні другорядну роль: з ним пов'язували буржуазно-капіталістичний світ, соціалізм мав би відмінити його взагалі й тим усунути національні антагонізми та звільнити шлях для створення понаднаціонального світового суспільства⁴. На протигагу Марксові й Енгельсу, Ленін швидко збагнув революційний потенціал національно пригнічених етносів, а тому включив до програми більшовицької партії «право народів на самовизначення аж до відокремлення й утворення самостійної держави», проте й він був переконаний у першочерговості класової боротьби і вірив, що в соціалістичній Росії національні проблеми щезнуть самі собою. Більшовики спробували, отже, підмінити донаціональний устрій царської імперії постнаціональним, пролетарсько-інтернаціоналістським і перескочити таким чином через фазу національної держави.

Коли ж дійшло до практичного завдання організувати поліетнічну державу, вони хутенько відмовилися від своїх ідеологічних постулатів. Уже 1918 р. Ленін вдався до пропагованого досі його заклятими ворогами, соціал-революціонерами, принципу федералізму, і Росію було проголошено Російською Радянською Соціалістичною Федеративною Республікою. Периферійні регіони залишалися спочатку формально незалежними республіками, поєднаними з Росією військовими союзами та економічними договорами. Лише 30 грудня 1922 р. ці контрольовані більшовиками території було об'єднано у федеративну союзну державу — Союз Радянських Соціалістичних Республік, який спочатку складався з чотирьох республік: Російської Федеративної (з вісьмома автономними республіками й тринадцятьма автономними областями), Української, Білоруської та Закавказької Федеративної. Через два роки було змінено кордони в Середній Азії: незалежні з погляду міжнародного права Бухарську та Хорезмську Народні Республіки, якими в 1920 р. замінили Бухарський емірат і Хіванське ханство, а також проголошену ще 1918 р. Автономну Республіку Туркестан було ліквідовано й замінено новими національними одиницями, з яких статус радянських республік

³ *Lenin Studienausgabe*, т. 2. Frankfurt/M. 1970, с. 275.

⁴ Н. Mommsen, A. Martiny. *Nationalismus, Nationalitätenfrage // Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft: Eine vergleichende Enzyklopädie*, т. 4. Freiburg etc. 1971, кол. 623–695.

отримали спочатку лише Узбекистан і Туркменістан. У 1936 р. було ліквідовано Закавказьку республіку і зафіксовано сталінською конституцією поділ на одинадцять радянських республік (Росія, Україна, Білорусь, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан, Казахстан, Киргизія). Дальші зміни щодо кількості радянських республік відбувалися лише внаслідок анексії нових територій.

Визначальним принципом у формуванні адміністративної структури нової федеративної держави був принцип мовно й національно окреслених територій. Він суперечив не лише антинаціональній комуністичній ідеології, але й демографічному станові речей у Російській імперії з її етнічним калейдоскопом; тут відповіднішим був би розвинений австромарксистами й перейнятий єврейським Бундом принцип культурної автономії. У Середній Азії мовно-національне «розмежування» мало, зокрема, мету знищити давню релігійно-цивілізаційну єдність Туркестану, проте поділ етнічно змішаного, часто багатомовного населення на території, єдиній за мовно-національною ознакою, виявився непосильним.

2. «Золоті» двадцяті

У молодому Радянському Союзі національні проблеми спочатку вдавалося залагоджувати. По-перше, на їх вирішення впливали централізована партійна організація й армія, по-друге, етнічні меншини в республіках отримали широкі культурні права на регіональному та місцевому рівні. Запроваджену в 1921 р. нову економічну політику, спрямовану і на союз із селянами, і на компроміс із буржуазно-капіталістичними силами, супроводжувала гнучка національна політика, яка мала допомогти прив'язати неросіян до радянської держави. Уже в другій фазі громадянської війни Ленін дав початок переходу від закостенілого догматизму до гнучкого прагматизму, який до певної міри продовжував доіндустріальну російську національну політику. Як і тоді, збереження влади та суспільно-політичної стабільності визначало межі, у яких за окремими етнічними групами зберігалася доволі значна свобода дій.

На початковому етапі радянська національна політика, відповідальним за яку був народний комісар Грузії Сталін, замінила принцип права на самовизначення принципом рівності народів у межах федеративного Союзу. На противагу пізньому царизмові, який дискримінував численні неросійські етноси, тепер усі народи мали користуватися політичним і культурним рівноправ'ям. Більше того, ставилася також мета рівності на суспільно-економічному та суспільно-культурному рівні, щоб усунути відставання менш розвинених етносів. Таким чином зникли б — цього сподівалися комуністи — ще наявні національні антагонізми, а національне питання могло б вирішитися. А щоб цього досягти, треба було енергійно побороти — це підкреслювали партія і сам Сталін — залишки російського великодержавного шовінізму в радянській бюрократії.

Як це вже було за царя, центр прагнув співпраці з лояльними неросійськими елітами, які кооптувалися в нову комуністичну керівну верхівку. Треба було компенсувати й колосальні втрати, завдані освіченим верхнім прошарком внаслідок війни, революції, еміграції та громадянської війни. Оскільки ж достатньої кількості російських кадрів не було, уряд, як і в царські часи, звернувся по допомогу до мобільних діаспорних груп. Освічених

еліт балтійських німців, німецького міського населення й поляків більше не існувало, так що тепер до уваги брали в першу чергу євреїв. Євреї вже не підлягали ніяким обмеженням, великі маси їх напливали в міста Росії, де вони навчалися в освітніх закладах. Після десятків років днскримінації та переслідувань багато хто з них очікував на нове краще життя, а тому вони були лояльними до нового радянського режиму. Крім них, до співпраці залучали також вірмен і грузинів, котрі, як і євреї, брали активну участь у соціалістичному русі й мали порівняно високий рівень освіти. Тому кількість євреїв, вірмен і грузинів, часто русифікованих, задіяних у 20–30-х роках у партійних і державних органах, особливо вищих, а також представлених у новій інтелігенції у сфері науки та культури, була дуже високою.

З іншого боку, було облишено пізньоцаристську практику призначати росіян в органи управління окраїн — повернулися до традиційного методу залишати окраїни у віданні лояльних неросійських еліт. Цьому служила політика так званої «коренізації», завдяки якій систематично зростала частка місцевих жителів у республіканських партійних та урядових апаратах. Правда, низький рівень освіти й нестача або відсутність промислових робітників ускладнювали процес коренізації. Кількість росіян — членів Комуністичної партії — знизилася протягом 1922–1917 рр. від 72% до 65% (при 53% від усього населення), тоді як кількість українців і білорусів у партійних організаціях їхніх республік протягом 1922–1932 рр. зросла, відповідно, з 24% і 21% до 59% та 60%. Навіть нації Середньої Азії становили в 1932 р. понад половину членів партії у своїх республіках. У 1929 р. представники титульної для республіки нації складали в Україні 59%, у Білорусь — 66%, а у Вірменії навіть 95% партійного та радянського апарату. Правда, у Середній Азії, де все ще бракувало освічених кадрів, тон у державній адміністрації задавали європейці.

Національна політика 20-х років також продовжувала донаціональну традицію толерантності до неросійських мов і культур, вона йшла навіть далі, свідомо сприяючи розвиткові малих мов. Було вперше створено нові писемні мови для 48 етносів, наприклад, для туркменів, бапширів, чеченців і малих сибірських етносів. Дедалі частіше неросійські мови впроваджувалися в управління та юстицію (насамперед на нижчих щаблях управління), а також в освіту. Дещо, зрештою, так і залишалося в теорії, оскільки, принаймні на вищих рівнях, неможливо було обійтися без російської мови як мови спілкування (*lingua franca*). У дусі інтернаціоналізму й модернізації в кінці 20-х років для 70 мов, передусім мов мусульман, ламаїстів та деяких християнізованих анімїстських етносів, було введено латинський алфавіт. Прагнення до латинізації алфавіту виявили також і східні слов'яни, вірмени, грузини та євреї, проте вони свого письма не змінили. Надання переваги латинці перед кирилицею означало, по-перше, зрив з епохою пізнього царизму, який однобоко протегував російській мові, по-друге, це відповідало світовим революційним очікуванням епохи; по-третє, ліквідація арабської чи, скажімо, монгольської абетки відрізала мусульман і буддистів від їхньої культурної спадщини та їхньої релігії.

Для подолання неписьменности всюди відкривали рідномовні школи. Незважаючи на великі труднощі, цю програму було успішно здійснено: уже 1927 р. 90% білоруських, 94% киргизьких і майже 96% татарських учнів відвідували у своїх республіках рідномовні початкові школи. Школи споруджувалися

також і для етносів, які не мали власної республіки. Наприклад, половина українських євреїв навчалися в школах з мовою викладання їдиш. У 1935 р. у початкових школах Російської Федерації навчання велося принаймні 80-ма, в Узбецькій республіці — 22-ма, у Дагестані — 12-ма мовами. Правда, якість занять була не надто високою, і подолання неписьменности просувалося досить повільно. Щойно 30-ті роки внесли помітну зміну. Поступово створювалися рідномовні середні та вищі освітні заклади, які випускали щораз більше неросійської еліти. Одночасно підтримувалися публікації національними мовами. У 1933 р. 37% усіх газет видавалося неросійськими мовами, а 1938 р. газети виходили 66-ма мовами. Період злету переживали література, мистецтво й наука окремих республік та національних одиниць. У цьому процесі брали участь не лише комуністи. Для прикладу, першим керівником відділу історії Всеукраїнської академії наук став М. Грушевський, колишній голова української Центральної Ради.

Така ліберальна мовна й культурна політика не була для радянського уряду самоціллю. По-перше, він хотів забезпечити стабільність поліетнічної імперії, по-друге — усунути дискримінацію неросіян, а отже — позбутися національних напружень. По-третє, ліберальна політика була добрим прикриттям перед іноземними державами, які слід було революціонізувати. Зокрема, політика щодо мусульман Середньої Азії виставлялася за приклад усій Азії. По-четверте, рідномовні школи й публікації мали поширювати комуністичну ідеологію серед неросіян, виявом чого було гасло: «Культура національна за формою, соціалістична за змістом».

Та вже в другій половині 20-х років ліберальна національна політика нашттовхнулася на ідеологічні бар'єри. Це виразно проявилось в релігійній політиці, яка рано почала суворішати. Особливо драматичними були кампанії проти ісламу, поєднані з укоріненням марксистської ідеології. Було обмежено сферу дії ісламського права, ліквідовано ісламські школи й церковні земельні угіддя, а кампанія боротьби з паранджею мала змобілізувати ісламських жінок проти їхніх чоловіків, готуючи в такий спосіб заміну національному пролетаріатові, якого тут не існувало (пройшла ця кампанія без особливого успіху).

Політика коренізації та ліберальна мовна політика, які протривали аж до середини 30-х років, мали радикальний вплив. Вони виконали свою мету — привернути заднім числом широкі верстви неросіян до революції і партії чи, принаймні, нейтралізувати їх. Ще важливішим було те, що вони істотно прискорили творення націй з великих етнічних груп і подекуди дали врешті початок національному творенню менших етносів. У 20-х роках сконсолідувались як нація українці: українська мова майже повністю запанувала в школах та установах, вперше утворилася численна україномовна еліта, з'явилися україномовні міське населення й промислові робітники. У білорусів цей процес відбувався повільніше, долаючи опір. У менших етносів він тільки-но розпочинався.

Ця консолідація націй і поширення національних ідеологій суперечили очікуванням центру, який своїми заходами хотів добитися ліквідації національних елементів і зміцнити єдність радянської держави. Ставало щораз ясніше, що нові національні еліти не вдовольнятимуться формальною рівністю на якийсь час і культурними й мовними правами, а висуватимуть

також і політичні вимоги. Націонал-комуністи домагалися розширення повноважень своїх республік і ставили за мету ширшу їх участь у політичному житті. Уже 1923 р. з партії було вперше виключено високого комуністичного функціонера — волзького татарина Султана-Галієва, який першочерговим завданням мусульман проголосив антиколоніальну визвольну боротьбу. У 1928 р. його було заарештовано, 1929 р. — засуджено й вислано в Соловецькі табори. А далі почалися чистки серед мусульманських й українських комуністів та інтелектуалів — перші провісники сталінського терору.

3. Однопартійність, терор і часткове повернення до дореволюційних традицій за Сталіна

Поворот від прагматично-гнучкої національної політики до репресивної, який розпочався наприкінці 20-х років, не можна інтерпретувати як просту зміну курсу, що періодично відбувалася в царській імперії. Адже хоча завдання модернізації, систематизації та уніфікації і збігалися з пізньоцаристською національною політикою, сталінська революція зверху означала все ж фундаментальну трансформацію суспільств, до якої традиціоналістська Росія ніколи не прагнула й для якої, до того ж, у неї не вистачило б засобів. Особливо натерпілися за сталінської політики насилля ті неросіяни, творення націй у яких уже давно збудило підозру центру й суспільство яких більше, ніж російське, дотримувалося доіндустріальних традицій.

Нова економічна політика добилася відбудови господарства за навдивовиж короткий час, та все ж відмінність у рівні розвитку окремих регіонів та етносів Радянського Союзу збереглася. Нічого в цьому сенсі не змінила й форсована індустріалізація, яку Сталін розпочав першим п'ятирічним планом (1929–1933), оскільки важку промисловість розбудовували насамперед у старих центрах та в нових на Уралі, у Західному Сибіру та Північному Казахстані, тобто в регіонах, населених переважно росіянами. Необхідні кадри й фахівців усюди набирали в непомірно великих кількостях із росіян, і в містах східних регіонів блискавично зроста частка російського населення.

Примусова колективізація сільського господарства принесла більшості неросіян ще важчі наслідки і ще більше жертв, ніж росіянам. На півдні Середньої Азії Москва розширила вирощування бавовни до рівня монокультури. Колективізація в кочовиків супроводжувалася тим, що їх силою змушували до осілості й руйнували традиційні кланові структури. Середньоазіяти боронилися проти цих масових втручань держави, особливо відчайдушно — кочовики, які повально тікали в Китай або ж забивали свою худобу, що призвело до голодомору. Втрати казанського населення внаслідок еміграції й голоду становили понад його третину й були відносно найбільшими. В Україні та в етнічно змішаних областях північніше від Кавказу й на Нижньому Поволжі примусова колективізація та конфіскація збіжжя викликали в 1932–1933 рр. голод, від якого тільки в Україні померло 5–7 млн. осіб. По цілій країні йшла жорстока «ліквідація куркульства як класу», розкуркулення й депортація заможніших селян і тих, які чинили опір колективізації.

Тоді ж розпочалися чистки серед української еліти, яку запідозрили в націонал-комуністичних тенденціях. У 1936–1938 рр. набагато потужнішою хвилею терору не тільки в Україні, але й у всіх неросійських республіках було

знято і знищено практично всю керівну верхівку. Так зникли всі члени українського політбюро, а із 102 членів і кандидатів українського центрального комітету живими після чисток залишилося троє. Тотально винищувалася не тільки політична, а й інтелектуальна еліта неросійських народів. Чистки забрали також велику частину російських комуністів та інтелектуалів, та все ж вижило набагато більше росіян, аніж неросіян, яких переслідували, зокрема, і як потенційних націоналістів і сепаратистів.

На кінець 30-х років республіки було повністю взято під контроль центру. Радянський федералізм, уже й раніше обмежений існуванням централізованої партійної організації, перетворився тепер на пустопорожній фасад. На вивільнені високі пости ставили переважно лояльних росіян, як, наприклад, Микиту Хрущова в Україні. Політиці «коренізації», і тим самим кооперації з неросійськими елітами, було дано відбій, знову знизився відсоток місцевих кадрів у партійних організаціях республік і в радах, а нова економічна бюрократія формувалася переважно з російських кадрів.

Покінчено було також із ліберальною культурною політикою, уніфікувалася освітня система, соціалістичний реалізм вступав і в Грузію, і в Узбекистан, а «дружба радянських народів», особливо ж «дружба з великим російським народом», була поступово возведена в ранг аксіоми. Основною небезпекою вважався вже не «великодержавний шовінізм», а «місцевий націоналізм». Відповідно до сталінської формули про «соціалізм в одній окремо взятій країні» було створено доктрину радянського патріотизму — нову інтеграційну ідеологію, яка посилено зверталася до дореволюційних коренів. Заклик до міжнародної солідарності пролетарів замінили любов до батьківщини та культ Сталіна: цим більшовики відновили ідеологію націоналізму й віри в царя, які вони дотепер проголошували побореними. Радянський патріотизм усе більше збагачувався російськими національними елементами. Від кінця 30-х років цілеспрямовано підтримувалася російська мова, вивчення якої стало обов'язковим у всіх школах Радянського Союзу. Одночасно скасовувався запроваджений нещодавно для багатьох мов латинський алфавіт, його замінили кирилицею. Проте справді відкритий прорив російських національних тенденцій принесли щойно роки Другої світової війни й період після неї, які за Жданова супроводжувалися, як це вже було до 1917 р., антисемітизмом.

Цей спущений згори радянський патріотизм і російський націоналізм живилися в російському суспільстві, яке переживало потужну соціальну мобілізацію, що супроводжувалась індустріалізацією й розбудовою освітньої системи. Носіями нового російського національного руху, який держава мала на меті контролювати, стали російські промислові робітники та російські кадри, переважно вихідці зі села, яким уряд надавав привілейоване становище і яких можна вважати найважливішою соціальною базою сталінізму. Цей рух, як і перед революцією, спрямовувався, зокрема, проти найбільших діяспорних груп, непропорційно широко представлених на провідних позиціях, особливо проти євреїв. Значення їх незабаром різко зменшилося, і після Другої світової війни уряд перетворив їх на офірного цапа.

Неросійські народи брали меншу, порівняно з росіянами, участь у прискореній модернізації Радянського Союзу, проте і в них зросла частка міського населення, промислових робітників і письменних. Було централізовано економіку й управління, постійно посилювався контроль партії і таємної

поліції, національні культури було уніфіковано, а незалежну думку придушено терором. Примусова колективізація та чистки практично повністю знищили нову політичну й інтелектуальну еліту неросійських націй. Оскільки більшість неросійських народів мали лише досить-таки нечисленну верству освічених, у кінці 30-х років вони знову опинилися цілком без власної еліти, приречені тим самим перебували під опікою російських кадрів. Так сталінська політика сили частково відкинула назад творення націй, яке відбувалось у 20-х роках.

Нове загострення репресивної національної політики принесли депортації під час Другої світової війни. Багато неросіян і росіян, які задихалися під владою Сталіна й сподівалися покращення свого становища від приходу нової влади, співпрацювало з німцями, поки жорстока окупаційна політика націонал-соціалістичної «правлячої раси» не привела врешті більшість із них до тям. Радянська держава відповіла на колабораціонізм окремих груп повальним застережним покаранням цілих етносів. До превентивної депортації ще до війни корейців (з далекосхідного кордону в Середню Азію) у 1941 р. додалося виселення радянських німців. У 1943–1944 рр. прийшла черга калмиків, північнокавказьких етносів: балкарців, інгушів, карачаївців і чеченців, кримських татар і тюркомовного населення Південної Грузії — месхетів. Зокрема, в Азію було транспортовано в товарних вагонах близько 2 млн. людей, де їх поселили як примусових робітників⁵. Під час депортації та в перші роки перебування в Азії приблизно третина їх загинула. Автономні республіки й області цих етносів було ліквідовано, а їх назви витерто із статистичних даних, енциклопедичних видань та історичних праць. Те, що держава, яка перед світом називала себе марксистською, покарала гуртом цілі народи з усіма дітьми, старими людьми, членами партії та військовими, свідчить, як далеко відійшов сталінізм від більшовицьких ідеологічних постулатів, звернувшись до націоналістичного способу мислення, — байду же, що звинувачення народів були переважно безпідставними. Вибираючи етноси, Сталін не забував про російські національні традиції: усі ці етноси вважалися, завдяки створеному національною історією образу, зрадниками і кровними ворогами росіян. Ще в XIX ст. змусили до масової еміграції мусульман Північного Кавказу та кримських татар, а німців ще в Першу світову війну виселили з прикордонних земель

Пакт Молотова-Ріббентропа та перемога в Другій світовій війні дали Радянському Союзові можливість — у традиціях царської імперії — завершити збирання земель Русі й не лише відновити своє панування на населених східними слов'янами територіях, які до 1917 р. належали царській імперії, але й приєднати Східну Галичину, Північну Буковину й Закарпатську Україну, населені переважно українцями (уніятами). Ці землі ніколи не належали до Російської імперії. Наступні «возз'єднані» з Радянським Союзом землі царської імперії — це і Литва, Латвія, Естонія, Бессарабія, і значні гериторії Карелії (спроба приєднати всю Фінляндію не вдалася). Було приєднано північну частину Східної Пруссії, а на сході — Туву. Внаслідок цього центр заги імперії вперше за понад сто років знову змістився в Європу уже в 1931–1941 рр., а надто після повторної окупації нових територій у

⁵ Моторошні сторінки механізмів терору відкриває опубліковане листування Лаврентія Берія і Йосифа Сталіна з питань депортацій: *Депортация: Берия докладывает Сталину // Коммунист* (1991/3) 101–112.

1944 р., на них силоміць надягали радянську «гамівну сорочку». Велику частину неросійських еліт з анексованих земель було депортовано, на їх місце іммігрували росіяни, передусім як керівні кадри й промислові робітники.

Отже, сталінська ера принесла неросіянам Радянського Союзу набагато сильніший, ніж революція, зрив із минулим, оскільки щойно тепер було знищено їх традиційні суспільні устрої та культури. Сталінська політика відійшла від старих методів співпраці з неросійськими елітами й культурної толерантності — вона була більш споріднена з політикою пізнього царизму, за якої вже намітилися і модернізація, і централізація, й уніфікація; знову було пущено в хід російську національну карту, і ця політика живилася національними ідеями в російському суспільстві. Політика інтегрування й асиміляції неросійських етносів проводилася не тільки в ідеологічній площині, а й шляхом терору. Творення націй і національні рухи неросіян знову було відкинено назад. Та все ж радянська імперія була дуже далека від вирішення національного питання в тому вигляді, як його розуміло її керівництво.

4. Десталінізація та формування нових національних еліт

Після смерті Сталіна було ліквідовано ексцеси його національної політики, однак справді послідовного відступу від сталінізму його наступники ні в цій, ні в інших галузях не здійснили. Усе ж вони мусили пригадати собі частково методи 20-х років: «коренізацію», кооперацію з неросійськими комуністами союзних республік, часткову децентралізацію і толерантну мовну та культурну політику. Слід зауважити, проте, що поступки робилися впівсили, і тому національна політика хиталася між гнучкішою лінією і репресивнішою, між поступками і гнобленням. У галузі ідеології цьому відповідало сильніше або слабше, залежно від ситуації, акцентування таких ідеологем, як «розквіт націй і культур», «зближення і злиття націй», причому все ще жива була марксистська віра в автоматичне вирішення національного питання з плином часу. Зупинилася на півдорозі й реабілітація депортованих за Сталіна етносів: якщо північним кавказцям і калмикам дозволено було повернутися в райони колишнього поселення й відновлено було їхні автономні адміністративні одиниці, то кримським татарам, німцям і месхетам у цьому відмовили.

Після періоду певної гнучкості близько 1972 р. паралельно із загальним зовнішньополітичним прикрученням гайок розпочалася більш репресивна національна політика, яка протривала аж до початку 80-х років. В Україні, Грузії та інших республіках відбулися хвилі чисток. Участь неросіян у політичному житті центру скоротилася. Знову робився наполегливіший наголос на навчання російською мовою, російська повинна була стати «другою рідною мовою» всіх народів Радянського Союзу. Як і за пізнього царизму, офіційна політика підхопила російські національні та антиєврейські тенденції, не приєднуючись, однак, до крайніх націоналістичних та антисемітських течій у російському суспільстві.

За тридцять років, що минули після смерті Сталіна, у Радянському Союзі відбулися важливі демографічні зміни. Зокрема, після досягнутого росіянами дуже високого зростання приросту населення, що почалося ще в царський період, і масового заселення неросійських окраїнних областей

природний приріст населення в більшості європейських націй країни став швидко знижуватися, а в азійців, особливо мусульман, — драматично зростати. Більшою стала питома вага азійських народів у загальному населенні: на 1989 р. вона досягла майже 20% (див. Таблицю 3). Після сповільнення в 60-х роках міграції росіян, переважно в Казахстан, де казахи в 1979 р. становили лише 36% населення, частка росіян та інших поселенців у Середній Азії та Закавказзі почала від 70-х років зменшуватися. Зате не припинився наплив російських промислових робітників і кадрів на захід, і в невеличкій Естонії росіяни становили в 1979 р. уже 28%, а в Латвії — 33% населення.

Промисловий розвиток, а заодно й урбанізація ішли в усіх регіонах Радянського Союзу, але при цьому більшість неросіян — передусім жителі Середньої Азії та Північного Кавказу, а також румуни, грузини, литовці, білоруси та українці — були сильніше вкорінені в село, ніж росіяни. Численні території, населені переважно неросіянами, південь Середньої Азії, Закавказзя й Бессарабія далі були постачальниками сільськогосподарської продукції, тоді як промисловість сконцентрувалася в Російській республіці та західних регіонах. Хоча в 30-ті роки й відбулося певне врівноваження економічного розвитку, від 60-х років відносно відставання азійських республік збільшувалося. Це означає, що залишалася різниця в розвитку, яка зберігалася ще з періоду до 1917 р. і зростала в напрямку з північного заходу на південний схід; виразно найвище стояла Балтія, далі Росія, Україна, Білорусь і лише тоді південні та східні регіони. Особливо відстала Середня Азія зі своєю повністю розвиненою бавовняною монокультурою, й далі перебуваючи в колоніальній залежності від центру. А от Балтію, як і в царській імперії, було відведено функцію «вікна в Європу», чогось на зразок поля для експериментальної інноваційної діяльності. Центр свідомо посилював поділ праці між республіками і тим самим — економічну взаємозумовленість і залежність.

Слід зазначити, що і в Радянському Союзі 60–80-х років російський центр відставав від північного заходу імперії. Отже, у дещо слабшій формі, збереглася характерна риса Російської поліетнічної імперії: Росія, домінуючи політично та військово, володіла на заході областями, набагато розвиненішими у своїй суспільно-політичній структурі, економіці й культурі, ніж центр. Якщо взяти за мірило рівень життя, то в росіян, передусім у провінції, він усе ще був порівняно нижчий, ніж у багатьох неросіян периферії. Радянський уряд, як раніше й царський, питання щодо того, як живеться основній масі російської державотворчої нації, турбувало менше, ніж намагання забезпечити панування й привілеї керівних еліт, а також позицію світової потуги імперії. Тому, як і в другій половині XIX ст., певна частина російського населення вважала себе «дискримінованою більшістю», на якій лежав основний тягар радянської політики сили у світі, і реагувала на позірно або й справді привілейованих неросіян із зростаючим почуттям неприязні.

Розбудова освітньої системи вела до появи широко представлених освічених еліт. Щораз зменшувалася різниця в рівні освіти, мусульмани й традиційно селянські народи швидко наздоганяли інші народи. За статистичними відомостями 1980–1981 рр. принаймні 10 національностей мали вищий процент студентства, ніж росіяни; сюди належали, зокрема, буряти, якути, калмики, кабардинці й казахи⁶. Соціальна мобільність неросіян ще зі сталінських часів

⁶ Таблиця в: G. Simon. *Nationalismus und Nationalitätenpolitik*, с. 443 і далі.

робила зайвою присутність в окраїнних регіонах російських кадрів, які тільки перешкоджали. Більшість осіб, які робили соціальну кар'єру (окрім Естонії, Литви, Грузії та Вірменії), формувалися культурно в сильно русифікованій системі середньої та вищої освіти, однак їх приклад доводить, що очікування бурхливої інтернаціоналізації і формування «нової історичної спільноти людей — радянського народу» не справдилися. Якраз навпаки — загальмовані за Сталіна процеси творення націй знову пожвавилися. Зрештою, щодо цього між окремими націями були значні відмінності. Тоді як естонці, латиші, литовці, грузини, вірмени, а також більшість мусульманських груп виявляли високий ступінь етнічної стабільності, русифікаційні тенденції в українців, білорусів, татар, євреїв і німців стали сильнішими, а в деяких менших етносів, таких, як мордва чи карели, прискорена асиміляція призвела до кількісного скорочення. Інтелектуали більшості неросіян розгорнули активну діяльність, повертаючи до життя національні мови, літератури й гуманітарні науки, воскрешаючи національну культурну спадщину й національну свідомість, наскільки це було можливо в умовах поставлених офіційною ідеологією рамок, у першу чергу — в умовах дії аксіоми про «дружбу народів». З часом серед нових національних еліт, які все частіше наштовхувалися на бар'єри Москви та російські кадри з їх підозрою до національних прагнень, нагромаджувалася дедалі більша зневіра.

Правда, тепер неросіяни знову могли краще використати федеративну структуру СРСР. Від 60-х років вони були адекватно представлені в партійному й державному керівництві своїх республік і мали своїх представників також і в центральному апараті влади. В окремих республіках — Казахстані, Азербайджані, Грузії, Латвії — титульні нації навіть були істотно представлені на керівних посадах. Та все ж у центральних органах продовжували домінувати росіяни і, як раніше, усі важливі рішення приймалися в Москві. Проти цього політичного опікунства російського центру раз у раз спрямовувався протест регіональних керівників партії. Ця опозиція вимагала для себе більших прав голосу та автономії, збільшення інвестицій у свої республіки, противилася неперервному напливові росіян у республіки й русифікаційним мовним тенденціям. Приклади цього видно майже в усіх республіках. Так, ще в 1958–1961 рр. було знято з постів за звинуваченням у націоналістичних тенденціях партійних лідерів Туркменістану, Узбекистану, Киргизії, Таджикистану, Азербайджану, Латвії і Молдавії, а на початку 70-х років прийшла черга на українського керівника партії Петра Шелеста.

Як це вже було в ХІХ ст., прискорена модернізація вела до соціальної мобілізації нових верств, які стали в 60-х роках носіями національних рухів. Як і тоді, їх очолила частина інтелектуальних еліт. Ці нелегальні рухи мали різну інтенсивність у різних націй. Першою і найінтенсивнішою була політична мобілізація кримських татар. Від 60-х років вони виступали за повернення їм батьківщини й відновлення їхньої республіки та організовували з цією метою численні демонстрації. Під петиціями до московського уряду стояли підписи великої частини дорослого населення кримських татар. Отож не дивина, що вони були більш ніж надміру представлені серед політичних в'язнів СРСР 70-х років. Подібні вимоги ставили німці, рух яких був не таким радикальним і більш успішним, внаслідок заступництва Федеративної Республіки Німеччини. Відповідні результати мав також рух євреїв,

що посилювався, починаючи від 1967 р. — часу Шестиденної війни Ізраїлю з арабськими країнами. Єврейська еміграція, завдяки підтримці Америки, досягла на 1981 р. понад 200 тис. осіб.

З-поміж націй, які мали власні республіки, лише литовці спромоглися в 60–70-х рр. на масовий рух. Цей рух, як і в ХІХ ст., ґрунтувався на ідентичності національних і релігійних вимог і спирався на католицький клір. «Хроніка Литовської Католицької Церкви» стала одним із найважливіших регулярно публікованих самвидавчих органів, і деякі литовські петиції збирали понад 100 тис. підписів. В інших республіках національну діяльність розгорнули нечисленні гуртки інтелектуалів. Серед українців перед вели «возз'єднанні» лише під час Другої світової війни жителі Західної України, які відновили в підпіллі заборонену 1946 р. уніяцьку церкву, а в Східній Україні переважав насамперед протест проти русифікації. Як і царський уряд, радянський уряд реагував особливо жорстокими репресіями на національні рухи українців, які мали набагато більшу вагу, ніж усі інші неросіяни імперії, з огляду на кількість населення та економічне й стратегічне значення їхньої республіки. Опозиційні групи грузинів, вірмен, естонців і латишів зосереджувалися переважно на культурних і мовних проблемах. На початку 80-х років в Естонії і Грузії дійшло до відкритих демонстрацій проти мовної русифікації, які засвідчили, що й там національний спротив мав масову підтримку. А ось серед мусульманських народів проявів національних рухів майже не було, їхній опір виявлявся в дотриманні ісламського способу життя і, частково, також у відродженні суфістських братств. Та жодний із національних рухів не мав аж до середини 80-х років системного характеру. Більшості сучасників видавалося, що, незважаючи на зростання економічних проблем і політичний застій, радянський режим легко давав собі раду з національностями імперії.

5. «Перебудова» і розпад Радянського Союзу

В історії Росії і Радянського Союзу було фактично правилом, що в поліетнічній імперії поштовх до революційних перетворень виходив не з периферії, а з центру. Реформу економічної і політичної системи Радянського Союзу, ввівши у 1985 р. ключові слова «перебудова» і «гласність», став проводити обраний Генеральним секретарем Комуністичної партії Михайло Горбачов. Через шість років стало ясно, що він по суті започаткував аж ніяк не перебудову, а розвал радянської системи. Як це було вже в 1917–1918 рр., рухи неросійських націй значно спричинилися до розпаду старої системи, а також до творення нових структур⁷.

Сам же Горбачов, з його непохитним марксистським вихованням, певний час не надавав належного значення вибухонебезпечності національно-визвольних рухів. Це виразно виявилось в кінці 1986 р., коли в рамках чисток серед корумпованої панівної еліти Середньої Азії партійного лідера Казахстану казаха Дінмухамеда Кунаєва було замінено росіянином. Як наслідок — бурхливі маніфестації казахів в Алма-Аті, перші відкриті національно мотивовані

⁷ Про це пор.: G. Simon, *Die Nationalbewegungen und das Ende des Sowjetsystems // Osteuropa* 41 (1991) 774–790; G. Simon, *Die nationale Frage — Motor oder Bremse der Perestrojka? // Umbau des Sowjetsystems: Sieben Aspekte eines Experiments* / ред. A. Kappeler. Stuttgart — Bonn 1990, с. 80–110; E. S. ..., *z. Eine Weltmacht zerbricht: Nationalitäten und ... in der ...*. Frankfurt/M. 1990.

заворушення. Та й згодом національна політика Москви не встигала за розвитком подій, безуспішно намагаючись повернути події під свій контроль традиційним методом батога і медяника.

У 1988 р. дійшло до вибуху національних конфліктів, які вже давно визрівали під поверхнею. Початок у цілій низці масових національних рухів належить вірменам, які на багатолюдних демонстраціях вимагали приєднання до Вірменії населеної переважно вірменами автономної області Нагірний Карабах, яка належала до Азербайджанської республіки. Реакція азербайджанців була нестримною, і повторилася запекла громадянська війна 1905 і 1917–1918 рр.: примусові виселення, економічні блокади, вірменські погроми, кровопролиття в боях з уведеними в Баку військами, партизанська війна. Піднялись і грузини, але тільки жорстокий розгін демонстрації в Тбілісі із застосування військ призвів у квітні 1989 р. до швидкої радикалізації національного руху, який незабаром зіштовхнувся з вимогами негрузинських меншостей — осетинів та абхазців.

Провідну роль у визвольних рухах перейняли протягом 1988 р. естонці, латиші й литовці. Їхні народні фронти, які вирізнялися демократичними акціями, вимагали економічної та мовно-культурної автономії, спрямовувалися проти дальшого поселення в їх республіках росіян. Відчутного поштовху надала рухам балтійських націй дискусія навколо здійсненої всупереч міжнародному праву анексії їхніх держав Радянським Союзом у 1940 р. Це вже провіщало відновлення незалежних держав. Естонія була першою республікою, яка проголосила восени 1988 р. свою суверенність. Щораз радикальніший рух румунів у Молдавській республіці теж покликався на анексію 1940 р. і вимагав повернення до румунської мови (з латинським письмом); йому протистояли українська, російська й гагаузька меншини.

Національний рух в Україні потребував трохи більше часу для мобілізації широких мас. Моментально відреагувала тільки Західна Україна, яка належала до Радянського Союзу лише від 1939 чи, точніше, від 1944 р. Тут українці відкрито оголосили себе вірними греко-католицької церкви, яку незабаром знову було офіційно визнано. Український рух під проводом демократичної організації «Рух» був особливо активним передусім у мовному питанні і, з перемінним успіхом, намагався мобілізувати також населення сходу та півдня республіки. Цілковитим несподівано досяг вже 1988 р. досить значного поширення національний рух білорусів. Зі сну білорусів вивело виявлення масових поховань жертв сталінської таємної поліції.

А в Середній Азії національні та ісламські рухи на поверхню ще не виходили, й ініціатива, спрямована на національне визволення, спускалася тут «зверху». Однак розмір потенціалу конфлікту в економічно відсталій та екологічно зруйнованій Середній Азії виразно засвідчив цілий ряд жорстоких сутичок: уже 1989 р. в узбецькій частині Ферганської долини відбулися погроми насильно депортованих сюди Сталіним месхетів, наступного року мали місце міжетнічні конфлікти в Таджикистані, а в тій же Ферганській долині дійшло до вкрай кривавих сутичок між киргизами та узбеками.

До кінця 1990 р. усі союзні республіки проголосили свою суверенність, що означало, як правило, політичну й економічну автономію та визнання їхніх мов і культур. До них приєднався ряд автономних республік. Зокрема, вимоги широкої автономії підняли в Російській республіці чеченці та інгуші,

волзькі татари, мордва, удмурти (возяки), комі (зіряни), калмики, якути, буряти та інші малі етноси, такі, як чукчі й коряки. Пожвавилася також автивність німців і кримських татар, які вимагали повернення їм їхніх автономних республік, та євреїв, які масово емігрували. Ледве чи вдасться переоцінити значення того, що від радянського центру унезалежнювалася й Російська республіка, яка проголосила в червні 1990 р. суверенність. При цьому важливим було те, що взяв гору не національно-більшовицький чи реакційно-антисемітський, а демократичний варіант російського національного руху, на чолі якого став Борис Єльцин.

До національних рухів, розвинених у 1988 і 1990 рр. майже всіма етнічними групами Радянського Союзу, додалися численні інші конфлікти, які давно накопичувалися. Явна економічна криза, яка від кінця 70-х років проявлялася в зниженні рівня життя, надала особливої ваги економічним вимогам. Вони поєднувалися із соціальним протестом, спричиненим, зокрема, ростом безробіття, та з екологічною свідомістю, як видно, наприклад, із протесту проти атомних електростанцій (особливо після Чорнобильської катастрофи) або проти екологічного лиха в Сибіру та Середній Азії (наприклад, висихання Аральського моря). Противниками національних рухів на заході були не тільки московський центр з його апаратами влади, але й щораз частіше також комуністичні партії республік. Назріла криза партії та її ідеології.

Від 1988 р. у національних рухах передували ті нації, які досягли фази масового руху ще до 1917 р. Національна мобілізація, перейнята від поляків, які ще раніше завдали своїм рухом «Солідарність» вирішального поштовху дезінтеграції радянської системи, тепер теж найшвидше і з найбільшим успіхом відбувалася в естонців, латишів, литовців, грузинів і вірмен. Як і тоді, за ними йшли українці, азербайджанці, а далі, із щораз слабшими виявами, ряд інших націй, серед яких і мусульмани Середньої Азії, рівень національної мобілізації яких усе ще був доволі слабким. Найважливішою відмінністю, порівняно з 1917–1920 рр., було те, що тепер і росіяни перестали ідентифікувати себе з імперською державою, чого тоді не зробили ані реакційний, ані ліберально-конституційний рух, ані постнаціональні комуністи. Тепер щораз більше росіян приходило до переконання, що — як усередині країни, так і в зовнішніх відносинах — імперська політика приносить більше клопотів, ніж користі, й вигідна лише для панівної еліти, а не для основної маси російського народу.

Значно інтенсивнішими, ніж до 1917 р., були, починаючи від 1989 р., національні рухи білорусів і румунів. Саме на цих прикладах видно, що протягом понад семи десятиліть радянської влади ситуація різко змінилася. Рамки національно визначених республік, результати творення націй у 20-х — на початку 30-х років, яких сталінський терор так і не зміг повністю знищити, і соціальна мобілізація ширших мас унаслідок швидких змін в економіці й освіті істотно поліпшили передумови для національних рухів. Визначальне значення для румунів Бессарабії мав факт, що вони не належали до Радянського Союзу в міжвоєнний період. Це ж саме можна сказати і про балтійські нації, які до 1940 р. мали свої незалежні національні держави. Ця державна традиція є вагомим поясненням того, чому в Балтії прагнення до незалежності були найсильнішими, і вона також пояснює й неочікувано радикальний

рух румунів і грузинів, причому грузини вимагали також перегляду суперечної міжнародному праву анексії їхньої національної держави в 1921 р. Інші національні рухи теж покликалися на короткий період незалежності (часто сумнівної) після Жовтневої революції і намагалися таким чином прив'язуватися безпосередньо до дорадянського періоду. Каталізатором національної ідентичності служили також довго замовчувані «буржуазні» національні рухи царського періоду та національне відродження 20-х років.

Як і після Жовтневої революції, після декларування автономії чи суверенності не забарилися проголошення незалежності. Початок у березні 1990 р. заклала Литва, тоді як Естонія, Латвія, Грузія й Вірменія спершу оголосили лише про перехід до незалежності. Грузія проголосила незалежність у квітні 1991 р. Остаточний розпад радянської імперії відбувся після невдалої спроби реакційних сил здійснити в серпні 1991 р. переворот. Тут уже майже всі союзні республіки проголосили незалежність; Литва, Латвія й Естонія вийшли зі складу Радянського Союзу й знову були визнані як незалежні держави. Всенародний референдум 1 грудня 1991 р. абсолютною більшістю голосів висловився за незалежність України, найважливішою, поряд із Росією, республіки. Тим було остаточно вирішено долю Радянського Союзу: у кінці 1991 р. він припинив існування як держава, і президент Горбачов подав у відставку. На місці Радянського Союзу з'явилася Співдружність Незалежних Держав (без Балтійських республік).

Ідеологічний вакуум, який утворився через крах комунізму, заповнився національними ідеями. Замість теоретично понаднаціонального, а практично російського за спрямуванням Радянського Союзу з'явилися нові національні держави. Оскільки ці постали з окремих радянських республік національні держави визначаються не лише політично, але й мовно-етнічно, вирішальне значення матиме питання розвитку національних ідеологій в умовах, коли вони не служать більше рушійною силою звільнення з-під радянського панування, а повинні інтегрувати державу. Оскільки всі республіки є етнічно мішаними, центральним питанням стає ставлення державних націй до національних меншин, серед яких всюди також і росіяни. Отже, національні проблеми зберуться, тільки на іншому рівні. Чи нові державні нації орієнтуватимуться на демократичну конституційну державу, гарантуючи права своїм меншинам, чи переможе реакційний, агресивний всередині країни й у зовнішніх відносинах націоналізм?

Що залишиться від понад чотирьохсотлітньої Російської імперії? Сьогодні ще рано робити прогнози, чи збережеться зменшений за своїм територіальним складом Радянський Союз як вільний союз держав. Після того, як окремі нації реалізують свою незалежність у національній державі, вони, не виключено, знову шукатимуть шляхів до утворення понаднаціональної спільноти. Що збережеться найближчим часом — то це поліетнічна імперія Російської федерації, у якій росіяни становили на 1989 р. 81,6% населення. Чи й далі належатимуть до цієї імперії неросіяни, у випадку мусульман Північного Кавказу є сумнівним. Інші ж регіони й етноси: волзькі татари, башкири, чуваші, мордва, марійці, удмурти, комі, карели, калмики, буряти, якути та інші ще менші групи — мають, внаслідок розміщення всередині російської території поселення, мало шансів на державну самостійність. Це може означати, що в обсязі, який вона мала в середині XVII ст., а потім знову

під час громадянської війни, поліетнічна Російська імперія могла б існувати й далі.

Та й інші народи не зможуть миттєво позбутися спадщини поліетнічної імперії. Важливими залишаються етнодемографічне змішання й економічні взаємозв'язки, а також відбиток політичної культури й ментальности. Прийшов час національних держав, у яких спосіб мислення визначатиметься спогадом про царську «тюрму народів», перетворену за Сталіна в катівню, — спогадом про політичне та військове гноблення, економічні визискування й засилля чужої культури, які виходили з російського центру. Можливо, колись надійде час, коли пригадуватиметься також і космополітичний світ, у якому, хоч і панували соціальна несправедливість і політичне опікунство, усе ж відкриті світові бюрократи й інтелектуали — росіяни і поляки, німці і татари, фінляндці і грузини — діяли й мислили в понаднаціональному взаємозв'язку. А може навіть, як у випадку держав-спадкоємиць Габсбурзької монархії, дійде колись до ностальгійної ідеалізації поліетнічної Російської імперії, географічні й духовні кордони якої були набагато ширшими, ніж кордони етнічних національних держав.

Додатки

Таблиці

Таблиця 1:

Етноси Російської імперії за мовними групами (на 1900 р.)

<i>А. Індоевропейські мови</i>	
1. Слов'янські мови	
– східні слов'яни	росіяни, українці, білоруси
– західні слов'яни	поляки
– південні слов'яни	болгари
2. Балтійські мови	литовці, латиші
3. Іранські мови	таджики, осетини, курди, цигани
4. Вірменська мова	вірмени
5. Романські мови	румуні (молдавани)
6. Германські мови	німці, євреї (їдиш), шведи

<i>Б. Уральські мови</i>	
1. Фінські мови	фіни, естонці, мордва, вотяки (удмурти), черемиси (марійці), зиряни (комі і комі-перм'яки), карели, іжорці (інґри), вепси, лаппи
2. Угорські мови	остяки (ханти), вогули (мансі)
3. Самоїдські мови	самоїди (ненці та ін.)

<i>В. Алтайські мови</i>	
1. Тюрко-татарські мови	чуваші; азербайджанці, туркмени, турки, гагаузи; казахи, каракалпаки, татари, башкири, ногайці, кумики, балкарці, карачаївці; узбеки (сарти), киргизи; уйгури, хакаси, шорці, якути, алтайці
2. Монгольські мови	буряти, калмики
3. Тунгусо-маньчжурські мови	тунгуси (евенки) та ін.

<i>Г. Кавказькі мови</i>	
1. Південна група	грузини, мінґрели, свани, аджарці
2. Північно-західна група	кабардинці, черкеси (разом із адигеями), абхазці
3. Північно-східна група	чеченці, інгуші
4. Дагестанська група	аварці, лезги, даргинці, лакці та ін.

<i>Г. Палеоазійська група</i>	чукчі, коряки, юкагіри та ін.
-------------------------------	-------------------------------

---

Таблиця 2:

Етнічні групи Російської імперії за релігіями (на 1900 р.)

<i>А. Християнство</i>	
1. Російська православна церква	росіяни, українці (більшість), білоруси (більшість), румуни (молдавани), болгари, греки; грузини; чуваші, мордва, черемиси (більшість), вотяки, карели, іжорці, вепси, лапти, зиряни, вогули, остяки, самоїди (більшість), якути, хакаси, шорці, алтайці, осетини (більшість), гагаузи, цигани
2. Католицька церква	поляки, литовці, німці (частина), білоруси (частина)
– уніятська церква	українці (частина), білоруси (частина), вірмени (частина)
3. Протестанти	фіни, естонці, латиші, німці (більшість), шведи
4. Вірменська григоріянська церква	вірмени
<i>Б. Юдаїзм</i>	
	євреї, караїми, тати
<i>В. Іслам</i>	
1. Сунніти	татари, азербайджанці (частина), казахи, узбеки, таджики, туркмени, киргизи, каралпаки, уйгури, башкири, чеченці, інгуші, кабардинці, черкеси, абхазці, аварці, лезгини, даргинці, лакці, карачаївці, балкарці
2. Шіїти	азербайджанці (більшість)
<i>Г. Буддизм (ламаїзм)</i>	
	буряти, калмики
<i>Г. Природні релігії</i>	
	численні етноси Півночі й Сибіру (частково зачислені формально до російської православної церкви), такі, як тунгуси, чукчі, самоїди та ін.

Таблиця 3:
Етнічні групи Російської імперії і Радянського Союзу
(згідно з кордонами)¹

ТАБЛИЦІ

	1719		1897		1989	
	в тисячах	%	в тисячах	%	в тисячах	%
Всього	15764,8	100	125640,0	100	285743	100
росіяни	11127,5	70,58	55667,5	44,31	145155	50,80
українці	2025,8	12,85	22380,6	17,81	44186	15,46
білоруси	382,7	2,43	5885,6	4,68	10036	3,51
<u>східні слов'яни</u>	<u>13536,0</u>	<u>85,86</u>	<u>83933,7</u>	<u>66,80</u>	<u>199377</u>	<u>69,77</u>
карели	80,9	0,51	208,1	0,17	131	0,05
іжорці	14,6	0,09	13,8	0,01	0,8	0,00
вепси	8,3	0,05	25,8	0,02	13	0,00
лаппи	1,5	0,01	1,8	0,00	1,9	0,00
зиряни ²	50,6	0,32	258,3	0,20	497	0,17
самоїди	6,0	0,04	15,9	0,01	35	0,01
<u>Північ</u>	<u>161,9</u>	<u>1,03</u>	<u>523,7</u>	<u>0,42</u>	<u>678,7</u>	<u>0,24</u>
волзькі татари	293,1	1,86	1843,2	1,46	6649	2,33
чуваші	217,9	1,38	843,8	0,67	1842	0,64
мордва	107,4	0,68	1023,8	0,81	1154	0,40
черемиси	61,9	0,39	375,4	0,30	671	0,23
вотяки	48,1	0,31	420,8	0,33	747	0,26
башкири	171,9	1,09	1321,4	1,05	1449	0,51
тептярі	22,6	0,14	117,8	0,09		
<u>Поволжя/</u> <u>Приуралля</u>	<u>922,9</u>	<u>5,85</u>	<u>5937,2</u>	<u>4,73</u>	<u>12512</u>	<u>4,37</u>
сибірські татари	15,3	0,10	50,0	0,04	?	
остяки	16,7	0,11	19,7	0,02	23	0,01
вогули	2,0	0,01	7,7	0,01	8,5	0,00
хакаси та ін.	13,1	0,08	37,7	0,03	80	0,03
шорці			12,0	0,01	17	0,01
алтайці			40,0	0,03	71	0,02
буряти	47,8	0,30	288,7	0,23	421	0,15
тунгуси	17,7	0,11	65,5	0,05	47	0,02
якути	35,2	0,22	227,4	0,18	382	0,13
чукчі			11,8	0,01	15	0,01
інші	7,9	0,05	21,6	0,02	244	0,09
<u>Сибір</u>	<u>155,7</u>	<u>0,99</u>	<u>782,1</u>	<u>0,62</u>	<u>1308,5</u>	<u>0,46</u>
калмики	200,0	1,27	190,6	0,15	174	0,06
ногайці	113,6	0,72	64,1	0,05	75	0,03
кримські татари			220,0	0,18	272	0,10
<u>Степ</u>	<u>313,6</u>	<u>1,99</u>	<u>474,7</u>	<u>0,38</u>	<u>521</u>	<u>0,19</u>

естонці	309,2	1,96	1002,7	0,80	1027	0,36
латиші	162,2	1,03	1435,3	1,14	1459	0,51
фіни	164,2	1,04	143,1	0,11	67	0,02
шведи	8,0	0,05	14,2 ⁴	0,01		
поляки			7931,3	6,31	1126	0,39
литовці			1659,1 ⁵	1,32	3067	1,07
евреї			5063,2	4,03	1449	0,51
румуни (молдавани)			1121,7	0,89	3498	1,22
болгари			172,5	0,14	373	0,13
гагаузи			55,8	0,44	198	0,07
<u>захід</u>	<u>643,6</u>	<u>4,08</u>	<u>18598,9</u>	<u>14,81</u>	<u>9711</u>	<u>3,40</u>
грузини			1352,5	1,08	3981	1,39
вірмени			1173,1	0,93	4623	1,62
азербайджанці			1440	1,15	6770	2,37
курди			99,9	0,08	152	0,05
абхазці			72,1	0,06	105	0,04
інші			302,2	0,24	50	0,02
<u>Закавказзя</u>			<u>4439,8</u>	<u>3,53</u>	<u>15681</u>	<u>5,49</u>
чеченці			226,5	0,18	957	0,33
аварці			212,7	0,17	601	0,21
осетини			171,7	0,14	598	0,21
лезгини			159,2	0,13	466	0,16
кабардинці			98,6	0,08	391	0,14
даргинці			130,2	0,10	365	0,13
кумики			83,4	0,07	282	0,10
інгуші			47,4	0,04	237	0,08
лакці й табазарани			90,8	0,07	216	0,08
черкеси			44,7	0,04	177 ⁶	0,06
карачаївці			27,2	0,02	156	0,05
балкарці			27,1	0,02	85	0,03
інші			1,6	0,00	104	0,04
<u>Кавказ</u>			<u>13216,1</u>	<u>1,05</u>	<u>4635</u>	<u>1,62</u>
казахи			3881,8 ⁷	3,09	8136	2,85
киргизи			634,8	0,51	2529	0,89
узбеки			1880 ⁸	1,43	16698	5,84
таджики			350,4	0,28	4125	1,48
туркмени			281,4	0,28	2729	0,96
каракалпаки			104,3	0,08	424	0,15
уйгури			100	0,08	263	0,09
інші					112	0,04
<u>Середня Азія</u>			<u>7152,8</u>	<u>5,69</u>	<u>35106</u>	<u>12,29</u>

німці	31,1	0,20	1790,5	1,43	2039	0,71
греки			186,9	0,15	358	0,13
цигани			44,5 ⁹	0,04	262	0,09
корейці			26,0	0,02	439	0,15
інші			334	0,27	340	0,12
<u>діаспорні групи</u>			<u>2470,9</u>	<u>1,91</u>	<u>3438</u>	<u>1,20</u>

¹ Дані для 1719 р. за: В. Кабузан. *Народы России в XVIII веке: Численность и этнический состав*. Москва 1990; для 1897 (без Великого князівства Фінляндії, Бухарського емірату й Хіванського ханства) за: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897* / ред. Н. Bauer, А. Kappeler, В. Roth, т. 2. Stuttgart 1991; для 1989 р.: *Народное хозяйство СССР в 1989 г.*: Статистический ежегодник Москва 1990, с. 30–33. Не цілком певними є дані для 1719 р. і подані курсивом цифри двох інших переписів. Пор. щодо окремих етнічних груп також: R. A. Mark. *Die Völker der Sowjetunion: Ein Lexikon*. Opladen 1989.

² Разом із перм'яками.

³ Без Великого князівства Фінляндії, де на 1900 р. жило близько 2,2 млн. фінів, що становило 1,75%, а разом із фінами за межами Великого князівства — близько 1,83% населення Російської імперії, див.: *Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия. Россия. Германия* / вид. А. И. Кастелянский. Санкт-Петербург 1910, с. 627.

⁴ Не рахуючи шведів Великого князівства Фінляндії, які на 1897 р. становили десь 300 000, тобто приблизно 0,24% від загального населення імперії (разом із Фінляндією).

⁵ Разом із жемайтійцями.

⁶ Адигей і черкеси.

⁷ У 1897 р. казахів і киргизів не завжди розрізняли. Дані за: Н. Е. Бекмаханова. *Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма*. Москва 1986, с. 175, 182.

⁸ Узбеки і сарти.

⁹ Насправді в 1897 р. число циган було набагато вищим, оскільки перепис населення подає тільки тих осіб, які назвали рома як свою рідну мову.

Таблиця 4:

Ступінь урбанізації окремих етносів Російської імперії у 1897 р.
(процент згідно із загальними даними за етнічними групами)¹

Російська імперія	13,4		
євреї	49,42	румуні	5,72
таджики	29,50	українці	5,61
німці	23,38	литовці	3,16
вірмени	23,25	білоруси	2,91
сарти	21,06	гірські народи Кавказу	1,96
поляки	18,35	якути	1,71
греки	17,99	карели	1,34
латиші	16,05	казахи	1,17
росіяни	15,85	башкири	1,05
естонці	13,92	етноси Середнього Поволжя	0,92
узбеки	12,63	буряти	0,71
татари й азербайджанці	11,29	калмики	0,66
грузини	9,41	тунгуси	0,29
болгари	8,32	чукчі	0,07

¹ Дані подано за: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897* / ред. Н. Bauer, А. Kappeler, В. Roth, т. 2. Stuttgart 1991.

Таблиця 5:
Етнічний склад великих міст Російської імперії у 1897 р.¹

місто	мешканці (в тис.)	росіяни %	українці %	поляки %	євреї %	німці %	вірмени %	мусульмани %	інші %	
Петербург	1264	86,5	0,4	2,9	1,0	4,0	0,1	0,4	1,7	фіни
Москва	1039	95,0	0,4	0,9	0,5	1,7	0,2	0,5	0,2	французи
Варшава	684	7,3	1,3	61,7	27,1	1,7	0,0	0,1	0,2	румуні
Одеса	404	49,1	9,4	4,3	30,8	2,5	0,4	0,5	1,3	греки
Лодзь	314	2,2	0,1	46,4	29,4	21,4	0,0	0,0	—	
Рига	282	15,8	0,1	4,8	6,0	23,8	0,0	0,2	45,0	латиші
Київ	248	54,2	22,2	6,7	12,1	1,8	0,0	0,8	1,1	білоруси
Харків	174	63,2	25,9	2,3	5,7	1,4	0,3	0,5	0,4	білоруси
Тіфліс	160	28,1	1,7	2,6	1,8	1,8	29,5	5,4	26,4	грузини
Ташкент	156	9,6	1,7	1,4	0,9	0,4	0,0	85,8	—	
Вільно	155	20,0	0,3	30,9	40,0	1,4	0,0	0,5	2,0	литовці
Саратов	137	88,8	0,9	1,3	0,9	6,1	0,0	1,3	0,3	мордва
Казань	130	73,4	0,5	1,1	1,0	0,8	0,0	22,0	0,4	чуваші
Ростов	119	79,2	4,7	1,2	9,4	1,0	1,9	1,1	0,6	греки
Тула	115	95,9	0,8	0,6	2,0	0,4	0,0	0,1	0,1	білоруси
Астрахань	113	76,7	0,4	0,6	1,9	1,4	3,6	14,8	0,1	мордва
Катеринослав	113	41,8	15,8	3,0	35,4	1,3	0,0	0,8	1,2	білоруси
Баку	112	33,4	0,8	0,8	1,7	2,2	17,1	40,6	0,9	грузини
Кишинів	108	27,0	3,1	3,0	45,9	1,2	0,3	0,2	17,6	румуні

¹ Дані подано за: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897* / ред. Н. Bauer, А. Kappeler, В. Roth, т. 2 Stuttgart 1991.

Таблиця 6:
Важливі етнічні групи Російської імперії за станами
(1897 р., процент від загальної кількості групи)¹

ДОДАТКИ

	Родове дворянство	Особисте дворянство	Клір христи- янських конфесій	Купці й почесні громадяни	Міщани	Селяни	Косаки	Інородці	Іноземці
загалом	0,97	0,50	0,47	0,49	10,66	77,13	2,33	6,60	0,51
росіяни	0,87	0,84	0,82	0,73	8,24	83,71	4,15	0,04	0,53
українці	0,30	0,16	0,26	0,19	5,69	90,94	2,21	0,00	0,07
білоруси	1,50	0,16	0,17	0,10	5,73	92,16	0,06	0,00	0,02
поляки	4,41	0,78	0,04	0,11	15,28	77,70	0,00	0,00	1,45
литовці	2,41	0,08	0,04	0,00	3,95	93,34	0,00	0,00	0,09
латиш	0,03	0,08	0,02	0,08	4,70	94,86	0,00	0,00	0,05
естонці	0,03	0,05	0,04	0,06	4,38	95,01	0,00	0,00	0,05
німці	1,39	0,96	0,14	1,49	18,12	70,72	0,01	0,00	6,77
євреї	0,00	0,07	0,00	1,54	94,16	3,90	0,00	0,01	0,13
греки	0,37	0,30	0,83	0,73	6,94	65,23	0,02	0,02	
румун	0,26	0,17	0,58	1,13	8,02	89,29	0,01	0,00	
грузини	5,29	1,04	2,18	0,38	3,55	87,33	0,05	0,00	
вірмени	0,83	0,55	1,30	1,68	15,00	76,06	0,01	0,00	
гірські народи Кавказу	0,58	0,20	0,04	0,03	0,29	92,65	0,30	5,78	0,04
татари й азербайджанці	1,60	0,09	0,03	0,17	7,28	83,29	1,17	4,73	1,36
етноси Середнього Поволжя	0,00	0,00	0,02	0,00	0,52	99,03	0,38	0,00	0,00
етноси Уралу	0,07	0,03	0,00	0,12	0,17	99,50	0,07	0,04	0,00
калмики	0,01	0,02	0,00	1,21	0,15	0,36	15,23	15,23	0,00
етноси Середньої Азії	0,03	0,01	0,00	0,01	0,14	0,67	0,02	0,02	0,19
етноси Сибіру	0,02	0,01	0,01	0,04	0,06	0,50	3,91	3,91	0,01

¹ Дані подано за: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897* / ред. Н. Bauer, А. Kappeler, В. Roth, т. 2. Stuttgart 1991.

Станові категорії скрізь подано з членами сімей (пор. про це: *Die Nationalitäten*, т. 1. Stuttgart 1991, с. 392–429).

Склад наведених у Таблицях 7–9 мовних груп, які охоплюють декілька мов:

– гірські народи Кавказу: осетини, лезгини, аварці, чеченці, інгуші, черкеси, кабардинці, абхазці, кумики, ногайці та ін.; – етноси Середнього Поволжя: черемиси, чуваші, мордва, вотяки; – етноси Уралу: башкири, тептяри, татари; – етноси Середньої Азії: таджики, туркмени, казахи, киргизи, узбеки, сарти, каракалпаки, уйгури та ін.; – етноси Сибіру: якути, буряти, тогули, остяки, самеди та ін.

Таблиця 7:
Етнічні групи Російської імперії за окремими професійними групами на 1897 р.
(з членами сімей, процент від загальної чисельності етносу)¹

	сільське господарство	обробка	торгівля	послуги	прислуга	вільні професії	рант'є	управління	армія	церква
загалом	74,6	9,5	3,3	2,2	4,6	0,7	1,2	0,8	1,0	0,6
росіяни	71,6	11,0	2,5	2,9	4,4	0,8	1,3	1,1	1,4	0,9
українці	87,2	4,8	0,7	1,0	3,5	0,2	0,4	0,4	0,8	0,3
білоруси	90,9	2,8	0,2	0,9	2,8	0,2	0,5	0,4	0,5	0,5
поляки	63,0	13,0	1,3	2,8	12,0	0,9	2,5	1,2	1,2	0,3
литовці	85,8	4,1	0,3	0,9	5,6	0,1	0,7	0,4	0,4	0,3
латиші	69,4	13,3	1,2	2,8	8,2	0,6	1,2	0,7	0,5	0,1
естонці	68,3	13,5	1,4	2,8	8,7	0,6	1,4	0,7	0,5	0,1
німці	57,7	20,9	3,3	2,4	6,3	2,3	3,5	1,0	1,0	0,3
євреї	3,8	34,5	36,7	6,5	6,6	3,3	3,4	0,2	1,1	1,8
греки	73,0	9,0	6,7	3,2	2,9	0,5	1,7	0,4	0,4	0,7
румуні	92,9	1,9	0,3	0,4	1,9	0,1	0,3	0,2	0,7	0,5
грузини	82,5	4,0	1,9	2,1	3,3	0,3	2,6	0,6	0,5	1,0
вірмени	71,4	9,6	6,4	2,6	4,1	0,4	1,8	0,7	0,5	0,8
гірські народи Кавказу	89,3	3,2	0,7	0,4	3,2	0,1	0,5	0,4	0,2	0,3
татари й азербайджанці	81,7	4,2	3,9	2,0	4,0	0,2	0,7	0,4	0,7	0,6
етноси Середнього Поволжя	97,4	0,6	0,1	0,1	0,5	0,1	0,1	0,1	0,3	0,1
етноси Уралу	92,4	2,0	0,8	0,4	1,5	0,1	0,1	0,1	0,2	0,6
калмики	71,2	1,1	0,3	0,2	23,4	0,1	0,2	0,3	0,1	1,2
етноси Середньої Азії	86,0	5,7	2,8	0,8	2,8	0,2	0,1	0,2	0,1	0,4
етноси Сибіру	96,0	0,7	0,3	0,4	1,1	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1

¹ Дані подано за: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897* / ред. H. Bauer, A. Kappeler, B. Roth, т. 2. Stuttgart 1991.

Професійні групи охоплюють такі галузі занять (пор. точніший список у: *Die Nationalitäten*, т. 2, с. 26–29; т. 1, с. 466–488):

– сільське господарство, рільництво, бджолярство і виведення шовкопрядів, скотарство, лісництво, рибальство і полювання; – обробка металу, тваринної продукції, деревини, текстилю і т. д.; – торгівля, всі види торгівлі і кредиту, горства; – послуги транспорт, пошта, ресторани тощо; – вільні професії, діяльність приватних юристів, праця в галузі охорони здоров'я, викладання, наукова робота, мистецтво; – рант'є: особи, які живуть на доходи від свого капіталу й нерухомості або на засоби батьків та родичів; – управління: владні структури, суд, поліція, громадська і станова служба; – армія, збройні сили; – церква: християнські та нехристиянські обряди, церковне управління тощо.

Про склад етнічних груп див. Таблицю 6, прим. 1.

Таблиця 8:
Етнічні групи Російської імперії за окремими професійними групами на 1897 р.
(процент зайнятих осіб етнічної групи, без членів сімей)¹

	сільське господарство	обробка	торгівля	послуги	прислуга	вільні професії	рантьє	управління	армія	церква
загалом	54,9	15,0	3,8	3,3	10,0	1,1	2,0	1,0	3,4	0,9
росіяни	47,3	18,3	3,2	4,4	10,3	1,4	2,4	1,4	4,3	1,3
українці	73,1	7,3	1,0	1,6	9,0	0,5	0,8	0,6	3,4	0,5
білоруси	77,8	5,3	0,4	1,7	7,3	0,5	0,9	0,6	2,2	0,3
поляки	48,6	15,8	1,4	3,0	17,9	1,3	3,3	1,2	3,5	0,4
литовці	73,7	6,6	0,4	1,3	10,5	0,3	1,1	0,5	1,2	0,4
латиші	58,4	15,6	1,4	3,1	12,2	0,8	2,0	0,7	1,4	0,1
естонці	56,4	17,4	1,5	3,0	12,6	0,7	2,1	0,7	1,2	0,1
німці	39,0	25,0	4,0	2,8	11,7	3,8	5,8	1,0	2,9	0,3
євреї	2,7	35,4	29,6	5,1	11,5	3,2	3,8	0,2	3,5	0,3
греки	50,1	15,4	11,7	5,8	6,9	1,0	3,0	0,6	1,5	0,8
румуни	82,4	3,2	0,5	0,8	5,2	0,3	0,8	0,3	3,2	1,1
грузини	66,2	7,7	2,8	4,2	8,3	0,6	3,6	0,9	1,6	1,1
вірмени	48,1	16,4	9,6	4,7	9,0	0,9	3,2	1,1	1,9	1,0
ірські народи Кавказу	80,7	5,2	0,9	0,6	5,3	0,2	1,1	0,6	0,7	0,3
тагари й азербайджанці	67,2	7,2	5,1	3,0	7,6	0,4	1,0	0,5	3,1	0,6
етноси Середнього Поволжя	90,6	1,7	0,3	0,4	1,6	0,2	0,4	0,3	1,4	0,5
етноси Уралу	83,7	3,1	0,9	0,6	2,8	0,2	0,3	0,1	1,1	0,7
етноси Серед. Азії	74,9	11,4	3,5	1,2	5,4	0,3	0,3	0,2	0,5	0,5
етноси Сибіру	90,2	1,5	0,4	0,7	3,0	0,1	0,3	0,1	0,2	0,2

¹ Дані подано за: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897* / ред. Н. Bauer, А. Kappeler, В. Roth, т. 2. Stuttgart 1991. Про професійні групи див. Таблицю 7, прим. 1; про склад мовних груп — Таблицю 6, прим. 1.

Таблиця 9:
Рівень освіти найважливіших груп імперії на 1897 р.
(особи віком понад 10 років,
процент від загальної кількості всіх осіб віком понад 10 років)¹

	письменні			вища за початкову школу освіти		
	разом	чоловіки	жінки	разом	чоловіки	жінки
загалом	27,7	38,6	17,0	1,51	1,87	1,14
росіяни	29,3	44,9	14,7	2,28	2,80	1,78
українці	18,9	32,4	5,3	0,36	0,47	0,25
білоруси	20,3	31,0	9,8	0,49	0,83	0,15
поляки	41,8	44,7	38,9	2,77	3,96	1,60
литовці	48,4	49,3	47,6	0,27	0,54	0,02
латиші	85,0	84,8	85,3	0,63	1,13	0,17
естонці	94,1	93,8	94,4	0,59	0,98	0,23
німці	78,5	79,7	77,3	6,37	7,51	5,26
євреї	50,1	64,6	36,6	1,20	1,18	1,22
греки	36,7	51,8	17,7	2,10	2,66	1,39
болгари	29,8	47,7	10,5	1,26	1,40	1,10
румуни	8,8	15,1	2,2	0,43	0,55	0,30
грузини	19,5	23,9	14,6	1,45	2,19	0,64
вірмени	18,3	25,7	9,8	2,27	3,07	1,35
гірські народи						
Кавказу	7,1	12,2	1,8	0,13	0,23	0,02
татари й						
азербайджанці	16,5	19,1	13,5	0,12	0,16	0,07
етноси Середнього						
Поволжя	9,8	18,1	1,8	0,04	0,07	0,01
етноси Уралу	26,2	30,3	21,8	0,01	0,02	0,00
калмики	4,1	7,6	0,3	0,03	0,05	0,00
етноси Середньої						
Азії	3,4	5,7	0,7	0,02	0,03	0,01
етноси Сибіру	5,0	9,3	0,6	0,05	0,09	0,01

¹ Дані подано за: *Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszahlung von 1897* / ред. Н. Вауер, А. Кappelер, В. Roth, т. 2. Stuttgart 1991.

Категорія «письменні» охоплює осіб, зареєстрованих як такі, що вміють читати російською або якоюсь іншою мовою, з додатком осіб, які мають освіту, вищу ніж початкова (також і незакінчену). Останні охоплені категорією «вища за початкову школу освіти».

Щодо мовних категорій див. Таблицю 6, прим. 1.

Хронологічна таблиця

1462–1505	Іван III
1478	підкорення Новгороду Москвою
1480	формальне завершення татаро-монгольського панування над Московською державою
1500–1503	завоювання Москвою литовських сівєрських князівств із Черніговом
1505–1533	Василій III
1514	завоювання московськими великими князями Смоленська
1533–1584	Іван IV Грозний
1551	заснування Свіязьська та приєднання до Московської держави областей Казанського ханства на захід від Волги
1552	завоювання Казані й анексія Москвою всього ханства
1553–1557	визвольна війна населення Казанського ханства
1556	анексія Астраханського ханства
1557	вільний протекторат над Великою Ногайською ордою
1558–1582/83	Ліфляндська (Лівонська) війна: тимчасове завоювання частин Ліфляндії та Литви, згодом поразка Москви у війнах з Річчю Посполитою і Швецією
1570–1572, 1581–1584	повстання черемисів і татар проти московського правління
1579–1582	похід Єрмака на Сибірське ханство, початок завоювання Сибіру
1584–1598	Федір Іванович
1586	заснування фортеці Уфа на Уралі
1586/87	заснування перших російських оборонних пунктів у Західному Сибіру — Тобольська і Тюмені
1598–1605	Борис Годунов
1598/1605–1613	громадянська війна (Смута)
1610	захоплення Москви польськими військами і коронування польського принца Владислава царем
1611	завоювання Смоленська Річчю Посполитою

* Усі дати вказано за юліянським календарем, який діяв у Росії до 1918 р.
Пор. вичерпну таблицю у виданні: E. Hoesch, H.-J. Grabmüller. *Daten der russischen Geschichte* München 1981; іх же. *Daten der sowjetischen Geschichte*. München 1981.

1613–1645	Михайло Романов
1617	Столбовський мир: відхід Східної Карелії та Інгерманландії до Швеції
1618	Деулінське перемир'я: відхід до Речі Посполитої Смоленська та сіверських князівств
1619–1648	прорив через Єнісей і Лену до Тихого океану: 1632 Якутськ, 1648 Охотськ
1637	заснування Сибірського приказу
1645–1676	Олексій Михайлович
1648/49	повстання українців проти Речі Посполитої під проводом дніпровських козаків на чолі з Богданом Хмельницьким
1652/61	заснування фортеці Іркутськ
1654	Переяславська угода з Москвою між дніпровськими козаками і царем: московський протекторат над Україною
1654–1667	(Друга) Північна війна
1654	російське завоювання Смоленська, утворення Приказу князівства Смоленського
1655	військовий альянс Москви з калмиками
1663	заснування Малоросійського приказу
1667	Андрусівське перемир'я: поділ України, до Росії відходять Лівобережна Гетьманщина, а також Смоленщина
1670/71	народне повстання під проводом Степана Разіна
1676–1682	Федір Олексійович
1682–1689	Іван і Петро Олексійовичі
1685	підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові
1687–1709	гетьманування Івана Мазепи в Україні
1689	Нерчинський договір між Московською державою і Китаєм
1689–1725	Петро I Великий
1700–1721	(Третя) Північна війна
1701	перетворення Київської колегії на Академію
1703	заснування Санкт-Петербурга
1709	Полтавська битва
1710	завоювання Естляндії та Ліфляндії
1713/18	декласування мусульманської татарської знаті
1716/18	заснування фортець Омськ і Семипалатинськ
1718–1724	введення подушного податку і категорії державних селян

1719–1722	Перша ревізія (перепис населення)
1721	Ніштадтський мир
1722	введення «Табеля про ранги»
1722	заснування Малоросійської колегії
1722–1723	Перський похід Петра I; завоювання частин Азербайджану (під Росією до 1735 р.)
1725–1727	Катерина I
1727–1730	Петро II
1730–1740	Анна (Іванівна)
1731–1742	присяга казахських ханів на вірність Росії
1734–1740	остаточне підкорення башкирів, які чинять відчайдушний опір
1740–1741	Іван VI
1740–1755	агресивна місіонерська політика проти анімів і мусульман
1741	експедиція Берінга досягає узбережжя Аляски
1741–1761	Єлизавета
1743	Абоський мир; нові кордони з Фінляндією
1755	заснування Московського університету
1761–1762	Петро III
1762	скасування дворянських повинностей («Маніфест про вольності дворянські»)
1762–1796	Катерина II
1762/63	маніфести для заохочення іноземних колоністів
1764	ліквідація інституту гетьманства в Україні
1764–1795	Станіслав Август Понятовський, останній король Речі Посполитої
1765	Слобідська Україна перетворюється на російську провінцію
1767–1773	Комісія з нового законодавства
1768	зміцнення російського впливу в Речі Посполитій
1768–1774	Російсько-турецька війна: до Росії відходять області на півночі Чорного моря
1771	завоювання Кримського ханства: російський протекторат
1771	еміграція більшості калмиків до Центральної Азії та ліквідація Калмицького ханства
1772	Перший поділ Польщі
1773–1775	народне повстання під проводом Омеляна Пугачова
1775	завоювання, зруйнування і ліквідація Запорозької Січі
1775	запровадження нового управління губерніями

1783/85	перенесення російських управлінських реформ на Балтійські провінції (у 1776 р. частково відмінені)
1783	російський протекторат над східногрузинським царством згідно з Георгієвським договором
1783	анексія Кримського ханства
1784	привласнення острова Кодяк коло узбережжя Аляски
1784	спорудження фортеці Владикавказ
1785–1791	партизанська війна чеченців і дагестанців за шейха Мансура проти Росії
1785	імператорські грамоти для дворянства і міст
1788	створення Мусульманських духовних зборів в Уфі
1791	польська конституція від 3 травня
1793	Другий поділ Польщі
1794	повстання в Польщі під проводом Тадеуша Костюшка
1794	запровадження подвійного оподаткування євреїв
1795	Третій поділ Польщі
1796–1801	Павло
1799	заснування Російсько-Американської компанії
1801	анексія Грузинського царства
1801–1825	Олександр I
1802	відновлення роботи Дерптського університету
1803–1805	заснування університетів у Вільні, Казані й Харкові
1803–1811	російський протекторат над князівствами Західної Грузії (остаточне приєднання — 1857 р.)
1804–1813	Російсько-іранська війна, завоювання ханств Північного Азербайджану
1804	видання «єврейського» статуту
1807	селянська реформа у Варшавському герцогстві
1808/09	завоювання й анексія Фінляндії, яка стає автономним Великим князівством у рамках Росії
1810	анексія Імеретського царства
1811	насильне приєднання автокефальної грузинської церкви до російської православної церкви
1812	Бухарестський мир: до Росії відходить Бессарабія, північно-східна частина Молдавського князівства
1812	об'єднання «Старої Фінляндії», яка від 1721 чи, точніше, 1743 р. належала до Росії, з Великим князівством Фінляндією
1812	спорудження Форт-Росса в Каліфорнії (до 1841 р.)
1812/13	похід Наполеона на Росію

- 1815 Віденський конгрес, новий поділ Польщі: Королівство Польське зі своєю конституцією та широкою автономією в складі Російської імперії
- 1816 відкриття Варшавського університету (закритий у 1831 р.)
- 1816–1819 селянська реформа в Естляндії, Курляндії та Лівонії
- 1818 надання широкої автономії Бессарабії
- 1818 перший сейм Королівства Польського, відкритий Олександром I
- 1822 реформа М. Сперанського (управління Сибіром); статут про управління іноземцями
- 1822 анексія Середньої орди казахів, а 1824 р. — Малої орди
- 1824 заснування Латиського літературного товариства
- 1825–1855 Микола I
- 1825 повстання декабристів
- 1825–1846 повстання казахів під проводом Кенісара Касимова
- 1826–1828 Російсько-перська війна, завоювання Ериванського й Нахічеванського ханств
- 1828 відновлення православного місіонерства на сході імперії
- 1828 обмеження автономного становища Бессарабії
- 1829–1864 Кавказька війна
- 1830–1831 Листопадове повстання в Польщі
- 1831 заснування Фінського літературного товариства
- 1832 «Органічний статут Королівства Польського»; розпуск сейму і польської армії
- 1832 повстання в Грузії
- 1833 оголошення в Королівстві Польському надзвичайного стану
- 1834 запровадження російської мови в управлінні, суді та школах земель Речі Посполитої, анексованих до 1795 р.
- 1834 відкриття Київського (російського) університету замість закритого 1832 р. Віленського (польського) університету
- 1834–1859 Шаміль, лідер мюридів, засновник теократичного імамату, натхненник антиросійського опору в Кавказькій війні
- 1836 підтвердження окремішності вірменської церкви та її привілеїв
- 1838 заснування Наукового естонського товариства
- 1839 приєднання уніятської церкви (за винятком Королівства Польського) до російської православної церкви

1839	невдала російська експедиція на Хіву
1840	скасування Литовського Статуту в «західних провінціях»
1840	поява збірки поезій «Кобзар» українського поета Тараса Шевченка
1845	анексія Внутрішньої орди казахів, а 1848 р. — Великої орди
1845–1847	рух за навернення латишів та естонців у православ'я
1846/47	національне українське Товариство святих Кирила і Мефодія в Києві
1849	повторне відкриття Росією гирла Амуру
1849–1860	другий етап аграрних реформ у Балтійських провінціях
1853–1856	війна з Кримом, Росія втрачає південь Бессарабії
1854	спорудження фортеці Верний (тепер Алма-Ата); заснування Хабаровська;
1855–1881	Олександр II
1856	послаблення російської політики щодо Польщі
1858/60	«нерівні» Айгунський і Пекінський договори з Китаєм встановлюють твердий кордон на Далекому Сході
1859	остаточна перемога Росії над північнокавказькими «горцями» під проводом Шаміля
1860	заснування Владивостока
1861	маніфест про звільнення селян: скасування кріпацтва в Росії
1861/62	спроба «реформи зверху» за А. Вельопольського в Королівстві Польському
1863/64	Січневе повстання в Польщі та Литві
1863	скликання фінського ладтаґу
1863	заборона викладання й видання творів (крім белетристики) українською мовою; після неї з'явилися заборони для білоруської і литовської мови (латинкою)
1863–1890	спроби християнізувати нехристиян на сході імперії за допомогою рідномовних шкіл, розпочаті Н. І. Ільмінським
1864	жорстокі репресії стосовно учасників Січневого повстання; у Конгресовій Польщі початок репресивних заходів проти католицької церкви та монастирів і проти вживання польської мови в управлінні та школах
1864	земська реформа в 34 губерніях
1864	аграрна реформа в Конгресовій Польщі
1864	юридична реформа
1864	підкорення й виселення західнокавказьких черкесів

1864	перший військовий похід полковника Черняєва на Середню Азію
1864–1870	аграрна реформа на Закавказзі
1865	завоювання Ташкента
1867	продаж Аляски Сполученим Штатам Америки
1867	утворення Туркестанської генеральної губернії
1868	завоювання Самарканда, протекторат над Бухарським еміратом
1868/69	конфлікт між Юрієм Самаріним і Карлом Шірреном у питанні про становище балтійських німців у Російській імперії
1869	повстання казахів Малої орди
1869	заснування російського університету у Варшаві
1870	міська реформа
1871	відміна особливого становища колоністів
1873	російський протекторат над Хіванським ханством
1874	введення загального військового обов'язку в Російській імперії
1875	Сахалін стає російським; приєднання останньої уніятської епархії в Російській імперії — Холмської — до російської православної церкви
1876	Емський циркуляр — загострення заходів, спрямованих проти української мови; анексія Кокандського ханства
1877	запровадження російського міського уставу в Балтійських провінціях
1877/78	Російсько-турецька війна; до Росії відходять Карська, Ардаганська й Батумська області, а також Південна Бессарабія
1878	Велике князівство Фінляндія отримує власну армію
1879	російська поразка у боях з туркменами Текке
1881	завоювання туркменської фортеці Ѓок-Тепе, анексія Туркменістану
1881	відмова Росії (Петербурзький договір) від великих територій завойованої в 1871 р. долини Ілі в китайському Сіньцзяні
1881	убивство Олександра II
1881–1894	Олександр III
1881	єврейські погроми в Україні та Варшаві
1881–1899	будівництво Закаспійської залізниці

1883	заснування литовської газети «Аушра» («Ранкова зоря»); Ісмаїл-бей Гаспралі засновує газету «Терджюман»
1884	російська облога Мерва
1885	запровадження російської мови викладання в початкових школах Королівства Польського
1887	запровадження «нумерус клаузус» (обмеженого прийому) для євреїв у гімназіях і вищих навчальних закладах
1889	перенесення російської юридичної реформи й судової мови на Балтійські провінції
1890	заснування партії революційних вірменських федералістів (дашнаків)
1891	статут про управління степовими областями
1891–1903	будівництво Транссибірської залізниці
1892	заснування Польської соціалістичної партії (ППС)
1892–1904	за міністра фінансів Вітте форсованими темпами просувається індустріалізація Росії
1893	перетворення німецького Дерптського університету в російський Юр'євський університет
1894–1917	Микола II
1895	Памірська угода з Великобританією про кордони з Середньою Азією
1896	закриття вірменських церковних шкіл
1897	перший загальний перепис населення в Російській імперії
1897	заснування Бунду — загальної єврейської спілки робітників Литви, Польщі та Росії
1898	Андіжанське повстання
1899	обмеження автономії Фінляндії Лютневим маніфестом
1900	заснування Революційної української партії, від 1905 р. — Української соціал-демократичної робітничої партії
1901	закон про військовий обов'язок у Фінляндії
1902	заснування Білоруської революційної «Грамади»
1902–1904	селянський рух на Лівобережній Україні та в грузинській Гурії
1903	єврейський погром у Кишиневі
1903	конфіскація маєтків вірменської церкви
1903	загальний страйк у Баку
1904–1905	Російсько-японська війна
1905, 9 січня	«Кривава неділя» в Петербурзі, початок революції в Росії, далі розпочинаються масові страйки та демонстрації в Польщі, «західних губерніях» і Балтійських провінціях

– березень	заснування Союзу за рівноправність євреїв
– 17 квітня/ 1 травня	едикти про толерантність пом'якшують дискримінацію нехристиянських конфесій
– 9–1 червня	загальний страйк і бої на барикадах у Лодзі
– 14–25 червня	бунт на броненосці «Потьомкін» і безпорядки в Одесі
– серпень	Перший конгрес мусульман у Нижньому Новгороді
– жовтень	загальний страйк у Росії та Польщі
– 17 жовтня	Жовтневий маніфест царя
– 18–25 жовтня	єврейські погроми на заході імперії
– 22 жовтня	відновлення автономії Фінляндії
– листопад	Латиська конференція делегатів від сіл і Всеєстонські збори
– грудень	великий ландтаг литовців у Вільні
– грудень	збройне повстання в Москві
1906, січень	Другий конгрес мусульман в Петербурзі, заснування Союзу мусульман Росії (Іттіфак)
– 20 лютого	маніфест до скликання Державної думи
– 23 квітня	насильне нав'язання «імперської конституції»
– 27 квітня– 8 липня	період засідань Першої думи
– 20 червня	парламентська реформа в Фінляндії
– 8 листопада	аграрний закон Столипіна
1907, 20 лют. – 2 черв.	період засідань Другої думи
1907	реформа виборчого права у Фінляндії (введення активного і пасивного виборчого права для жінок) і вибори до ландтагу
1907, 1 лист. — 1912, 9 черв.	період засідань Третьої думи
1910	введення імперського законодавства у Фінляндії
1911	розширення дії земської реформи на шість губерній на заході імперії
1911–1913	процес у Києві проти єврея М. Бейліса, звинуваченого в скоєнні ритуального вбивства
1912	вилучення Холмської губернії з Королівства Польського
1914	демонстрація в Україні до сотої річниці з дня народження Тараса Шевченка
1914, липень	початок Першої світової війни
1914, серпень	російська окупація Східної Галичини (до червня 1915 р.)

1915	німецький наступ: Росія втрачає Литву, Курляндію, Польщу й Західну Білорусь
1915	виселення німців, поляків і євреїв із західних пограничних областей Російської імперії
1916, літо	повстання в різних регіонах Середньої Азії
1916, листопад	проголошення Королівства Польського Центральними державами
1917:	
– 23–27 лютого	Лютнева революція
– 2 березня	проголошення Тимчасового уряду, відречення Миколи II від престолу
– 4 березня	створення української Центральної ради в Києві
– 17 березня	Тимчасовий уряд визнає незалежну Польщу
– 20 березня	відміна дискримінаційного особливого законодавства, зокрема щодо іногородців та євреїв
– 1 травня	Перший Всеросійський з'їзд мусульман в Москві
– 10 червня	проголошення автономії України Першим універсалом Української Центральної ради
– липень	розпуск Тимчасовим урядом фінського ландтагу, який оголосив себе найвищою владою
– серпень– вересень	німецький наступ у Балтії: завоювання Риги
– 24–26 жовтня	Жовтнева революція, більшовики переймають владу
– 2 листопада	декларація прав народів Росії
– 7 листопада	конституційне закріплення Української Народної Республіки як частини російської федерації
– листопад	вибори до Установчих зборів
– 23 листопада / 6 грудня	проголошення самостійної Фінляндії, визнане 18 грудня
– 12 грудня	проголошення Української Радянської Республіки в Харкові
1918:	
– 5/6 січня	розпуск Установчих зборів
– 11 січня	Центральна рада проголошує незалежність України
– 16 лютого	проголошення незалежності Литви
– 24 лютого	проголошення незалежності Естонії
– 3 березня	Брест-Литовський мир між РСФСР і Центральними державами
– 26–28 травня	проголошення незалежності Грузії, Вірменії та Азербайджану

– 10 липня	конституція Російської Радянської Федеративної Республіки (РСФСР)
– 7 жовтня	проголошення незалежності Польщі
– 11 грудня	кінець Першої світової війни
– 18 грудня	проголошення незалежності Латвії
1921	Червона Армія завойовує Грузію
1922, 30 грудня	заснування Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)
1924	приєднання до Радянського Союзу Бухари й Хіви (від 1920 р. — народні республіки)
від 1921	нова економічна політика паралельно з «коренізацією» (підвищенням частки неросіян у партії та органах управління) і ліберальною мовною політикою
1929–1933	перший п'ятилітній план: форсована індустріялізація, насильна колективізація, терор, примусове розселення кочовиків
1933	голод, особливо в Україні
1934	проголошення доктрини радянського патріотизму
1936	Сталінська конституція з одинадцятьма радянськими республіками
1936–1938	терор великих чисток
1939	пакт Молотова — Ріббентропа, анексія Східної Польщі разом зі Східною Галичиною
1941–1945	Велика Вітчизняна війна проти Німеччини
1841–1944	депортація німців, калмиків, кримських татар і багатьох кавказьких етносів у Середню Азію
1953	смерть Сталіна
1956	XX з'їзд КПРС, послаблення національної політики
1972	нове загострення національної політики
1985	Горбачов запроваджує «перестройку»
1986	безпорядки в Казахстані
1988	вибух національних конфліктів у Закавказзі та в Балтії, поширення національних рухів по цілому Радянському Союзу
1988–1990	всі радянські республіки проголошують суверенність
1990, березень	проголошення незалежності Литви
1991, квітень	проголошення незалежності Грузії
1991, серпень	після невдалої спроби перевороту реакційних сил у Москві всі республіки проголошують свою незалежність; незалежність Естонії, Латвії і Литви визнано
1991, кінець грудня	розпуск Радянського Союзу; заснування Співдружності Незалежних Держав; відставка Горбачова

Джерела і література

Список сокращений

ААЭ	<i>Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедицией Императорской Академии наук.</i> Санкт-Петербург, 1836, т. 1–4
ВИ	<i>Вопросы истории</i>
ИЗ	<i>Исторические записки</i>
ПСЗ	<i>Полное собрание законов Российской империи: Собрание первое (I), т. 1–50. Санкт-Петербург 1830; Собрание второе (II), т. 1–55. Санкт-Петербург 1830–1884</i>
СЗ	<i>Свод законов</i>
СИРИО	<i>Сборник Императорского русского исторического общества, т. 1–148. Санкт-Петербург 1867–1916</i>
СЭ	<i>Советская этнография</i>
ЭС	<i>Энциклопедический словарь (Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон), т. 1–41 (1–82). Санкт-Петербург 1890–1904</i>
APH	<i>Acta Poloniae Historica</i>
ASEER	<i>The American Slavic and East European Review</i>
CAS	<i>Central Asian Survey</i>
CMRS	<i>Cahiers du monde russe et soviétique</i>
FOG	<i>Forschungen zur osteuropäischen Geschichte</i>
HUS	<i>Harvard Ukrainian Studies</i>
JbGO	<i>Jahrbücher für Geschichte Osteuropas</i>
JBS	<i>Journal of Baltic Studies</i>
MERSH	<i>Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History / ред J. L. Wiczynski, т. 1 etc. Gulf Breeze 1976 etc.</i>
RH	<i>Russian History</i>
RR	<i>The Russian Review</i>
SEER	<i>Slavonic and East European Review</i>
SR	<i>Slavic Review</i>
ZfO	<i>Zeitschrift für Ostforschung</i>

Абдулин Я. Г. *Татарская просветительская мысль: Социальная природа и основные проблемы.* Казань 1976.

Авалов З. *Грузины // Формы национального движения в современных государствах: Австро Венгрия, Россия, Германия / вид. А. И. Кастелянский.* Санкт-Петербург 1910, с. 469–493.

Аврех А. Я. *Столыпин и третья Дума.* Москва 1968.

Акманов И. Г. *О численности населения Башкирии в XVII — первой половине XVIII в. // Социально-демографические процессы в российской деревне: XVI — начало XX в., вып. 1.* Таллин 1986, с. 57–63

Алексеев А. И. *Освоение русскими людьми Дальнего Востока и Русской Америки (до конца XIX века).* Москва 1982.

Алишев С. Х. *Исторические судьбы народов Среднего Поволжья: XVI — начало XIX в.* Москва 1990.

Амальрик А. С. *К вопросу о численности и географическом размещении стачечников в Европейской России в 1905 году // ИЗ 52 (1955) 142–185.*

Анчабадзе З. В. *Очерк этнической истории абхазского народа.* Сухуми 1976.

- Аполлова Н. Г. К вопросу о политике абсолютизма в национальных районах России в XVIII в. // *Абсолютизм в России (XVII–XVIII вв.): Сборник статей к семидесятилетию со дня рождения... В. К. Кафенгауза*. Москва 1964, с. 355–388
- Аполлова Н. Г. *Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII — начале XIX в.* Москва 1960.
- Арш Г. Л. Греческая эмиграция в Россию в конце XVIII — начале XIX века // *СЭ* (1969/3) 85–95.
- Аршаруни А., Габидуллин Х. *Очерки панисламизма и пантюркизма в России*. Москва 1931
- Асфандияров А. З. Заселение Башкирии нерусскими крестьянами в конце XVI — первой половине XIX в. // *Социально-демографические процессы в российской деревне (XVI — начало XX в.)*, вып. 1. Таллин 1986, с. 102–108.
- Ахмедов Х. С. Царская администрация и вопрос о сословиях в чечено-ингушском обществе второй половины XIX — начала XX вв. // *Развитие феодальных отношений у народов Северного Кавказа*. Махачкала 1988, с. 267–272.
- Баскаков Н. А. *Русские фамилии тюркского происхождения*. Москва 1979.
- Батунский М. Ислам и русская культура XVIII века: Опыт историко-эпистемологического исследования // *СМРС* 27 (1986) 45–70.
- Бахрушин С. В. *Избранные работы по истории Сибири XVI–XVII вв.*, част. 2: *История народов Сибири в XVI–XVII вв.* [=Научные труды, 3]. Москва 1955.
- Башкиры // *ЭС* 3(5) (Санкт-Петербург 1891) 225–240.
- Бекмаханова Н. Е. *Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма*. Москва 1986.
- Бекмаханова Н. Е. *Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии: Последняя четверть XVIII – 60-е годы XIX в.* Москва 1980.
- Бойович М. *Члены Государственной Думы: Портреты и биографии (Первый созыв 1906–1911 г.)*. Москва 1906.
- Брук С. И., Кабузан В. М. Динамика численности и расселения русского этноса (1678–1917 гг.) // *СЭ* (1982/4) 9–25.
- Брук С. И., Кабузан В. М. Миграция населения в России в XVIII — начале XX века: Численность, структура, география // *История СССР* (1984/4) 41–59.
- Брук С. И., Кабузан В. М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. // *СЭ* (1981/5) 15–31.
- Брук С. И., Кабузан В. М. Этнический состав населения России (1719–1917 гг.) // *СЭ* (1980/6) 18–34.
- Бруцкус Б. Д. *Профессиональный состав еврейского населения России по материалам первой всеобщей переписи населения 1897 года*. Санкт-Петербург 1908.
- Бруцкус Б. Д. *Статистика еврейского населения: Распределение по территории, демографические и культурные признаки еврейского населения по данным переписи 1897 г.* Санкт-Петербург 1909.
- Будилович А. С. *Может ли Россия отдать инородцам свои окраины?* Санкт-Петербург 1907
- Булат А. Литовцы // *Формы национального движения в современных государствах: Австро Венгрия. Россия. Германия* / вид. А. И. Кастелянский. Санкт-Петербург 1910, с. 426–444.
- Валидов Д. *Очерк истории образованности и литературы татар (до революции 1917 г.)* Москва 1923.
- Волкова Н. Г. *Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII — начале XX века*. Москва 1974.
- Воспоминания Ф. Ф. Вигеля*, ч. 2. Москва 1864.
- Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах*, т. 3. Москва 1954
- Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане: Сборник документов*. Москва 1960.
- Галоян Г. А. *Россия и народы Закавказья: Очерки политической истории их взаимоотношений с древних времен до победы Великой Октябрьской социалистической революции*. Москва 1976.
- Галузо П. Г. *Туркестан — колония: Очерки по истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года*. Москва 1929.

- Гисторыя Беларускай ССР*, т. 1–2. Минск 1972.
- Голикова Н. *Очерки по истории городов России конца XVII — начала XVIII в.* Москва 1982.
- Голобубцкий В. А. *Запорожское казачество.* Киев 1957.
- Государственная дума в России в документах и материалах* / ред. Ф. И. Калиныгчев. Москва 1957.
- Давлетбаев Б. С. К вопросу о социальной структуре башкирского общества по данным ревизских материалов // *Социально-демографические процессы в российской деревне: XVI — начало XX в.*, вып. 1. Таллин 1986, с. 208–213
- Дамешек Л. М. *Внутренняя политика царизма и народы Сибири: XIX — начало XX века.* Иркутск 1986
- Дан Ф. Общая политика правительства и изменения в государственной организации в период 1905–1907 гг. // *Общественное движение в России в начале XX-го века*, т. 4, част. 1, с. 365–392; част. 2, с. 1–148. Санкт-Петербург 1912.
- Демидова Н. Ф. Управление Башкирией и повинности населения Уфимской провинции в первой трети XVIII в. // *ИЗ 68 (1961) 211–237.*
- Депортация. Берия докладывает Сталину // *Коммунист 3 (1991) 101–112.*
- Добровольное вхождение калмыцкого народа в состав России: Исторические корни и значение.* Элиста 1985.
- Долгих Б. О. *Родовой и племенной состав народов Сибири в XVII в.* Москва 1960.
- Достоевский Ф. М. *Полное собрание сочинений*, т. 27. Ленинград 1984.
- Драбкина Е. *Национальный и колониальный вопрос в Царской России: Пособие для вузов, комвузов и самообразования.* Москва 1930.
- Дружинина Е. И. *Северное Причерноморье в 1775–1800 гг.* Москва 1959
- Дубнов С. Евреи // *Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия. Россия. Германия* / вид. А. И. Кастелянский. Санкт-Петербург 1910, с. 406–425.
- Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей 14–16 вв.* Москва — Ленинград 1950.
- Егунов Н. П. *Колониальная политика царизма и первый этап национального движения в Бурятии в эпоху империализма.* Улан-Удэ 1963.
- Егунов Н. П. *Первая русская революция и второй этап национального движения в Бурятии.* Улан-Удэ 1970.
- Ермолаев И. П. *Среднее Поволжье во второй половине XVI–XVII вв.: Управление Казанским краем.* Казань 1982.
- Жеребина Т. В. *Итоги крещения якутов в XVII–XVIII веках // Православие в Древней Руси.* Ленинград 1989.
- Жукович П. Сословный состав населения Западной России в царствование Екатерины II // *Журнал Министерства народного просвещения* 55 н. с. (1915/сич.) 76–109; 55 н. с. (1915/лют.) 171–321; 57 н. с. (1915/трав.) 130–178.
- Зайончковский П. А. *Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в.* Москва 1978.
- Зайончковский П. А. *Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий, 1881–1903.* Москва 1973.
- Законодательство периода расцвета абсолютизма [=Российское законодательство X–XX веков, 5].* Москва 1987.
- Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів.* Львів 2002.
- Зеленчук В. С. *Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в.: Этнические и социально-демографические процессы.* Кишинев 1979.
- Зябловский Е. *Статистическое описание Российской империи в нынешнем ее состоянии*, част. 1–3, 2-е вид. Санкт-Петербург 1815.
- Ибрагимбейли Х. М. *Народно-освободительная борьба горцев Северного Кавказа под руководством Шамиля против царизма и местных феодалов // ВИ 6 (1990) 151–160.*
- Ибрагимбейли Х. М. *Россия и Азербайджан в первой трети XIX века: Из военно-политической истории.* Москва 1969.

- Историческое значение добровольного присоединения Башкирии к русскому государству: Материалы научной конференции.* Уфа 1982.
- Историческое значение присоединения Бессарабии и левобережного Поднепровья к России.* Кишинев 1987.
- История Азербайджана*, т. 1–3. Баку 1958–1960.
- История Бурят-Монгольской АССР*, т. 1. Улан-Удэ 1954.
- История Дагестана*, т. 2. Москва 1968.
- История Дона: С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции.* Ростов 1965
- История Казахской ССР*, т. 1–2. Алма-Ата 1975–1979.
- История Киргизии*, т. 1. Фрунзе 1963.
- История Латвийской ССР*, т. 1–3. Рига 1952–1958.
- История Молдавской ССР: С древнейших времен до наших дней.* Кишинев 1982.
- История народов Северного Кавказа: Конец XVIII в. — 1917 г.* Москва 1988.
- История Сибири: С древнейших времен до наших дней*, т. 1–5. Ленинград 1968–1969.
- История СССР: С древнейших времен до наших дней*, перша серія, т. 1–6. Москва 1966–1968.
- История таджикского народа*, т. 2/2. Москва 1964.
- История Татарской АССР: С древнейших времен до наших дней.* Казань 1968.
- История Туркменской ССР*, т. 1/2. Ашхабад 1957.
- История Узбекской ССР*, т. 1–2. Ташкент 1967–1968.
- История Украинской ССР*, т. 1–8. Киев 1977–1979.
- История Чувашской АССР*, т. 1. Чебоксары 1966.
- История Эстонской ССР*, т. 1–3. Таллин 1961–1974.
- История Якутской АССР*, т. 2. Москва 1957.
- Исхаков Д. И. О некоторых аспектах проблемы места приуральских татар в этнической структуре татарской нации // *Приуральские татары.* Казань 1990, с. 4–12.
- Исхаков Д. М. Татары в крупных городах Поволжья и Приуралья в конце XIX — начале XX в.: Этностатистический очерк // *Этнические группы в городах европейской части СССР: Формирование, расселение, динамика культуры.* Москва 1987, с. 82–90.
- Кабузан В. М. Государственные крестьяне в XVIII — 50-х годах XIX века. Численность, состав и размещение // *История СССР (1988/1)* 68–83.
- Кабузан В. М. *Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719–1858 гг.).* Москва 1976.
- Кабузан В. М. *Изменения в размещении населения России в XVIII — первой половине XIX в.: По материалам ревизий.* Москва 1971.
- Кабузан В. М. *Народонаселение России в XVIII — первой половине XIX в.: По материалам ревизий.* Москва 1963.
- Кабузан В. М. *Народы России в XVIII веке: Численность и этнический состав.* Москва 1990.
- Кабузан В. М., Троицкий С. М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1858 гг. // *История СССР (1971/4)* 153–169.
- Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках: Сборник документов и материалов.* Алма-Ата 1961.
- Карагодин А. И. Калмыцкое духовенство в XVII — первой половине XIX вв. // *Вопросы истории ламаизма в Калмыкии.* Элиста 1987, с. 5–23.
- Кизилов Ю. А. *Земли и народы России в 13–15 вв.* Москва 1984.
- Кирьянов Ю. И. Уличные демонстрации рабочих в России в 1895–1900 гг. // *Рабочий класс Урала в период капитализма (1861–1917): Сборник научных трудов.* Свердловск 1988, с. 45–62.
- Ключевский В. О. *Сочинения*, т. 1. Москва 1956.
- Колониальная политика Московского государства в Якутии XVII в.: Сборник архивных документов.* Ленинград 1936.
- Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20–60-х гг. 19 в., т. 1–2.* Москва — Ленинград 1936.
- Колониальная политика царизма на Камчатке и Чукотке в XVIII веке: Сборник архивных материалов.* Ленинград 1935.

- Конституционная хартия 1815 года и некоторые другие акты бывшего Царства Польского (1814–1831). Санкт-Петербург 1907.
- Корелин А. П. *Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг.: Состав, численность, корпоративная организация*. Москва 1979.
- Короленко В. Г. *Мультанское жертвоприношение* // Короленко В. Г. *Собрание сочинений*, т. 9. Москва 1955, с. 337–392.
- Кочекаев Б.-А. Б. *Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв.* Алма-Ата 1988.
- Куповецкий М. С. *К этнической истории крымчаков* // *Этноконтактные зоны в европейской части СССР: География, динамика, методы изучения*. Москва 1989, с. 53–69.
- Ламаизм в Бурятии XVIII — начала XX века.: Структура и социальная роль культовой системы*. Новосибирск 1983.
- Лемке М. *Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов*. Санкт-Петербург 1904.
- Мальцев А. Н. *Россия и Белоруссия в середине XVII века*. Москва 1974.
- Материалы по истории Татарии второй половины XIX века, част. 1: Аграрный вопрос и крестьянское движение 50–70-х годов XIX в.* Москва — Ленинград 1936.
- Материалы по истории Чувашской АССР*, вып. 2. Чебоксары 1958.
- Махмедов Э. С. *оглы. Царизм и высшее мусульманское сословие Закавказья: Проблема сословно-земельных отношений (начало XIX века — 1917 г.)*: Дисс. [...] канд. истор. наук. Баку 1987.
- Махмутова А. Х. *Становление светского образования у татар: Борьба вокруг школьного вопроса, 1861–1917*. Казань 1972.
- Мильтман А. Ш. *Политический строй Азербайджана в XIX — начале XX веков: Административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления*. Баку 1966.
- Миронов Б. Н. *Внутренний рынок России во второй половине XVIII — первой половине XIX в.* Ленинград 1981.
- Миронов Б. Н. *Хлебные цены в России за два столетия: XVIII–XIX вв.* Ленинград 1985.
- Михалева Г. А. *Торговые и посольские связи России со среднеазиатскими ханствами через Оренбург*. Ташкент 1982.
- Мухаметшин Ю. Г. *Татары-кряшены: Историко-этнографическое исследование материальной культуры (середина XIX — начало XX в.)*. Москва 1977.
- Национальные движения в период первой революции в России: Сборник документов из архива бывшего Департамента полиции* / ред. И. Д. Кузнецов. Чебоксары 1935.
- Нимаев Д. Д. *Этнодемографические процессы в Бурятии в XIX — начале XX в.* // *Бурятия XVII — начала XX в.* Новосибирск 1989, с. 69–84.
- Нифонтов А. С. *Зерновое производство России во второй половине XIX века: По материалам ежегодной статистики урожаев Европейской России*. Москва 1974.
- Новина А. *Белоруссы* // *Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия. Россия. Германия* / вид. А. И. Кастелянский. Санкт-Петербург 1910, с. 382–395.
- Новосельский А. А. *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в.* Москва — Ленинград 1948.
- Нольде Б. Е. *Очерки русского государственного права*. Санкт-Петербург 1911.
- Общественное движение в России в начале XX-го века*, т. 4, част. 1–2. Санкт-Петербург 1912.
- Отлоблин А. П. *Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика*. Киев 1925.
- Ордин К. *Покорение Финляндии: Опыт описания по неизданным источникам*, т. 2. Санкт-Петербург 1889.
- Очерки истории Калмыцкой АССР: Дооктябрьский период*. Москва 1967.
- Очерки истории Удмуртской АССР*, т. 1. Ижевск 1958.
- Очерки по истории Башкирской АССР*, т. 1, част. 1–2. Уфа 1956–1959.
- Очерки по истории Коми АССР*, т. 1. Сыктывкар 1955.
- Парсамян В. А. *История армянского народа 1801–1900 гг.*, кн. 1. Ереван 1972.
- Патканов С. *О приросте инородческого населения Сибири: Статистические материалы для освещения вопроса о вымирании первобытных племен*. Санкт-Петербург 1911.
- Перетяткович Г. *Поволжье в 17 и начале 18 века: Очерки из колонизации края*. Одесса 1882.

- Петрушевский И. П. Система русского колониального управления в Азербайджане в первой половине XIX в. // *Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20–60-х гг. 19 в.*, т. 1–2, с. 6–32. Москва — Ленинград 1936.
- Полное собрание русских летописей*, т. 29. Москва 1965.
- Попов А. Л. Из истории завоевания Средней Азии // *ИЗ 9* (1940).
- Посошков И. Т. *Завещание отеческое*. Санкт-Петербург 1893.
- Птуха М. *Смертність у Росії і на Україні*. Харків — Київ 1928.
- Пушкин А. С. Клеветникам России // *Пушкин А. С. Сочинения*, т. 1. Москва 1962.
- Рабинович М. Д. Социальное происхождение и имущественное положение офицеров регулярной русской армии в конце Северной войны // *Россия в период реформ Петра I*. Москва 1973, с. 133–171.
- Рахматуллин У. Х. *Крестьянское заселение Башкирии в XVII–XVIII вв. // Крестьянство и крестьянское движение в Башкирии в XVII — начале XX вв.* Уфа 1981, с. 3–25.
- Революция 1905–1907 гг. в национальных районах России*: Сборник статей. Москва 1955.
- Ровинский К. Дело о тридцати шести незаконных браках: Эпизод из жизни Смоленской шляхты в XVIII веке // *Русский архив* 47 (1909/2) 161–181.
- Романович-Славатинский А. *Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права: Свод материалов и приготовительные этюды для исторического исследования*, вид. 2-е. Киев 1912.
- Рубинштейн Н. Л. *Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в.: Историко-экономический очерк*. Москва 1957.
- Савченко Ф. *Заборона українства 1876 р.* Мюнхен 1970. (Реприит: Київ 1930).
- Самбук С. М. *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века*. Минск 1980. *Сборник документов и статей по вопросу об образовании инородцев*. Санкт-Петербург 1869.
- Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г.* Тифлис 1893.
- Сидельников С. М. *Образование и деятельность первой Государственной думы*. Москва 1962.
- Слабченко М. Е. *Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях*, т. 1–3. Одесса 1922–1923.
- Славинский М. Национальная структура России и великороссы // *Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия. Россия. Германия* / вид. А. И. Кастелянский. Санкт-Петербург 1910, с. 277–303.
- Смыков Ю. И., Гончаренко Л. Н. Национальный состав населения Поволжья в конце XIX века // *Национальный вопрос в Татарии дооктябрьского периода*. Казань 1990, с. 97–106.
- Соколовский С. В. Этнические контакты и размывание этноизолирующих барьеров у меннонитов Новороссии: Конец XVIII — начало XX в. // *Этноконтактные зоны в европейской части СССР: География, динамика, методы изучения*. Москва 1989, с. 70–85.
- Стегний П. В. *Разделы Польши и дипломатия Екатерины II: 1772, 1793, 1795*. Москва 2002.
- Татищев С. С. *Император Александр II: Его жизнь и царствование*, т. 2. Санкт-Петербург 1903.
- Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // *Киевская старина* (Київ 1890/30) 161–191, 390–419; (Київ 1890/31) 94–122, 213–215.
- Тихонов Б. В. *Переселения в России во второй половине XIX в.* Москва 1978.
- Троицкий С. М. *Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в.. Формирование бюрократии*. Москва 1974.
- Тройно Ф. П. Царизм и горские народы Северного Кавказа в 60–90-е гг. XIX в. // *Известия Северо-Осетинского научно-исследовательского института* 25 (Орджоникидзе 1966) 107–124.
- Турсунов Х. *Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане*. Ташкент 1962.
- Улащик Н. Н. *Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и западной Белоруссии*. Москва 1965.
- Уратадзе Г. *Воспоминания грузинского социал-демократа*. Стэнфорд 1968.

- Устюгов Н. В. Эволюция приказного строя русского государства в XVII в. // *Абсолютизм в России: XVII–XVIII вв.: Сборник статей к семидесятилетию со дня рождения...* В. К. Кафенгауза. Москва 1964, с. 134–167.
- Фадеев А. В. *Россия и Кавказ в первой трети XIX в.* Москва 1960
- Федоров М. М. *Правовое положение народов Восточной Сибири: XVII — начало XX века.* Якутск 1978.
- Флоровский А. В. *Состав законодательной комиссии 1767–74 гг.* Одесса 1915.
- Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия. Россия Германия / вид. А. И. Кастелянский.* Санкт-Петербург 1910.
- Фукс К. Ф. *Казанские татары в статистическом и этнографическом отношении.* Казань 1844.
- Харлампович К. В. *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь, т. 1.* Казань 1914. (Репринт 1968).
- Хасанов Х. Х. *Формирование татарской буржуазной нации.* Казань 1977.
- Худяков М. *Очерки по истории Казанского ханства.* Казань 1923.
- Черенков Л. Н. Таврические ногайцы: Последний кочевой народ Причерноморской этноконтактной зоны // *Этноконтактные зоны в европейской части СССР: География, динамика, методы изучения.* Москва 1989, с. 44–53.
- Чернов А. В. *Вооруженные силы русского государства в XV–XVII вв.: С образования централизованного государства до реформ при Петре I.* Москва 1954.
- Четвертков А. М. К вопросу о правовом положении западных национальных районов в составе Российской империи в первой четверти XIX в. // *Вестник Московского государственного университета, сер. 2: Право, ч. 6, с. 64–70.* Москва 1986.
- Члены 2-ой Государственной Думы.* Санкт-Петербург 1907.
- Шишмарев В. Ф. Романские языки Юго-Восточной Европы и национальный язык Молдавской ССР // *Вопросы молдавского языкознания.* Москва 1953, с. 73–120.
- Шопен И. *Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи.* Санкт-Петербург 1852.
- Штернберг Л. Буряты // *Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия. Россия. Германия / вид. А. И. Кастелянский.* Санкт-Петербург 1910, с. 601–624.
- Штернберг Л. Инородцы // *Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия. Россия. Германия / вид. А. И. Кастелянский.* Санкт-Петербург 1910, с. 534–563.
- Этническая история народов Севера.* Москва 1982.
- Этнические группы в городах европейской части СССР: Формирование, расселение, динамика культуры.* Москва 1987.
- Этноконтактные зоны в европейской части СССР: География, динамика, методы изучения.* Москва 1989.
- Юхнева Н. В. Материалы к этническому районированию городского населения Европейской России: По данным переписи 1897 г. // *Этнические группы в городах европейской части СССР: Формирование, расселение, динамика культуры.* Москва 1987, с. 112–126.
- Юхнева Н. В. *Этнический состав и этносоциальная структура населения Петербурга (вторая половина XIX — начало XX века): Статистический анализ.* Ленинград 1984.
- Яблочков М. *История дворянского сословия в России.* Санкт-Петербург 1876.
- Akiner S. *Islamic Peoples of the Soviet Union.* London 1983.
- Alapuro R. *State and Revolution of Finland.* Berkeley etc. 1988
- Albertini R. von. *Europäische Kolonialherrschaft 1880–1940.* Zürich — Freiburg/Br. 1976.
- Allworth E. *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History.* Stanford 1990.
- Altstadt-Mirhadi A. The Azerbaijani Bourgeoisie and the Cultural-Enlightenment Movement in Baku: First Steps Toward Nationalism // *Transcaucasia: Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia / ред. R. G. Suny.* Ann Arbor 1983, с. 197–207

- Alston P. L. *Education and the State in Tsarist Russia*. Stanford 1969.
- Amburger E. Der fremde Unternehmer in Rußland bis zur Oktoberrevolution im Jahre 1917 // Amburger E. *Fremde und Einheimische im Wirtschafts- und Kulturleben des neuzeitlichen Rußland: Ausgewählte Aufsätze*. Wiesbaden 1982, c. 97–115.
- Amburger E. *Die Anwerbung ausländischer Fachkräfte für die Wirtschaft Rußlands vom 15. bis ins 19. Jahrhundert*. Wiesbaden 1968.
- Amburger E. Die weiteren Schicksale der alten Einwohnerschaft der Moskauer Ausländer-Sloboda seit der Zeit Peters I. // *JbbGO* 20 (1972) 412–426.
- Amburger E. *Geschichte der Behördenorganisation Rußlands von Peter dem Großen bis 1917*. Leiden 1966.
- Amburger E. *Geschichte des Protestantismus in Rußland*. Stuttgart 1961.
- Ammann A. M., S. J. *Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte*. Wien 1950.
- Armstrong J. A. Acculturation to the Russian Bureaucratic Elite: The Case of the Baltic Germans // *JBS* 15 (1984) 119–129.
- Armstrong J. A. Mobilized and Proletarian Diasporas // *The American Political Science Review* 70 (1976) 393–408.
- Armstrong J. A. Mobilized Diaspora in Tsarist Russia: The Case of the Baltic Germans // *Soviet Nationality Policies and Practices* / ред. J. R. Azrael. New York etc. 1978, c. 63–104.
- Aronson I. M. *Troubled Waters: The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia*. Pittsburgh 1990.
- Ascher A. *The Revolution of 1905: Russia in Disarray*. Stanford 1988.
- Aszkenazy S. *Rosya–Polska 1815–1830*. Lwów 1907.
- Atkin M. *Russia and Iran 1780–1818*. Minneapolis 1980.
- Atkin M. Russian Expansion in the Caucasus to 1813 // *Russian Colonial Expansion to 1917* / ред. M. Rywkin. London — New York 1988, c. 139–187.
- Auerbach H. *Die Besiedelung der Südukraine in den Jahren 1774–1787*. Wiesbaden 1965.
- Babel A. *La Bessarabie. Étude historique, ethnographique et économique*. Paris 1926.
- Bacon E. E. *Central Asians under Russian Rule: A Study in Cultural Change*. Ithaca — New York 1966.
- Baron S. W. *The Russian Jew under Tsars and Soviets*. New York — London 1964.
- Barrett T. M. *The Remaking of the Lion of Dagestan: Shamul in Captivity*, 1988 (Неопублікований виступ на конференції).
- Bartlett R. P. *Human Capital: The Settlement of Foreigners in Russia 1762–1804*. Cambridge 1979.
- Basarab J. *Pereiaslav 1654: A Historiographical Study*. Edmonton 1982.
- Bassin M. Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geography // *SR* 50 (1991) 1–17.
- Batalden S. K. *Catherine II's Greek Prelate Eugenios Voulgaris in Russia, 1771–1806*. Boulder 1982.
- Batunsky M. Imperial Pragmatism, Liberalistic Culture Relativism and Assimilatively-Christianizing Dogmatism in Colonial Central Asia: Parallels, Divergencies, Mergences // *Utrecht Papers on Central Asia: Proceedings of the First European Seminar on Central Asian Studies*. Utrecht 1987, c. 95–122.
- Batunsky M. Islam and Russian Culture in the First Half of the 19th Century // *CAS* 9 (1990/4) 1–27.
- Batunsky M. Muscovy and Islam: Irreconcilable Strategy, Pragmatic Tactics // *Saeculum* 39 (1988) 63–81.
- Baumann R. F. Subject Nationalities in the Military Service of Imperial Russia: The Case of the Bashkirs // *SR* 46 (1987) 489–502.
- Baumann R. F. Universal Service Reform and Russia's Imperial Dilemma // *War & Society* 4 (1986/2) 31–49.
- Baynac J. Aspects caucasiens // *Sur* 1905. Paris 1974, c. 99–153.
- Bazyłow L. *Polacy w Petersburgu*. Wrocław etc. 1984.
- Beauvois D. *Le noble, le serf et le revizor: La noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes (1831–1863)*. Paris 1985.
- Beauvois D. *Lumières et société en Europe de l'Est: L'université de Vilna et les écoles polonaises de l'Empire russe (1803–1832)*, т. 1. Lille — Paris 1977.
- Becker S. Contributing to a Nationalist Ideology: Histories of Russia in the First Half of the Nineteenth Century // *RH* 13 (1986) 331–353.

- Becker S. *Russia's Central Asian Empire 1885–1917 // Russian Colonial Expansion to 1917* / ред. M. Rywkin. London — New York 1988, c. 235–256.
- Becker S. *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924*. Cambridge, Mass 1968.
- Becker S. The Muslim East in Nineteenth-Century Russian Popular Historiography // *CAS* 5 (1986/3–4) 25–47.
- Bennigsen A. The Muslims of European Russia and the Caucasus // *Russia and Asia: Essays on the Influence of Russia on the Asian Peoples* / ред. W. S. Vucinich. Stanford 1972, c. 135–166.
- Bennigsen A. Un Mouvement populaire au Caucase au XVIIIe siècle: La «Guerre Sainte» du sheikh Mansur (1785–1791), page mal connue et controversée des relations Russo-Turques // *CMRS* 5 (1964) 159–205.
- Bennigsen A., Lemerrier-Quellejey Ch. *La presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920*. Paris — La Haye 1964.
- Bennigsen A., Lemerrier-Quellejey Ch. *Les mouvements nationaux chez les musulmans de Russie: Le «Sultangalievisme» au Tatarstan*. Paris — La Haye 1960.
- Bennigsen A., Lemerrier-Quellejey Ch. *Les musulmans cubhés: L'Islam en Union Soviétique*. Paris 1981.
- Bennigsen A., Wimbush S. E. *Muslims of the Soviet Empire: A Guide*. London 1985.
- Berk S. M. *Year of Crisis, Year of Hope: Russian Jewry and the Pogroms of 1881–1882*. Westport — London 1985.
- Bickford O'Brien C. *Muscovy and the Ukraine: From the Pereiaslavl Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654–1667*. Berkeley — Los Angeles 1963.
- Bienemann F. *Die Statthalterchaftszeit in Liv- und Estland (1783–1796): Ein Beispiel aus der Regentenpraxis Katharinas II*. Hannover — Döhren 1973. (Репринт видання 1886 р.).
- Bitterli U. *Alte Welt — neue Welt: Formen des europäisch-überseeischen Kulturkontakts vom 15. bis zum 18. Jahrhundert*. München 1986.
- Blackwell W. L. *Alexander I and Poland: The Foundations of his Polish Policy and its Repercussions in Russia, 1801–1825*: Ph. D. Diss. Princeton 1959.
- Blackwell W. L. *The Beginnings of Russian Industrialization 1800–1860*. Princeton 1968.
- Blank S. J. National Education, Church and State in Tsarist Nationality Policy: The Il'minski System // *Canadian-American Slavic Studies* 17 (1983) 466–486.
- Bodger A. Abulkhair, Khan of the Kazakh Little Horde, and his Oath of Allegiance to Russia of October 1731 // *SEER* 58 (1980) 40–57.
- Boldur A. *La Bessarabie et les relations russo-roumaines: La question bessarabienne et le droit international*. Paris 1927.
- Bonwetsch B. *Die Russische Revolution 1917: Eine Sozialgeschichte von der Bauernbefreiung bis zum Oktoberumsturz*. Darmstadt 1991.
- Bonwetsch G. *Geschichte der deutschen Kolonien an der Wolga*. Stuttgart 1919.
- Bortnowski W. *Powstanie listopadowe w oczach Rosjan*. Warszawa 1964.
- Boshyk G. Y. *The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia, 1900–1907: With Special Reference to Social Democracy*: Ph. D. Diss. Oxford 1981.
- Bournoutian G. A. The Ethnic Composition and the Socio-Economic Condition of Eastern Armenia in the First Half of the Nineteenth Century // *Transcaucasia: Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia* / ред. R. G. Suny. Ann Arbor 1983, c. 69–86.
- Brajčevskij M. *Anschluß oder Wiedervereinigung: Kritische Anmerkungen zu emer Konzeption*. München 1982.
- Bräker H. Die muslimische Erneuerungsbewegung in Rußland // *Rußlands Aufbruch ins 20. Jahrhundert: Politik — Gesellschaft — Kultur 1894–1917*. Olten — Freiburg 1970, c. 181–198.
- Brandes D. Die Ansiedlung von Ausländern im Zarenreich unter Katharina II., Paul I. und Alexander I. // *JbbGO* 34 (1986) 161–187.
- Brock P. Polish Nationalism // *Nationalism in Eastern Europe* / ред. P. F. Sugar, I. J. Lederer. Seattle — London 1969, c. 310–372.
- Brooks J. *When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Literature 1861–1917*. Princeton 1985, c. 214–245.

- Bryner E. *Der geistliche Stand in Rußland: Sozialgeschichtliche Untersuchungen zu Episkopat und Gemeindegeistlichkeit der russischen orthodoxen Kirche im 18. Jahrhundert*. Göttingen 1982.
- Byelorussian Statehood: Reader and Bibliography* / ред. V. Kipel, Z. Kipel. New York 1988.
- Byrnes R. Kliuchevskii on the Multi-National Russian State // *RH* 13 (1986) 313–330.
- Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval vom Jahre 1710 nebst deren Confirmationen* / ред. E. Winkelmann. Reval 1865.
- Die Capitulationen der livländischen Ritter- und Landschaft und der Stadt Riga vom 4. Juli 1710 nebst deren Confirmationen* / ред. C. Schirren. Dorpat 1865.
- Carrere d'Encausse H. *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia*. Berkeley 1988.
- Carrère d'Encausse H. Organizing and Colonizing the Conquered Territories // *Central Asia: 120 Years of Russian Rule* / ред. E. Allworth. Durham — London 1989, c. 151–171.
- Carrère d'Encausse H. Systematic Conquest, 1865 to 1884 // *Central Asia: 120 Years of Russian Rule* / ред. E. Allworth. Durham — London 1989, c. 131–150.
- Carrère d'Encausse H. *Le grand défi: Bolcheviks et Nations 1917–1930*. Paris 1987.
- Carrère d'Encausse H. The Stirring of National Feeling // *Central Asia: 120 Years of Russian Rule* / ред. E. Allworth. Durham — London 1989, c. 172–179.
- Cegelski T., Kaździela Ł. *Rozbiory Polski 1772–1793–1795*. Warszawa 1990.
- Čeginskis K. J. *Die Russifizierung und ihre Folgen in Litauen unter zaristischer Herrschaft*. Bonn 1919 [=Commentationes Balticae, VI/VII, 2].
- Central Asia: 120 Years of Russian Rule* / ред. E. Allworth. Durham — London 1989.
- Cherniavsky M. *Russia // National Consciousness, History, and Political Culture in Early Modern Europe* / ред. O. Ranum. Baltimore 1975, c. 118–143.
- Chlebowczyk J. *On Small and Young Nations in Europe*. Wrocław etc. 1980.
- Chmielewski E. *The Polish Question in the Russian State Duma*. Knoxville 1970.
- Chynczewska-Hennel T. The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossacks from the End of the Sixteenth to the Mid-Seventeenth Century // *HUS* 10 (1986) 377–392.
- The City in Late Imperial Russia* / ред. M. F. Hamm. Bloomington 1986.
- Civil Rights in Imperial Russia* / ред. O. Crisp, L. Edmondson. Oxford 1989.
- Collins D. N. Russia's Conquest of Siberia: Evolving Russian and Soviet Historical Interpretations // *European Studies Review* 12 (1982) 17–44.
- Collins D. N. Subjugation and Settlement in Seventeenth and Eighteenth-Century Siberia // *The History of Siberia: From Russian Conquest to Revolution* / ред. A. Wood. London — New York 1991, c. 37–56.
- Conolly V. Die «Nationalitätenfrage» im Zarenreich // *Rußlands Aufbruch ins 20. Jahrhundert. Politik — Gesellschaft — Kultur 1894–1917*. Olten — Freiburg 1970, c. 151–180.
- Coonrod R. W. The Duma's Attitude toward War-Time Problems of Minority Groups // *ASEER* 13 (1954) 19–46.
- Curtiss J. S. *The Russian Army under Nicholas I, 1825–1855*. Durham 1965.
- Curzon G. N. *Russia in Central Asia in 1889 and the Angle-Russian Question*. London 1967. (Репринт видання 1889 р.).
- Czepulis-Rastenis R. Szkolnictwo // *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864*. Wrocław etc. 1979, c. 173–197.
- Dann O. Der moderne Nationalismus als Problem historischer Entwicklungsforschung // *Nationalismus und sozialer Wandel* / ред. O. Dann. Hamburg 1978, c. 9–21.
- Davies N. *God's Playground: A History of Poland*, т. 1–2. Oxford 1981.
- Demko G. J. *The Russian Colonization of Kazakhstan 1896–1916*. Bloomington 1969.
- Der Megrian L. *Tiflis during the Russian Revolution of 1905*: Ph. D. Diss. University of California, Berkeley 1968.
- Deutsch K. W. *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*, 2-е вид. Cambridge, Mass. 1966.
- Der Dictator von Wilna: Memoiren des Grafen M. N. Murawjew*. Leipzig 1883.
- Dima N. Moldavians or Romanians? // *The Soviet West: Interplay between Nationality and Social Organization* / ред. R. S. Clem. New York etc. 1975, c. 31–45.
- Dokumente zur Geschichte der europäischen Expansion* / ред. E. Schmitt etc., т. 2–4. München 1984–1988.

- Donnelly A. S. Russian-American Company // *MERSH* 32(1983) 38–44.
- Donnelly A. S. *The Russian Conquest of Bashkiria 1552–1740: A Case Study in Imperialism*. New Haven 1968.
- Dostoevskij F. M. *Tagebuch eines Schriftstellers*. München 1963.
- Dubnow S. M. *History of the Jews in Russia and Poland from the Earliest Times until the Present Day*, т. 1–3. Philadelphia 1916–1920 (Першукт 1946).
- Dubrowski S. M. *Die Bauernbewegung in der russischen Revolution*. Berlin 1929.
- Duffy C. *Russia's Military Way to the West: Origins and Nature of Russian Military Power 1700–1800*. London etc. 1981.
- Dziewanowski M. K. The Polish Revolutionary Movement and Russia, 1904–1907 // *Russian Thought and Politics*. 's-Gravenhage 1957 [=Harvard Slavic Studies, 4], c. 375–394.
- Edelman R. *Proletarian Peasants: The Revolution of 1905 in Russia's Southwest*. Ithaca — London 1987.
- Ehrt A. *Das Mennonitentum in Rußland von seiner Einwanderung bis zur Gegenwart*. Berlin — Leipzig 1932.
- Eine oder mehrere tatarische Nationen // *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien: Identität, Politik, Widerstand* / ред. A. Kappeler, G. Simon, G. Brunner. Köln 1989, c. 63–79.
- Eisenbach A. *Kwestia równouprawnienia żydów w Królestwie Polskim*, част. 1. Warszawa 1972.
- Elias O.-H. *Reval in der Reformpolitik Katharinas II.: Die Statthalterchaftszeit 1783–1796*. Bonn — Bad Godesberg 1978.
- Erdmann J. F. *Beiträge zur Kenntnis des Innern von Rußland*, т. 1, 2 (1–2). Riga — Dorpat — Leipzig 1822–1826.
- Ezergailis A. *The 1917 Revolution in Latvia*. Boulder 1974.
- Ezergailis A. *The Latvian Impact on the Bolshevik Revolution: The First Phase (September 1917 to April 1918)*. Boulder 1983.
- Fedyshyn O. The Germans and the Union for the Liberation of the Ukraine, 1914–1917 // *The Ukraine 1917–1921: A Study in Revolution* / ред. T. Hunczak. Cambridge, Mass. 1977, c. 305–322.
- Feldman W. The Theoretical Basis for the Definition of Moldavian Nationality // *The Soviet West. Interplay between Nationality and Social Organization* / ред. R. S. Clem. New York etc. 1975, c. 46–59.
- Ferenczi C. Nationalismus und Neoslavismus in Rußland vor dem Ersten Weltkrieg // *FOG* 34 (1984) 7–128.
- Ferro M. La politique des nationalités du gouvernement provisoire: fevrier–octobre 1917 // *CMRS* 2 (1961) 131–165.
- Field D. *Rebels in the Name of the Tsar*. Boston 1976.
- Finland and Russia 1808–1920: From Autonomy to Independence* / ред. D. G. Kirby. London — Basingstoke 1975.
- Fisher A. W. Emigration of Muslims from the Russian Empire in the Years After the Crimean War // *JbbGO* 35 (1987) 356–371.
- Fisher A. W. Enlightened Despotism and Islam under Catherine II // *SR* 27 (1968) 542–553.
- Fisher A. W. Ismail Gaspirali: Model Leader for Asia // *Tatars of the Crimea: Their Struggle for Survival* / ред. E. Allworth. Durham — London 1988, c.11–26
- Fisher A. W. *The Crimean Tatars*. Stanford 1978.
- Fisher A. W. *The Russian Annexation of the Crimea 1772–1783*. Cambridge 1970.
- Fisher R. H. *The Russian Fur Trade 1550–1700*. Berkeley — Los Angeles 1943.
- Fleischhacker H. Die politischen Begriffe der Partner von Perejaslav // *JbbGO* 2 (1954) 221–231.
- Fleischhacker H. *Russische Antworten auf die polnische Frage 1795–1917*. München — Berlin 1941.
- Fleischhauer I. *Die Deutschen im Zarenreich: Zwei Jahrhunderte deutsch-russische Kulturgemeinschaft*. Stuttgart 1986.
- Fleischhauer I. Zur Entstehung der deutschen Frage im Zarenreich // *Die Deutschen im Russischen Reich und im Sowjetstaat* / ред. A. Kappeler, B. Meissner, G. Simon. Köln 1987, c. 39–47.
- Fragner B. G. Probleme der Nationswerdung der Usbeken und Tadshiken // *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien: Identität, Politik, Widerstand* / ред. A. Kappeler, G. Simon, G. Brunner. Köln 1989, c. 19–34.

- Frankel J. *Prophecy and Politics. Socialism, Nationalism, and the Russian Jews, 1862–1917*. Cambridge 1981.
- Freeze G. L. The Soslovie (Estate) Paradigm in Russian Social History // *American Historical Review* 91 (1986) 19–34.
- Friedgut T. H. *Iuzovka and Revolution*, т. 1: *Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924*. Princeton 1989.
- Friesen P. M. *Die Alt-Evangelische Mennonitische Brüderschaft in Rußland (1789–1910) im Rahmen der mennonitischen Gesamtgeschichte*. Halbstadt 1911.
- Galuzo P. G. Das Kolonialsystem des russischen Imperialismus am Vorabend der Oktoberrevolution // *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 15 (1967) 997–1013.
- Garve H. *Konfession und Nationalität: Ein Beitrag zum Verhältnis von Kirche und Gesellschaft in Livland im 19. Jahrhundert*. Marburg 1978.
- Geiger B. etc. *Peoples and Languages of the Caucasus: A Synopsis*. s-Gravenhage 1959.
- Gellner E. *Nations and Nationalism*. Oxford 1983.
- Georgi J. G. *Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidungen und übrigen Merkwürdigkeiten*, т. 1–4. Sankt-Peterburg 1776–1780.
- Germanis U. *Oberst Vacietis und die lettischen Schätzen im Weltkrieg und in der Oktoberrevolution*. Stockholm 1974.
- Gerus O. W. The Ukrainian Question in the Russian Duma, 1906–1917: An Overview // *Studia Ucrainica* 2 (Ottawa 1984) 157–173.
- Gervais-Francelle C. La grève scolaire dans le royaume de Pologne // *1905: La première révolution russe* / ред. F.-X. Coquin, C. Gervais-Francelle. Paris 1986, с. 261–298.
- Geyer D. *Der russische Imperialismus: Studien über den Zusammenhang von innerer und auswärtiger Politik 1860–1914*. Göttingen 1977.
- Geyer D. *Die Russische Revolution: Probleme und Perspektiven*, 5-е вид. Göttingen 1985.
- Geyer D. Die Ukraine im Jahre 1917: Russische Revolution und nationale Bewegung // *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 8 (1957) 670–687.
- Gibson J. R. Diversification on the Frontier: Russian America in the Middle of the Nineteenth Century // *Studies in Russian Historical Geography* / ред. J. H. Bate, R. A. French, т. 1. London etc. 1983, с. 197–238.
- Gibson J. R. Tsarist Russia in Colonial America: Critical Constraints // *The History of Siberia: From Russian Conquest to Revolution* / ред. A. Wood. London — New York 1991, с. 92–116.
- Gierowski J. A. *Historia Polski 1505–1764*. Warszawa 1988 (1982).
- Gierowski J. A. *Historia Polski 1764–1864*. Warszawa 1988 (1982).
- Gill G. J. *Peasants and Government in the Russian Revolution*. London 1979.
- Gitelman Z. Y. *Jewish Nationality and Soviet Politics: The Jewish Sections of the CPSU, 1917–1930*. Princeton 1972.
- Glazik J. *Die Islammission der russisch-orthodoxen Kirche: Eine missionsgeschichtliche Untersuchung nach russischen Quellen und Darstellungen*. Münster 1959.
- Glazik J. *Die russisch-orthodoxe Heidenmission seit Peter dem Großen: Ein missionsgeschichtlicher Versuch*. Münster 1954.
- Goldberg J. Poles and Jews in the 17th and 18th Centuries: Rejection or Acceptance // *JbbGO* 22 (1974) 248–282.
- Goldberg M. *Die Jahre 1881–1882 in der Geschichte der russischen Juden*: Diss. Berlin 1934.
- Goldstein J. The Attitude of the Jewish and the Russian Intelligentsia to Zionism in the Initial Period (1897–1904) // *SEER* 64 (1986) 546–556.
- Gregorian V. The Impact of Russia on the Armenians and Armenia // *Russia and Asia: Essays on the Influence of Russia on the Asian Peoples* / ред. W. S. Vucinich. Stanford 1972, с. 167–218.
- Guide to the Study of Soviet Nationalities: Non-Russian Peoples of the USSR* / ред. S. M. Horak. Littleton, Colorado 1982.
- Günther O. E. Der Vertrag von Perejaslav im Widerstreit der Meinungen // *JbbGO* 2 (1954) 232–257.
- Guthier S. L. The Belorussians: National Identification and Assimilation: 1897–1970 // *Soviet Studies* 29 (1977) 37–61, 170–283

- Guthier S. L. The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917 // SR 38 (1979) 30–47
- Hagen M. *Die Entfaltung politischer Öffentlichkeit in Rußland 1906–1914*. Wiesbaden 1982.
- Hagen M. Edinenie und obnovlenie: Traditionale und modernistische Züge in Stolypins Staatsnationalismus gegenüber Finnland // JBS 15 (1984) 148–170.
- Hahn H.-H. Die Organisationen der polnischen «Großen Emigration» 1831–1847 // *Nationale Bewegung und soziale Organisation*, т. 1: *Vergleichende Studien zur nationalen Vereinsbewegung des 19. Jahrhunderts in Europa* / ред. O. Dann, T. Schieder. München — Wien 1978, с. 131–279.
- Halbach U. «Heiliger Krieg» gegen den Zarismus: Zur Verbindung von Sufismus und Dihad im antikolonialen Widerstand gegen Rußland im 19. Jahrhundert // *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien: Identität, Politik, Widerstand* / ред. A. Kappeler, G. Simon, G. Brunner. Köln 1989, с. 213–234.
- Halbach U. Die Bergvölker (gorcy) als Gegner und Opfer: Der Kaukasus in der Wahrnehmung Rußlands: Ende des 18. Jahrhunderts bis 1864 // *Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas: Festschrift für Günther Stökl zum 75. Geburtstag* / ред. M. Alexander, F. Kämpfer, A. Kappeler. Stuttgart 1991, с. 52–65.
- Halecki O. Imperialism in Slavic and East European History // *The American and East European Review* 11 (1952) 171–188.
- Halperin C. J. *Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History*. Bloomington 1985.
- Haltzel M. *Der Abbau der deutschen ständischen Selbstverwaltung in den Ostseeprovinzen Rußlands: Ein Beitrag zur Geschichte der russischen Unifizierungspolitik 1855–1905*. Marburg 1977.
- Handbuch der Geschichte Rußlands* / ред. M. Hellmann, K. Zernack, G. Schramm, т. 1–3. Stuttgart 1976 etc.
- Hassiotis I. K. Continuity and Change in the Modern Greek Diaspora // *Journal of Modern Hellenism* 6 (1989) 9–24.
- Haumann H. *Geschichte der Ostjuden*. München 1990.
- Hausmann K. G. Adelsgesellschaft und nationale Bewegung in Polen // *Nationalismus und sozialer Wandel* / ред. O. Dann. Hamburg 1978, с. 23–47.
- Hayt B. *Turkestan zwischen Rußland und China: Eine ethnographische, kulturelle und politische Darstellung zur Geschichte der nationalen Staaten und des nationalen Kampfes Turkestans im Zeitalter der russischen und chinesischen Expansion vom 18. bis ins 20. Jahrhundert*. Amsterdam 1971.
- Hechter M. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536–1966*. London 1975.
- Heller K. *Revolutionärer Sozialismus und nationale Frage: Das Problem des Nationalismus bei russischen und jüdischen Sozialdemokraten und Sozialrevolutionären im Russischen Reich bis zur Revolution 1905–1907*. Frankfurt/M. etc. 1977.
- Hellie R. *Slavery in Russia, 1450–1725*. Chicago — London 1982.
- Hellmann M. Die litauische Nationalbewegung im 19. und 20. Jahrhundert // ZfO 2 (1953) 66–106.
- Hellmann M. *Grundzüge der Geschichte Litauens*. Darmstadt 1966.
- Hensel J. Polnische Adelsnation und jüdische Vermittler 1815–1830: Über den vergeblichen Versuch einer Judenemanzipation in einer noch nicht emanzipierten Gesellschaft // FOG 32 (1983) 7–227.
- Henze P. B. Circassia in the Nineteenth Century: The Futile Fight for Freedom // *Passe turco-tatar — présent soviétique: Études offertes à Alexandre Bennigsen* / ред. Ch. Lemerrier-Quelquejay, G. Veinstein, S. E. Wimbush. Louvain — Paris 1986, с. 243–273.
- Henze P. B. Fire and Sword in the Caucasus: The 19th Century Resistance of the North Caucasian Mountaineers // CAS 2 (1983) 5–44.
- Herberstein S. von. *Das alte Rußland*. Zürich 1984.
- Herberstein S. von. *Moscovia...* Wien 1557.
- Hewitt G. B. Georgian: A Noble Past, A Secure Future // *Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages: Their Past, Present and Future* / ред. I. T. Kreindler. Berlin etc. 1985, с. 163–179.

- Hildermeier M. Die jüdische Frage im Zarenreich: Zum Problem der unterbliebenen Emanzipation // *JbbGO* 32 (1984) 321–343.
- Hildermeier M. *Die Russische Revolution 1905–1921*. Frankfurt/M. 1989.
- Histoire des Arméniens* / ред. G. Dédéyan. Toulouse 1982.
- Historia państwa i prawa Polski*, т. 3–4. Warszawa 1981–1982.
- The History of Siberia: From Russian Conquest to Revolution* / ред. A. Wood. London — New York 1991.
- The History of the Romanian People* / ред. A. Otetea. Bucharest 1970.
- Hoensch J. K. *Geschichte Polens*. Stuttgart 1983.
- Hoensch J. K. *Sozialverfassung und politische Reform: Polen im vorrevolutionären Zeitalter*. Köln — Wien 1973.
- Hoetzsch O. *Rußland in Asien: Geschichte einer Expansion*. Stuttgart 1966.
- Hoetzsch O. *Rußland. Eine Einführung auf Grund seiner Geschichte vom Japanischen bis zum Weltkrieg*, 2-е вид. Berlin 1917.
- Hösch E. Die kleinen Völker und ihre Geschichte: Zur Diskussion über Nationwerdung und Staat in Finnland // *Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas: Festschrift für Günther Stökl zum 75. Geburtstag* / ред. M. Alexander, F. Kämpfer, A. Kappeler. Stuttgart 1991, с. 22–32.
- Hösch E. Probleme der russisch-griechischen (balkanischen) Beziehungen im 16. und in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts // *FOG* 38 (1986) 257–275.
- Hosking G. A. *The Russian Constitutional Experiment: Government and Duma, 1907–1914*. Cambridge 1973.
- Hovannisian R. G. *Armenia on the Road to Independence*. Berkeley — Los Angeles 1967.
- Hroch M. *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas: Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Entwicklung der patriotischen Gruppen*. Praha 1968.
- Hroch M. *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge 1985.
- Hrushevsky M. *A History of Ukraine*. New Haven 1941.
- Hsü I. C. Y. *The Ili Crisis: A Study of Sino-Russian Diplomacy 1871–1881*. Oxford 1965.
- Hundley H. S. *Speransky and the Buriats: Administrative Reform in Nineteenth Century Russia*: Ph. D. Diss. Univ. of Illinois 1984.
- Huttenbach H. R. The Origins of Russian Imperialism // *The Ukraine 1917–1921: A Study in Revolution* / ред. T. Hunczak. Cambridge, Mass. 1977, с. 18–44.
- Ischchanjan B. *Nationaler Bestand, berufsmäßige Gruppierung und soziale Gliederung der kaukasischen Völker*. Berlin 1914.
- Ivancevich A. *The Ukrainian National Movement and Russification*: Ph. D. Diss. Northwestern University 1976.
- Jadrinzew N. *Sibirien: Geographische, ethnographische und historische Studien*. Jena [1886].
- Janin R. *Géorgie* // *Dictionnaire de théologie catholique*, т. 6. Paris 1920, кол. 1239–1289.
- Jedlicki J. *Szlachta* // *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864*. Wrocław etc. 1979, с. 27–56.
- Jensen R. J. *The Alaska Purchase and Russian-American Relations*. Seattle — London 1975.
- Jewsbury G. F. *The Russian Annexation of Bessarabia, 1774–1828: A Study of Imperial Expansion*. Boulder — New York 1976.
- Jones S. F. Marxism and Peasant Revolt in the Russian Empire: The Case of the Gurian Republic // *SEER* 67 (1989) 403–434.
- Jones S. F. Russian Imperial Administration and the Georgian Nobility: The Georgian Conspiracy of 1832 // *SEER* 65 (1987) 53–76.
- Die Judenpogrome in Rußland*, т. 1–2. Köln 1910.
- Jurgela C. R. *History of the Lithuanian Nation*. New York 1948.
- Juri Samarins Anklage gegen die Ostseeprovinzen Rußlands* / перекл. з рос. Leipzig 1869.
- Jutikkala E. (за участю Kauko Pirinen). *Geschichte Finnlands*. Stuttgart 1964.
- Kabuzan V. M. Zahl und Siedlungsgebiete der Deutschen im Russischen Reich (1796–1917) // *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 32 (1984) 866–874.

- Kahan A. Notes on Jewish Entrepreneurship in Tsarist Russia // *Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union* / ред. G. Guroff and F. V. Carstensen. Princeton 1983, c. 104–124.
- Kahan A. *The Plow, the Hammer and the Knout: An Economic History of Eighteenth-Century Russia*. Chicago — London 1985.
- Kahan A. *Wirtschafts- und Sozialgeschichte Rußlands und Kongreßpolens*. Teilveröffentlichung aus: *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, т. 5. Stuttgart 1980.
- Kaiser F. B. *Die russische Justizreform von 1864: Zur Geschichte der russischen Justiz von Katharina II. bis 1917*. Leiden 1972, c. 465–467.
- Kalabinski S., Tych F. *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja: Lata 1905–1907 na ziemiach polskich*. Warszawa 1969.
- Kämpfer F. Die Eroberung von Kasan 1552 als Gegenstand der zeitgenössischen russischen Historiographie // *FOG* 14 (1969) 7–161.
- Kappeler A. Bemerkungen zur Nationsbildung der Russen // *Die Russen: Ihr Nationalbewußtsein in Geschichte und Gegenwart* / ред. A. Kappeler. Köln 1990, c. 19–35.
- Kappeler A. Die Historiographien der nichtrussischen Völker der RSFSR in den siebziger Jahren // *JbbGO* 29 (1981) 53–79.
- Kappeler A. Die Moskauer «Nationalitätenpolitik» unter Ivan IV // *RH* 14 (1987) 263–282.
- Kappeler A. Die Rolle der Nichtrussen der Mittleren Wolga in den russischen Volksaufständen des 17. Jahrhunderts // *FOG* 27 (1980) 249–268.
- Kappeler A. Die zaristische Politik gegenüber den Muslimen des Reiches // *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien: Identität, Politik, Widerstand* / ред. A. Kappeler, G. Simon, G. Brunner. Köln 1989, c. 117–129.
- Kappeler A. Ein «kleines Volk» von 25 Millionen: Die Ukrainer um 1900 // *Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas: Festschrift für Günther Stökl zum 75. Geburtstag* / ред. M. Alexander, F. Kämpfer, A. Kappeler. Stuttgart 1991, c. 33–42.
- Kappeler A. Ethnische Minderheiten im alten Rußland (14.–16. Jahrhundert): Regierungspolitik und Funktionen // *FOG* 38 (1986) 131–151.
- Kappeler A. Historische Voraussetzungen des Nationalitätenproblems im russischen Vielvölkerreich // *Geschichte und Gesellschaft* 8 (1982) 159–183.
- Kappeler A. Moskau und die Steppe: Das Verhältnis zu den Nogai-Tataren im 16. Jahrhundert // *FOG* 46 (1992) 87–105.
- Kappeler A. *Rußlands erste Nationalitäten: Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga vom 16. bis 19. Jahrhundert*. Köln — Wien 1982.
- Kappeler A. The Ukrainians of the Russian Empire 1860–1914 // *The Formation of National Elites* / ред. A. Kappeler [=Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe (1850–1940) 6]. Aldershot 1992, c. 105–132
- Kappeler A. Zur Charakteristik russischer Terroristen (1878–1887) // *JbbGO* 27 (1979) 520–547.
- Karpat K. H. The Status of the Muslim under European Rule: The Eviction and Settlement of the Cerkas // *Journal of Muslim Minority Affairs* 1 (1978/79) 7–27.
- Katz M. *Mikhail N. Katkov: A Political Biography, 1818–1887*. The Hague — Paris 1966.
- Kaupas V. *Die Presse Litauens: Unter Berücksichtigung des nationalen Gedankens und der öffentlichen Meinung*, т. 1. Klaipeda 1934.
- Kazemzadeh F. Russian Penetration of the Caucasus // *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution* / ред. T. Hunczak. New Brunswick 1974, c. 239–263.
- Kazemzadeh F. *The Struggle for Transcaucasia, 1917–1921*. New York — Oxford 1951
- Keenan E. L. Muscovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy // *SR* 26 (1967) 548–558.
- Keenan E. L. *Muscovy and Kazan' 1445–1552: A Study in Steppe Politics*: Ph. D. Diss. Harvard 1965
- Keenan E. L. Remarques sur l'histoire du mouvement révolutionnaire à Bakou (1904–1905) // *Sur* 1905. Paris 1974, c. 49–97.
- Keep J. L. H. *Soldiers of the Tsar: Army and Society in Russia 1462–1874*. Oxford 1985.
- Kemiläinen A. Initiation of the Finnish People into Nationalist Thinking // *Nationality and Nationalism in Italy and Finland from the Mid-19th Century to 1918*. Helsinki 1984.
- Kenez P. A Profile of the Prerevolutionary Officer Corps // *California Slavic Studies* 7 (1973) 121–158.

- Lazzerni E. J. Reform und Modernismus (Djadidismus) unter den Muslimen des Russischen Reiches // *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien: Identität, Politik, Widerstand* / ред. А. Kappeler, G. Simon, G. Brunner. Köln 1989, с. 35–47.
- LeDonne J. P. *Ruling Russia. Politics and Administration in the Age of Absolutism 1762–1796*. Princeton 1984.
- LeDonne J. P. La réforme de 1883 au Caucase // *CMRS* 8 (1967) 21–35.
- Lehtonen U. L. *Die polnischen Provinzen Rußlands unter Katharina II. in den Jahren 1772–1782: Versuch einer Darstellung der anfänglichen Beziehungen der russischen Regierung zu ihren polnischen Untertanen*. Berlin 1907.
- Lemberg E. *Nationalismus*, т. 1–2. Reinbek 1964.
- Lemberg H. *Die nationale Gedankenwelt der Dekabristen*. Köln — Graz 1963.
- Lemberg H. Polnische Konzeptionen für ein neues Polen in der Zeit vor 1918 // *Staatsgründungen und Nationalitätsprinzip* / ред. Т. Schieder. München — Wien 1974, с. 85–104.
- Lemercier-Quelquejay Ch. Les missions orthodoxes en pays musulmans de Moyenne- et Basse-Volga, 1552–1865 // *CMRS* 8 (1967) 369–403.
- Lenin Studienausgabe*, т. 2. Frankfurt/M. 1970.
- Łepkowski T. *Polska: Narodziny nowoczesnego narodu, 1764–1870*. Warszawa 1967.
- Łepkowski T. La formation de la nation polonaise moderne dans les conditions d'un pays démembré // *APH* 19 (1968) 18–36. (Стислий виклад попередньої позиції).
- Leslie R. E. F. *Reform and Insurrection in Russian Poland 1856–1865*. London 1963.
- Leslie R. E. *Polish Politics and the Revolution of November 1830*. London 1956.
- Die Lettische Revolution*, ч. 2. Berlin 1907.
- Levesque M. *Histoire des différents peuples soumis à la domination des Russes ou suite de l'histoire de Russie*, т. 1–2. Paris 1783.
- Levin A. *The Second Duma: A Study of the Social-Democratic Party and the Russian Constitutional Experiment*, 2-е вид. Hamden, Conn. 1966.
- Lieven D. C. B. The Russian Civil Service under Nicholas II: Some Variations on the Bureaucratic Theme // *JbbGO* 19 (1981) 366–403.
- Lilienfeld F. von. Die Heiligprechung des Ilia Čavčavadze durch die Georgisch-Orthodoxe Kirche am 20.7.1987 // *Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas: Festschrift für Günther Stökl zum 75. Geburtstag* / ред. M. Alexander, F. Kämpfer, A. Kappeler. Stuttgart 1991, с. 66–75.
- Lincoln W. B. *Nicholas I: Emperor and Autocrat of all the Russias*. Bloomington — London 1978.
- Lincoln W. B. The Composition of the Imperial Russian State Council under Nicholas I // *Canadian-American Slavic Studies* 10 (1976) 369–371.
- Long J. W. *From Privileged to Dispossessed: The Volga Germans 1860–1917*. Lincoln — London 1988.
- Lord R. H. *The Second Partition of Poland: A Study in Diplomatic History*. Cambridge, Mass. 1915.
- Lorenz R. Die Basmatschen-Bewegung // *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien. Identität, Politik, Widerstand* / ред. А. Kappeler, G. Simon, G. Brunner. Köln 1989, с. 235–256.
- Lorenz R. Die Turkmenen: Zum historischen Schicksal eines mittelasiatischen Volkes // *Turkestan als historischer Faktor und politische Idee: Festschrift für Baymirza Hayit zu seinem 70. Geburtstag, 17. Dezember 1987* // ред. E. von Mende. Köln 1988, с. 120–148.
- Löwe H.-D. *Antisemitismus und reaktionäre Utopie: Russischer Konservatismus im Kampf gegen den Wandel von Staat und Gesellschaft, 1890–1917*. Hamburg 1978.
- Löwe H.-D. *Die Juden als Minderheit in der Geschichte* / ред. B. Martin, E. Schulin. München 1981, с. 184–208.
- Löwe H.-D. Nationalismus und Nationalitätenpolitik als Integrationsstrategie im zarischen Rußland // *Die Russen: Ihr Nationalbewußtsein in Geschichte und Gegenwart* / ред. А. Kappeler. Köln 1990, с. 55–79.
- Lukashevich S. *Ivan Aksakov (1823–1886): A Study in Russian Thought and Politics*. Cambridge, Mass. 1965.
- Łukawski Z. *Koło polskie w Rosyjskiej Dumie Państwowej w latach 1906–1909*. Wrocław etc. 1967.
- Łukawski Z. *Ludność polska w Rosji 1863–1914*. Wrocław etc. 1978.
- MacKenzie D. The Conquest and Administration of Turkestan // *Russian Colonial Expansion to 1917* / ред. M. Rywkin. London — New York 1988, с. 208–234.

- MacKenzie D. *The Lion of Tashkent: The Career of General M. G. Cherniaev*. Athens 1974
- Madariaga I. de. *Russia in the Age of Catherine the Great*. New Haven — London 1981.
- Mark R. A. *Die Völker der Sowjetunion: Ein Lexikon*. Opladen 1989.
- Martens E. de. *Recueil des traités et conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères*, т. 1–15. St. Pétersbourg 1874–1909. (Репринт 1969).
- Martin J. Russian Expansion in the Far North: Tenth to Mid-Sixteenth Century // *Russian Colonial Expansion to 1917* / ред. М. Rywkin. London — New York 1988, с. 23–43.
- Martiny A. Das Verhältnis von Politik und Geschichtsschreibung in der Historiographie der sowjetischen Nationalitäten seit den sechziger Jahren // *JbbGO* 27 (1979) 238–272.
- Matley I. M. Agricultural Development // *Central Asia: 120 Years of Russian Rule* / ред. E. Allworth. Durham — London 1989, с. 266–281.
- Matley I. M. Industrialization // *Central Asia: 120 Years of Russian Rule* / ред. E. Allworth. Durham — London 1989, с. 309–330.
- McCarthy E. T. The Kazan Missionary Congress // *CMRS* 14 (1973) 308–332.
- McKenzie K. E. Chokan Valikhanov: Kazakh Princeling and Scholar // *CAS* 8 (1989/3) 1–30.
- McKenzie K. E. Zemstvo Organization and Role within the Administrative Structure // *The Zemstvo in Russia: An Experiment in Local Self-Government* / ред. T. Emmons, W. S. Vucinich. Cambridge 1982, с. 31–78.
- Meehan-Waters B. *Autocracy and Aristocracy: The Russian Service Elite of 1730*. New Brunswick 1982.
- Meehan-Waters B. The Muscovite Noble Origins of the Russians in the Generatitet of 1730 // *CMRS* 12 (1971) 28–75.
- Mende G. v. *Der nationale Kampf der Rußlandtürken: Ein Beitrag zur nationalen Frage in der Sowjetunion*. Berlin 1936.
- Mendelsohn E. *Class Struggle in the Pale: The Formative Years of the Jewish Workers' Movement in Tsarist Russia*. Cambridge — New York 1970.
- Menges K. H. Peoples, Languages, and Migrations // *Central Asia: 120 Years of Russian Rule* / E. Allworth. Durham — London 1989, с. 60–91.
- Mihneva R. Les «Grecs» et le commerce entre les Balkans et la Russie (milieu XVIIe — milieu XVIIIe s.): Des privilèges à la crise // *Études balkaniques* 1 (1990) 80–99.
- 1905: *La première révolution russe* / ред. F.-X. Coquin, C. Gervais-Francelle. Paris 1986.
- Moderne Kolonialgeschichte* / ред. R. von Albertini. Köln 1970.
- Mommsen H., Martiny A. Nationalismus, Nationalitätenfrage // *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft*, т. 4. Freiburg/Br. etc. 1971, с. 623–695.
- Morison D. Kolonialherrschaft // *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft: Eine vergleichende Enzyklopädie*, т. 3. Freiburg/Br. etc. 1969, с. 689–709.
- Moritsch A. *Landwirtschaft und Agrarpolitik in Rußland vor der Revolution*. Wien etc. 1986
- Mościcki H. *Dzieje rozbirowe Litwy i Rusi*, т. 1: 1772–1800. Wilno 1913.
- Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien: Identität, Politik, Widerstand* / ред. A. Kappeler, G. Simon, G. Brunner. Köln 1989.
- Müller M. G. *Die Teilungen Polens 1772, 1793, 1795*. München 1984.
- Nahaylo B., Swoboda V. *Soviet Disunion: A History of the Nationality Problem in the USSR*. London 1990.
- National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century* / ред. A. Loit. [=Studia Baltica Stockholmiensia, 2]. Stockholm 1985.
- Nationalismus und sozialer Wandel* / ред. O. Dann. Hamburg 1978.
- Nationalismus* / ред. H. A. Winkler. Königstein, Ts. 1978.
- Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897* / ред. H. Bauer, A. Kappeler, B. Roth, т. 1–2. Stuttgart 1991
- Neutatz D. *Die «deutsche Frage» in Süd- und Südwestrußland: Kolonisten im Spannungsfeld russischer und deutscher Politik 1861–1914*: Diss. (машиннопис). Salzburg 1990.
- Nolde B. *La formation de l'Empire russe: Études, notes et documents*, т. 1–2. Paris 1952–1953.
- Nolte H.-H. *Religiöse Toleranz in Rußland, 1600–1725*. Göttingen 1969.
- Nolte H.-H. Verständnis und Bedeutung der religiösen Toleranz in Rußland, 1600–1725 // *JbbGO* 17 (1969) 494–530.
- Ochmański J. *Historia Litwy*. Wrocław etc. 1967.

- Ochmański J. *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku (do 1890 r.)*. Białystok 1965.
- Okinshevich L. *Ukrainian Society and Government 1648–1781*. Munich 1978.
- Okun S. B. *The Russian-American Company*. New York 1979. (Репринт видання 1951 р.).
- Olcott M. B. *The Kazakhs*. Stanford 1987.
- Die Orthodoxe Kirche in Rußland: Dokumente ihrer Geschichte (860–1980)* / ред. P. Hauptmann, G. Stricker. Göttingen 1988.
- Passé turco-tatar — present soviétique: Études offertes à Alexandre Benmgsen* // ред. Ch. Lemerrier-Quelquejey, G. Veinstein, S. E. Wimbush. Louvain — Paris 1986.
- Pearson R. Privileges, Rights, and Russification // *Civil Rights in Imperial Russia* / ред. O. Crisp, L. Edmondson. Oxford 1989, с. 85–102.
- Pelenski J. *Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438–1560s)*. The Hague — Paris 1974.
- Pelesz J. *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, т. 2. Wien 1880.
- The Peoples of Siberia* / ред. M. G. Levin, L. P. Potapov. Chicago — London 1964.
- Perrie M. The Social Composition and Structure of the Socialist-Revolutionary Party before 1917 // *Soviet Studies* 24 (1972/1973) 223–250.
- Peterson C. *Peter the Great's Administrative and Judicial Reforms: Swedish Antecedents and the Process of Reception*. Stockholm 1979.
- Petrovich M. B. Russian Pan-Slavists and The Polish Uprising of 1863 // *Harvard Slavic Studies* 1 (1953) 218–248.
- Petrovich M. B. *The Emergence of Russian Pan-Slavism. 1856–1870*. New York 1956.
- Picht U. M. P. *Pogodin und die Slavische Frage*. Stuttgart 1969.
- Pierce R. A. *Russian Central Asia 1867–1917: A Study in Colonial Rule*. Berkeley — Los Angeles 1960.
- Pintner W. M. The Evolution of Civil Officialdom, 1755–1855 // *Russian Officialdom: The Bureaucratization of Russian Society from the Seventeenth to the Twentieth Century*. Chapel Hill 1980, с. 190–226.
- Pintner W. M. The Social Characteristics of the Early Nineteenth-Century Russian Bureaucracy // *SR* 29 (1970) 429–443.
- Pipes R. *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923*. 2-е вид. Cambridge, Mass. 1964.
- Pistohlkors G. von. «Russifizierung» in den baltischen Provinzen und in Finnland im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert // *Zfo* 33 (1984) 592–606.
- Plakans A. Peasants, Intellectuals, and Nationalism in the Russian Baltic Provinces, 1820–90 // *Journal of Modern History* 46 (1974) 445–475.
- Polonska-Vasylenko N. *Geschichte der Ukraine: Von den Anfängen bis 1923*. München 1988.
- Portal R. The Industrialization of Russia // *The Cambridge Economic History of Europe*, т. 6. Cambridge 1966, с. 801–872.
- Pritsak O. The Pogroms of 1881 // *HUS* 11 (1987) 8–43.
- Prousis T. C. The Greeks of Russia and the Greek Awakening 1774–1821 // *Balkan Studies* 28 (1987) 259–280.
- Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864*. Wrocław etc. 1979.
- Quested R. K. I. «Matey» Imperialists? *The Tsarist Russians in Manchuria 1895–1917*. Hongkong 1982.
- Radkey O. H. *Russia Goes to the Polls: The Election to the All-Russian Constituent Assembly, 1917*. Ithaca — London 1990.
- Raeff M. Patterns of Russian Imperial Policy Toward the Nationalities // *Soviet Nationality Problems* / ред. Edward Allworth. New York — London 1971, с. 22–42.
- Raeff M. *Siberia and the Reforms of 1822*. Seattle 1956.
- Raeff M. Un Empire comme les autres? // *CMRS* 30 (1989) 321–327.
- Raeff M. Uniformity, Diversity, and the Imperial Administration in the Reign of Catherine II // *Osteuropa in Geschichte und Gegenwart: Festschrift für Günther Stökl zum 60. Geburtstag*. Köln 1977, с. 97–113.
- Rauch G. von. *Rußland: Staatliche Einheit und nationale Vielfalt: Föderalistische Kräfte und Ideen in der russischen Geschichte*. München 1953.

- Raun T. U. *Estonia and the Estonians*. Stanford 1987.
- Raun T. U. The Development of Estonian Literacy in the 18th and 19th Centuries // *IBS* 10 (1979) 113–126.
- Raun T. U. The Latvian and Estonian National Movements, 1860–1914 // *SEER* 64 (1986) 66–80.
- Raun T. U. The Revolution of 1905 in the Baltic Provinces and Finland // *SR* 43 (1984) 453–467.
- Recueil de matériaux sur la situation économique des Israélites de Russie d'après l'enquête de la Jewish Colonization Association*, т. 1–2. Paris 1906–1908.
- Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne 1762–1882 par le comte d'Angeberg*. Paris 1862.
- Reddel C. S. M. Solov'ev and Multi-National History // *RH* 13 (1986) 355–366.
- Reinhard W. *Geschichte der europäischen Expansion*, т. 1–3. Stuttgart 1983–1988.
- Renvall P. Zur Organisations- und Sozialgeschichte der finnisch-nationalen Bewegung im 19. Jahrhundert // *Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen* / ред. T. Schieder. München — Wien 1971, с. 155–167.
- Reshetar J. *The Ukrainian Revolution 1917–1920: A Study in Nationalism*. Princeton 1952.
- Rest M. *Die russische Judengesetzgebung von der ersten Polnischen Teilung bis zum «Polozenie dlja evreev» (1804)*. Wiesbaden 1975.
- Die Revolution von 1905–1907 in Rußland* / перекл. з російської. Berlin (Ost) 1980.
- Rhineland L. H., Jr. Russia's Imperial Policy: The Administration of the Caucasus in the First Half of the Nineteenth Century // *Canadian Slavonic Papers* 17 (1975) 218–235.
- Rhineland L. H., Jr. *The Incorporation of the Caucasus into the Russian Empire: The Case of Georgia, 1801–1804*: Ph. D. Diss. Columbia University 1975.
- Rhineland L. H., Jr. Viceroy Vorontsov's Administration of the Caucasus // *Transcaucasia: Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia* / ред. R. G. Suny. Ann Arbor 1983, с. 87–104.
- Rhode G. *Geschichte Polens: Ein überblick* / 3-е вид. Darmstadt 1980.
- Riasanovsky N. V. Asia Through Russian Eyes // *Russia and Asia: Essays on the Influence of Russia on the Asian Peoples* / ред. W. S. Vucinich. Stanford 1972, с. 3–29.
- Riasanovsky N. V. *Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825–1855*. Berkeley — Los Angeles 1959.
- Riasanovsky N. V. *Russia and the West in the Teaching of the Slavophiles: A Study of Romantic Ideology*. Cambridge, Mass. 1952.
- Rieber A. J. *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia*. Chapel Hill 1982.
- Riess C. A. *The History of the Kalmyk Khanate to 1724*: Ph. D. Diss. Indiana University 1983.
- Rogger H. *Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia*. Basingstoke — London 1986.
- Rogger H. *National Consciousness in Eighteenth-Century Russia*. Cambridge, Mass. 1960.
- Rogger H. Nationalism and the State: A Russian Dilemma // *Comparative Studies in Society and History* 4 (1961/1962) 253–264.
- Rogger H. *Russia in the Age of Modernisation and Revolution, 1881–1917*. London — New York 1983.
- Rogger H. The Beilis Case: Anti-Semitism and Politics in the Reign of Nicholas II // Rogger H. *Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia*. Basingstoke — London 1986, с. 40–55.
- Rogger H. Was There a Russian Fascism? The Union of Russian People // Rogger H. *Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia*. Basingstoke — London 1986, с. 212–232.
- Romanov B. A. *Russia in Manchuria (1892–1906)*. New York 1974. (Период).
- Rorlich A.-A. *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience*. Stanford 1986.
- Rostankowski P. *Siedlungsentwicklung und Siedlungsformen in den Ländern der russischen Kosakenheere*. Berlin 1969.
- Rostworowski E. Ile było w Rzeczypospolitej obywateli szlachty // *Kwartalnik Historyczny* 94 (1988) 3–40.
- Rousseau J.-J. Considérations sur le gouvernement de Pologne et sur sa réformation projetée // Rousseau J.-J. *Œuvres complètes*, т. 3. Paris 1964.
- Rudnytsky I. L. The Role of the Ukraine in Modern History // *SR* 22 (1963) 199–216.
- Die Russen: Ihr Nationalbewußtsein in Geschichte und Gegenwart* / ред. A. Kappeler. Köln 1990.

- Russia and Asia: Essays on the Influence of Russia on the Asian Peoples* / ред. W. S. Vucinich. Stanford 1972.
- Russian Colonial Expansion to 1917* / ред. M. Rywkin. London — New York 1988.
- Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution* / ред. T. Hunczak. New Brunswick 1974.
- Russian Jewry (1860–1917)* / ред. I. Frumkin, G. Aronson, A. Goldenweiser. New York — London 1966.
- The Russian Provisional Government: Documents* / упоряд. і ред R. P. Browder, A. F. Kerensky, т. 1. Stanford 1961.
- Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914* / ред. E. C. Thaden. Princeton 1981.
- Die russische Revolution 1917* / ред. M. Hellmann. München 1964.
- Die russischen politischen Parteien von 1905 bis 1917: Ein Dokumentationsband* / ред. P. Scheibert. Darmstadt 1972.
- Rußlands Aufbruch ins 20. Jahrhundert. Politik – Gesellschaft – Kultur, 1894–1917*. Olten — Freiburg 1970.
- Rychlikowa I. Deklasacja drobnej szlachty polskiej w Cesarstwie Rosyjskim: Spór o «Pulapkę na szlachtę» Daniela Beauvois // *Przegląd Historyczny* 79 (1988) 121–147.
- Sabaliunas L. Lithuanian Social Democracy in Perspective 1893–1914. Durham — London 1990.
- Sacke G. *Die Gesetzgebende Kommission Katharinas II.: Ein Beitrag zur Geschichte des Absolutismus in Rußland*. Berlin 1940.
- Salia K. *History of the Georgian Nation*. Paris 1983.
- Sarkisyanz E. *Geschichte der orientalischen Völker Rußlands bis 1917: Eine Ergänzung zur ostslawischen Geschichte Rußlands*. München 1961.
- Saunders D. *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850*. Edmonton 1985.
- Saussay J. Il'minskij et la politique de russification des Tatars 1856–1891 // *CMRS* 8 (1967) 404–426.
- Scharf C. Konfessionelle Vielfalt und orthodoxe Autokratie im frühneuzeitlichen Rußland // *Deutschland und Europa in der Neuzeit: Festschrift für Karl Otmar Freiherr von Aretin zum 65. Geburtstag*. Stuttgart, 1988, c. 179–192.
- Scheibert P. Der weißrussische politische Gedanke bis 1919 // *Jomsburg* 2 (1938) 335–354.
- Scheibert P. Die Anfänge der finnischen Staatswerdung unter Alexander I. // *JbbGO (стара серія)* 4 (1939) 351–430.
- Scheibert P. *Volk und Staat in Finnland in der ersten Hälfte des vorigen Jahrhunderts*. Diss. Breslau 1941.
- Schirren C. *Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin*. Leipzig 1869 (Репринт 1971).
- Schumann H. Der Hetmanstaat (1654–1764) // *JbbGO (стара серія)* 4 (1936) 499–548.
- Schweitzer R. *Autonomie und Autokratie: Die Stellung des Großfürstentums Finnland im russischen Reich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts (1863–1899)*. Gießen 1978.
- Schweitzer R. Die «Baltische Parallele»: Gemeinsame Konzeption oder zufällige Koinzidenz in der russischen Finnland- und Baltikumpolitik im 19. Jahrhundert? // *Zfo* 33 (1984) 551–576.
- Schweizer im Zarenreich: Zur Geschichte der Auswanderung nach Rußland*. Zürich 1985.
- Screen J. E. O. *The Entry of Finnish Officers into Russian Military Service, 1809–1917*. Ph. D. Diss London 1976.
- Seraphim A. *Die Geschichte des Herzogtums Kurland (1561–1795)*, 2-е вид. Reval 1904.
- Serczyk W. A. *Na dalekiej Ukrainie: Dzieje kozaczyzny do 1648 roku*. Kraków 1984.
- Seton-Watson H. *Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. London 1977.
- Seton-Watson H. *The Russian Empire 1801–1917*. Oxford 1967
- Seton-Watson R. W. *A History of the Roumanians: From Roman Times to the Completion of Unity*. Cambridge 1934. (Репринт 1963).
- Shanin T. *Russia, 1905–1907: Revolution as a Moment of Truth* [=The Roots of Otherness: Russia's Turn of Century, 2]. Basingstoke — London 1986.
- Shapiro L. The Rôle of the Jews in the Russian Revolutionary Movement // *SEER* 40 (1961) 148–167.
- Simon G. Die Nationalbewegungen und das Ende des Sowjetsystems // *Osteuropa* 41 (1991) 774–790.

- Simon G. Die nationale Frage — Motor oder Bremse der Perestrojka? // *Umbau des Sowjetsystems: Sieben Aspekte eines Experiments* / ред. А. Kappeler. Stuttgart — Bonn 1990, с. 80–110.
- Simon G. *Konstantin Petrovič Pobedonoscev und die Kirchenpolitik des Heiligen Sinod, 1880–1905*. Göttingen 1969.
- Simon G. *Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion: Von der totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft*. Baden-Baden 1986.
- Smith A. D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford 1986.
- Smolitsch I. *Geschichte der russischen Kirche, 1700–1917*, т. 1. Leiden 1964; т. 2. Berlin 1991 [=FOG, 45].
- Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages: Their Past, Present and Future* / ред. I. T. Kreindler. Berlin etc. 1985.
- Sokol E. D. Don Cossack Host // *MERSH*, т. 9. Gulf Breeze 1978, с. 218–221.
- Sokol E. D. *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*. Baltimore 1954.
- Sokol E. D. Volga Cossacks // *MERSH*, т. 42. Gulf Breeze 1986, с. 225–230.
- Sokol E. D. Yaik Cossacks // *MERSH*, т. 44. Gulf Breeze 1987, с. 144–151.
- Solchanyk R. Language Politics in the Ukraine // *Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages: Their Past, Present and Future* / ред. I. T. Kreindler. Berlin etc. 1985, с. 57–105.
- Die sozialen Verhältnisse der Juden in Rußland: Auf Grund des Amtlichen statistischen Materials bearbeitet*. Berlin 1906.
- Spekke A. *History of Latvia: An Outline*. Stockholm 1951.
- Spieß K. *Periphere Sowjetwirtschaft: Das Beispiel Russisch-Fernost 1897–1970*. Zürich — Freiburg/Br. 1980, с. 16–30, 97–114.
- Spuler B. *Die Goldene Horde: Die Mongolen in Rußland 1223–1502*, 2-е вид. Wiesbaden 1965.
- Stadelbauer J. *Bahnbau und kulturgeographischer Wandel in Turkmenien: Einflüsse der Eisenbahn auf Raumstruktur, Wirtschaftsentwicklung und Verkehrsintegration in einem Grenzgebiet des russischen Machtbereichs*. Berlin 1973.
- Stanislawski M. *Tsar Nicholas I and the Jews. The Transformation of Jewish Society in Russia, 1825–1855*. Philadelphia 1983.
- Stankevich J. P. *Ethnographical and Historical Territories and Boundaries of Whiteruthenia (Kryvia, Byelorussia)*. New York 1953.
- Starr S. F. *Decentralization and Self-Government in Russia, 1830–1870*. Princeton 1972.
- Starr S. F. *Tsarist Government: The Imperial Dimension* // *Soviet Nationality Policies and Practices* / ред. J. R. Azrael. New York etc. 1978, с. 3–38.
- Stebelsky I. The Frontier in Central Asia // *Studies in Russian Historical Geography* / ред. J. H. Bater, R. A. French, т. 1. London etc. 1983, с. 143–173.
- Stein H.-P. Der Offizier des russischen Heeres im Zeitalter zwischen Reform und Revolution (1861–1905) // *FOG* 13 (1967) 346–507.
- Stöckl G. *Die Entstehung des Kosakentums*. München 1953.
- Stöckl G. *Russische Geschichte: Von den Anfängen bis zur Gegenwart* / 5-е вид. Stuttgart 1990.
- Stölting E. *Eine Weltmacht zerbricht: Nationalitäten und Religionen in der UdSSR*. Frankfurt/M. 1990.
- Storch H. *Historisch-statistisches Gemälde des Russischen Reichs am Ende des achtzehnten Jahrhunderts*, т. 1–2. Riga 1797; т. 3. Leipzig 1799.
- Storch H. *Statistische Übersicht der Statthalterschaften des Russischen Reiches nach ihren merkwürdigen Kulturverhältnissen: In Tabellen*. Riga 1795.
- Studies in Russian Historical Geography* / ред. J. H. Bater, R. A. French, т. 1. London etc. 1983.
- Stumpp K. *Die Auswanderung aus Deutschland nach Rußland in den Jahren 1763 bis 1862*. Tübingen [s. l.].
- Subtelny O. *Ukraine: A History*. Toronto — Buffalo — London 1988.
- Suny R. G. Images of the Armenians in the Russian Empire // *The Armenian Image in History and Literature* / ред. R. G. Hovannisian. Malibu 1981, с. 105–137.
- Suny R. G. Nationality and Social Class in the Russian Revolution: The Cases of Baku and Tiflis // *Transcaucasia: Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia* / ред. R. G. Suny. Ann Arbor 1983, с. 239–258.
- Suny R. G. *The Baku Commune 1917–1918: Class and Nationality in the Russian Revolution*. Princeton 1972.

- Suny R. G. *The Making of the Georgian Nation*. London 1989.
- Suny R. R. *Nationalism and Class as Factors in the Revolution of 1917* [=Center for Research on Social Organization Working Paper, 365]. Ann Arbor 1988.
- Svensson F. Comparative Ethnic Policy on the American and Russian Frontiers // *Journal of International Affairs* 36 (1982) 83–103.
- Swet G. Russian Jews in Zionism and in the Building of Palestine // *Russian Jewry (1860–1917)* / ред. J. Frumkin, G. Aronson, A. Goldenweiser. New York — London 1966, c. 172–208.
- Swietochowski T. *Russian Azerbaijan 1905–1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community*. Cambridge 1985.
- Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil (1600–1653)*. Cambridge, Mass. 1985.
- Sysyn F. E. Ukrainian–Polish Relations in the Seventeenth Century: The Role of National Consciousness and National Conflict in the Khmelnytsky Movement // *Poland and Ukraine: Past and Present* / ред. P. J. Potichnyj. Edmonton — Toronto 1980, c. 58–82.
- Tatlok T. The Ubykhs // *Caucasian Review* 7 (1958) 100–109.
- Ter Minassian A. Nationalisme et socialisme dans le mouvement révolutionnaire arménien (1887–1912) // *Transcaucasia: Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia* / ред. R. G. Suny. Ann Arbor 1983, c. 141–184.
- Ter Minassian A. Particularités de la révolution de 1905 en Transcaucasie // *1905: La première révolution russe* / ред. F.-X. Coquin, C. Gervais-Francelle. Paris 1986, c. 315–337.
- Thackeray F. W. *Antecedents of Revolution: Alexander I and the Polish Kingdom, 1815–1825*. Boulder 1980.
- Thaden E. C. *Conservative Nationalism in Nineteenth-Century Russia*. Seattle 1964.
- Thaden E. C. *Russia's Western Borderlands, 1710–1870: With the Collaboration of Marianna Forster Thaden*. Princeton 1984.
- Tiander K. *Das Erwachen Osteuropas: Die Nationalitätenbewegung in Rußland und der Weltkrieg: Erinnerungen und Ausblicke*. Wien — Leipzig 1934.
- Tillett L. Russian Imperialism and Colonialism // *Windows on the Russian Past* / ред. S. H. Baron, N. W. Heer. Columbus 1977, c. 105–121.
- Tillett L. *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities*. Chapel Hill 1969.
- To Siberia and Russian America: Three Centuries of Russian Eastward Expansion, 1558–1867* / ред. B. Dmytryshyn etc., т. 1–3. Portland 1985–1989.
- Tobias H. J. *The Jewish Bund in Russia from its Origins to 1905*. Stanford 1972.
- Tobien A. von. Die Livländer im ersten russischen Parlament (1767–1769) // *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte* 23 (Riga 1924–1926) 424–484.
- Tommila P. *La Finlande dans la politique européenne en 1809–1815*. Helsinki 1962.
- Tourgeneff N. *La Russie et les Russes*, т. 1. Paris 1847.
- Traho R. Circassians // *CAS* 10 (1991/1–2), c. 1–63.
- Transcaucasia: Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia* / ред. R. G. Suny. Ann Arbor 1983.
- Trapans J. A. *The Emergence of a Modern Latvian Nation, 1764–1914*: Ph. D. Diss. Univ. of California, Berkeley 1979.
- Trotzki L. *Geschichte der Russischen Revolution: Februarrevolution*. Berlin 1931.
- Truchim S. *Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku*. Łódź 1960.
- The Ukraine 1917–1921: A Study in Revolution* / ред. T. Hunczak. Cambridge, Mass. 1977.
- Upton A. F. *The Finnish Revolution 1917–1918*. Minneapolis 1980.
- Vakar N. P. *Belorussia: The Making of a Nation: A Case Study*. Cambridge, Mass. 1956.
- Villari L. *Fire and Sword in the Caucasus*. London 1906.
- Vital D. *The Origin of Zionism*. Oxford 1975.
- Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten: Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland, 1917–1918*. Marburg — Lahn 1971.
- Walicki A. *Philosophy and Romantic Nationalism: The Case of Poland*. Oxford 1982.
- Walker E. A. Patriotic Rhetoric, Public Education, and Language Choice in the Russia of Tsar Alexander I (1801–1825) // *Canadian Review of Studies in Nationalism* 12 (1983) 261–271.

- Wandycz P. S. *The Lands of Partitioned Poland, 1795–1918*. Seattle — London 1974.
- Wasilewski L. *Die Ostprovinzen des alten Polenreiches: Litauen und Weißruthenien — die Landschaft Chełm — Ostgalizien — die Ukraine*. Krakau 1916.
- Wasilewski L. *Litwa i Białoruś: Przeszłość, teraźniejszość, tendencje rozwojowe*. Kraków [1925].
- Wedel H. von. *Die Estländische Ritterschaft vornehmlich zwischen 1710 und 1783: Das erste Jahrhundert russischer Herrschaft*. Königsberg — Berlin 1935.
- Weigand G. *Die Dialekte der Bukowina und Bessarabiens*. Leipzig 1904.
- Weinryb B. D. *Neueste Wirtschaftsgeschichte der Juden in Rußland und Polen: Von der 1. polnischen Teilung bis zum Tode Alexanders II. (1772–1881)*, 2-е вид. Hildesheim — New York 1972.
- Weinryb B. D. *The Jews of Poland: A Social and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1100 to 1800*. Philadelphia 1973.
- Wheeler G. *The Modern History of Soviet Central Asia*. London 1964.
- Wildman A. K. *The End of the Russian Imperial Army*, т. 1–2. Princeton 1980–1987.
- Winiarski B. *Les institutions politiques en Pologne au XIXe siècle*. Paris 1924.
- Wirtschaft und Handel der Kolonialreiche* [=Dokumente, 4]. München 1988.
- Wittram R. *Baltische Geschichte: Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180–1918: Grundzüge und Durchblicke*. München 1954.
- Wittram R. Das russische Imperium und sein Gestaltwandel // *Historische Zeitschrift* 187 (1959) 568–593.
- Wittram R. Die Universität Dorpat im 19. Jahrhundert // *ZfO* 1 (1952) 195–219.
- Wittram R. *Peter I., Czar und Kaiser: Zur Geschichte Feters des Großen in seiner Zeit*, т. 1–2. Göttingen 1964.
- Wixman R. *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes in the North Caucasus*. Chicago 1980.
- Wixman R. *The Peoples of the USSR: An Ethnographic Handbook*. London 1984.
- Wójcik Z. *Dzikie Pole w ogniu: O kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, 3-е вид. Warszawa 1968.
- Wuorinen J. H. *A History of Finland*. New York — London 1965.
- Yaroshevsky D. B. Imperial Strategy in the Kirghiz Steppe in the Eighteenth Century // *JbbGO* 39 (1991) 221–224.
- Yaroshevsky D. B. *The Attitude of Catherine II toward Nomads of the Russian Empire: Paper Fourth International Conference on Eighteenth-Century Russia*. Hoddesdon 1989.
- Zapрудnik J. National Consciousness of the Byelorussians // *Byelorussian Statehood: Reader and Bibliography* / ред. V. Kipel and Z. Kipel. New York 1988, с. 9–31.
- Żarnowska A., Żarnowski J. La classe ouvrière du Royaume de Pologne dans la révolution de 1905–1907 // *1905: La première révolution russe* / ред. F.-X. Coquin, C. Gervais-Francelle. Paris 1986, с. 229–240.
- Zenkovsky S. A. A Century of Tatar Revival // *ASEER* 12 (1953) 303–318.
- Zenkovsky S. A. *Pan-Turkism and Islam in Russia*. Cambridge, Mass. 1960.
- Zentralasien* / ред. G. Hambly [=Fischer Weltgeschichte, 16]. Frankfurt/M. 1966.
- Zereteli A. *Aus meinem Leben*. Zürich 1990.
- Zernack K. Das Zeitalter der nordischen Kriege von 1558 bis 1809 // *Zeitschrift für historische Forschung* 1 (1974) 55–79.
- Zetterberg S. Die Tätigkeit der Liga der Fremdvölker Rußlands in Stockholm während der Jahre 1916–1918 // *Acta Baltica* 10 (1970) 211–257.
- Zimbajew N. I. Zur Entwicklung des russischen Nationalbewußtseins vom Aufstand der Dekabristen bis zur Bauernbefreiung // *Die Russen: Ihr Nationalbewußtsein in Geschichte und Gegenwart* / ред. A. Kappeler. Köln 1990, с. 37–54.

Показчик

- Аблай, хан 146
Або (Турку) 77, 79, 172
Абхазія 131, 135
абхазці 131, 138, 142, 293
авари 138
аварці 138
Австрія 50, 62, 65, 66, 70, 102, 169, 266, 268
Австро-Угорщина 266
адаг 139, 140
аджарці 131, 134, 269
Азербайджан 131, 132, 138, 142, 183, 184, 215, 224, 254, 259, 280, 283, 291
Азербайджан Південний 134
Азербайджан Північний 134
Азербайджанська республіка 293
азербайджанці 6, 130, 131, 136, 137, 182, 220, 233, 234, 237, 239, 240, 259, 260, 261, 262, 263, 267, 269, 278, 293, 294
Азія 2, 35, 40, 47, 48, 87, 90, 108, 109, , 128, 134, 140, 144, 150, 151, 153, 156, 160, 161, 162, 163, 167, 180, 189, 205, 209, 214, 215, 220, 221, 232, 246, 285, 288
~ Південно-Східна 107
~ Середня 1, 4, 7, 8, 18, 22, 29, 37, 107, 109, 110, 143, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 160, 161, 162, 183, 184, 203, 204, 205, 207, 212, 214, 215, 218, 220, 221, 222, 224, 226, 228, 232, 233, 238, 239, 240, 243, 245, 249, 262, 267, 270, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 288, 290, 292, 293, 294
~ Східна 160, 163
~ Центральна 147, 148, 163
азіяти 130, 154, 161, 162, 290
Азовське море 41, 90
Айгунський договір 159
Акмолінськ 146
Акмолінська область 232
Аксаков Іван 197
Акчур Ю. 259, 269
Акчуріни 109
албанці 139
алеути 158
Алеутські острови 156, 158
Алмати (Алма-Ата) 146, 292
Алтай 30, 143
алтайці 203
Аляска 156, 158, 159, 160
Аляшська орда 276, 280
Америка 34, 47, 86, 151, 156, 158, 292
~ Північна 34, 210, 232
~ Російська 156, 158
американці 158
Амур 158, 159
Амурська губернія 159
Амурська область 159, 160
Амурське козацьке військо 160
Амурський регіон 158, 232
Аму-Дар'я 147, 148, 149
Анатолія Східна 131
англійці 99, 158
Англія 150, 151, 152, 153, 159, 160
Андіжанське повстання 155
Андрусівське перемир'я 53, 58
анімісти 74, 75, 86, 112, 123, 128, 129, 204, 215, 221, 243
антисемізм 266
антисемітизм 77, 209, 210, 211, 214, 248, 259, 266, 287
Апанаєви 109
Арал 37
Аральськ 146
Аральське море 146, 147, 148, 149, 153, 294
Армстронг Джон 5, 107, 108, 110
Армфельт Густав 104
Астраханська губернія 75, 76
Астраханське ханство 18. 20. 22. 26. 27. 29. 35, 50
Астрахань 22, 23, 26, 37, 39, 43, 45, 109, 120, 139, 224, 260
Афганістан 148, 149, 150, 152
Афганська війна 138
Африка 47
Ахундов Мірза Фаталі 184
Аюка, хан 39
Багратиди 132
Багчисарай 183
Багратіон Петро 102, 132
Байкал 30, 32, 116
Бакинська рада 276
131, 184, 224, 227, 253, 254, 259, 260, 270, 271, 276, 280, 293
Баку, ханство 135
Балкани 139
Балканська війна 187

- балкарці 138, 139, 143, 288
 Балтійське море 21, 29, 40, 50, 59, 60, 83, 90
 Балтійський фронт 269
 Балтійські провінції 59, 62, 66, 67, 78, 79, 84, 86, 112, 114, 115, 121, 194, 199, 200, 201, 202, 213, 214, 228, 241, 249, 253, 254, 256, 270, 271, 274, 279, 280, 281, 295
 Балтія (див. також Балтійські провінції) 67, 77, 78, 79, 80, 82, 84, 85, 86, 91, 94, 98, 99, 100, 101, 114, 122, 125, 178, 200, 201, 212, 224, 227, 234, 237, 238, 239, 240, 241, 255, 256, 290, 294
 Балхаш 152
 Баранов Олександр 156
 Барська конфедерація 65
 Барятинський Олександр 141
 Басанавічюс Йонас 176
 Батеньковий Гавриіл 129
 Батумі 254
 Батумська область 134
 башкири 35, 36, 37, 39, 44, 46, 84, 87, 9, 100, 101, 116, 118, 120, 121, 128, 143, 144, 162, 183, 203, 204, 205, 220, 232, 237, 243, 250, 262, 276, 278, 284, 295
 Башкирія 280
 Безбородько Олександр 103
 беї 131, 136, 142, 144, 146, 215
 Беївські комісії 136
 Бейліс Манахем 266
 Бельгія 73, 193
 Бенкендорф Йоганн 103
 Бенкендорф Олександр 104, 105
 Берестейська унія 51
 Берінг Вітус 156
 Берн 269
 бесермяни 14, 15
 Бессарабія 8, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 92, 95, 110, 111, 112, 121, 134, 195, 205, 207, 214, 215, 228, 230, 242, 260, 275, 279, 280, 281, 288, 290, 294
 ~ Південна (Буджак) 97
 Белгород 54
 Бельськ 58
 білоруси 8, 63, 64, 65, 66, 69, 73, 84, 91, 92, 93, 111, 112, 113, 114, 118, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 194, 198, 199, 212, 215, 221, 222, 224, 226, 227, 233, 239, 242, 243, 245, 246, 248, 250, 257, 260, 262, 268, 269, 273, 274, 278, 284, 290, 291, 293, 294
 Білорусь 57, 59, 65, 67, 68, 93, 94, 99, 198, 214, 227, 238, 239, 240, 253, 260, 271, 274, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 290
 ~ Західна 85, 281
 ~ Східна 66, 67, 72, 74, 84, 85
 Білоруська рада 274
 Білоруська революційна (соціалістична) партія «Грамада» 176, 274
 Білосток 258
 більшовики 273, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 287
 більшовицька робітничка партія 278
 Бірон (Бюрен) Ернст Йоганн 103
 Блох Й. 240
 Бобриков М. 202
 Бодег Бей 158
 Бодуен де Куртене Ян 244
 болгары 44, 45, 82, 111, 120, 231, 242
 Борга (Порвоо) 78, 79, 80
 Ботнійська затока 79, 83
 бояри 230
 Бреверн Герман фон 103
 Брест-Литовський мир 280
 Британія 158
 Бродський Ізраїль 240
 Брюс Яків 102, 105
 Буг Західний 66
 буддизм 38, 116
 буддисти 75, 107, 243, 284
 Буджацькі степи (див. також Бессарабія Південна) 82
 Букейська орда 144
 Буковина 54, 268
 ~ Північна 288
 булгари волзькі 21, 183
 Булгарія Волзька 90
 Бунге Микола фон 234
 Бунд 211, 255, 258, 275, 283
 буряти 30, 32, 34, 46, 84, 95, 99, 101, 116, 117, 120, 122, 129, 185, 205, 232, 242, 246, 261, 263, 277, 279, 290, 294, 295
 Бутурлін Василь 53
 Бухара 116, 140, 148, 149, 152, 153, 218, 221
 Бухарестський мир 81
 Бухарська Народна Республіка 282
 Бухарський емірат 149, 153, 184, 221, 267, 281, 282
 Бюлетень національностей Росії (Bulletin des Nationalites de Russie) 269
 ваізити 183
 Валанчюс М. 175
 Валахія 83
 Валдемарс Криш'ян 173
 Валіханов Чокан 184
 Валлерштайн Іммануїл 5
 Валуєв Петро 198
 Варшава 70, 72, 196, 208, 224, 253, 254, 255, 256
 Варшавська архієпархія 113
 Варшавське герцогство 70, 71, 76, 174
 Варшавський університет 107, 112, 114, 193, 198

- Варшавсько-Віденська залізниця 265
 варяги 12
 Варязька затока 90
 Великобританія 124, 160
 Венеція 181
 вепси 15, 95, 111, 230
 весь 15
 Вельопольський Александр 196
 Верний (див. також Алма-Ата, Алмати)
     146, 151
 Виборг 78
 Виборзька губернія 78
 Вишниченко Володимир 274
 Вігель Ф. 82
 Віденський конгрес 70, 73
 візантійці 131
 Візантія 23, 82
 Військо Запорозьке 52, 101
 Віленська академія 114
 Віленська губернія 66, 93
 Віленський університет 70, 112, 114, 175, 194
 Вільно 69, 224, 258
 Вільсон Вудро 269
 Вініус Андреас 99
 вірмени 1, 3, 40, 41, 51, 63, 81, 97, 100, 108,
     109, 110, 115, 120, 130, 131, 132, 134, 136,
     137, 161, 179, 180, 181, 189, 195, 207, 209,
     212, 214, 215, 221, 222, 224, 226, 227, 228,
     230, 233, 234, 235, 237, 239, 240, 242, 245,
     248, 249, 254, 256, 259, 261, 262, 263, 267,
     269, 272, 278, 279, 284, 291, 292, 293, 294
 Вірменія 131, 134, 180, 257, 269, 280, 283,
     284, 291, 293, 295
     ~ Західна 131
     ~ Східна 131, 134, 137
 Вітебська губернія 66, 93, 241, 278
 Вітте Сергій 162
 Владивосток 159, 160
 Владикавказ 140, 159, 261
 Владимирське князівство 16
 Владислав 65
 вогули 12, 15, 30, 34, 46, 95, 204
 Воєнна колегія 102
 Волга 20, 22, 23, 27, 37, 38, 39, 42, 52, 90, 95,
     99, 109, 116, 144
     ~ Нижня 44, 93, 230
 Волзько-Уральський регіон 204, 221
 Волинська губернія 93
 Волинь 66, 69, 239, 241, 268
 Волоське князівство 81
 Вольгер 120
 Воронежська губернія 96
 Воронцов Михайло 135, 136, 137, 141, 179
 Воронцов-Дашков Іларіон 267
 вотяки 12, 14, 15, 22, 29, 95, 111, 118, 121,
     179, 204, 222, 230, 242, 262, 277, 294
 Всеросійський з'їзд євреїв 275
 Всеукраїнська академія наук 285
 Вучиніч Вейнс С. 8
 Вятка 16
 Вятська земля 14

 Габсбурзька імперія 1, 124, 296
 Гаваї 158
 гагаузи 1, 82, 111
 Гадяцький договір 53
 гайдамаки 64
 гайдуки 181
 Галичина 51, 54, 169, 176, 177, 178, 199, 268
     ~ Східна 66, 176, 215, 260, 268, 288
 Ганза 12
 гаскалах 115
 Гельсінгфорс (Гельсінкі) 79, 115, 271
 Гельсінгфорський університет 107, 113
 Гельсінкі 271
 Герберштайн Сигізмунд фон 14, 21
 Гернгутерське братство 44
 Герцен Олександр 197
 Гетьманщина 53, 54, 56, 57, 67, 71, 79, 85, 86,
     91, 94, 95, 113, 122, 125, 171, 174, 175, 230
     ~ Лівобережна 54, 85
 Гецш Отто 256
 Гіммет 259
 Гнчак (Дзвін) 181
 Голландія 60, 151
 Головна шкільна комісія 106
 Головне управління духовних справ чужо-
     земних конфесій 113
 Горбачов Михайло 292, 295
 горці 141, 142, 143, 161, 207, 228, 231, 277
 Горчаков Олександр 151
 греки 15, 40, 41, 44, 45, 81, 97, 100, 103, 105,
     106, 110, 111, 120, 208, 222, 226, 239, 240,
     242, 243, 245, 248
 Греція 110
 Грибоедов Олександр 143
 Гродненська губернія 66, 93
 Грозний 237
 Грох Мірослав 166, 168, 177, 181, 189
 грузини 1, 3, 4, 130, 131, 132, 134, 136, 137,
     138, 161, 167, 179, 180, 189, 195, 206, 207,
     215, 222, 224, 226, 227, 233, 234, 235, 240,
     243, 245, 261, 262, 263, 269, 276, 277, 278,
     284, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296
 Грузинське царство 131, 132
 Грузія 131, 132, 137, 138, 140, 179, 180, 206,
     213, 280, 282, 283, 287, 289, 291, 292, 295
     ~ Західна 131, 135, 255
     ~ Південна 288
     ~ Східна 132, 135
 Грушевський Михайло 176, 267, 273, 285
 гуни 38

- газават 140
 Ганджа 131, 135
 Гаспралі (Гаспринський) Ізмаїл 183, 259, 260
 Гданськ 69
 Геннін Георг 99
 Георгі Йоганн Готтліб 6, 43, 118
 Герат 152
 Гердер Йоганн Готтфрід 115
 Гете Йоганн Вольфганг 102
 Гінзбург Йоган 240
 Гіреї 40
 Гірс Микола 234
 Гордон Патрік 102
 Грігороволь 109
 Гурій, архієпископ Казанський 23
 Гурія 131, 253, 254, 255, 256
 Гьок-Тепе 152
- Дагестан 138, 139, 142, 228, 285
 дагестанці 140, 143, 222, 243
 Далекосхідна область 160
 Дальній 160
 Данилевський Микола 187, 246
 даргинці 138
 Даугава 65
 дашнаки 181, 259, 263, 276, 278
 Дашнакцутюн 181
 Двіна 90
 декабристи 73, 193
 Декларація прав народів Росії 279
 Дербент 131
 Дербентська губернія 135
 Державін Гавриїл 75
 Державна дума 263, 264
 Державна рада 104, 135, 234, 263
 Дерпт 59, 60, 107, 115, 172, 200, 201, 222
 Дерптський університет 113
 Десна 16
 джадідизм 183, 184, 243, 259, 267
 джігад 140
 Джунгарія 39
 Джуґашвілі Йосиф (див. Сталін Йосиф)
 Дібич Йоганн Карл 102
 Дмовський Роман 170, 263, 264, 268
 Дніпро 42, 44, 53, 57, 64, 65, 90
 Дніпрові пороги 52
 Дністер 38, 45, 66, 80
 Домбровський басейн 236
 Дон 39, 42, 43, 52, 90, 109, 139
 Донецький басейн 236
 Дорошенко Петро 54
 Достоевський Федір 152, 163, 184
 Драгоманов Михайло 177
 Друга дума 262, 263
 Друга світова війна 143, 281, 287, 288, 292
 Дунай 80, 81, 83
- Евразія 18, 32
 Європа 2, 3, 5, 12, 15, 18, 22, 35, 38, 59, 62, 63, 71,
 108, 119, 137, 156, 162, 163, 166, 167, 169,
 180, 187, 188, 192, 236, 246, 247, 288, 290
 ~ Західна 105, 150
 ~ Північно-Східна 60
 ~ Східна 57, 63, 65, 107
 ~ Центральна 150, 233
 європейці 163
 Едігер Махмет 18
 експансіонізм 282
 еллінізм 148
 Ельбрус 138
 Емський указ 199
 Енвер-паша 269
 Енгельс Фрідріх 3, 282
 Епштайн Г. 240
 Ерекле (див. Іраклій)
 Еріванська губернія 135
 Еріванське ханство 134, 135
 Ерівань 131
 ескімоси 158
 Естляндія 93, 114, 275, 173, 255, 278, 279,
 280
 Естляндія (див. також Естонія) 59, 60, 61,
 66, 77, 78, 80, 93, 114
 Естонія 288, 290, 291, 292, 293, 295
 Естонське наукове товариство 172
 естонці 1, 4, 84, 91, 92, 93, 114, 117, 118, 120,
 167, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 189,
 194, 200, 201, 215, 221, 222, 224, 226, 227,
 237, 239, 240, 241, 243, 245, 246, 248, 250,
 261, 262, 263, 271, 275, 277, 291, 293, 294,
 292
- євреї 3, 8, 51, 52, 63, 64, 67, 70, 73, 74, 75, 76,
 77, 81, 82, 84, 86, 87, 92, 94, 97, 99, 100,
 102, 104, 108, 109, 110, 115, 116, 117, 118,
 120, 138, 171, 181, 195, 202, 207, 208, 209,
 210, 211, 212, 213, 214, 215, 221, 222, 224,
 226, 227, 230, 231, 233, 235, 236, 237, 238,
 239, 240, 241, 243, 245, 248, 250, 258, 262,
 263, 264, 266, 268, 269, 272, 273, 275, 277,
 278, 284, 285, 287, 291, 294
- Єгипет 185
 Єкатеринодар 139
 Єлизавета 43
 Єльцин Борис 294
 Єнґалічови 119
 Єнсей 32
 Єрмак 30
 Єрмолов Олексій 141
 ешівач 115
- Жданов 287
 Женева 181

- Житомир 258
 Жовтнева революція 1, 180, 204, 279, 280, 295
 Жовтневий маніфест 255, 257, 258, 260, 261
 Жорданія Ной 180
- Забайкалля 185, 232
 Завадовський Петро 103, 106
 Загальний єврейський союз 211
 Загальні естонські збори 257
 Закавказзя 4, 87, 90, 92, 130, 131, 132, 134, 135, 137, 140, 142, 155, 160, 161, 162, 179, 180, 181, 195, 206, 207, 212, 213, 214, 220, 222, 226, 227, 228, 237, 239, 243, 249, 253, 254, 255, 259, 261, 267, 269, 270, 272, 275, 278, 280, 281, 290
 ~ Східне 254, 256
 Закамська оборонна лінія 26, 36, 58
 Закарпаття 54
 Заоксія 148
 Запоріжжя 54
 запорожці 56
 Запорозька Січ 44, 52, 53, 54, 56, 121, 139
 Захід 60, 67, 86, 101, 106, 113, 128, 183, 188, 237, 252
 Земський собор 52
 зиряни (див. також комі) 12, 14, 15, 95, 111, 204, 222, 230, 242, 245, 277, 294
 Золота Орда 16, 18, 20, 21, 22, 23, 29, 35, 37, 39, 40, 41, 45, 46, 47, 48, 50, 53, 83, 84, 101, 116, 120, 125, 128, 139, 144, 160
- Ібрагімов А. 259
 Іван III 14, 15, 103
 Іван IV Грозний 12, 18, 23, 65, 139
 Ігнат'єв Микола 150
 Ігельстрем Отто Генріх 104
 іжорці (див. також інгри) 15, 95, 230
 Ізмаїл, князь 38
 Ілійська долина 152
 Ільмінський Микола 147, 179, 203, 204, 215
 Іля 152
 Імеретинське царство 131, 132
 імеретинці 131
 Імеретія 135
 інгуші 138, 139, 143, 288, 293
 Інгерманландія 60, 78
 інгри (див. також іжорці) 111, 118
 Індія 132, 150, 152, 153, 185
 індіанці 232
 іноземці 237
 іногородці 263, 270, 273
 Іраклій II (Ерекле) 132
 Іран 109, 131, 132, 134, 137, 148, 149, 152, 161, 254
 ~ Північно-Західний 131
- Іранська імперія 109, 132, 134
 іранці 131
 Іргізі 146
 іредентизм 83
 Іркутськ 32, 34, 158, 261
 Іртиш 32, 144
 іслам 84, 86, 128, 129, 131, 139, 143, 147, 148, 149, 182, 183, 184, 195, 203
 італійці 15, 44
 Італія 113
 Іттіфак (Ліберальний союз мусульман Росії) 183, 259, 263, 276
 Ішакі А. 259
- Кабарда 139
 кабардинці 138, 139, 140, 141, 142, 231, 290
 Кабузан Володимир 91, 93
 Кавказ 18, 41, 76, 96, 123, 130, 132, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 152, 153, 156, 160, 161, 182, 185, 207, 212, 213, 214, 218, 228, 234, 237, 238, 245, 262, 286
 ~ Західний 138, 141, 142, 143, 232
 ~ Північний 231, 234, 278, 280, 281, 288, 290, 295
 ~ Східний 141, 231
 ~ Центральний 137, 138, 228, 231
 кавказці 139, 141, 142, 231, 235, 247
 Кавказька війна 142, 143
 Кавказька губернія 75, 109
 кадети 259, 262, 263, 264, 274, 277, 278
 Казанська губернія 109, 230, 279
 Казанське ханство 12, 15, 18, 20, 21, 26, 27, 28, 29, 34, 35, 37, 41, 46, 50, 58, 62, 93, 120, 230
 Казанський приказ 34
 Казанський університет 182, 203
 Казань 12, 18, 21, 22, 23, 26, 29, 45, 95, 101, 109, 120, 139, 183, 203, 204, 224, 260, 276
 казахи 1, 6, 36, 38, 129, 143, 144, 146, 147, 149, 161, 184, 203, 204, 205, 222, 232, 243, 259, 262, 270, 276, 279, 290, 292
 Казахстан 144, 153, 160, 161, 176, 204, 232, 279, 280, 283, 290, 291, 292
 ~ Західний 270
 ~ Північний 147, 286
 Казахське ханство 144
 Калевала 172
 Каліпоег 172
 Каліновський Кастусь 176
 Каліфорнія 158
 калмики 38, 39, 44, 46, 84, 96, 99, 101, 107, 116, 117, 120, 122, 128, 143, 144, 162, 204, 205, 222, 246, 277, 288, 290, 294, 295
 Калмицьке ханство 42, 45, 85, 86
 Калуж 141
 Кама 36

- камчадали 30, 32
 Камчатський півострів 32, 156, 158
 Канада 34, 47
 Канкрін Георг 104, 186
 Кантемір Антіох 105
 Каподістрія Йоанніс 110
 Карабах 131
 ~ Нагірний 180, 293
 Карабахське ханство 131
 караїми 40, 63, 75, 116
 каракалпаки 144, 149, 222
 Каракум 147, 149
 Карамзін Микола 6, 73, 186
 Каратаєв 263
 карачаївці 138, 139, 143, 231, 288
 кара-киргизи 144, 149
 карели 12, 14, 15, 95, 111, 230, 242, 291, 295
 Карелія 78, 99, 288
 Карл XII 56
 Карська область 134
 Картвелія 131
 картлійці 131
 Касимов Кенісари 101, 146
 Касимовське ханство 15
 Каспійське море 20, 22, 29, 35, 38, 39, 42, 45, 90, 138, 139, 143, 149, 150, 152, 155, 160, 214
 Катерина II 29, 41, 44, 47, 56, 57, 58, 62, 67, 69, 72, 74, 86, 90, 92, 101, 104, 112, 120, 128, 132, 212, 213
 Катеринослав 224
 Катеринославська губернія 96
 Катков Михайло 187, 197
 католики 58, 63, 69, 117, 119, 199, 221, 222, 234, 235, 241, 243, 246
 католицизм 51, 198
 Кауфман Костянтин 151, 154
 Кафа 39
 кахетинці 131
 Кахетія 131
 Керзон Джордж 154
 Кизилжум 147
 Київ 23, 53, 176, 194, 230, 258, 266, 271, 273
 Київська академія 106, 113
 Київська губернія 68, 93
 Київська колегія 51, 54, 103, 106
 Київська митрополія 51, 54, 112
 Київська Русь 12, 35, 51
 Київський університет 175, 176
 киргизи 6, 144, 146, 149, 152, 161, 205, 222, 243, 270, 276, 279, 293
 Киргизія (Киргизстан) 155, 283, 270, 291
 Кирило-Мефодіївське товариство 176
 Китай 32, 39, 45, 86, 132, 144, 148, 152, 158, 159, 160, 276
 китаїці 232, 233
 Кишинів 211, 224
 Кишинівська єпархія 82, 112
 Кільдішеви 119
 Клінгер Фрідріх 102
 Ключевський Василь 6, 12
 Князівство Польське 81
 Кодекс Наполеона 197
 Кодяк 156
 козаки 37, 42, 43, 52, 53, 54, 57, 58, 64, 79, 83, 87, 93, 94, 98, 101, 122, 130, 139, 140, 142, 146, 147, 174, 231, 277, 279, 280
 ~ донські 43
 ~ російські 42
 ~ українські 42
 Кокандське ханство 149, 151, 152, 153
 Коковцов Володимир 265
 Кокчетав 146
 Колас Якуб 260
 комі (див. також зиряни) 15, 294, 295
 Комісія про уложення 57, 122, 123, 129
 Комітет захисту прав мусульманських тюрко-татарських народів Росії 269
 комуністи 283, 285, 286, 294
 Комуністична партія 281, 284
 Константинополь 23, 124
 корейці 204, 232, 233, 288
 Короленко Володимир 204
 корсиканці 44
 коряки 30, 32, 34, 120, 222, 294
 Костомаров Микола 176
 Костюшко Тадеуш 66, 121
 кочовики (номади) 20, 35, 40, 47, 93, 129, 148, 149, 152, 161, 209, 267, 271, 276, 286
 - верхові 38
 ~ степові 35, 43
 ~-назники 36
 Кочубей Віктор 103
 Краків 70
 Красноводськ 152
 Кременець 70
 Кременецький ліцей 114
 Кривава неділя 253, 254, 261
 Кривий Ріг 236
 Крим 18, 21, 22, 39, 40, 41, 42, 97, 109, 116, 139, 182, 205, 214, 228, 231, 277
 Кримська війна 41, 42, 83, 141, 150, 158, 187, 203, 213
 Кримське ханство 15, 20, 21, 38, 39, 40, 41, 44, 45, 46, 47, 52, 63, 81
 кримчаки 40
 Крюденери 105
 Куба 131
 Кубанська область 142
 Кубань 38, 41, 56, 90, 231
 Кутушеви 119
 кумики 138, 142

- Кунаєв Дінмухамед 292
 Купала Янка 260
 Куратов Іван 178
 курди 131
 Курильські острови 159
 Курляндія 60, 63, 66, 92, 93, 114, 255, 268, 271
 Курляндське герцогство 59, 66
 Курська губернія 96
 Кутаїська губернія 135, 136, 254
 Кучум, хан 29
 Кушка 152
- Лазареви 109
 Лазаревський інститут 109
 лази 131
 лакці 138
 ламаїзм 84, 116, 261
 ламаїсти 116, 117, 118, 185, 189, 205, 221, 222, 245
 Ламбздорф Володимир 234
 лами 116, 117
 лапи 12, 14, 15, 95
 Латвійське літературне товариство 172
 латвійці 189
 Латвія 80, 280, 288, 290, 291, 295
 Латгалія 59, 63, 172, 241
 Латиські стрільці 268, 271, 275
 латиші 63, 65, 84, 92, 93, 113, 114, 117, 118, 167, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 189, 194, 200, 201, 215, 221, 222, 224, 226, 227, 237, 239, 240, 241, 243, 245, 246, 250, 255, 261, 262, 263, 268, 269, 271, 273, 275, 277, 291, 293, 294
 Левек М. 6
 Левенвольде Гергард Йоганн фон 60
 Левенвольде Рейнгольд Густав 103
 лезгини 138
 Лена 30, 32
 Ленін 8, 179, 204, 261, 279, 282, 283
 Лермонтов Михайло 143
 Леслі Александр 102
 Леся Українка 178
 Лефорт Франц 102
 Листопадове повстання 73, 87, 105, 121, 169, 186, 193, 196
 Литва 15, 57, 58, 59, 60, 65, 66, 67, 72, 80, 85, 93, 94, 99, 108, 116, 119, 177, 198, 211, 214, 227, 238, 239, 240, 279, 280, 288, 291, 295
 Литовське Велике князівство 20, 40, 50, 51, 57, 63, 67, 175
 Литовське літературне товариство 175
 Литовський статут 194
 Литовсько-Білоруська держава 268
 литовці 1, 63, 64, 65, 66, 69, 70, 73, 84, 92, 93, 114, 118, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 177, 178, 194, 198, 201, 212, 215, 221, 222, 224, 226, 227, 233, 241, 242, 243, 245, 246, 250, 257, 258, 262, 263, 268, 269, 273, 290, 291, 293, 294
- Лівен Карл 104
 Лівобережжя 53
 Лівонія 59
 Лівонська війна 29, 50, 65
 Лівонський орден 59
 Ліга чужоземних народів Росії 269
 Лісабон 119
 Ліфляндія (Лівонія) 15, 50, 59, 60, 61, 63, 66, 77, 78, 86, 93, 114, 173, 255, 275, 278
 ~ Південна 255
 ~ Північна 114
 Ліфляндська губернія 254
 ліфляндці 63
 Лодзь 224, 236, 254, 256
 Лозанна 269
 Лондон 234
 Лоріс-Меліков Михайло 234
 Лхаса 117
 Львів 176, 269
 Люблінська унія 40, 51, 52
 Люксембург Роза 257
 лютерани 63, 104, 114, 173, 221, 234, 235
 лютеранство 200
 Лютнева революція 271, 272, 273, 274, 275
 Лютневий маніфест 173, 202
- Мавараннагрі 148
 Мадрас 181
 мадяри 14
 Маєндорфи 105
 Мазепа Іван 54, 56, 83, 86
 мазепинство 266
 Майроніс Йонас 178
 Макарій, митрополит 23
 Македонський Александр 148
 мактаб 116, 149
 малороси (див. також українці) 56, 198, 221
 Малоросійська колегія 56
 Малоросійський приказ 54, 56, 58
 Малоросія 53, 56, 86
 Маназейн Н. 200
 Мансур 140
 маньчжури 32
 Маньчжурія 32, 144, 156, 160, 161
 ~ Північна 160
 марійці (див. також черемиси) 295
 Маріуполь 41
 Маркс Карл 282
 марксизм 180
 Марселс Петер 99
 Медна 141
 медресе 116, 149

- Мексика 158
 меліки 131, 136
 Мемель 66, 175
 менноніти 44, 115, 206, 222
 меншовики 275, 276, 277, 278
 Мерв 148, 152, 155
 Мерджані Ш. 182
 меря 14
 месхети 1, 288, 289, 293
 мехітаристи 180
 Микола I 69, 73, 76, 79, 80, 87, 102, 103, 104, 105, 135, 141, 162, 185, 192, 193, 194, 195, 196, 200, 205, 206, 208, 209, 212
 Микола II 199, 201, 202, 212, 234, 262
 Міллі фірка 277
 Мілютін Микола 197
 мінгрели 131
 Мінгрелія 131, 135
 Мінськ 176, 211, 271
 Мінська губернія 66, 93, 278
 Міцкевич Адам 70, 169
 мшари (мещеряки) 37, 232
 Могила Петро 51
 Могильовська архієпархія 69, 113
 Могильовська губернія 66, 93
 молдавани (див. також румуни) 80, 230
 Молдавія 80, 83, 273, 291
 Молдавська національна партія 275
 Молдавська республіка 293
 Молдавська республіка (Бессарабія) 279
 Молдавське князівство 54, 80, 81
 молодотатари 184
 Молотов В'ячеслав 178
 Молотова—Ріббентропа пакт 288
 монголи 18, 32, 38, 39, 111, 116, 131, 148
 ~ західні (ойрати) 144
 Монголія 148
 ~ Західна 116, 144
 мордва 14, 15, 22, 29, 36, 93, 96, 101, 111, 118, 121, 178, 179, 204, 222, 230, 232, 242, 262, 277, 291, 294, 295
 Москва 14, 16, 22, 23, 26, 27, 29, 30, 32, 35, 45, 58, 183, 209, 224, 237, 248
 Московська держава 3, 14, 15, 16, 50, 52, 53, 54, 57, 58, 65, 74, 84, 86
 Московський відділ закордонних справ 54
 Московський патріархат 54
 Мугаммед Газі 140
 Муравйов Микола 159, 198
 мурома 14
 Мусават (Рівність) 267
 мусаватисти 276, 278
 мусульмани 1, 8, 20, 47, 63, 69, 74, 75, 86, 102, 104, 107, 110, 112, 116, 117, 118, 119, 123, 125, 128, 129, 130, 131, 134, 135, 136, 137, 139, 142, 152, 155, 156, 161, 167, 182, 183, 184, 185, 189, 203, 206, 207, 209, 212, 215, 220, 221, 222, 224, 226, 227, 228, 233, 234, 235, 243, 245, 254, 255, 256, 259, 261, 263, 264, 267, 269, 276, 278, 279, 284, 285, 286, 288, 290, 294, 295
 Мусульманська центральна рада Туркестану 276
 мусульмансько-вірменська громадянська війна 259
 Мюнніх Бурхард Крістоф 102, 103
 мюриди 140
 мюридизм суфістський 140, 141
 Надзвичайний комітет у справах Закавказзя 276
 Накшбанді 140
 Наполеон 70, 77, 83, 101, 135, 186
 Нарва 59
 Насірі К. 182
 Нахічеванське ханство 134
 Нахічевань 131
 націоналізм 187, 188, 193, 214, 264, 265, 266, 287
 Національна дума бурятів 277
 націонал-демократи (ендеки) 170, 268
 націонал-комуністи 286
 Наша ніва 260
 Нева 60
 Невельської Геннадій 158
 Нерчинськ 32
 Нерчинський договір 159
 Нессельроде Карл 104, 119
 Нижній Новгород 259
 Ніжин 110
 Ніколаєвськ 158
 Німецька імперія 201, 206, 263, 266, 268, 269
 Німецька слобода 114
 Німеччина 44, 103, 104, 108, 192, 234, 269, 271, 280
 німці 3, 8, 44, 45, 51, 63, 70, 92, 94, 97, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 111, 114, 117, 119, 120, 143, 206, 221, 222, 224, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 244, 255, 256, 262, 264, 266, 268, 270, 278, 280, 288, 289, 291, 294, 296
 німці балтійські 61, 62, 78, 79, 80, 84, 87, 92, 93, 97, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 110, 111, 114, 119, 126, 173, 195, 200, 201, 206, 212, 215, 221, 234, 235, 239, 241, 244, 245, 247, 256, 266, 268, 269, 273, 284
 Нірот Магнус Вільгельм 103
 Нішгадтський мир 60, 105
 Нобель 237
 Нова Нахічевань 41, 109
 Нова Сербія 44
 Новгород 12, 14, 16, 29, 34, 46

- Новини 261
 Новоархангельськ 156
 Новоросія 44, 75, 82, 93, 96, 99, 110, 115, 122, 231, 237, 238, 239
 Новосільцев Микола 72
 Ногайська Велика орда 20, 85, 119
 ногайці 36, 37, 38, 40, 41, 46, 82, 96, 99, 120, 138, 142, 143, 144, 162, 212, 231
 Нольде Борис 6
- Об 29
 Огінський Міхал 67
 Одеса 44, 97, 120, 208, 231, 271
 Одеське повстання 255
 ойрати 144
 Ока 14, 15, 259
 Окс 147
 октябристи 264
 Олександр I 44, 67, 71, 72, 73, 78, 79, 80, 81, 87, 104, 132, 162, 172, 186, 192, 193
 Олександр II 142, 151, 162, 196, 200, 201, 208, 209, 210, 212
 Олександр III 198, 199, 200, 201, 212
 Олексій Михайлович 38, 52, 71
 Омськ 146
 Омська фортеця 144
 Органічний статут 193, 196
 орда Велика (Старша) 20, 21, 37, 38, 144, 146
 орда Внутрішня (Букейська) 144, 146
 орда Мала (Молодша) 37, 144, 146
 орда Середня 144, 146
 Орден мечоносців 59
 Оренбург 37, 109, 146, 155, 232, 260, 276
 Оренбурзька губернія 232
 Оренбурзька прикордонна лінія 37, 144
 осетини 1, 138, 139, 140, 141, 185, 207, 222, 293
 Османська імперія 1, 20, 35, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 52, 54, 65, 80, 81, 82, 83, 105, 106, 109, 110, 125, 131, 132, 134, 137, 141, 142, 161, 180, 181, 184, 185, 207, 215, 254, 267, 269, 275, 276, 280
 османці 56, 139, 140, 141
 Остерман Генріх 103, 105
 Остроумов Михайло 204
 остяки 12, 15, 30, 32, 34, 46, 95, 222, 231
 Ост-Індія 151
 Охотськ 32
- Павло I 62, 67, 132
 Палени 105
 Палестина 211
 Памір 148, 149, 153
 Памірська угода 152
 панісламізм 183, 187
 пантюркізм 183
 Париж 101, 183
 Паскевич Іван 141, 193
 Паткуль Йоганн Райнгольд фон 60
 Пекінський трактат 159
 перебудова 292
 Передкавказзя 139
 Переяслав 52, 53
 Переяславська угода 53
 Пермський Стефан 203
 перм'яки 12, 14, 15
 Перовськ 146, 151
 Персія 132, 134, 148, 237
 Перська війна 39
 Перша дума 262, 263
 Перша світова війна 80, 155, 172, 178, 214, 234, 235, 252, 266, 267, 269, 280, 281, 288
 Перший Всеросійський конгрес мусульман 276
 Перший універсал 274
 Пестель Павло 75
 Петербург 39, 41, 59, 61, 62, 70, 71, 78, 79, 93, 109, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 136, 150, 151, 153, 158, 159, 161, 176, 198, 201, 203, 209, 237, 244, 248, 256, 259, 260, 262
 Петербурзька губернія 95
 Петербурзька рада 255
 Петербурзький кадетський корпус 102
 Петро I 28, 29, 34, 37, 39, 40, 43, 54, 56, 59, 60, 61, 72, 75, 86, 87, 92, 103, 101, 102, 103, 104, 106, 112, 113, 117, 132, 162, 186, 213
 Петроград 270, 271, 273, 279
 Петроградська рада 273, 276
 Південно-Західний край (Україна Правобережна) 198
 Північ 91, 92, 93, 95, 221, 245
 ~ Далека 95, 99, 117, 129, 195
 ~ Крайня 238
 Північна війна 39, 56, 60, 65, 78, 83, 102, 114
 Північний Льодовитий океан 90
 Пілсудський Юзеф 170, 254, 268
 Платонов Сергій
 Победоносцев Костянтин 200, 214
 Поволжя 7, 21, 23, 28, 35, 230, 255, 262, 278, 281
 ~ Верхнє 38
 ~ Нижнє 96, 239, 286
 ~ Середнє 27, 33, 34, 36, 37, 47, 86, 91, 93, 95, 97, 99, 118, 121, 178, 195, 204, 205, 212, 214, 222, 224, 230, 239, 245, 261, 277
 Погодін Михайло 105, 169
 Поділля 66
 Подільська губернія 93
 Познанське велике герцогство 70
 Полоцький Симеон 106
 Полтава 60

- Полтавська битва 56
Полтавська губернія 94, 230
Польська держава 168, 170
Польська соціалістична партія 170, 254
Польське Королівство 40, 51, 54, 65, 66, 68, 70, 71, 72, 73, 76, 79, 80, 82, 83, 85, 87, 92, 94, 99, 100, 101, 108, 113, 114, 153, 169, 170, 193, 194, 196, 197, 208, 209, 214, 226, 236, 237, 238, 249, 253, 254, 255, 256, 257, 263, 264, 265, 268, 273
Польський національний комітет 268
Польсько-Литовська держава 71, 123
Польсько-Литовське князівство 16, 21, 63
Польща 7, 15, 16, 51, 52, 53, 59, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 80, 83, 100, 105, 108, 113, 114, 168, 169, 179, 193, 197, 201, 202, 211, 213, 221, 228, 233, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 250, 254, 263, 268, 270, 271, 280, 281
Польща Конгресова (див. також Польське Королівство) 70, 72, 268
поляки 1, 3, 4, 8, 51, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 80, 83, 87, 92, 93, 94, 97, 99, 100, 102, 104, 105, 106, 114, 117, 119, 120, 126, 167, 168, 169, 170, 177, 179, 186, 188, 189, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 212, 213, 214, 215, 221, 222, 224, 226, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 244, 246, 247, 248, 250, 255, 256, 261, 262, 263, 264, 265, 268, 269, 271, 273, 277, 278, 280, 284, 294, 296
Поляков Самуїл 240
Понятовський Станіслав Август 65
Порвоо 78
Порт-Артур 160
Посошков Іван 86
Потоцький Северин 70, 104, 106
Потьомкін Григорій 58
Поццо ді Борго Шарль-Андре 72
Поярков Василь 159
православні 119, 222, 234, 243
православ'я 63, 69, 128, 185, 186, 187, 195, 197, 198, 199, 200, 203, 204, 212, 221, 222, 255, 257, 258
Прага 200
Прибалтика 7
~ Південна 60, 77
Привіслинський край 197, 226
Прикавказзя 140
~ Західне 139
Приказ Казанського Двору 26
Приказ князівства Смоленського 58
Приуралля 205, 230, 255, 262, 278, 281
Причорномор'я 110
Прогресивний блок 270
Прокопович Феофан 103, 106
пролетаріят 250, 281, 282, 285
Просвіта 260, 266
протестанти 119, 222, 234, 243, 246
протестантизм 200
Протоколи сіонських мудреців 210
Пруссія 50, 62, 65, 66, 69, 70, 102, 169, 200
~ Західна 44, 115
~ Східна 175, 199, 288
Прут 80, 81, 83
Псков 16
Пугачов Омелян 87, 121
Пугачовське повстання 146
Пушкін Олександр 59, 143, 193
пшави 131
Радянський Союз (СРСР) 1, 5, 7, 12, 15, 34, 44, 46, 51, 80, 163, 250, 252, 253, 272, 283, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 295
Раєв Марк 7, 86
Разін Степан 28, 121
Райніс Ян 174
Раух Георг фон 6
Ревель 59, 60, 222, 271
Револуційна українська партія 260
Редкі Олівер 278
Ржевський 103
Рига 59, 61, 90, 115, 222, 224, 237, 254, 256, 271, 273, 278
Ризька єпархія 194
Рим 23, 117
римо-католики 221
Ріббентроп Йоахім 178
Річ Посполита (див. також Польща) 16, 35, 40, 50, 51, 52, 53, 57, 58, 60, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 72, 75, 83, 84, 86, 93, 99, 103, 112, 114, 121, 124, 125, 168, 170, 171, 172, 174, 178, 194, 227
Розумовський Кирило 56, 106
Розумовський Олексій 103
Ройтерн Михайло фон 234
Романови 73, 85
роми (див. цигани)
Російська соціал-демократична робітничая партія 211
Російсько-Американська компанія 156, 161
Російсько-іранська війна 134
Російсько-Китайський банк 160
Російсько-турецька війна 140, 143
Російсько-японська війна 252
росіяни 1, 2, 29, 36, 42, 51, 62, 73, 75, 86, 87, 106, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 130, 140, 142, 144, 146, 152, 153, 156, 158, 159, 162, 167, 174, 177, 178, 184, 185, 186, 188, 189, 193, 197, 198, 200, 201, 207,

- 213, 215, 220, 221, 222, 224, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 255, 256, 262, 263, 264, 266, 270, 271, 272, 274, 276, 277, 279, 284, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 294, 295, 296
- Рославль 58
- Росс 158
- Ротшильд 237
- румуни (молдавани) 6, 8, 44, 80, 82, 83, 92, 104, 106, 111, 112, 120, 207, 222, 226, 230, 231, 239, 242, 243, 245, 260, 275, 280, 290, 293, 294, 295
- Румунія 80, 230, 280
- русини (див. також українці) 176
- русифікація 192
- русичі 14
- Руссо Жан-Жак 63, 83, 250
- Русь 16, 18, 20, 23, 50, 51, 65, 108, 187, 288
- Рюриковичі 20, 23
- Саманіди 148
- Самара 37
- Самарін Юрій 105, 197, 200
- Самарканд 148, 152, 153, 155
- самоїди 12, 14, 15, 30, 95
- Санкт-Петербург 43, 60,
- Сан-Франциско 158
- Сарай 23
- Сарепта 44
- Саркісянц Емануель 7
- сарти 148, 222, 239, 240
- Сахалін 159
- свани 131, 138
- свекомани (див. шведомани)
- Свіяжськ 22
- сельджуки 131
- Семилітня війна 65, 101
- Семипалатинськ 146
- Семипалатинська фортеця 144
- Семиреченська губернія 279
- Семиріччя 143, 144, 146, 228, 270
- Сенат 56
- сепаратизм 266
- сепаратисти 287
- серби 44, 106
- Сибір 14, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 45, 47, 86, 91, 92, 95, 99, 111, 117, 126, 129, 156, 159, 160, 178, 179, 195, 197, 204, 205, 212, 214, 221, 224, 232, 239, 245, 255, 261, 277, 278, 280, 281, 294
- ~ Західний 32, 146, 232, 286
- ~ Південний 143, 144
- ~ Південно-Західний 231
- ~ Південно-Східний 95, 116
- ~ Північний 228
- ~ Східний 117, 156, 228, 232
- Сибірське управління 144
- Сибірське ханство 15, 20, 30, 32, 58
- Сибірський приказ 34
- Сильвестр, протопоп 23
- Сир-Дар'я 146, 147, 148
- Сібеліус Ян 174
- Сіверс Йоганн Якоб 104
- Сіверщина 65
- Сільськогосподарське товариство 196
- Синьцзян (Туркестан Східний) 148, 152, 270
- сіонізм 182, 211
- сіоністи 211, 275
- Сітка 156
- Січневе повстання 169, 170, 175, 176, 187, 196, 199
- Скобелев Михайло 150, 152, 153
- Слабо Б. 176
- Славинецький Єпифаній 106
- Словацький Юліуш 169
- слов'яни 18, 51, 70, 83, 128, 172, 215, 220, 221, 231, 232, 233, 288
- ~ східні 20, 42
- слов'янофіли 187
- Смоленськ 57, 58, 65, 94, 113
- Смоленська губернія 59, 85, 94, 122, 230
- Смоленська єпархія (уніятська) 58
- Смоленське князівство 16, 58
- Смоленщина 57, 58, 59, 67, 86, 91, 103
- ~ Західна 59
- Смута 28, 32, 52
- Снельман Юхан 173
- Солідарність 294
- Соловецькі табори 286
- Соловійов Сергій 6
- Соломон II 135
- соціалізм 182, 183, 193, 211, 282, 287
- соціал-демократи 277
- Соціал-демократична партія 176
- соціал-революціонери 276, 277, 278, 279, 282
- Союз визволення України 269
- Союз об'єднаних горців 277
- Союз російського народу 264
- Союз якутів 261
- Сперанський Михайло 129, 146
- Співдружність Незалежних Держав 295
- Сполучені Штати Америки 151, 158, 160
- Спренгтпортен Ірйо Мауно 78
- Ставропольська губернія 231
- Сталін Йосиф 2, 80, 143, 147, 180, 271, 282, 283, 286, 287, 288, 289, 291, 293, 296
- сталінізм 287, 288, 289
- Стамбул 81, 117, 183, 269
- старовіри 221
- старофіни (феномани) 173

- Старр С. Фредерік 7
 Статут Литовський 67
 Статут про управління іноземцями 129, 205
 Степ 7, 15, 18, 20, 21, 22, 23, 26, 29, 32, 35, 37, 38, 39, 42, 43, 45, 46, 52, 56, 91, 95, 101, 125, 126, 128, 132, 146, 147, 148, 156, 162, 212, 280
 Стефан Пермський 14
 Стокгольм 77, 79, 269
 Столипін Петро 263
 Строганови 30
 Струве Петро 264
 Сувалкія 66
 Сувалкська губернія 174
 Султан-Галієв 286
 сунніти 184
 Схід 107, 109, 112, 128, 203, 204, 254, 282
   ~ Далекий 156, 160, 162, 204, 232, 238

 Таврійська губернія 96, 231
 Таврійське магометанське управління 42
 Таден Едвард 7
 таджики 148, 149, 152, 222, 239, 240
 Таджикистан 283, 291, 293
 тайга 95
 Тайпінське повстання 159
 тайші 38
 Талиш 131
 талиші 131
 Тана (Азов) 39
 татари 1, 3, 6, 15, 18, 21, 26, 27, 30, 32, 36, 46, 52, 54, 63, 84, 86, 87, 91, 93, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 103, 105, 107, 109, 111, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 126, 129, 131, 136, 142, 143, 147, 150, 163, 181, 182, 183, 184, 195, 203, 204, 212, 215, 220, 221, 222, 224, 226, 230, 231, 232, 233, 239, 240, 243, 248, 250, 257, 259, 260, 262, 263, 276, 277, 278, 288, 289, 291, 294, 295, 296
   ~ казанські 21, 29, 41, 46
   ~ кримські 39, 40, 42, 45, 46, 92, 97
   ~ сибірські 33
 тати 138
 Ташкент 148, 151, 154, 155, 224, 271
 Ташкентська рада 276
 Тбілісі 293
 Твер 20
 Тебріз 134
 текке-туркмени 152
 телеути 30
 теплярі 232
 Терджюман (Тлумач) 183, 260
 Терек 42, 52, 138, 139, 228
 Терська область 142
 Тенішеви 119
 Тимур 148
 Тимуриди 148
 Тимчасовий уряд 272, 273, 274, 275, 276, 277, 279
 Тихий океан 32, 45, 232
 Тібет 38, 116
 Тільзітський альянс 77
 Тільзіт 175, 176, 131, 180, 181, 206, 224, 227, 254, 271, 276
 Тіфліська губернія 135, 136
 Тіфліська рада 276
 Тобольськ 32
 Тобольська губернія 231
 Товариства поширення письменности 180
 Товариство українських прогресистів 267
 Толстой Дмитро 200, 203, 214
 Толстой Лев 143
 Томськ 32
 Топчібашев А. 259
 Торговицька шляхетська конфедерація 65
 Торунське Велике герцогство 70
 Транссибірська залізниця 160, 232
 Траханіотос Георгій 105
 Третя дума 264
 Троцький Лев 271
 Тува 288
 Тула 224
 тунгуси 30, 34, 95, 101, 111
 тундра 95
 Тургай 146
 Туреччина 269
 Туркестан 148, 152, 153, 155, 184, 260, 263, 264, 276, 280, 282, 283
   - Східний 270
 Туркестанська губернія 146, 151
 турки 141, 184, 269
 туркмени 149, 152, 153, 161, 202, 203, 243, 270, 284
 Туркменістан 152, 283, 291
 Турку 77
 Тюмень 32
 Тянь-Шань 143, 146, 147, 149

 Убаші, хан 39
 Уваров Сергій 186
 Угорщина 15
 удмурти (вотяки) 294, 295
 узбеки 4, 148, 149, 152, 222, 293
 Узбекистан 283, 287, 291
 Узбецька республіка 285
 Узбецьке ханство 144
 уйгури 152
 Україна 50, 51, 52, 53, 54, 56, 62, 63, 67, 69, 70, 72, 86, 99, 100, 110, 113, 176, 205, 208, 209, 224, 230, 237, 239, 240, 249, 253, 255, 258, 260, 263, 271, 274, 275, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 287, 289, 290, 293, 295

- ~ Закарпатська 288
 ~ Західна 238, 292, 293
 ~ Лівобережна 56, 57, 65, 75, 85, 94, 95, 99, 121, 230, 238, 253
 ~ Наддніпрянська 56, 83, 269
 ~ Південна 98, 115, 174, 206, 214, 270
 ~ Південно-Східна 236, 237
 ~ Правобережна 64, 66, 67, 85, 93, 198, 214, 227, 237, 255
 ~ Слобідська 54, 56, 95, 122
 ~ Східна 59, 67, 84, 100, 103, 174, 178, 214, 292
 Українська соціал-демократична робітничача партія 260, 274
 Українська соціал-демократична Спілка 260
 Українська соціал-революційна партія 274
 Українське наукове товариство 260
 Український селянський з'їзд 274
 українці 1, 6, 42, 51, 54, 56, 57, 63, 64, 65, 66, 69, 73, 84, 91, 92, 93, 94, 96, 101, 104, 106, 111, 112, 113, 114, 118, 125, 142, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 194, 198, 199, 201, 212, 215, 221, 222, 224, 226, 227, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 239, 242, 243, 245, 246, 250, 260, 262, 263, 264, 266, 268, 269, 271, 273, 274, 277, 278, 279, 284, 285, 288, 290, 291, 292, 293, 294
 улуси 38
 уніяти 63, 69, 84, 222, 288
 уніятська Смоленська єпархія 58
 уніятська церква 177
 Урал 12, 36, 37, 46, 100, 121, 144, 178, 212, 214, 224, 236, 286
 Урал Південний 93, 95, 99, 143, 144, 232, 237,
 Урал Північний 214, 230
 Уральськ 260
 Уральська губернія 279
 Урусови 119
 Ургенч 148
 Уссурі 159
 Уссурійське військо 160
 Установчі збори 273, 278, 279
 усуль-аль-джадід 182
 Уфа 36, 116, 260, 271
 Уфимська губернія 232, 279

 фанаріоти 81
 Федеративна Республіка Німеччина 291
 феномани 173
 Фергана 228
 Ферганська долина 155, 228, 293
 фіни 1, 8, 14, 78, 79, 84, 87, 92, 93, 97, 98, 102, 104, 105, 111, 114, 117, 118, 120, 167, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 189, 212, 221, 222, 226, 241, 248, 264, 265, 277
 Фінляндії Велике князівство 78, 79, 80, 82, 85, 100, 115, 153, 171, 174, 202, 221, 226, 241, 265
 Фінляндія 7, 67, 77, 78, 79, 80, 82, 84, 86, 87, 92, 93, 94, 100, 101, 114, 121, 125, 173, 174, 195, 201, 202, 213, 214, 215, 218, 220, 221, 226, 228, 233, 237, 238, 241, 246, 247, 249, 253, 255, 257, 265, 269, 271, 272, 273, 275, 278, 279, 280, 281, 288
 ~ Стара 78, 79, 86, 114, 122
 фінляндці 174, 202, 212, 213, 214, 215, 226, 233, 234, 235, 247, 269, 273, 277, 296
 Фінська затока 79
 Фінське літературне товариство 172
 Фішер Алан 40
 Фок 105
 Форт-Росс 158
 Франція 66, 73, 81, 113, 124, 159, 160, 193
 французи 102
 Французька революція 168
 Фрідріхстамський мир 77

 Хабаров Єрофій 159
 Хабаровськ 159
 хакаси 203
 хани 149
 Хангалов Матвій 185
 Харків 70, 113, 230
 Харківська губернія 85
 Харківський університет 175
 хасидизм 210
 хевсури 131, 138
 хедер 115, 241
 Херсонська губернія 96
 Хіванська держава 153
 Хіванське ханство 149, 152, 153, 184, 221, 281, 282
 Хіви 148, 149, 150, 153, 218, 221
 Хілар (Новини) 261
 Хмельницький Богдан 51, 52, 53
 Холмська губернія 265
 Холмська єпархія 113, 197
 Хорасан 148
 Хорезмія 148, 149
 Хорезмська Народна Республіка 282
 християни 64, 75, 77, 104, 130, 139, 195, 207
 християнство 178
 Хрущов Микита 287

 царани 81
 царизм 259, 272, 282, 283, 284, 289
 Царицин 44
 Центральна Рада 273, 274, 285
 Центральні держави 268, 269, 271, 272, 273, 280
 Церетелі Іраклій 263, 276
 цигани (роми) 81, 82, 110

- Чавчавадзе Ілля 180
 Чарториський Адам Єжи 67, 69, 71, 73, 104, 106, 169
 Чацький Тадеуш 70
 Червона армія 281
 черемиси (див. також марійці) 14, 15, 22, 26, 29, 36, 46, 95, 101, 111, 117, 118, 178, 195, 204, 222, 230, 232, 242, 277
 Черкаські 139
 черкеси 138, 139, 140, 141, 142, 150, 161, 212, 222, 231
 Чернігів 113
 Чернігівська губернія 230
 Черняєв Михайло 151
 Четверта дума 264
 чеченці 138, 139, 140, 141, 142, 143, 222, 243, 262, 284, 288, 293
 Чимкент 151
 Чита 261
 Чингісиди 21
 Чингіс-хан 20, 21, 40
 Чорне море 20, 29, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 56, 81, 90, 96, 138, 139, 160, 231, 232
 чорні сотні 258
 черногорці 139
 чуваші 4, 22, 29, 36, 93, 111, 117, 118, 121, 195, 204, 222, 230, 242, 243, 262, 277, 279, 295
 Чукотський півострів 32
 чукчі 30, 32, 34, 120, 121, 129, 222, 242, 294
   ~ сибірські 46
 Чхеїдзе Ніко 276
- Шайбаніди 148, 149
 шаманісти 116
 Шаміль 138, 140, 141, 143, 146, 277
 шаріят 140, 141
 Шафіров 103
 швайцарці 44
 шведи 44, 53, 78, 93, 102, 114, 174, 222, 241
 шведомани (свекомани) 173
 Шведське королівство 59, 77
 Швеція 14, 15, 50, 53, 56, 59, 60, 77, 78, 79, 80
- Шевченко Тарас 175, 176, 177, 178, 266
 шейх 137
 Шекі 131
 Шелест Петро 291
 Шеліхов Григорій 156
 Шемахська губернія 135
 Шептицький Андрей 268
 шийги 137, 148, 184
 Шірван 131
 Шіррен Карл 200
 Шліссельбурзька фортеця 140
 Шовковий шлях 148
 Шопен Фридерик 169
 шорці 30
 Шотландія 113
 шотландці 102
 Штакельберги 105
 штетли 222
 Шторх Генріх 6, 111, 113, 123, 125
- юкагіри 30, 32, 33, 222
 Юнусови 109
 Юр'євський університет 201
 Юсунови 38, 109, 119
- Яворський Стефан 103, 106
 Яік (Урал) 36, 37, 42, 45, 52
 Якобсон Карл 173
 Яковлев Іван 179
 Яксарт 147
 Якуб-бег 152
 якути 4, 30, 32, 34, 46, 95, 111, 120, 129, 179, 204, 222, 228, 242, 245, 261, 277, 290, 294, 295
 Якутія 228, 278
 Якутськ 32
 Якутський комітет 277
 Японія 159, 160, 254, 256
 ясачники 86, 95
- East India Company 156
 Hudson Bay Company 156
 Polska Macierz Szkolna 257

ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
вул. І. Свенціцького, 17, 79011 Львів
тел. / факс (032) 2409496
e-mail: ucupress@ucu.edu.ua
www.ucupress.ucu.edu.ua
Свідоцтво про реєстрацію ДК 1657 від 20.01.2004

Надруковано
в поліграфічному центрі Видавництва
Національного університету «Львівська політехніка»
вул. Ф. Колесси, 2, 79000 Львів

Printed in Ukraine

ISBN 966-8197-06-2

9 789668 197062 >